

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті
Казахский национальный педагогический университет имени Абая
Kazakh national pedagogical university after Abai

ХАБАРШЫ

ВЕСТНИК

BULLETIN

«Тарих және саяси-әлеуметтік ғылымдар» сериясы,
Серия «Исторические и социально-политические науки»,
Series «Historical and socio-political sciences»

№3 (54), 2017

Алматы, 2017

Білім және ғылым саласында қадағалау және аттестациялау жөніндегі комитеттің 2005 ж. №476 «Диссертациялардың негізгі ғылыми нәтижелерін жариялайтын басылымдар тізбесіне» 2003 ж. 26 маусымдағы №433-3 ж бұйрығына толықтыру енгізу туралы бұйрығы негізінде Абай атындағы ҚазҰПУ тарихи ғылымдары бойынша (07.00.00. мамандығы) Хабаршы БҒСҚАК тізіміне енгізілген.

На основании приказа Комитета по надзору и аттестации в сфере образования и науки за №476 от 2005 г. о внесении дополнений в приказ от 26 июня 2003 г. №433-3 ж "Об утверждении Перечня изданий для публикации основных научных результатов диссертаций" Вестник КазНПУ им. Абая по историческим наукам (специальность 07.00.00) внесен в Перечень КНАСОН

On the basis of the decision of Committee for control in the sphere of education and science (order №433-3. from June, 26, 2003) Bulletin of Abai Kazakh national pedagogical university, series «Historical and socio-political sciences» is included into the list of issues to publish the basic scientific results of dissertations on historical sciences (speciality-0700 00).

Абай атындағы
Қазақ ұлттық педагогикалық
университеті

ХАБАРШЫ

«Тарих және саяси-әлеуметтік
ғылымдар» сериясы,
№2(53), 2017

Шығару жиілігі – жылына
4 нөмір. 2000 ж. бастап шығады

Бас редактор
т.ғ.д. **Ғ.Қ. КЕНЖЕБАЕВ**

Редакция алқасы:
т.ғ.д., проф. **М.Қ. Қойгелдиев**
(бас ред. орынбасары),
т.ғ.к., доц. **У.М. Джолдыбаева**,
т.ғ.к., доц. **Р.Р. Оспанова**
(жауапты хатшылар),
т.ғ.д., проф. **Х.М. Әбжанов**,
PhD, проф. **Вирджиния Мартин**
(АҚШ),
PhD, проф. **Клаудиа Чанг** (АҚШ),
т.ғ.д., проф. **Қара Әбдіуақап**
(Түркия),
т.ғ.д., проф. **О.Д. Осмонов**
(Қырғыз Республикасы),
т.ғ.д., проф. **В.М. Козьменко**
(Ресей Федерациясы),
т.ғ.д., проф. **Қ.Т. Жұмағұлов**,
проф. **М.Майер** (Германия),
т.ғ.д., проф. **К.Р. Несіпбаева**,
т.ғ.д., проф. **А.Б. Соколов**
(Ресей Федерациясы),
т.ғ.д. **Томохико Уяма** (Жапония),
т.ғ.д., проф. **Т.Ходжаоглы** (Түркия)

© Абай атындағы
Қазақ ұлттық педагогикалық
университеті, 2017

Қазақстан Республикасының
мәдениет және ақпарат
министрлігінде
2009 жылы мамырдың 8-де тіркелген
№10102 - Ж

Басуға 21.11.2017 қол қойылды.
Пішімі 60x84¹/₈. Көлемі 31,5 е.б.т.
Таралымы 300 дана.
Тапсырыс 67.

050010, Алматы қаласы,
Достық даңғылы, 13.
Абай атындағы ҚазҰПУ

Абай атындағы Қазақ ұлттық
педагогикалық университетінің
«Ұлағат» баспасы

М а з м ұ н ы С о д е р ж а н и е C o n t e n t

ӘЛЕУМЕТТІК-ЭКОНОМИКАЛЫҚ ТАРИХ СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКАЯ ИСТОРИЯ SOCIAL AND ECONOMIC HISTORY

Ахмет Тоқтабай Қазақстан екінші дүниежүзілік соғыс жылдарында, майдан мен тыл куәгерлер көзімен..... 7
Ahmet Toktabay Kazakhstan during the great patriotic war by eyes of participants and thoughts –
Нұрбекова Р.К. XX ғасырдың 20-40 жылдарындағы Шығыс Қазақстандағы діни мекемелердің жағдайы..... 13
Nurbeckova R. K. State of the religious institutions in Eastern Kazakhstan in 20-40 years of the 20th century –
Исеналинов А.Р. Оказание казахстанцами продовольственной и материальной помощи блокадному Ленинграду 22
Isenalinov A.R. Rendering of food and material assistance to the besieged Leningrad by the people of Kazakhstan..... –
Саметова Г.С., Алпысбес М.А. Из истории процесса урбанизации в Казахстане во второй половине XIX – начале XX вв. 28
Sametova G.S., Alpysbes M.A. On the History of urbanization process in Kazakhstan in the second half of XIX – early XX cc. –

ЖАЛПЫ ТАРИХ ВСЕОБЩАЯ ИСТОРИЯ GENERAL HISTORY

Жумагулов К.Т., Жаркынбаева Р.С. Особенности социально-экономического развития Республики Узбекистан за годы независимости 34
Zhumagulov K.T., Zharkynbaeva R.S. Features of social and economic development the Republic of Uzbekistan in years of independence..... –
Абдухаимов. Е. Ф. Дипломатические отношения Великобритании с ЕЭС (1980-х гг.) 38
Abdukhaimov Y.F. The diplomatic relations of Great Britain with the European trade Association (1980 years) –
Бекебаева А.Д. Некоторые особенности гендерной ориентации социальной политики стран Центральной Азии..... 44
Bekebaeva A.D. Some peculiarities of gender orientation of social policy of Central Asia –
Бекмагамбетов Р.К., Бекмагамбетова М.Ж. Ұлы Отан Соғысы кезіндегі КСРО аумағындағы соғыс тұтқындарына арналған лагерлердегі нормативтік-құқықтық база 54
Bekmagambetov R. K., Bekmagambetova M. J. The statutory framework for the detention of prisoners of war in camps on the territory of the USSR during the great Patriotic wars –
Арман Абиkey, Мустафа Гиритлиоглы «Түрік арыстаны» және Түркістандағы басмашылық қозғалысы 57
Arman Abikei, Mustafa Giritlioglu “Turkic Lion” And Basmatchi Movement In Turkestan –
Хазретәлі Түрсүн, Мустафа Гиритлиоглы XX ғасыр басындағы түрік зиялыларының Түркістандағы қызметі..... 62
Hazretali Tursun, Mustafa Giritlioglu The activity of the Turkish intelligentsia in the Turkestan region at the beginning of the twentieth century..... –

Редакционная коллегия:
д.и.н., проф. М.К. Койгелдиев,
(зам. гл. редактора),
к.и.н., доц. У.М. Джолдыбаева,
к.и.н., доц. Р.Р. Оспанова
(ответ. секретари),
д.и.н., проф. Х.М. Абжанов,
PhD, проф. Вирджиния Мартин
(США),
PhD, проф. Клаудиа Чанг (США),
д.и.н., проф. Кара Абдиуакап
(Турция),
д.и.н., проф. О.Д. Осмонов (Кыргыз-
ская Республика),
д.и.н., проф. В.М. Козьменко
(Российская Федерация),
д.и.н., проф. К.Т. Жумагулов,
проф. М.Майер (Германия),
д.и.н., проф. К.Р. Несипбаева,
д.и.н., проф. А.Б. Соколов (Российская
Федерация),
д.и.н., Томохико Уяма (Япония),
д.и.н., проф. Т.Ходжаоглы (Турция)

© Казахский национальный
педагогический университет
имени Абая, 2017

Зарегистрировано
в Министерстве культуры
и информации
Республики Казахстан
8 мая 2009 г. №10102-Ж

Подписано в печать 21.11.2017.
Формат 60x84^{1/8}.
Объем 31,5 уч.-изд.л.
Тираж 300 экз. Заказ 67.

050010, г. Алматы,
пр. Достык, 13. КазНПУ им. Абая

Издательство «Ұлағат»
Казахского национального
педагогического
университета имени Абая

Abdykhalykov K., Issenova D. Internationalization of higher education: towards a conceptual framework 67
Абдыхалықов Қ.С., Исенова Д.Н. Жоғары білім беруді интернационализациялау тұжырымдамалық негіздері –
Алдашева А.А. Проблемы и перспективы развития туризма Республики Казахстан 73
Aldasheva A.A. Problems and prospects of development of tourism of Republic of Kazakhstan –
Aidarbek Amirbek, Kanat Makhanov Regional dimensions of Kazakhstan's trade with its EEU partners 76
Амирбек А., Маханов Қ. Қазақстан Республикасының ЕЭО әріптестерімен сыртқы сауда қатынастарының аймақтық тұрғыдан талдануы –
Байғараева А.Е. Значимость имиджа региона через миграционные процессы 81
Baigarayeva A. Significance of the image of the region through migration processes –
Ишмухамедов Ш.А. Особенности освещения Астанинского процесса в Турецких и Иранских СМИ 84
Ishmukhamedov S.A. Peculiarities of lighting the Astana process in Turkish and Iranian media –
Қалықов О.С. Жан мен тән үйлесімділігі мәселесі және бүгінгі жаһандану дәуіріндегі қазақ жастарын патриоттық рухта тәрбиелеу 90
Halykov O.S. The Harmony of Soul and Body and the Issue of Cultivation of Patriotic Values in the Kazakh Youth in the Age of Globalization –
Mukan Saken, Saudabekova Elmira Theoretical debate on “power” concept from international relations perspectives 97
Мұқан С. М., Саудабекова Э. К. Халықаралық қатынастар көзқарасы бойынша «күш» тұжырымдамасына теоретикалық талдау ..–
Люцик В.В., Рыжкова И.М. Об актуальности борьбы с коррупцией в РК и США 103
Lyutsik V. V., Ryzhkov I. M. About The relevance of fight against corruption in the Republic of Kazakhstan and the United States of America –
Ydyrys S.S., Ydyrys K.S. Energy Security Of The State: Concept And Theoretical Approaches To Definition 108
Ыдырыс С.С., Ыдырыс Қ.С. Мемлекеттің энергетикалық қауіпсіздігі: тұжырымдамасы және теориялық анықтамасының талдауы –
Aidarbek Amirbek, Kanat Makhanov USA- Central Asia relations: John Kerry's first official visit to the region and the “C5 + 1” format ... 112
Амирбек А., Маханов Қ. АҚШ-Орталық Азия елдері қатынастары: Джон Керридің аймаққа алғашқы сапары және C5+1 форматы –
Ydyrys K.S. Security Cooperation Between China and Russia within the framework of the Shanghai Cooperation Organization 119
Ыдырыс Қ.С. Шанхай Ынтымақтастық Ұйымы шеңберінде Ресей және Қытай арасындағы қауіпсіздік ынтымақтастығы –
Tungatarova Lyazzat The place of Kazakhstan in the world geopolitical structure and its role in the solutions of the regional and global problems 122
Тунгатарова Л.И. Әлемнің геосаяси құрылымындағы Қазақстанның рөлі және аймақтық және жаһандық ауқымындағы мәселелерді шешудегі рөлі –

Abay Kazakh National Pedagogical
University

BULLETIN

Series «Historical and
socio-political sciences»
№3(54), 2017

Periodic – 4 issues/year
Published since 2000

Editor-in-chief:
doctor of historical sciences
G.K. KENZHEBAYEV

Editorial staff:
Koigeldiyev M.K. *doctor of historical sciences, professor*
(editorial-in-chief's assistant),
Zholdybayeva U.M. *candidate of historical sciences, associate professor,*
Ospanova R.R. *candidate of historical sciences, associate professor;* (responsible secretary),

Abzhanov Kh.M. *doctor of historical sciences, professor;*
Virginia Martin *professor; PhD (USA),*
Claudia Chang *professor; PhD (USA),*
Kara Abdiyap *doctor of historical sciences, professor (Turkey),*
Osmonov O.D. *doctor of historical sciences, professor (Kirgistan),*
Kozmenko B.M. *doctor of historical sciences, professor (Russian Federation),*
Zhumagulov K.T. *doctor of historical sciences, professor;*
Mayer M. *doctor of historical sciences, professor (Germany),*
Nesipbayeva K.R. *doctor of historical sciences, professor;*
Sokolov A.B. *doctor of historical sciences, professor (Russian Federation),*
Tomokhiko Uyama *doctor of historical sciences (Japan),*
Khodjaogly T. *doctor of historical sciences, professor (Turkey)*

Abai Kazakh National Pedagogical
University, 2017

Registered in the Ministry of culture
and information of the Republic of
Kazakhstan, May, 8, 2009
№10102-ZH

Signed for print 21.11.2017.
Format 60x84¹/₈.
Volume 31,5 уч.-изд.л.
Issue 300. order 67.

050010, Almaty
Abai KazNPU, 13 Dostyk av.
«Ulagat» publishing house
Abai Kazakh National Pedagogical
University

Токтушаков А.Е. Анализ государственной политики по перемещению населения из трудоизбыточных регионов в трудодефицитные 128
Toktushakov A. Analysis of implementation of state policy on displacement of population from labor-resident regions to trade-defense –
Абдыхалыков К.С. Реализация идеи о Евразийской интеграции на постсоветском пространстве..... 132
Kairzhan Abdykhalykov Implementation of the idea on Eurasian integration on the Post-Soviet space –
Нурсултанова Л.Н., Тайшанова С.Т., Абдикаликова Д.Н. Анализ торгово-экономических Соглашений Европейского Союза: внутренние и внешние факторы 139
Nursultanova L.N., Taishanova S.T., Abdikalikova D.N. Analysis of trade-Economic Agreements of the European Union: internal and external factors..... –
Конуратова А.С. Международные рейтинги и их роль в оценке качества образования 145
Konuratova A.S. International ratings and their role in assessing the quality of education..... –

ДЕРЕКТАНУ ЖӘНЕ ТАРИХНАМА
ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ И ИСТОРИОГРАФИЯ
SOURCE AND HISTORIOGRAPHY

Кусаинова Ж.Д. Национально-освободительное движение казахского народа 1837-1847 годов в зарубежной историографии (2-я половина XX века) 151
Kusainova Zh.D. National liberation movement of the kazakh people 1837-1847 years in foreign historiography (2nd half of the XX century) –
Воякин Д.А., Сорокин Д.В. Результаты 3-х летнего проекта по теме «создание гис-портала «памятники истории и культуры Казахстана» 155
Voyakin D.A., Sorokin D.V. Results of 3 years summer project on the theme «creation of gis-portal «monuments of history and culture of Kazakhstan» –
Кушенова Г.И. Қазақстан тарихы тарихнамасының дамуы мен қалыптасуы 159
Kushenova G.I. Formation and development of the historiography of the history of Kazakhstan..... –
Салгараев М.Т. Актуальные проблемы историографии истории скифов 163
Salgarayev M. Actual problems of the historiography of the scythians history –
Мухажанова Т.Н., Әсетілла А.М. «Кодекс куманикус»-қыпшақтар тарихын зерттеудегі қолжазба, дерек ретінде 169
Mukhazhanova T.N., Asetilla A.M. “Code Kumanicus” - handwritten data as the study of the history of the Kipchaks –

АРХЕОЛОГИЯ И ЭТНОЛОГИЯ
АРХЕОЛОГИЯ ЖӘНЕ ЭТНОЛОГИЯ
ARCHAEOLOGY AND ETHNOLOGY

Акымбек Е.Ш., Савельева Т.В. Кирпичеобжигательная печь средневекового городища Актобе..... 173
Akymbek Y.Sh., Savelyeva T.V. Brick burning kiln of the medieval fortified site of Aktobe –
Ермолаева А.С., Дубягина Е.В., Калиева Ж.С. Сопла как показатель использования наземных теплотехнических сооружений на поселении Талдысай..... 183

Ermolaeva A.S., Dubyagina E.V., Kalieva Zh.S. Nozzles as indicator of use of ground heat-building structures on settlement of Taldisai.....–	
Құрманқұлов Ж., Утубаев Ж., Суюндикова М., Касенова А.Д. Бұланды (Баланды) кешенінен табылған зооморфты мүсіншелер.....	189
Kurmankulov Zh., Utubaev Zh., Sujundikova M., Kassenova A.D. Zoomorphous statuettes are in complex Balandy.....–	
Калыш А.Б., Бекесова А.Т. Туркмены дореволюционного Казахстана.....	193
Kalysh A.B., Bekesova A.T. Turkmens of pre-revolutionary Kazakhstan –	
Ержанова А.Е. Тас құралдарын классификациялау үрдістері мен мәселелері.....	199
Erzhanova A. E. Problems and processes of classification of stone tools.....–	
Құрманқұлов Ж., Утубаев Ж.Р., Касенова А.Д., М. Суюндикова Антропоморфные скульптуры из городища Чирик-Рабат.....	203
Kurmankulov Zh., Utubaev Zh.R., Kassenova A.D., Sujundikova M. Anthropomorphic sculptures from settlement Chirik-Rabat.....–	
Шевнина И.В., Лошакова Т.Н. Петрографическое исследование керамики с поселения Токсанбай.....	211
Shevnina I.V., Loshakova T.N. Petrographic study of ceramics from Toksanbai settlement.....–	

ТАРИХТЫ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ИСТОРИИ TEACHING HISTORY

Такижбаева Н.З., Асырбеков М.Х., Программа «Цифровой Казахстан» и смешанное обучение: взаимосвязь и взаимозависимость.....	220
Takizhbaeva N.Z., Asyrbekov M.H. Program «Digital Kazakhstan» and mixed training: interdependence and interdependence.....–	

ЖЕКЕ ТҮЛҒАЛАР ПЕРСОНАЛИИ PERSONALITY

Абдурахманов Н.А., Р.М.Купбаева Нәзір Төреқұлов – ұлт рухының жоқшысы.....	224
Abdurakhmanov N.A., Kupbaeva R.M. Nazir Torekulov – the patron of the national spirit.....–	
Вахдет Таракчы, Түрсүн Х.М. Мұстафа Шоқайдың эмиграцияға кетуінің тарихы.....	230
Вахдет Таракчы, Түрсүн Х.М. History of emigration of Mustafa Shokay.....–	
Касымова Д.Б. Как стать Фатимой Габитовой: пройти через Сталинское время (1920-е годы). По материалам мемуаров Ф.Габитовой.....	234
Kasymova D. B. How to become Fatima Gabitovoy: go through stalin time (1920th years). On materials of memories F.Gabitovoy.....–	

ЖАС ҒАЛЫМДАР ЗЕРТТЕУЛЕРІ ИССЛЕДОВАНИЯ МОЛОДЫХ УЧЕНЫХ RESEARCH OF YOUNG SCIENTISTS

Шахидулла Д.М. Қазақстан мен Түркия арасында білім саласындағы байланыстардың орнауы.....	242
Shakhidulla D.M. Establishing a relationship in the field of education between Kazakhstan and Turkey.....–	
Оспанова Б.Р. Латын Әліпбиіне көшу арқылы қазіргі заманауи технологияны игерудің тиімді жолы.....	247
Ospanova B.R. Efficient way for transition to latininsus using modern technologies.....–	

**ӘЛЕУМЕТТІК-ЭКОНОМИКАЛЫҚ ТАРИХ
СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКАЯ ИСТОРИЯ
SOCIAL AND ECONOMIC HISTORY**

ӘӨЖ 39:572.9
МРНТИ 03.00.14

Ахмет Тоқтабай¹

¹ т.ғ.д., профессор, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы тарих және этнология институтының бас ғылыми қызметкері

Ахмет Токтабай¹

¹ д.и.н, профессор, Главный научный сотрудник института истории и этнологии имени Ш.Ш. Уалиханова

¹ Ahmet Toktabay

¹ Doctor of Historical Sciences, Professor, Chief Researcher of the Institute of History and Ethnology named after Sh.Sh. Ualikhanov

**ҚАЗАҚСТАН ЕКІНШІ ДҮНИЕЖҮЗІЛІК СОҒЫС ЖЫЛДАРЫНДА,
МАЙДАН МЕН ТЫЛ КУӘГЕРЛЕР КӨЗІМЕН**

Аңдатпа

Мақалада Қазақстанның Ұлы Отан соғысы жылдарындағы жағдайы майдангерлер мен тыл куәгерлері деректері, әңгімелері, естеліктері негізінде баяндалады. Сонымен қатар автор соғыс жылдарындағы Қазақстандағы студенттердің жағдайын жалпы халыққа деген үгіт-насихат мәселесі күйгерлер көзімен талдаған. Осы тұрғыдан алғанда соғысқа қатысқан жауынгерлердің тағдыры, өмірі мен майдан жолдары және тылдағы әйелдер мен балалардың жанқиярлық еңбектері жайында ауызша тарихтың айтары бар екендігін автор дәйектеген.

Соғыс кезінде шаруашылықты басқарушылар, еңбекті ұйымдастырушылар бригадирден бастап, колхоздың бастығына дейінгі адамдардың қызметін шынайы баяндауға негіз жасалған.

Тірек сөздер: Ұлы Отан соғысы, әскер, Кеңес Одағы, тыл еңбекшілері, қару-жарақ, халық, Туркестан легион, қызыл әскер, немістер.

**КАЗАХСТАН ВО ВРЕМЯ ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЫ
ГЛАЗАМИ УЧАСТНИКОВ И ТЫЛОВИКОВ**

Аннотация

В статье приводятся материалы и свидетельства о положении воинов и труженников тыла, записанные большей частью из уст очевидцев. Письменные и архивные материалы даны в сравнительном аспекте с устными рассказами о событиях. В статье приводятся материалы и свидетельства о положении воинов и труженников тыла, записанные большей частью из уст очевидцев. Письменные и архивные материалы даны в сравнительном аспекте с устными рассказами о событиях. Далее исследуется, словами Н.Земцова что население СССР в 1941-1945 годах увеличилось до 52 миллионов. Среди тех, кто погиб в войне 19 миллионов и 23 миллиона мирных жителей. Далее исследуются что в Казахстане было убито 675 тысяч человек. В статье приводятся материалы о казахских писателях, которые писали о сельской жизни в военные годы.

Ключевые слова: Вторая мировая война, солдат, Советский союз, труженники тыла, оружие, народ, Туркестанский легион, красная армия, немцы, пленники.

**KAZAKHSTAN DURING THE GREAT PATRIOTIC WAR BY EYES
OF PARTICIPANTS AND THOUGHTERS**

Abstract

The article contains materials and testimonies on the situation of soldiers and workers in the rear, recorded mostly from the mouth of eyewitnesses. Written and archival materials are given in comparative terms with oral stories about events. Further it is investigated, in N. Zemtsov's words that the population of the USSR in 1941-1945 has recovered

to 52 million. Among those who died in the war 19 million and 23 million civilians. Further, it is investigated that 675 thousand people were killed in Kazakhstan. The article contains materials about Kazakh writers who wrote about rural life in the war years.

Key words: World War II, soldier, Soviet Union, back workers, weapons, people, Turkestan Legion, Red Army, Germans, prisoners.

2017 жылғы мамыр айында Ресей Думасында «Мәңгі өшпес полк» (Бессмертный полк) қозғалысының тең төрағасы депутат Николай Земцов – «Аты жөні жоғалған Отан қорғаушылардың тағдырын анықтаудың құжаттық негіздері» – деген халықтық жобасын депутаттардың талқылауына ұсынды. Госпланның ұзақ жылдар жабық болған фондыларын жарыққа шығарудың нәтижесінде дейді Земцов, КСРО халқы 1941-1945 жылдары 52 млн. 812 мың адамға кеміген. Бұның ішінде нақты соғыста қаза болып келмесе кеткендер, яғни жауынгерлердің саны – 19 млн және 23 млн. бейбіт тұрғындар. Сол жылдардағы халықтың өз Отанынан, түрлі себептермен ауру-сырқау т.б. жағдайларда өлгендердің саны – 10 млн. 833 мың (мұның ішінде 5 млн. 760 мыңы 4 жасқа дейінгі балалар). Сонда КСРО халқының 42 млн.-ы соғыста шығындалған, нақты 42 млн. 979 мың адам. [1. 20-б]

1960 жылы жас ақын Вадим Ковда небәрі төрт жолдан тұратын өлеңінде «Май парадына үш жарымжан ардагер қатысса? Жараланғандар мен өлгендер қанша болған? Ковда соғыстағы адам шығынын ақындық сезіммен дәл сезген, яғни соғыстан тірі қалған ардагерлердің санын бірнеше есе көбейтсе жетіп жатыр.

Заманымыздың ұлы жазушысы Нобельдік сыйлықтың лауреаты Светлана Алексиевич: «Екінші дүниежүзілік соғысқа қатысқан аспазшы әйелдердің айтуынша, үлкен қазандарға 400-500 адамға ботқа мен сорпа дайындаған. Ал ұрыстан аман қайтып тамақ ішуге келгендердің саны он шақты... Мен өзімнің кітаптарымда, – дейді жазушы, соғысқа қатысқан әртүрлі адамдардың көзқарасын жазуға тырысамын» [1а, 26-б]. Шынында да С.Алексиевичқа дейін соғысқа қатысқан аспаздар, олардың дайындаған асы туралы өз басым ештеңе оқымаппын. Жалпы соғыс тақырыбына жазған жазушылар мен журналистер әрі-беріден соң аспаздарды адам деп есептеді ме? Әскерлер қырылып жатқанда тамаққа тойып жүрген арам тамақтар деп те есептеген болар. Сөйтсек аспаздың да айтары бар екен. Сталин қарапайым адамның ойына ешқандай кіріп шықпайтын және (жеңімпазды соттамайды, Победителя не судят) А.Т.) – деген сеніммен 7 млн. – деп анықтаған. (Германия 7,3 млн. адамын жоғалтса, КСРО Германиядан кем болу керек) Хрущев Сталиннен өш алу үшін 20 млн. десе, Горбачев тағыда Сталинді мұқату үшін 27 млн-ға жеткізді, бұл санды дәлелдеу үшін том-том кітаптар жазғызып, бұқаралық ақпарат құралдарынан насихаттады. Осы цифрларға қарап отырып-ақ коммунистік көсемдердің адам тағдырына қалай қарайтыны көрінеді.

«Ленинградтың халқын осынша қырғанша жауға берген дұрыс еді» – деп жазады белгілі орыс жазушысы Виктор Астафьев. Бұрын Ленинградта аштан қырылғандардың саны 1 млн. болса, қазір 1.5 млн. асқаны анықталып жатыр.

Қазақстаннан бұрын 300 мың жауынгер опат болды деп айтылып келсе, қазір 675 мың, оның ішінде 150 мыңы қазақ екені анықталды. Бұған еңбек армиясына (труд армия) апарылған 700 мың қазақстандықтардың 200 мыңнан астамы қазақтардың еңбегі мен тағдыры әлі күнге дейін толық зерттелмей жатқанын қоссақ, көптеген мәселелердің шешімін таппай жатқаны белгілі [1б].

«Соғыста қару-жарақты, оқ-дәріні... барлығын үнемдедік – деп «Өлгендер қиналмайды» – деген повесінде көрнекті жазушы Василь Быков – бірақ ешқашан адамдарды үнемдеп сақтаған емеспіз. Мынадай сөздер мен бұйрықтарды естуге болатын: солдаттарды аяйсың ба? Оларды әлі-ақ туады. Орта шенді командирлердің бұйрықтарында солдатты сақтау – деген шара да, ұғым да жоқ болатын. Өзінің адам өмірін аямайтын қатыгездігі жағынан сталиндік мектептің өкілі – маршал Жуков. Майдан жолдары туралы: «Қорықтың ба?»- дейді маған. Әрине, қорықтым, үрейленіп, жүрексізденген мезеттерім аз болған жоқ. Соғыста қорқыныштың түрі көп болады. Мынадай да қорқыныш болады: Артыңнан, ту сыртыңнан болатын өзіміздің жазалаушы органдардың бастықтарынан келетін үрей бәрінен де асып түседі. Мұндай органдар соғыста бейбіт кездегіден артық болмаса кем болған жоқ» [2]. Бұл жерде жазушы шегінген жауынгерлерді желкесінен атып, жайратып отырған «Смерч», заградотряды туралы айтып отыр. «Смерч»-тің қолынан 70 мыңнан Қызыл Армия жауынгерлері жер жастанған екен. Әлемде бірде-бір елдің соғыс тарихында осыншама өз адамдарын құрбан қылған жазалаушы жеңдеттер болған емес.

Кеңестік үгіт пен насихат соғыстың алғашқы айларында қызыл армияның ойсыра жеңілу себебін фашистік Германия тұтқиылдан шабуыл жасады, «бүкіл Еуропаның өнеркәсібі фашистер үшін

жұмыс істеді» – деп ақталды. Ал, шын мәнінде, 1941 ж өзінде Кеңес Одағы танктерді Германиямен салыстырғанда екі есе, 1942 ж алты есе көп өндiрген. Сонымен соғыстың басында немістерде 4000 танк, Кеңес одағында 14 мың танк, немістерде – 5000 ұшақ, Кеңес одағында 10000 ұшақ. Осындай техникамен 11 желтоқсан 1941 жылғы мәлімет бойынша 3 млн-нан астам, ал нақты 3 806860 Кеңес солдатты мен офицерлері тұтқынға түскен. Соғыстың басынан аяғына дейін қатысқан аға лейтенант, жазушы В.Е.Субботин: «Мен 1921 ж туғандардан аз-кем тірі қалғандардың бірімін. Соғыс басталғанда біз 20-жастарда едік, біздің қатарларымыздан ешкім қалған жоқ деуге болады. Бұл ұрпақ ерекше еді ғой, болат найзадай... Бізге ешқандай бұйрық, ештеңе айтылған жоқ. Күшімізді қолданғанда біз қай жерді көрсетсе, сол жерді төсімізбен төсеп қорғап, елімізді сақтап қалар едік, ешкім де қашпас еді. Немістер бүйтіп сұғынып кірмес еді»[2а].

Немістермен бетбе-бет ұрыс салудың орнына Қызыл армия шегіне берген, шегіне берген. Немістердің моторлы дивизиялары Қызыл армияны айналып кетіп отырған. Осындай оқиғаны басынан өткізген қатардағы жауынгер Алпысбай Шымырбаев: «Қару-жарақ, оқ-дәрі дегеніңіз тапшы болатын. Фашистермен алғаш айқасқа түскенімізде 2-3 солдатқа бір винтовка, 4 солдатқа бір каскадан тиді. Автомат дегенді естігеніміз болмаса, көрмеген едік», – деп отырып соғыстың алғашқы қиын-қыстау кезеңдерін аса бір қиналыспен есіне алған ақсақал: «Адам таңқаларлық істің бірі – дәл немістермен бетпе-бет кездесердің қарсаңында болды, деп жалғастырады Алпысбай Шымырбаев, – Ертең-бүрсікүні немістермен шайқасамыз, – деп әл-қадірімізше дайындық жасап жатқанымызда ең қарабайыр, ең сауатсыз деген солдаттың өзін таңқалдырған командалар беріле бастады. Сол бұйрықтарға сәйкес сапқа қойылған танкілердің аккумуляторы алынып, кейбіреулерінің моторы босатылып, шашылып тасталды. Ұшақтағы бензин төгілді. «Бұл қалай?» – деп сұрауға ешкім батпады. Оның үстіне біз не танкист, не ұшқыш емеспіз. Бар болғаны сол техникаларды күзетуші солдаттармыз. Біздің көз алдымызда техника істен шығарылып жатты. Немістің ұшақтары келіп бомба тастап, пулеметпен атқылағанда біздің бірде-бір ұшағымыз қозғалған жоқ, бірде-бір танкіміздің моторы оталмады. Сол тұрған қалыптарында бомбаның астында қалып қирап, өртеніп кетті... Сонымен біз тұтқынға түстік» [3].

Қызыл армия 1937-1940 жылдардың арасында сталиндік жазалаудың нәтижесінде 20 мыңнан аса таңдаулы әскербасылары мен офицерлерінен айрылған еді. Соғыс басталғанда ақыл-ойы, әсіресе өзіндік инициативасы бар командирлер аз қалған. Ешкім команданы өз мойнына алып, әскери бөлімдерді жауға қарсы алып шығуға батылы бармаған. Соғыстың алғашқы айларында Қызыл Армияның маскара жеңілуі осы себептен, сондықтан А.Шымырбаев сияқты миллиондаған қатардағы жауынгерлердің не кінәсі бар. Күні кешеге дейін тұтқынға түскендердің бәрін «Отанын сатқандар» деп келдік. Оларды неміс тұтқынынан босаған соң, өз Отанының, яғни, Қызыл империяның ит жеккендері мен концлагерлері күтіп тұрды. Екі империяның түрмесін бірдей көріп аман қалғандары Сталин қайтыс болған соң босатылды, бірақ өле-өлгендерінше соғыс ардагерлеріне берілетін жеңілдіктерді пайдалана алмады. Осындай тағдыры тәлкекке толы түркістандықтар мен түркістан легионының қатарында болғандар кімдер еді? Көбі орыс тілін шала-шарпы білетін, ауылынан ұзап шықпаған, неміс пен ағылшынды, полякты ажырата білмейтін ауылдың 18-20 жасар жігіттері еді. Саясаттанушы, шоқайтанушы профессор Бақыт Садықова: «Үшінші рейх мұрағатында осыған орай бір дерекке тап болдым. Немістер түркістандықтардың арасына тыңшылар жіберіп, олардың ойын білгісі келген екен. Бір қазақ жігіті: «Гитлер не болса о болсын, мен өзім союзниктер келген соң ауылыма тартамын» депті. Әрине, бұл кішкене фактінің өзі ғана «түркістан легионшыларының» саясатқа жоқ, олардың оған еш мән бермеген таза адами сезімдерін көрсетеді.

Легионшыларды Сталин насихаты власовшылармен бір қатарға қойған. Ал, Власов саяси білімі зор, қадірлі генерал. Солай бола тұра әскери антты бұзып, өзінің армиясымен бірге жау жағына өтіп кеткен әскери басшы. Ал, Түркістан легионында болғандар – хұқықсыз, жау қолына түскен тұтқындар. Олар Сталин мен Гитлер сияқты екі жауыздың құрбандары, отаршылдар армиясының қатардағы жай ғана әскерлері.

Легионда болғандарды «Отанын сатты» деп кінәлады. Онда «Отан» деген ұғымды талдайық. СССР бізге Отан емес мемлекет болған. Ал олар өз отанын – Түркістанды сатқан емес. Тіпті шынына келер болсақ СССР-ді де сатқан жоқ. Неміс фашистерінің қолына түскен тұтқындардың жалпы саны – 5 млн 734 мың кеңес жауынгері, оның 1 млн 700 мыңы кеңестік түркістандықтар. Фашистердің өздерінің деректері бойынша, кеңес тұтқындарын олар «майданда неміс қанын үнемдеу үшін» пайдаланбақ болған екен. Осының бәрі Мұстафа Шоқайға бір жағынан концлагерлердегі отандастарымен екінші жағынан неміс-фашист әкімшілігімен кеңесіп, сөйлескенде айқын болды. Мұндай

жантүршігерлік қатыгез әрекетке Мұстафа Шоқайдың қаны қатып, жүрегі мұздады. Қолынан келгенше жерлестерін қорғауға тырысты. Бұл жөнінде кезінде қаншама қапаланып, жанұшырып отандастарын құтқару амалын қарастырғандығы жайында жазған мақалалары паш етеді...»[4].

Осы тұрғыдан алғанда соғысқа қатысқан жауынгерлердің тағдыры, өмірі мен майдан жолдары және тылдағы әйелдер мен балалардың жанқиярлық еңбектері жайында ауызша тарихтың айтары көп. АҚШ әлеуметтанушылары Вьетнам соғысына қатысушылардың өз аузынан жазып алған әңгімелерін қазіргі күні тарихқа қосылған «ерекше үлес» деп бағалайды.

Соғыс жылдарындағы қазақ ауылдарының жағдай ауыр еді, Жамбыл облысының Байзақ ауданы, Сарыкемер ауылының тұрғыны, балалық шағы соғыс жылдарымен тұспа-тұс келген Шәмәтұлы Рахметұлла (Рәш) ақсақалдың «үнемі жарым құрсақ жүреміз, ұйқымыз қанбайды. Бір рет науаттың дәмін татқаным болмаса, тәттінің дәмін көрмеппін. Бір киімді үйдегі 2-3 бала үлдікі немесе қыздікі демей кезектесіп қиетінбіз. Күні бойы масақ теріп, жарты дәнін де қалдырмай барлығын бригадирге өткізетінбіз. Анам таң атпай колхоз жұмысына кетеді де, кешке дейін жұмыс істеп, түн ортасына таман бір арқа отынын арқалап үйге ұшып, жығылып келеді. Шешем жұмыстан келген соң да ұйықтамай қолғап тігеді. Бірақ оны маған бермейді, ал менің қолым тоңып, үсіп қалайын деп жүр. Қанша қолғап тіксе, соншасын майданға солдаттарға жөнелтеді. Солай болуы керек екендігін бәріміз жақсы түсінетінбіз» – деген сөзі дәлел бола алады[5.424 б.].

Большевиктер 1917 жылы өкіметті қолға алғаннан бастап, соғыс басталғанға дейін репрессия жасаудан қолдары босамады дейді көрнекті саясаттанушы Н.К. Сванидзе.

Жолдасын соғысқа шығарып салған аналардың бірі-100 жастағы Райхан Шомаева: «Советтік тәртіптің қуғындауымен біресе әкем, біресе күйеуім түрмеге қамалды. Күйеуім түрмеден шығып, енді ғана бәрін ұмытып, өз бетімізше өмір сүріп жүргенімізде, оны соғысқа алды да кетті. Міне әлі күнге дейін оның қайда, қалай өлім құшқанын мен білмеймін» – деген қайғысы, гитлерлік Германия әкелген жаңа қасіреттің зардабы еді [5, 163-б.].

Соғыс кезінде шаруашылықты басқарушылар, еңбекші ұйымдастырушылар бригадирден бастап, колхоздың бастығына дейін, ілеуде біреу болмаса, адамгершіліктен жүрдай рақымшылықтары жоқ, әпербақан, ұрда жық адамдардан болды. Дәл осындай адамдар большевиктерге қажет еді, оларды іріктеп алды осындай «өкімет пен партияға шын берілгендер» арқылы, қарапайым халықты бір шыбықпен айдады.

«Бірде балама қызылша шығып келіп, мені жұмысқа алып кетті. Ал жұмысқа, жарығым-ау, бармасқа болмайды ғой. Соғыс жүріп жатыр. Оның үстіне, бармасаң сені соғысқа жібереміз дейді, – деген Райхан Шомаева әңгімесі тылдағы еңбек ортасының психологиялық ахуалын көрсетеді. Жұмыстағы қаталдықтың орын алуын: Әсіресе, мына Түпкіақырда бір арғын болған, сол ат ойнатып келгенде төбе шашым тік тұрушы еді менің. Шығыныңды төле, бер! – деп жекіп, соғыс салығын ақшалай да, заттай да алатын. Қараңғы түнде жұмыстан келген бойда енеміз екеуіміз отыра қалып, сонау түн ауып кеткенше қолған тоқитынбыз. Уақытымыз тапшы болғандықтан, егістіктің басында да отырып тоқушы едік. Қиналған күндерім көп болды, талай жыладым. Күздің қара суығында киер жылы киімім жоқ, дірдіктеп, батпақтан арбаны жүргізе алмай қор болатынмын. Есімдегі ең ауыр күндер сол еді, шырағым» – деген әңгіме сарыны еңбек тәртібіндегі қаталдықтар туралы ойды нақтылай түседі. Бұл сол кезеңдегі социалистік жарыс аталған ауыр еңбектің бізге беймәлім екінші бетін ашып көрсеткендей еді [5.165-166-б.]

Профессор Т. Омарбеков: «Біздің ауылда соғыс кезінде өңшең әйелдер мен балалар қалған. Күз кезінде жұмыстары таңның атысы күннің батысы, алқақотан отырып қызылша тазалаған әйелдердің біреуін бригадир теуіп қалады екен, ондағысы бүгін менімен жатасың дегені, екінші күні тағы біреуін...»[6]. Мұндай фактілер соғыс жылдарындағы ауыл тұрмысын жазған қазақ жазушыларының әңгімелері мен повестерінде көптеп кездеседі. Шын мәнінде күйеулерін майданға жіберіп, өздері бала-шағаларын әрең асырап жүрген жесірлерге шолақ белсенділердің тисуін нағыз азғындық деп айтуымыз керек.

Ал, 103 жастағы Уәзика Нысанбайқызы еңбектегі басшылардың қатаң тәртібінен үнемі үрейде жүретінбіз деп баяндайды. Ол: «терген масағымызды бригадирлер тартып алып қоятын, ал егер жолымыз болып көрсетпей үйге жеткізсек, алаша төсеп қойып қабымыздың түбін қағып түсіріп, келіге салып түйіп аламыз да, оның ізін қалдырмау үшін қауызын өртеп жібереміз. Әйтпесе, біліп қойса соңына түсіп алып, сендер тығылып жеп жүр екенсіңдер» – дейді, Сосын үнемі бақылауда жүретін боласың. Екінші рет ала алмай қаласың ғой, сосын аштыққа ұрынасың. О-ой олар егер ұсталып қалсаң, тіпті қамшымен тартып та жіберетін кездері болған, қолындағыңды таста деп, өздері ауда-

рып алыпқояды, ал қашсаң атпен артыңнан қуады. Мен бір рет ұсталып қалдым, бірақ мені ұрған жоқ, масағымды тартып алды [5.166-б.]

Соғыс жылдарында аштықтан, аштан өлгендер аз болмаған. Аштыққа ұшырағандар туралы Мәрзия Ибрагимова былай дейді: колхоз мүшелері біреуі қалмай жұмыс істеуі тиіс болды. Ойбой, ол кездегі өкімет тым қатал еді. Бастығымыз атпен жүріп қызылшаны аралап жүретін. Сонда бір жеріне су жетпей тұрса, ескерту алатынбыз. Соғыс жылдарында ашаршылыққа ұрынған адамдар болды. Құмшекерден шыққан пәтке деген қап-қара зат болатын, біз соны қызылшаны көбелектен қорғау үшін пайдаланатынбыз. Сонда түнде аш адамдар келіп оның улы екенін түсінбей тілмен жаппап қоятын. Содан олардың көбісі өліп қалды ғой – деуі расында жоғарыда айтылған ойды нақтылай түседі [5.167-б.]

«Соғыс жылдары аштық болды, адамдар шөптің тамырын жеді. Колхоздың бір көмегі сол, әрбір отбасына 2-3 қойдан бөліп берді. Қойдың сүті қуатты – жақсы тамақ болды. Колхоздың табысының бәрі майдан үшін деп мемлекетке өткізілетін еді. Қылаяғы колхоздың жинап әкеткен егістігінен масақ тергізбейтін» [7]. Бұл фактіден кейбір колхоздардың басшылары халыққа шын жаны ашып, ашыққандарға жәрдем бергенін көреміз, бірақ мұндай көмектер некен саяқ болатын

Қазақ ССР Министрлер советінің председателі Нұртас Оңдасынов 1942 жылы 9-12 мамыр аралығында Семей, Павлодар, Шығыс Қазақстан облыстарын аралап жүріп, Бесқарағай ауданы Семеновка селосына келгенде: «Селодағы балабақшаны көрдім. 150 бала бар екен, орындық т.б. жалпы мебель мүлдем жоқ. Бөлме кір, жинақы емес, ұсқынсыз...»- деп жазады [8]. Соғыс жүріп тұрған уақытта колхозшылардың жүз елу баласын бір жерден үш уақыт тамақтандырып, мебельдері жоқ, ұсқынсыз бөлмеде тәрбиелеудің өзі неге тұрады. Қазақ колхоздарында балабақша деген бұл кезде атымен жоқ еді, 1950 жылдардың аяғында ғана, онда да бірлі-жарым жерде пайда бола бастады. Қазақстандағы ежелден отырықшы орыс, өзбек т.б. ұлттар тұрған колхоздар шаруашылығы, өмір тұрмысы, әл-аухаты, экономикасы жағынан қазақ колхоздарына қарағанда әлдеқайда жоғары болды.

Орталық есептеу басқармасы (ЦСУ) соғыстың алдында және соғыс басталған кезде республикадағы 72 колхозды тексеріп, колхозшылардың айлық еңбеккүндерінің ұзақтығын және бір айдағы еңбеккүндерінің санын есептеп шығарыпты [9].

Кесте

Колхозшылардың категориясы	Шілде мен қыркүйек айларындағы колхозшылардың айлық орташа еңбеккүндері		Шілде – тамыз аралығындағы еңбеккүннің ұзақтығы	
	1940 ж.	1941 ж.	1940 ж.	1941 ж.
Ерлер 16-59 жас	25,2	25,5	8,7	9,6
Әйелдер 16-59 жас	15,7	17,5	8,2	9,0
60-тан асқан қарттар	7,1	10,1	8,7	9,6
Жасөспірімдер	5,5	9,2	7,9	9,1

Үкіметтің ресми құжаттарына қарап отырсақ, колхоздардағы ең ұзақ тәуліктік жұмыс орта есеппен 9 сағаттың үстінде екен. Біздің ел арасынан жинаған материалдарымыз бойынша колхозшылар, тіпті балалар мен қарттарға дейін он-он екі сағат жұмыс істеген. 5-6 сағат ұйықтаған. Демек, ресми құжаттардағы сандарға сене беруге болмайды.

Студенттердің хал-жағдайын академик Рабиға Сыздық былай деп көрсетеді: «Бірде күнделікті жейтін 400 грамм нан кезегінде тұрып, психологияны оқып тұрсам, мұрнымнан қан сауғалап, оқулығымға құйылып жатыр. Шаршаймыз ғой ол кезде. Жалпы оқу қиынға түсті. Бір оқимын, екі оқимын, түсінбеймін, күшеніп тұрып оқимын. Әйтеуір бірнәрсе қылып тапсырдым. Және әдемі баға алдым. Барлық сабақтан әп-әдемі баға алдым. Алғаным менің бір дарындылығымнан емес. Студенттердің бәрінің хәлі нашар, сабақтан шығады да, күнкөрістің қамымен жүгіреді. Бас көтерері соғыста, не мүгедек болып үйге келген, үйде бала-шаға, шеше, әже деген сияқты. Сосын олар жөндеп оқи да алмайды екен. Олардың қасында 2-3 жыл мұғалім болған, балалардың алдында сөйлеп үйренген маған сабақ жеңілдеу тиді. Салыстырмалы түрде менің жауабым кішкене түсініктірек, солардың арасында жақсылау болып көрінген болуым керек. Сөйтіп стационарда оқып жатқандармен бірге емтихан тапсыратын болып, бұйрық шығартып алдым» [10.94-95 бб].

Кеңес үкіметінің ең бір мықты жері үгіт-насихат жұмысын қандай қиындықтар болса да күн тәртібінен тастамай, үнемі назарда ұстап отырған. Қазақ ССР халық артисі Күләш Сәкиева: «Мен

Жамбыл театрында он екі жыл еңбек еттім. Ол жақта сексеуіл жағады ғой, жұқа көйлекпен далада халықтың көңілін көтеру үшін рөлдерімізді ойнаймыз. Соғыс кезінде жылап отырған елдің көңілін көтеріміз. Үш айлық Айгүлімді көтеріп, қанша шақырым жаяу жүріп, өнер көрсеткен кездеріміз болды. Қолым талса басқа әртістер кезек-кезек көтереді. Есек жеккен арбамызда сахна декарациясы, киім-кешегіміз болады. Сонда алдымыздан шыққан Жамбыл облысының басшысы Елібай Еділбаев деген кісі бізді аяп: «Айналайындар, жақын қалды, соғыс бітеді, бұл қиындықтан да көздерің ашылып, жақсы күнге жетесіңдер, шыдаңдар!»,- деп шаршап келе жатқан бізге рух беретін» [10а. 50-51бб].

Зайсан аудандық театрының артисі Жамал Тоқтағалиқызы: «...соғыс басталғаннан кейін ер азаматтар Валитов, Кегенов, Оспанбаев, Самадиев, Тұржанов, Тұрабаев соғысқа аттанды. Әртістер арасында ер адам болмағандықтан «сөздерін жатқа білесің» деп, еркектердің де рөлін міндеттеді. Амалсыздан Бекежан да болдым. Қодар да болдым. Соғысқа арналған «8-ші гвардия», «Күзетте» деген әндерді, халық әндерінен «Мақпал», «Буырылтай», «Кербез сұлу», «Екі жирен», орыстың «Степь да степь кругом», «Ах ты сад» әндерін айттым. Өнерім мен еңбегімнің нәтижесінде «Бірінші санатты әртіс» дәрежесіне жеттім, сол кездегі үлкен мәртебелі «Литерлі паек» алып жүрдім. Ахмет Жұбанов ән дауысымды, өнерімді бағалап, Алматыға шақырғанда, театр басшылары жібермей-ақ қойғаны. Соғыс кезінде заң өте қатты. Зайсанда қалдым»[10а, 11-12 бб].

1990 жылдары республикамыздың көп жерінде ауылдық, аудандық мәдениет үйлері, клубтар жабылып, кітапханалардың кітаптарын халық отқа тамызыққа пайдаланды, балабақшалар мүлдем жабылып, ғимараттарын пысықайлар дүкен, офис, үй жасап алды. Ал соғыс жылдары Зайсан аудандық театрының әртістерінің жартысы майданға аттанып кетсе де жұмыс істеп, пьесалар қойып, онымен қоймай, Шығыс Қазақстанның жеті ауданына гострольге шығып, ел аралап тұрғанына таң қалмасқа болмайды.

Қазіргі зерттеулер бойынша соғыс жылдарында аштықтан өлген адамдардың саны СССР бойынша 1.5 млн адамнан асады екен. Тарихшы Б. Жангуттин Ресей архивінде сақтаулы Сталиннің ерекше папкасынан алынған материалдарды жариялай отырып құжатта мынадай сөздерді келтіреді: «Халықтың ашығуына тікелей себеп болған-кеңестік жергілікті биліктің қатыгездігі, азық-түліктің тапшылығы болды»[11].

Соғыста тұтқынға түскендердің жағдайы өте ауыр, екіжақтан бірдей зорлық-зомбылық, қысымшылық көргендердің тағдыры нағыз трагедия.

Үсен Тағаевтың жауынгердік жолы, тұтқынға түсуі, партизан отрядында болуы, партизаннан тұрақты әскерге ауысуы, онда Совет одағының батырына ұсынылатын ерлік көрсетуі, ерлігі бағаланғанды қойып, соғыстан соң КОМИ АССР-не ағаш кесуге жіберуі совет мемлекетінің өз азаматтарына әділетсіздік саясатын әсіресе оның ішінде ұлттықтарға көрсеткен чиновниктік шовинстік қылықтардың куәсіндей. Жауынгердің өз аузынан жазылып алынған сөздеріне көңіл аударайық.

– Қай жеріңізден жараландыңыз?

– Басымнан. Есімнен танып жатқан болуым керек, 5-6 күннен кейін ояғанда Новошахтинск деген жерде тұтқында жатқанымды түсіндім. 4 ай өткеннен кейін мені басқа 120 мыңға жуық әскери тұтқындары бар айдалада орналастырылған лагерге ауыстырды. Жас болғандықтан болу керек маған «лагерде жан тапсырған адамдардың өліктерін тасуға жауаптысың» деп қолыма қамшы мен қарамағыма екі еврей берді. Күні бойы 17 шақырым қашықтықта орналасқан жерге өлік таситын әлгі екі байғұсты ұр дейді, мен оларды қалай ұрамын? Өзімнің қатарымдағы адамдарғой. Ақырында оларды ұрмайсың деп, өзім таяқ жеп тыңдым. 25 дүре соқты. Сонымен не керек, бұл әскери лагерде өткен төрт айдан соң 500-дей адамды Первомайский деген ауданға әкеліп, немістер бізді қара жұмысқа жекті. Диірменге ұн тартқызады, оны тасимыз, бидай тазалаймыз, жүгері қазамыз.

Біраз уақыт өткеннен кейін бізді Германияға жібергелі жатыр деген сыбыс шыға бастады. Құтылудың амалын іздеп, соғыс алаңындағы партизандар арасында жүрген Капустин деген подполковникпен байланыс орнатып, құтылу жолдарын ойластырдық. Капустин бізді вагонға тиіп аттандырғалы жатқан жерімізден мина қойып вагонды құлатып, 17 тұтқынды құтқарып алды. Осылайша партизандар қатарына қосылдым.

Партизан ретінде түнгі мезгілде мотоциклмен жүрген немістерді аңдумен боламыз. Арғы жатқан тамақ өтпейтіндіктен ауқатымыз жоқ, үнемі аш болып жүреміз. Осындай түнгі аңдуларға үш адам болып шыққан бір күні немістің азық-түлікке толы машинасының келе жатқанын көріп, жолға мина қойып шықтық. Машинаны төңкеріп, азық-түлікпен қоса, 7 немісті тұтқынға алып, олжалы болған кезіміз әлі есімде.

Жан-жағында қаптап жүрген немістер, орманда партизан болып 3 ай жүргеннен кейін Капустин: «Сендерді қайта Кеңес үкіметіне өткіземіз, сонда қатардағы жауынгер ретінде соғысасындар» деп 37 адамды қайтарды. Бізді жақсы қабылдап аларын алып, подполковник кеткен соң апарып қамап тастады. Қамауда тамақ бермейді, күндіз-түні сұрайтындары: Неге, себепті дұшпанмен атыспадыңдар, қарсыласпадыңдар? Біз: «Қолымызда ешқандай қару болмаса немен атамыз?» деген жауабымызды қайталай береміз. Содан не керек, төрт айға созылған тергеуден кейін дивизиялық батальонға қосып, Курскіде жүріп жатқан қатты шайқасқа аттандырды [5.420-б.]

Польша Курскі, Белоруссия, Латвия, Эстония, Германия, Чехословакияны азат етуге қатысып Дрезден қаласына барағанда бір әскери операцияға басшылық жасауға дайындалып жүргенде енді ол Совет өкіметінің тұтқынына алынады.

Дрезденге қайтып барып екі күн көлемінде уақыт өткеннен кейін менімен өштесіп жүрген бір татар бар еді, сол «мынау тұтқында болған» деп сөз тасып, көрсетіп жіберіпті. Қайта тергеу болып, тұтқында болғанымды растағанымнан соң мені қамауға алды. Қайта қылмыскер ретінде танылып, үшінші күні пойызға тиеп, Мәскеуге жіберді. Жол-жөнекей бір айдай уақыт Польшада аялдадық. Бір күні моншада жуынып жатқан кезде меннен 10-15 жас үлкен ер адам келіп артымнан теуіпкеп жіберді. Тағы бір адам мені сатқын санап өштесіп қалды ау деп ойлады. Біраз күн өткен соң «сені біреу шақырып жатыр» деді. Барсам, әлгі адам, атын ұмытып тұрмын қазір. Сөйтсем, ол кісі мына Оңтүстік Қазақстан облысының Ильич деген жерінен шыққан жерлесім екен. Маған картаға орап тамақ әкеліпті. Тамақпен бірге оралған қағазды ашып оқысам, онда: «Сені жұрт көзінше әдейі тептім, оны ар көрме. Мен саған жәрдемдесіп тұруға тырысамын» деп жазылған екен. Мәскеуге келген соң мені айдауға, Коми АССР-ге жіберді. Негізгі Кеңес үкіметі қазақтардың адамшылығын бағаламады. Қаншама ерлік иелері елеусіз қалды. Менімен бірге Одерді жүзіп өткен үшеуіне «Кеңес Одағының батыры» деген атақ берілді, ал, маған тұтқында болдың деп медаль «За отвагу» бұйырды. Айта берсең мұң көбейеді.

Коми АССР не келсем ағаш кесіп жүрген өңкей қыздар. Мені сол 400 қыздың бастығы қылып қойды. Сол 400 қыздың ішінен мына кемпірімді таңдап алдым ғой (автор жұбайын меңзеп күледі) [5.420-421бб.].

Қазақ жігіттері соғыста ерекше ерлік көрсетіп, бүкіл одаққа белгілі болды. Оның дәлелі 97 қазақ Кеңес Одағының батыры атағын алды. Бұл қазақ халқының санына шаққанда ол кезде небәрі 2,3 миллион халықтан осыншама батырдың шығуы Одақ бойынша алдыңғы орындардың бірінен саналады. Бірақ, көптеген қазақ халқының батыр ұлдары осы атқа ұсынылып тұрып, ешқандай себепсіз ала алмай қалған. Олардың қатарында Б. Момышұлы, Қ. Қайсенов, Т. Әбдібеков, Р. Қошқарбаев, т.б. Менің ойыма да, көңіліме де сыймайтын бір нәрсе батыр атағын түкке тұрмайтын нәрсе үшін басқа халықтардың ұл-қыздары алады да, ал қазақтың нағыз батырлыққа лайық ерліктері бұл атаққа ұсынылып тұрып, берілмеген. Мысалы: Зоя Космодемьянская атхананы (конюшня) өртегені үшін батыр атағын алады, ал 397 фашисті жайратқан жоямерген Төлеуғали Әбдібеков бұл атаққа ұсынылып тұрып, жоғарыдан Ленин орденіне лайық деп бағаланған. Осындай белгісіз батырлардың бірі бүкіл құжаттары Ресей армиясының Подолькідегі архивінен табылған Сәрсекеев Ғаділбек. Біз сөзіміз дәлелді болуы үшін, батырдың құжаттарын толық жарияладық.

Сәрсекеев Ғаділбек 1908-14.08.1944ж.ж. Зайсан ауданының тумасы. Соғысқа дейін колхоз председателі болып жұмыс істеген, өз еркімен сұранып, майданға кеткен, ол кезде колхоз председателдері мен шаруашылық басшылары арнаулы броньмен майданнан қалдырылған. Соғыстағы ерліктері үшін Советтер Одағының Батыры атағына ұсынылған, бірақ бұл атақ берілмей Ленин орденімен ардақталған.

Наградной лист

Командир стрелкового взвода гвардии лейтенант Сарсекеев Г. участник форсирования реки Западный Буг боев на правом берегу Днепра. Своим мужеством и бесстрашием он в прошедших боях проявил исключительный подвиг и героизм. В боях при прорыве обороны немцев в плацдарме реки Западный Буг он под ураганным огнем противника перывым переправился со своим взводом через реку с призывом « Вперед за Родину», «За Сталина», повел взвод на штурм вражеских укреплении. Благодаря настоичивости взводного командира и мужеству его крепкого взвода оборона была прорвана и его взвод первым ворвлся в траншею и выбил противника из сильной укрепленной обороны немцев. В рукопашной схватке , его взвод в этом бою уничтожил до 30 гитлеровцев, причем потери взвода были незначительными. В боях при форсировании реки Висла бесстрашный командир проявил исключительные подвиги, образы мужества и геройства. Его взводу была поставлена бое-

вая задача : первым форсировать реку Висла. Приняв боевые порядки тов. Сарсекеев Г. повел свой взвод на штурм переднего края оборона противника, оборона была прорвана, противник в панике отступил назад. За боевые подвиги, проявленный героизм удостоен высшей правительственной награды «Герой Советского Союза». Командир 170-го гвардейского стрелкового полка подполковник *подпись* Дронов. 02. 08. 1944г. [12.]

Шындықты қанша бүркемелесе де тасты жарып шығатын «тасжарған» деп аталатын гүлдей құлпыратын кездері болады екен. Р.Қошқарбаев пен Г.Булатовтың рейхстагқа тұңғыш ту тіккен ерліктері жақында тағы да бірнеше құжаттармен дәлелденді. Бірінші құжат: соғыстың басынан аяғына дейін қатысқан, жеңісті рейхстагта қарсы алған аға лейтенант В.Е.Субботиннің бұған дейін жарық көрмеген күнделігі және «Войн Родины» газетіндегі қысқаша хабарлама, бұған қоса Қорғаныс министрлігінің Орталық архивіндегі әскери донесение. Сонымен қатар қос батыр тіккен тудың В.Е.Субботиннің немересінің қолында сақталған кикымы. Біз бұл деректерді орысша түпнұсқада бергенді жөн көрдік.

«Из журнала боевых действий 150-й Идрицкой стрелковой дивизии: «В 14:25 30.4.45 г. лейтенант Кошкарбаев и разведчик Булатов 674 сп (стрелкового полка. –С.Б.) по-пластунски подползли к центральной части здания и на лестнице главного входа поставили красный флаг» (Центральный архив Министерства обороны. Ф.380 сп. Оп.326172.Д.1).

Из дневника Субботина: «Май 2. Лейтенант Рахимжан Кошкарбаев (21 год.-С.Б.), молоденький солдат Григорий Булатов (19 лет.-С.Б.), а за ними и другие выскочили из окна первого этажа дома Гимmlера на площадь, на которой стоял Рейхстаг... Оглянувшись, Кошкарбаев увидел, что огонь отсек остальных, что они остались одни с Булатовым. Двое других солдат его взвода, Сангин и Долгих, были тяжело ранены... Когда они подбежали к Рейхстагу, к его подъезду, Кошкарбаев, обхватив Булатова за ноги, поднял его и сказал ему: «Ставь!»... Они установили его, этот свой самодельный, импровизированный солдатский флаг, сунув древко его в одну из бойниц этих заложённых кирпичом окон... Этот флаг был потом перевешен, перенесен на крышу Рейхстага... С заранее подготовленным Военным советом армии Знаменем Победы поднялись на крышу Рейхстага двое разведчиков другого полка – Кантария и Егоров с лейтенантом Берестом во главе... Таким был он длинный этот день 30 апреля».

Из газеты «Воин Родины», 3 мая: «Родина с глубоким уважением произносит имена героев... об их выдающемся подвиге напишут книги, сложат песни. Над цитаделью гитлеризма они водрузили Знамя Победы. Запомним имена храбрецов: лейтенант Рахимжан Кошкарбаев, красноармеец Григорий Булатов. Плечом к плечу вместе с ними сражались Провоторов, Лысенко, Орешко, Пачковский, Бреховецкий, Сорокин». Из дневника Субботина: «Когда мы забрались на Рейхстаг (были Беляев, Прелов и, если не ошибаюсь, Давыдов), то именно от этого флага оторвали лоскут, разделив его между собою... Флаг был такой большой и тяжелый (из плотника тика.-С.Б.), что даже на высоте Рейхстага развевался довольно слабо».

Кошкарбаева и Булатова первыми представили к званию Героев Советского Союза – 6 мая».

Этот квадратик красного тика – частица первого флага на Рейхстаге, который 30 апреля в 14 часов 25 минут установили командир взвод разведки лейтенант Р.Кошкарбаев и красноармеец Г.Булатов. Сейчас реликвию хранит внучка В.Е.Субботина Мария Баскова[12a].

Демек, бұл деректерден шығатын қорытынды Р.Қошқарбаев пен Г.Булатов бірінші болып Рейхстагқа ту тіккені ешқандай күмән тудырмайды.

1978 жылы мамыр айының басында жоғары оқу орнының оқытушыларының білімін жетілдіру институтында республикамыздың түкпір-түкпірінен келген профессорлар мен мұғалімдердің Р.Қошқарбаевпен кездесуі болды. Кездесуде Рақымжан аға батырға тән тік мінезімен оқиғаның барлық шындығын баяндап берді. «Бұрын әр саққа жүгірткен әңгімелерге соңғы нүкте қойылды», – деді менің жанымда отырған бір тындаушы. «Бұл әңгімені Рақымжан аға 1950 жылдардан бері айтып келеді», – деді екіншісі. Әңгімені қорытындылаған Қ.Қайсенов: «Егер де Рақымжанның 30 жыл бойы айтып келе жатқан әңгімесінің бір шырыпдай да қатесі болса, баяғыда-ақ Рақанды КГБ аузын жаптырып, түрмеге тығатын еді», – деді. Әсіресе Р.Қошқарбаевтан бір тындаушының «Егоров пен Кантариялардың сізбен қарым-қатынасы қандай, араласасыз ба?» деген сұрағына, әрине, біз бір-бірімізді жақсы білеміз, Егоров ерте қайтыс болып кетті ғой, ал Кантария екеуміз Мәскеуде ардагерлер кеңесінің мүшесі болып, бір-бірімізді үнемі көретінбіз, бірақ ол менен үнемі қашқалақтап жүрді» дегенде залда отырғандардың кімнің шын батыр екені, кімнің өтірік батыр екеніне көздері жетті[12б]..

Менің ойымша, осындай атаққа ұсынылған бірақ белгісіз себептермен ала алмай қалған батырлардың бәріне Б. Момышұлы, Р. Қошқарбаев, Қ. Қайсенов сияқты «Халық Қаһарманы» атақтарын беру керек. Қызыл империя еңбектерін елемеген ерлерді егеменді Қазақстан тарихи әділеттілікті қайтадан қалпына келтіріп, атақ-данқтарын аспандата беру қажет.

Соғыс туралы мәселелердің ішінде соғыстан қашқандардың (дезертирлердің) мәселесі қазақстандық тарихнамада әлі күнге дейін көтерілмеген және зерттелмеген. Қашқындардың тағдыры, ойы мен ісі, сөзі әрқилы. Зайсан аймағында Қарашұнақ деген мерген жігіт үнемі қашып, ұстатпай жүреді. Бір рет ұсталып түрмеден қашып кетеді. Жұмағали деген колхоздың басшысының бірі және ауылдасы қай жерде тығылып жатқанын біледі. Жанына бір офицер, солдат алып Қарабұлақ селосының үстіндегі тауға бастап келе жатқанда:

– Ай Жұмағали, жаныңдағыларды таста да кет! деген Қарашұнақтың дауысын естідім, бұрылып жан-жағыма қарағанынша болған жоқ. Мылтық тарс-тұрс етіп атылып, екі жағымдағы екі солдат, бірінің артынан бірі ұшып кетті. Қорыққаным сонша таудың етегінен қашқаннан қашып отырып, Қарабұлаққа да тоқтамай Жарсуға келіп, үйге кіре аузымнан сөз шықпай домалап түскенім дейді [13], сол Жұмағали отбасын құрып отау тікті, бес алты баланың әкесі болды, ұлын ұяға қызын қияға қондырып 1978 жылы өмірден қайтты. Қазір Қарабұлақ, Жарсу селоларының тұрғындары осы оқиғаны айтқанда, сонау таудың етегінен Жарсуға дейінгі жерді Жұмағали жаяу шапқан ба, әлде қалай қанат бітіп құша ұшқан ба деп таң қалады.

Адам кейде ойға нанғысыз істі, өзі істемейді. Сол бір сәт, жағдай істетеді, Жұмағали жаным қалсын деп, қорыққанынан жүгірді – деді бір ақсақал. 1944 ж. Қарашұнақты Қытайдан ұстап әкеліп Өскеменнің түрмесінде жауап алғанда – «Өзің мерген көрінесің дезертир болғанша, майданға барып жауды атпадың ба?» – дегенде Қарашұнақ: мен бұл соғысқа әдейі бармадым, себебі бұл біздің соғыс емес, герман қазаққа қарсы соғыс ашқан жоқ, бұл орыс пен германның арасындағы соғыс деп тайсалмастан жауап беріпті 1944 ж. аяғында атылыпты.

Жоғарыдағы оқиғадан екі нәрсе анық байқалады. Біріншіден Қарашұнақ үлкен жүректі, кең пейілді адам. Мұндай болмаса ол бірінші оқты өзінің ізіне түсіп, әкеле жатқан адамды атпай ма? Мұндай да қазақ: «жақсылыққа жақсылық әр адамнан, жамандыққа жақсылық ер адамнан» деп баға берген. Екіншіден Қарашұнақ қызыл империяның үгіт-насихатына уланбаған, өзіндік ойы, өзіндік ұстанымы бар зерделі адам.

Белгілі қазақ жазушысы Хамза Абдуллин тарихшы Қайдар Алдамұқановқа 1942 ж 21 ақпанда өзінің тұтқынға түскендегі тағдыры жайында әңгіме бөліскен.

«Мен ағылшындар әскері енген Италия жеріндегі лагерьде болдым. Алдында Францияның Альби қаласына Түркістан легиондарының штабын орналастырған кезде астыртын сөз байласып, партизандарға өтпекші болдық. Бірақ арамызда жүрген неміс тыңшысы оны жеткізген соң, біз қамауға алынып, жазаға-тіптен атылуға душар болдық. Бізді босатып алған ағылшын әскерлерінің лагеріне әкеліп, теңіз жолымен елге қайтарып жатты. Бірақ біздерге елге қайтсаңдар немістерге қызмет еткендерің үшін КСРО-ға барған бойда атыласыңдар, сондықтан қалыңдар, деп үгіттеумен болды. Біз көнбеген соң жеке-жеке шақырып, елдеріңе қайтқың келе ме, онда ағылшын барлауына қызмет етемін деген қолхат бер. Ойланбастан Англия қайда? Қазақстан қайда? Одан да елге жетіп алайық деп, сондай қолхатқа қол қоюға мәжбүр болдық.» [14.53 бет].

Осындай оқиғаны 106 атты әскер полкінің жауынгері А.Жәмкенде бастан кешірген. ...Қазақтың 106-атты әскер дивизиясы құрамында майданға келдік. Біздің үш полкті 6 кавалерия корпусын толықтыруға қосты да ұрысқа салды. Харьковтің оңтүстігінде Красноград қаласы бағытында шабуылға енген корпус қоршауда қалды. Үш күн ғана соғысып үлгерген біз бүкіл дивизиямен бірге тұтқынға түстік. Әуелде Харьковке жақын жерде лагерьде ұстап, кейін Днепропетровскідегі лагерьге жаяу айдап келді. Аш, жалаңаш, жаралы тұтқындар біртіндеп өле бастады. Барақтарды аралап молдалар жүреді.

Енді бір кезде неміс формасын киген қарындары тоқ қандастарымызды арамызға жіберіп үгіттеуді шығарды. Легионға кірсеңдер біз сияқты жағдайларың жақсы болады деп азғырды олар. Осы үгіттеулерден кейін көпшілігімізді еркімізді сұрамастан легионға қабылдады [14.44 б].

Әлімжанов Бабаның тағдыры тіпті аянышты. 1941 ж Смоленск түбінде тұтқынға түскен ол 1942 жылдың мамырына дейін ол Остров-Мозавец лагерінде болады, 1942 ж әртүрлі ұлт өкілдерінен құралған батальонды Ромны қаласына көшіріп, 1943 жылы поляк партизандарымен байланыс орнатып, сәтін тауып лагерден қашып шығады. Партизандармен бірге неміс әскеріне қарсы әскери әрекет жасайды. Осындай операцияның бірінде Әлімжанов Баба және оның қасындағы партизандар СС

әскерлерінің қолына түседі. Радомға алып келген тұтқындардың әскери шендері анықталғаннан кейін, офицерлер бірден атылып, қатардағы жауынгерлер Австрияның жеріндегі Маутхаузен («Өлім үйі») концлагеріне жіберіледі. Адам айтқысыз сұмдықтармен әйгілі бұл лагерьдегі өмірі туралы Әлімжанов Баба айта отырып, көз жасын ұстай алмады: «адам баласына немістердің айуандықтарына шыдау мүмкін емес». Осы лагерьде болған уақытында Әлімжанов Баба басқа кеңес әскери тұтқындарымен бірге атақты генерал Карбышевтің өлімін өз көзімен көрді. Лагерьден Әлімжанов Бабаны 1945 жылы 5 мамырда американдық әскер босатты. Денсаулығы әбден нашарлаған Б.Әлімжанов тіпті өз бетімен тұрып, тамақ ішуге де шамасы болмады. Американдық әскери дәрігерлер оны және басқа да мыңдаған тұтқындарды арнайы лазареттерде емдеп, бірнеше айдан кейін аяққа тұрғызды. Денсаулығы шартты түрде жарамды деп танылған соң, бұл кеңес солдаттарын Отанына қайтару туралы мәселе көтеріліп, оларды 1945 жылы Донбасқа темір жолмен жібереді. Осы жерде өз еркімен Б.Әлімжанов бір жылдай шахтада жұмыс істеп, туған жеріне тек 1946 жылы мамырда ғана оралады. Кіндік қаны тамған ауылында Әлімжанов Баба бұрынғы кәсібі-бала оқытуға қайта кіріседі. Алайда, оның бейбіт өмірі ұзаққа озыла қойған жоқ. 1948 жылы жазда оның мемлекеттік қауіпсіздік қызметкерлері абақтыға әкеліп отырғызады. Тергеу кезінде бұл қызметкерлер Әлімжанов Бабаны соққыға жығып, тамақ пен ұйқы бермей ақыры оған «тұтқынға түскен сатқын» және «халық жауы» айыптарын зорлап мойындаттырып, соттың шешімімен 25 жылға еңбек түзету жұмыстарына соттап, Степлагқа аттандырады. Онсыз да өмірде талай қиыншылықтарды көріп, тағдырдың тәлкегіне түскен қарапайым қазақ мұғалімі қайтадан лагерьге оралды, бірақ енді неміс емес, өзі жан беріп, жан қорғаған Отанды кеңес лагерінде түсті.

Сталин қайтыс болғаннан кейін орын алған оқиғалардың сарынымен Б.Әлімжанов лагерьден 1955 жылы босап шығады. 36 жасқа дейін көрмегені қалған Б.Әлімжанов енді бейбіт өмірге оралуға, отбасын құруға бала сүюге қорықты. Оны түсінуге болады. Егер жау тұтқынындағы көрген азап соғыстан туындаған салдар болса, туған жерін қолына қару алып қорғаған Отаны оны «сатқын» әрі «халық жауы» ретінде 25 жылға соттауы ешбір адамның есінен өшпейтіні анық. Дегенмен, Б.Әлімжанов халық арасында білікті мұғалім, ауылдастары арасында қайырымды да сыйлы азамат, отбасын берік ұстаған отағасы ретінде танылды.

2015 жылы, яғни Жеңістің 70-жылдық мерейтойына орай ҚР Президенті архивінің күш салуымен неміс тұтқынында болған, көзі тірі қазақ жауынгерлеріне Германия жағынан өтемақы қайтару бағытында ауқымды жұмыс атқарылды. Өкінішке орай, Б.Әлімжанов ол күнге жете алмай, биылғы көктемде дүниеден озды. Соғы кезінде Совет Одағының толып жатқан түрмелері мен колонияларындағы бас бостандығынан айырылғандардың жағдайы қалай болған. 1940 жылы жазықсыз жаламен айдалып Сібірдің тайгасында ағаш кесуші болып жазасын өтеп жүрген Молдабай Әбдіровтің айтуынша түрмедегілер соғыстың басталғанын білген де жоқ. Бір нәрсенің болғанын білеміз, бірақ ол қандай оқиға, не нәрсе, неге байланысты дегенді жүрегіміз сезеді, өз арамызда осы біздің мемлекетке бірнәрсе болды деп шүйіркелескеннен басқа ешнәрсе айта алмаймыз, себебі толық изоляцияда болдық. Бәріміз мохорка темекі тартамыз. 1943 жылдың аяғында жұмыстың арасында демалып отырып бәріміз темекі тарттық. Темекіні орап тартатын бір газет болып шықты, қандай газет екені есімде жоқ, сол газеттің әр адамға берілген қиындыларын құрастырып үш жыл бойы соғыс жүріп жатқанын білдік. Мұны естіген колониядағылар жиналып түрменің қызметкерлері мен басшыларын шақырып, соғыс болғанын неге айтпағансыздар, неге жасырғансындар, біз де Совет Одағының азаматтарымыз кәзірден бастап майданға жіберіндер деп тұрып алдық. Түрме басшылары, әскерилер барлығы кезек-кезек сөйлеп, сендердің осы жерде ағаш дайындап жатқандарының өзі майданға көмек, отанға көмек деп әзер дегенде таратты.

Осы оқиғаның өзінен қызыл империяның түрмеде отырған өзінің азаматтарына мүлдем сенімсіздікпен қарағанын байқаймыз. Шет елдің көркем әдебиеттері мен кинофильмдерінде екінші дүниежүзілік соғыстың басталғанын Европа және АҚШ түрмелерінде бірден хабарланғанын және жазасын өтеушілердің қатарынан майданға өз еркімен тіленгендерді әскер қатарына алғанын көреміз.

(Жалғасы бар)

1. Павел Гутионтов. *Победа предъявляет счет.*//Новая газета. 2017. №12. Стр. 20

1а. Светлана Алексиевич *«Герой это тот кто не стреляет».*//Новая газета. 2016.№ 26.

1б. Алдажұманов Қ.С. – тарих ғылымдарының кандидаты, доцент.

2. Василь Быков. *«Мертвым не больно» роман.* –М.: «Вече», 2015.

2а. Баймұхамедов Сергей *О войне ловко собрать не получится.*// Новая газета. 2017. №26.

3. Әлмұқан Исақ. Ажал аузынан. // Егемен Қазақстан. 29.05. 2002
4. Б. Садықова. Алғысөз // Есенкелді Төреқұлов. Тұтқын сыры. – Алматы, 2010. 121 бет).
5. Жамбыл облысы Ұлы Отан соғысы жылдарында (1941-1945 жж.). М.Қ. Қойгелдиев., Б.О. Жангутин т.б. - Алматы «Арыс» баспасы, 2015. - 584 б.
6. Омарбеков Т. Тарих ғ. докторы, профессор.
7. Құрбанбаев Ендыбай 1936 ж. Шымкент облысы, Келес ауданы, Ошақты селосы.
8. ҚРОМА, 1137 қор, 11 тізбе № 37 іс, б. 18-34.
9. ҚРОМА, 1137 қор, 1 тізбе № 12 іс, б. 1-59.
10. Менің ғылымдағы өмірім. Ғалымдармен 21 сұхбат. Қойгелдиев М.Қ. Жангутин Б.О т.б. – Алматы «Ұлағат» баспасы, 2014. - 472 бет.
- 10а. Зайсанды ән-күйімен әлдилеген. Құрастырған: Б.Құмарбеков. – Алматы «Елтаным», 2017. - 212 б.
11. Жангутин Б.О. Голод военного времени в Казахстане // Исторический архив, 2009. № 1. С. 44-55.
12. Шығыс Қазақстан обл, Зайсан аудандық мұражайының архиві. Инв № 14.
- 12а. Баймұхаметов Сергей. «Мы рассчитывали только на смерть». // Новая газета. 2017. № 28.
- 12б. Қошқарбаев Р. – (1924-1988), Халық қаһарманы.
13. Әбілмәжінов Ә. 1952 ж Шығыс Қазақстан обл. Зайсан қаласы.
14. Алдажұманов К.С. Тұтқындағы қазақ жауынгерлері және Түркістан легионы (1941-1945 жж.) // Отан тарихы 2014. №4. с. 41-60

ӘОЖ 21/29

МРНТИ 07.00.03

Нурбекова Р.К.¹

¹т.ғ.к., С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан мемлекеттік университетінің доценті,
Өскемен қ., Қазақстан

Р.К. Нурбекова¹

¹к.и.н., доцент Восточно-Казахстанского государственного
университета имени С. Аманжолова,
г. Усть-Каменогорск, Казахстан

Nurbeckova R. K.¹.

¹Candidate of Historical Sciences, docent of the Eastern Kazakhstan State
University after S. Amanzholov
Oskemen, Kazakhstan

XX ҒАСЫРДЫҢ 20-40 ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ ШЫҒЫС ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ДІНИ МЕКЕМЕЛЕРДІҢ ЖАҒДАЙЫ

Аннотация

Мақалада, 1920 жылдардағы «Мемлекеттен шіркеудің және мектептің шіркеуден бөліну» қаулысына сәйкес, 1920-30 жылдардағы Шығыс Қазақстан атқару кеңестеріндегі мемлекеттік жұмыстарда, дінді тұншықтыру шаралары арқылы, адамдардың рухани сенімдеріне нұқсан келтіру әрекеттері, деректік құжаттар негізінде көрсетілген. Мақалада Шығыс Қазақстан облысының жергілікті жерлерінде діни мекемелердің өмір сүруі және жергілікті діни орындарды басқа қажеттіліктерге ауыстыру жағдайларының қатар жүргені көрінеді. Әйтсе де, Кеңес өкіметінің әкімшіл-әміршіл саясаты, бұл мәселені сырт қалдырмай, адамдардың діни рухани азықтарын жер-жерлерде жалған желеулермен бүркемелеп, ығыстырып отырды. Бұдан күштеушілік саясаттың барлық сферада орын алғанын, жоғарыда тоқталып кеткен құжат мәліметтері дәлелдей түсері хақ.

Түйін сөздер: дін, шіркеу, молда, діншілдік, табыну, мешіт, православие, собор.

СОСТОЯНИЕ УЧРЕЖДЕНИИ РЕЛИГИОЗНОГО НАЗНАЧЕНИЯ В ВОСТОЧНОМ КАЗАХСТАНЕ В 20-40 ГОДАХ XX ВЕКА

Аннотация

В статье излагаются факты, касающиеся функционирования религиозных институтов на местах: закрытие и изъятие под нужды новой властью помещений религиозного назначения, подмена духовных ценностей на-

рода под ложными поводами. В статье далее рассматривается что в Восточно – Казахской области рассматривается передача религиозных мест другим нуждающимся. Далее исследуется, что политика имела свое место во всех сферах и доказательство этому свидетельствуют документы. Автор подчеркивает что факты, которые излагаются выше находятся неверными. Однако административная политика Советского правительства не исключала эту проблему.

Ключевые слова: религия, церковь, мулла, религиозность, поклонение, мечеть, православие, собор.

STATE OF THE RELIGIOUS INSTITUTIONS IN EASTERN KAZAKHSTAN IN 20-40 YEARS OF THE 20TH CENTURY

Abstract

The article describes the facts concerning the functioning of religious institutions on the local places: the closure and removal of religious premises for the needs of the new authorities, the substitution of false values for the spiritual values of the people. The article further considers that the transfer of religious sites to other people in need is being considered in the East Kazakhstan region. Further, it is investigated that the policy had its place in all spheres and proof is evidenced by the documents. The author emphasizes that the facts that are stated above are incorrect. However, the administrative policy of the Soviet government did not exclude this problem.

Key words: religion, church, mullah, religiousness, worship, mosque, orthodoxy, cathedral.

1920-1940 жылдар Қазақстан, оның ішінде Шығыс Қазақстан үшін өте күрделі кезең. Адамдардың материалдық және рухани байлықтарын жасауға, тарихи даму дәрежесінің өсуіне, көптеген кедергілер туындады.

1918 жылы 23 қаңтарда «Мемлекеттің шіркеуден бөлінуі және мектептің шіркеуден бөлінуі» жөнінде Халық Комиссарлар Кеңесінің қаулысының негізінде, саяси идеологияның үстемдігі, мемлекеттік жұмыстарда ұлттық сананы, тарихты, тілді, дінді тұншықтыруға тырысты.

1921 жылғы I Жалпықазақстандық партконференцияның нұсқауларында, дінге қарсы үгіт-насихаттың негізгі бағыттары және жергілікті жағдайлар есебінен, насихат қарала бастады. Қазақтардың діншілдігіне үнемі өзбек, татар дін иелерінің әсері өте күшті болды. Дінге қарсы насихат тұрмысты қайта құру шаруашылықтағы экономикалық жағдайлар, электрлендіру мәселелерімен байланыстырылып, бұл шаралар ауыр жұмысты жеңілдеткенін халыққа түсіндіру және діни мейрамдар күндері, «әулиелік орындарға» тағзым етуде кірді. Насихатшылар оқу-ағарту ғылым, қаранғылық діннен құтылуға көмектесетінін халыққа түсіндіруге тырысты. Дін иелері де қарап қалмай, кеңес өкіметіне қарсы шаралар жүргізді.

1926 жылы қыркүйек және қазан айларында Қазақ Өлкелік Комитетінің хатшылығының арнайы мәжілістері болып, өлкелік және губкомдардың жанынан дінге қарсы комиссиялар құрылды. Дінге қарсы шаралардың қатарын көбейту ұсынылды. Қазақстанда дінге қарсы жұмыста екі уклон болды, бірі белсенді дінге қарсы үгіт-насихаттан, күрестен бас тартып, дінмен достасу, социалистік құрылыс нәтижесінде, дін өзінен-өзі өледі. Келесі, ешқандай дінге қарсы үгіт-насихатсыз, әкімшілік жолмен, барлық діни мекемелерді жабу болды. Дінге сенушілердің арасында, бұқаралық жағдайда мешіт, шіркеу, дінге табыну үйлерін жаппай жабу қиындық тудырды. Қазақстанда шіркеуді мемлекеттен бөлу, православиеге байланысты толық жүргізілді. Православиелік ұйымдар заңды жеке меншіктік, қызметтік құқықтарынан айрылды. Бұл жағдай 1920 жылдардың екінші жартысында исламға да аяқ басты. Мектептер жабылды, араб жазуына және мұсылман сенім ілімін оқытуға тыйым салынды. Мемлекеттік-шіркеулік саясат, НКВД органдарының қолында жинақталды [1].

Бұл халықтардың рухани дамуына үлкен соққы болды. Қазақ халқы ешқандай діни мақсатта саяси және экономикалық пайдаларын ойлаған жоқ. Ислам қазақ қоғамында, жекелеген адамдардың рухани дамуында маңызды орын алды. Кеңестік жүйенің дінге қарсы саясаты Қазақстандағы исламның негізін күйретті. Бұл тоталитарлық мемлекеттің атеистік саясатының салдарлары, халық трагедиясы болды.

Мемлекеттік жұмыстарда ұлттық құрал, шаруашылық жағдай, табиғи және экономикалық мүмкіншіліктері ескерілмей, аяққа басылды. Соның мысалы, Семей Округтік Атқару Комитетінің 1929 жылғы 2 қаңтардағы №40/1А және 10 қарашадағы №3 мәжіліс хаттарында, осы ауданның Бобровка селосындағы Покров шіркеуін мәдени-ағарту мақсаттарына; Заульбинка селосындағы шіркеу үйінде халық қажеттілігіне алу жөнінде, барлық ұйымдардың партия ұяларының өкілдерін шақырып, мәдени-ағарту жұмыстарын кеңейту үшін, шіркеулерді алудың қажеттілігі жайлы келісу туралы қаулы қабылдаған [2].

Бүкілодақтық Орталық Атқару Кеңесінің және РКФСР Халық Комиссарлар Кеңесінің 1929 жылғы 8 сәуірдегі №36-37, Қаз ОАК-нің 1930 жылғы 14 ақпандағы мәжілісінің №28-2-58, 30 хаттамасындағы «Діни бірлестіктер туралы» дінге табыну үйлері-шіркеу, мешіттерді жойып, ол үйлерді басқа қажеттіліктерге жарату жөнінде қаулыларына сәйкес, шіркеулерді мәдени мақсаттарға пайдалану жөнінде мәселелер көтерілген. Осыған орай, Шемонайха ауданында да, Большеречкадағы Троицк шіркеуі, Ново-Шульба, Кабаново селоларындағы шіркеуді жойып, мәдени қажеттіліктерге беру шаралары көрсетілген [3].

Өскемен ауданы Прапорщиково селолық кеңесінің төрағасы М.Г. Соколовтың төрағалығымен болған 1929 жылғы 28 тамыздағы мәжілісте Прапорщиково селосындағы шіркеуге адамдардың белгілі бөлігі ғана, діни мақсаттарға пайдаланатындықтан, мектеп үйінің қажеттілігіне байланысты, шіркеу үйін алып мәдени шараларға мектепке беру жөнінде 1929 жылы 28 тамызда №29, Прапорщиководағы шіркеудің өмір сүруі халыққа зияннан басқа ештеңе әкелмейді, әсіресе шіркеу кедей батрактарға зиян келтіреді – деген мазмұндағы қаулы қабылдап, орындау көзделген [4].

Бұдан кейін, Прапорщиково селосының діни тобының, Семей Епархиялық Басқармасына, олардың шіркеудің мүлігімен заңсыз алынғаны, оны қайта қайтаруды сұраған өтініші түскен.

1929 жылы 17 қарашада Бобровка селолық кеңесіне қарасты «Новая жизнь» ауыл шаруашылық артелінде де, мәдени-ағарту шараларын өткізетін жер жоқ, шіркеу үйіне кәрілерден басқа ешкім бармайды, сондықтан оны халық үйі үшін салуға қаулы қабылдаған [5].

Халықтың діни рухани сенімдерінің өкімет саясатына байланысты, осы жылдары біраз әлсіреп, аяқ асты бола бастағаны білінеді. 1929 жылы 18 қарашада Бобровка селосында 200 адам қатысқан, кедейлердің жалпы жиналысының бес санды мәжіліс хатының мазмұнында, атқару кеңестің өкілдерінің бірі Купьенің «Дін жөніндегі» пікірінде: «Кедейлер село қожасы болып табылады, бірақ олар дін езгісінде болғандықтан, оны сезінбейді. Егер кедейлер құдайға сеніп, шіркеуге бара берсе, олар мемлекеттік билікке зиян келтіріп, өз жұдырықтарында ұсталмай келген, дін иелерінің қолында кетіп, дұрыс жолдан таяды. Ал мемлекет болса, кедейлерді қанамайды. Керісінше көмектеседі. Сондықтан, оларға діннің керегі жоқ» – деп, өкімет саясатының сол кезеңге сай, адамдардың рухани жан дүниесін жаралайтын шараларға барғанын айдан-анық дәлелдегендей.

1929 жылғы 28 желтоқсандағы №246 Округтық Атқару Комитетінің шешімі бар. Өскемен ауданының Бобровка селосындағы Покров шіркеуін алу жөніндегі №19/7-құжатты қайтара отыра, селолық кеңестің бұқарасының шешімімен қабылданған пікірді қолдай отырып, мәдени деңгейді көтеру мақсатында, барлық ережелерді сақтай отырып, қоғамдық қажеттілікке байланысты шіркеу, клубқа беріледі.

1930 жылы 14 ақпанда Қаз ОАК-нің хатшылығының мәжілісінің №36 хаттамасында: Семей округінің Катон-Қарағай ауданының Өрел поселкесіндегі шіркеуді жою мәселесі қаралып, НКВД-нің қорытындысымен 36 бапқа, БОАК-нің және РСФСР ХКК-нің 1929 жылғы 29 сәуірдегі қаулысына сәйкес, Семей Округтық Атқару Комитетіне Өрелдегі шіркеуді діни сенушілердің пайдалануынан алып, аталған поселкенің мектеп қажеттілігі үшін беруге рұқсат етілген [6].

Катон-Қарағай ауданының Медведка және Өрел Селолық Кеңесінде, 2 шіркеу алынып, мәдени ағарту жұмысына клубқа берілді [7].

Семей Округтық Атқару Комитетінің Кеңесіне жіберілген анықтамада, Катон-Қарағай ауданында діни мекемелер жайлы осылайша жауап берілген. Қаз ОАК-нің хатшылығы 1931 жылы 10 маусымда діни қоғамдарды тіркеу толық аяқталмағандықтан, мерзімді тағы бір айға ұзартқан. Осы мерзімде Катон-Қарағай ауданының территориясындағы 6 қоғамның 4-і қоғам ғана тіркелген. Ауданда 11 село бар, оларда арнайы шіркеулер және діни сиыну үйлері бар, олардың ішінде 1 мешіт бар. Бұл шіркеулер бірқатар селоларды біріктіреді, әлі 4 шіркеу, 1 мешіт белгісіз себептермен әлі тіркелмеген деп көрсеткен. Осыған орай, ауаткомның жауапты хатшысы Мамежанов, істер меңгерушісі Зверева, алдында жіберген №128-тізімде 7 діни қызмет етуші жоқ, онда азаматтардың өтініші бойынша, Язовая, Коробиха, Черновая, Алтай басқа селолардан баратынын және жаңа тіркелген Ескідәстүрлік Белокраиндық, Ирархия Ежелгі православиелік ескі дәстүрлік қауым, Никондық ескі дәстүрлік қауым сияқты қоғамдардың тізімін көрсеткен. 1932 жылы 19 желтоқсанда Алексеевка селосындағы шіркеу мәдени қажеттілікке алынған [8].

1933 жылы желтоқсанда, осы шараларға байланысты жергілікті орындардан, әртүрлі табыну үйлерін жою жөнінде 198 өтініші келіп түскен. Сол сияқты, дәстүрлі мереке Наурызға діни мереке ретінде тыйым салуда, халықтың наразылығын тудырды. Кейбір жағдайларда, үгіт насихаттың белсенді жүргені соншалық, жұмысшы шаруалар ағарту, техника, ғылымға бой ұрғандай болып,

мешіт, шіркеу, табыну үйлерін мәдени мекемелерге беруге бой ұсынды. Мұны мұрағаттағы жергілікті кеңестердегі жүргізілген шаралар туралы құжаттардың мазмұнынан аңғару қиын емес [9].

1934 жылы 8 қазанда Шығыс Қазақстан Облыстық Комитетіне, Қаз ОАК-не КСРО БОАК-нің Президиумынан №225 Діни сенім мәселелері бойынша комиссияның ұсынысына 10 қарашаға дейін, ауткомға, қалалық кеңеске, НКВД-ның аудандық бөлімінің бастығына, тез арада жауап беруді ұсынған нұсқауы келіп түскен және орындалмаған жағдайда, мәселе БОАК-нің Президиумының алдына қойылатындығы, орындауға 1 ай уақыт берілетіндігі ескерілген [10].

Мәдени қажеттілікке байланысты, Өскемен соборын алу жөнінде 1935 жылғы 6 сәуірдегі №1/046 материалда: Өскемен соборының барлық шіркеулік мүлігі қауымда және оның пайдалануында болған.

Тихонов қауымы бұл соборға ешқандай қатысы жоқтығына төмендегі негіздемелер:

а) 1925 жылы тихоновшылар соборды тастап, өздері кеткен, оларды ешкім мәжбүрлемеген. Олардың кетуі, олардың соборда қызмет көрсетуге жағдайдың жоқтығы болған.

б) Қазірге дейін, тихоновшылар собор жөнінде, ештеңе деген жоқ және қанағаттанған күйлерінде қалды.

в) Тозып кеткен собор үйін қалпына келтіру үлкен шығынды талап етеді, сондықтан басқалар да алмады, одан кейін біз собордың үйін нан элеваторына бердік. Одан басқа, Өскемен қаласының 1400 азаматының қолы қойылған мәдени қажеттіліктерге өткізу жөніндегі қағаз бар. Әлі де Өскемен қаласының ұйымдарымен кәсіпорындарынан қол қойылған тізімдер түсіп жатқаны жайлы – Қалалық Кеңестің төрағасы Головченко хабарлаған.

Мұның өзі, жергілікті орындардағы мәдени-діни органдарға дұрыс күтімнің назардың болмауы, мемлекеттің дінге қарсы саясатының бір жақтылығы деп қарауға болатын сияқты.

Сол сияқты Зайсан қаласында да, шіркеу үйлерін жабу жөніндегі шараларды қолға ала бастағаны көрінеді. 1939 жылғы 22 наурызда Зайсан қаласындағы діни қауымның жалпы жиналыстың қаулысында, орыс шіркеуінде бірқатар жылдары діни қауым шіркеуді пайдаланбайды, священник және діни қызмет жоқ. Осыған байланысты, шіркеу жөндеуден өтпеген және жөндеуге барлық мемлекеттік салықтарды төлеуге құрал-жабдықтар жетіспейді, жоқтың қасы. Сондықтан, Зайсан Қалалық Кеңесі шіркеу үйін және ондағы құрал-сайман, мүліктерді қаланың мәдени мекемесіне пайдалануға жоғарғы ұйымдардың олардың сұраныстары жөніндегі шешімдерін бекітуді сұраған. Мұнымен қоса, 1939 жылы 13 ақпанда Кеңес Шетел саудасының Зайсан автобазасының жұмысшы қызметкерлер ұжымының жиналысында, шіркеу үйін Зайсан қаласының пионерлер клубына алу жөніндегі ұсынысты қолдап, бірауыздан шіркеудің алынуы жайлы қаулы қабылдаған [11].

Шығыс Қазақстан облысының барлық территориясында мұндай жағдайлар орын алып отырды. Кейбір ауыл-селоарда діни орындар жойылып, кейбір жерлерде біршама діни орындардың қызметі жүріп жатты. Соған қарамастан, бұл кезеңдегі өкіметтің, халықтың рухани-діни сенімдеріне деген кереғар саясаты байқалады. Сонымен бірге, діни ұйымдар арасында 1930 жылдары жұмыс істеген Өскемен қаласындағы мұсылман діни қоғамында 5 адамның мұсылман діни қоғамының мүшелері, діни мекеменің құрылымын құраған.

Осылайша, Шығыс Қазақстан облысының жергілікті жерлерінде діни мекемелердің өмір сүруі және жергілікті діни орындарды басқа қажеттіліктерге ауыстыру жағдайларының қатар жүргені көрінеді. Әйтсе де, Кеңес өкіметінің әкімшіл-әміршіл саясаты, бұл мәселені сырт қалдырмай, адамдардың діни рухани азықтарын жер-жерлерде жалған желеулермен бүркемелеп, ығыстырып отырды. Бұдан күштеушілік саясаттың барлық сферада орын алғанын, жоғарыда тоқталып кеткен құжат мәліметтері дәлелдей түсері хақ. 1939 жылы 17 сәуірде жазылған құжатта, Өскемен ауданында мешіт жоқ екені, соңғысы 1935 жылы жабылғаны жөнінде көрсетілген [12].

Өкімет органдарының озбыр саясатының таптық жағдайында, ішінара дін иелерінің балалары білім алу мүмкіндігінен, өзінің қоғамдық ұйымдардағы мүшелігінен де айырылғанын аңғару қиын емес.

1940 жылдары Большенарым ауданында қызмет істеп тұрған 1 шіркеу ғана болған, 3-і жабылған және 3-і жасырын ескі дәстүрлердің сиыну үйлері болған. Мешіт жоқ, молдалар мен православиелік дін иелерінің саны 22 адам болған [13].

КСРО-ның ХКК-нің 1944 жылғы 1 желтоқсандағы №1643-486-с қаулысының негізінде, Облыстық кеңестің атқару комитеті діни қауымдарға өз бетімен үйлер алып және оны діни дәстүрлерге келтіруге жол беруге түбірімен тыйым салады деп ескерту жасаған [14].

Предгорный Аудандық еңбекші депутаттардың Кеңесінің атқару комитетінің төрағасы Калашниковқа 1946 жылы 9 шілдеде жіберілген №2-9 Шығыс Қазақстан Облысы бойынша, КСРО Ми-

нистрлер Кеңесі жанынан құрылған Діни сенімдер ісі жөніндегі кеңестің өкілі Сатаевтың діни дәстүрлер, діни үйлер туралы ай сайынғы мәліметтердің жіберілуі туралы құпия түрдегі сұраныс қағазына, осы жолғы 15 қазанда аудандық кеңестің атқару комитетінің төрағасы Бондаренко: «Ауданда діни табыну үйлері және жұмыс істемей тұрған үйлер жоқ. Діни табынушылар жұмыс істемейді»– деген. Ал 7 желтоқсандағы акт қағазында Предгорный селосындағы шіркеу үйінің кеңсе мекемесі болып, 8 бөлмеге бөлініп қайта жабдықталғаны айтылған. Сонымен қатар, 1946 жылғы 18 қыркүйектегі №57/С Предгорный селосының шіркеулік Кеңесінің төрағасы В.К. Пищельниковтың дінге сенушілер қауымы атынан Предгорный аудандық кеңесінің атқару комитетіне жазған арызында, Предгорныйдағы 352 сенушілер тізімін атай отырып, діни рәсім жүргізуге рұқсат беруді сұраған. Ал 1946 жылы 4 қарашада ауатком төрағасы Бондаренконың шіркеу ашу жөніндегі Предгорный селосындағы дінге сенушілердің арызына қорытындысында, 1929 жылы бұл селодағы шіркеу жабылып, селоның азаматтарының қаулысымен, 1935 жылы Алтай Золото мекемесінің МТС-нің кеңсесіне ыңғайлап қайта жабдықталған. Сондықтан, бұл мәселеге оралудың шіркеу мекемесіне өту туралы ешқандай мақсатсыз – делінген [15].

1947 жылы 18 қазанда №7-14, Шығыс Қазақстан Облыстық Атқару комитетінің төрағасының орынбасары Шестаков, Большенарым Аудандық кеңесінің атқару комитетінің төрағасы Гетвоға, облыстың бірқатар аудандарда Қаз КСР-нің Министрлер Кеңесінің жанындағы орыс православиелік шіркеу істері жөніндегі өкілетті кеңестің құжаттарында, сәйкессіз діни қауымдардың өз бетімен үйлер сатып алуы және оларды діни дәстүрлік мақсаттар үшін, келтіріп ыңғайлау орын алған, бұл үкіметтің діни табыну үйлерін ашу тәртібі жөніндегі қаулысын бұзғандық болып табылды.

1944-1948 жылдары Лениногорда әртүрлі діни православиелік, христиан, мұсылмандық дінге сенушілердің ара-салмағы, Православиелік сенімдегі қауымнан 21, Христиандық ескі дәстүрлік сенімдегі қауымнан 20, Евангелиялық христиан-баптистерден діни қауым құрушылардан 27 адамның және православиелік христиан қауымы Әулие Ғажап Нгигамға сенушілерден 679, Ульбастройдың 2-ауданынан діни православиелік қауымнан 204, мұсылман дінге сенушілерінен 26 адамның тізімдері берілген [16].

Осы адамдарды біріктіретін, Лениногор қаласындағы діни қызметкерлердің қоғамдарын атап айтқанда, Православиелік шіркеулік қауымның шіркеулік кеңесі болған. Лениногор ауданының территориясында тұратын 5 молда тізімін кездестіруге болады.

1950 жылы 30 ақпанда Аудандық Кеңестің төрағасының орынбасары Керімбаевқа: «1950 жылдың 16 маусымынан бастап, мұсылмандарға айлық «ораза» басталады. Ол аяқталған соң, дінге сенушілер «Ораза-Байрамды» мерекелейді. Облыстың Атқару Комитеті осыны ескере отырып, мұсылман дін иелерінің қызметін, әсіресе «қаңғыған дін иелеріне» бағытталған шаралар жасап дайындауды міндеттейміз» – деп нұсқау берген [17].

Жағдайдың шиеленісіп, халықтың тарапынан қарсылықтың күшеюінде Кеңес мемлекетінің дінге қарсы саясаты елеулі рөл атқарды. Сол сияқты, мемлекет азаматтарына ұждан және діни сенім бостандығын салтанатты түрде жариялай отырып, сонымен бірге, ымырасыз атеистік саясат жүргізілді. Оны дінге қарсы тағылықтың шектен шыққан үлгісіне айналдырды. Мораль мен құқықтың барлық нормалары ашықтан-ашық аяққа басылды. Мәселен, Шығыс Қазақстанда да қысқа мерзім ішінде 20-дан аса мешіттердің, намаз үйлері мен шіркеулердің көпшілігі қиратылды. Халықтың пікірімен және көңіл-күйімен санаспай, аудандардың селоларында діни үй жайлардың барлығы дерлік құлатылды немесе жабылды.

Сонымен, ақ-қараны айырмаған, үкіметтің саясатында орын алған өрескел әрекеттердің әсерінен, бұл облыс көлемінде де көптеген адамдар жазықсыз өздерінің құқықтарынан айрылып, сол кезеңдегі асыра сілтеушіліктің құрбандары болды. Мұндай жайттар облыстың барлық аудандарын қамтыды.

Шығыс Қазақстан өңіріндегі жергілікті кеңестердің діни мекемелердің өмір сүруі және жергілікті діни орындары басқа қажеттіліктерге ауыстыру жағдайларының қатар жүргені байқалады. Әйтсе де, Кеңес өкіметінің әкімшіл-әміршіл саясаты, бұл мәселені сырт қалдырмай, адамдардың діни рухани азықтарын жер-жерлерде жалған желеулермен бүркемелеп, ығыстырып отырды.

1. Тасмағамбетов А. Почему убивалась духовность в казахской степи //Мысль. – 1996. – С. 70.

2. Журасова А. Сауатсыздықты жою жолында (20-30 жылдар) //Қазақстан жоғары мектебі. – 1998. – 2. – 29 б.

3. ШҚОММ. – 1-қор. – 1-тізбек. – 23-іс. – 54-парақ.

4. ШҚОММ. – 3-қор. – 1-тізбек. – 22-іс. – 32-парақ.

5. ШҚОММ. – 3-қор. – 1-тізбек. – 24-іс. – 51-парақ.

6. ШҚОММ. – 6-қор. – 1-тізбек. – 54-іс. – 42-парақ.
7. ШҚОММ. – 6-қор. – 1-тізбек. – 50-іс. – 216-парақ.
8. ШҚОММ. – 3-қор. – 1-тізбек. – 36-іс. – 18-парақ.
9. Бурабаев М.С. *Общественная мысль Казахстана в 1917-1940 гг. – Алма-Ата. – 1991*
10. ШҚОММ. – 3-қор. – 1-тізбек. – 19-іс. – 11-парақ.
11. ШҚОММ. – 788-қор. – 1-тізбек. – 71-іс. – 36-парақ.
12. ШҚОММ. – 3-қор. – 1-тізбек. – 491-іс. – 54-парақ.
13. ШҚОММ. – 5-қор. – 1-тізбек. – 7-іс. – 5-парақ.
14. ШҚОММ. – 5-қор. – 1-тізбек. – 102-іс. – 6-парақ.
15. ШҚОММ. – 547-қор. – 1-тізбек. – 1-іс. – 9-парақ.
16. ШҚОММ. – 1-қор. – 1-тізбек. – 42-іс. – 38-парақ.
17. ШҚОММ. – 788-қор. – 1-тізбек. – 50-іс. – 2-парақ.

УДК 94(574)
МРНТИ 03.09.03

Исеналинов А.Р.¹

¹ докторант Международного Университета Кыргызстана, Кыргызская Республика, г. Бишкек, Az.Icenalinov1@mail.ru. Колледж Казахского Национального Университета Искусств

Isenalinov A.R. ¹

¹ doctoral candidate of the International University of Kyrgyzstan, Kyrgyz Republic, Bishkek, Az.Icenalinov1@mail.ru. College of the Kazakh National University of Arts

Исеналинов А.Р.¹

¹ докторант МАБ Кыргызская Республика, г. Бишкек, Az.Icenalinov1@mail.ru.

ОКАЗАНИЕ КАЗАХСТАНЦАМИ ПРОДОВОЛЬСТВЕННОЙ И МАТЕРИАЛЬНОЙ ПОМОЩИ БЛОКАДНОМУ ЛЕНИНГРАДУ

Аннотация

В истории Великой Отечественной войны важное место занимает оборона Ленинграда. Не только вся страна, но отдельные регионы СССР, и в частности Казахская ССР поднялись на защиту города на Неве. Новизна данной статьи заключается в том, что показана существенная роль в оказании помощи блокадному городу, которая была оказана Казахстаном. Помощь не ограничивалась участие в боевых действиях у стен Ленинграда. Казахстан, являясь тылом, отправлял блокадному городу все самое необходимое. Руководство Казахской ССР направляло большие усилия для укрепления обороны Ленинграда. Десятки тысяч тонн с продовольствием были направлены из Казахстана блокадному Ленинграду, снижая смертность. Отправляя десятки тонн продовольствия в осажденный Ленинград, помогая партизанам, действовавших в тылу группы армий «Север», Казахстана способствовал ослаблению противника. Тем самым, сыграв большую роль в жизни блокадного города. Итогом помощи стало победа над противником и полное снятие блокады летом 1944 года.

Ключевые слова: Оборона Ленинграда, помощь городу Казахстаном.

БЛОКАДАЛЫҚ ЛЕНИНГРАДҚА ҚАЗАҚСТАНДЫҚТАРДЫҢ АЗЫҚ-ТҮЛІК ЖӘНЕ МАТЕРИАЛДЫҚ КӨМЕК КӨРСЕТУІ

Аңдатпа

Ұлы Отан соғысы тарихында маңызды орын алып жатқан жер қорғаныс Ленинград. Бүкіл ел ғана емес, бірақ жекелеген аймақтарының Қазақ ССР-і СССР және атап айтқанда, қала Неве қорғану көтерілді. Осы баптың жаңалығы мынада, маңызды рөл қаласы блокадному көрсетілген көмек көрсету, ол Қазақстан көрсетілді. Ленинград көмек қабырға жоқ ұрыс қимылдарына шектелді. Тылмен бола отырып, ең қажетті барлық қаласы блокадному Қазақстан жіберді. Қазақ КСР басшылықты қорғаныс нығайту үшін көп күш-жігер Ленинград бағыттады. Ондаған мың тонна жіберілді, өлім блокадному азық-түлікпен Қазақстаннан Ленинграду барды. Ленинград, тылда әрекет еткен «Солтүстік», Қазақстан армиясын жаудың ондаған тонна азық-түлік қоршалған партизандарға топтың көмектесу арқылы әлсіретуге мүмкіндік жасады. Сол арқылы, өмірінде үлкен рөл ойнап қоршаудағы тығызд. Көмек алу үстінде 1944 жазда қоршауға алынуы қарсылас және толық жеңіс қорытындысы болды.

Тірек сөздер: Ленинград қорғанысы, Қазақстанның қалаға көмегі.

RENDERING OF FOOD AND MATERIAL ASSISTANCE TO THE BESIEGED Leningrad BY THE PEOPLE OF KAZAKHSTAN

Abstract

In the history of the Great Patriotic War the important place is taken by defense of Leningrad. Not only the whole country, but certain regions of the USSR, and in particular the Kazakh SSR have risen by protection of the city on Neva. The novelty of this article is that the essential role in assistance to the blockade city which has been rendered by Kazakhstan is shown. The help wasn't limited participation in fighting at walls of Leningrad. Kazakhstan, being the back, I sent to the blockade city all most necessary. The leaders of the Kazakh SSR directed great efforts for strengthening of defense of Leningrad. Tens of thousands of tons with food have been sent from Kazakhstan to besieged Leningrad, reducing mortality. Sending tens of tons of food to the besieged Leningrad, helping guerrillas, the Sever armies operating in the back of group, Kazakhstan promoted weakening of the opponent. Thereby, having played a big role lives of the blockade city. Result of the help became a victory over the opponent and full lifting the siege in the summer of 1944.

Keywords: Defense of Leningrad, assistance to the city by Kazakhstan.

Участие казахстанцев в обороне Ленинграда было predetermined результатами довоенных пятилеток, когда город на Неве оказал помощь Казахской ССР. Известно, что шефство Ленинграда над Казахской ССР было скреплено договором от 5 мая 1933 года. Так, благодаря такому сотрудничеству, ленинградские вузы подготовили для Казахской ССР тысячи специалистов самых разных отраслей науки, культуры и искусства. Следует отметить, что в Академию наук Казахской ССР из 14 академиков, 10 человек прибыло из Ленинграда либо окончило там ВУЗ или аспирантуру.

Хотя имеется ряд опубликованных материалов всесторонней помощи Казахстана блокадному Ленинграду, на наш взгляд пока отсутствуют глубокие исследования по данной проблеме. Но даже те сведения, которые доступны, показывают, какую большую помощь оказали казахстанцы в трудные дни блокады Ленинграда. В библиографическом обзоре было указано, что вопрос помощи тыла фронту посвятил свой труд М. Козыбаев. Но, к большому сожалению, существенных сведений касемо нашей темы, он не привел.

Наряду с кыргызстанцами, оказывали помощь и казахстанцы. Уже с начала блокады, Казахская ССР начала готовить продукты и подарки для Ленинграда. Как известно, две казахстанские дивизии сражались с первых дней блокады у стен этого города. Нападение Германии на Советский Союз вызвало у рабочих и крестьян Казахской ССР негодование. Газеты «Ленинградская правда», «За Советскую Родину», «Ленинградский партизан» публиковали письма казахстанцев, в которых выражалась поддержка осажденному Ленинграду [1, с. 193].

Многие города Казахстана откликнулись на помощь. Например, в селе Иртышск Павлодарской области в конце лета 1941 года были созданы условия для принятия первых эвакуированных ленинградцев. К первому сентябрю местная администрация выделила помещения для проживания, продукты для пропитания, а также медикаменты для вновь прибывших [2, л. 132].

К концу 1941 года в Павлодарскую область было эвакуировано 3050 человек из Ленинграда. Часть из них было трудоустроено [3, л. 101].

Отдельные районы Павлодарской области начали принимать эвакуированных граждан уже в конце 1941 года. Так, Майкарагайский и Бескарагайский районы, также совхоз №23 стали вторым домом для десятков, эвакуированных ленинградцев. Разный социальный статус был вновь прибывающих граждан. Так, них были как рабочие, так и иждивенцы. Кроме граждан Ленинграда и Ленинградской области в выше названные районы прибыли жители Белорусской и Украинской ССР. К большому сожалению, некоторые имена прочитать очень тяжело ввиду ветхости документов [4, л. 93-106].

Павлодар принял беженцев из блокадного Ленинграда в 1942 году. В марте 1942 года в город было эвакуировано 321 человек, среди них – 147 ленинградцев, которые почти все находились в истощенном от голода состоянии. Несмотря на сложности в обеспечении продуктами и размещением прибывших ленинградцев, Облисполком и областной отдел по хозяйственному устройству Павлодарской области попытались в кратчайшие сроки решить жилищно-бытовые проблемы эвакуированных. Так, ленинградцам полагалось 400 грамм хлеба и бульон. Но мероприятия по обеспечению эвакуированных граждан не ограничивался вышеназванными действиями. По заданию начальника областного отдела по хозяйственному обеспечению Н. Бондаренко, им нужно было выделить уголь и другие средства для нормально существования [5, л. 145].

По сведениям ОК КП (б)К Минченко, которую он предоставил личному составу 4 роты 2 батальона 1076 стрелкового полка, в Казахстане было собрано в Фонд обороны Родины 2 млн. 3 тысячи рублей деньгами, 6 млн. 13 тысяч рублей облигациями и 739 тысяч рублей залоговыми квитанциями и на сотни тысяч центнеров продуктов сельского хозяйства [6, л. 12]. Эти сведения тем важны, что давали представления о масштабах помощи фронту и особенно частям, которые сражались за Ленинград.

В годы Великой Отечественной войны, в Казахстан было эвакуировано множество заводов. Так, один из заводов Ленинграда был эвакуирован в Павлодар. Речь идет о Ленинградском заводе художественного литья керамического производства. Данный завод был эвакуирован в Павлодар в феврале 1942 года. Вместе с заводом в Казахстан последовал 21 рабочий [7, л. 71-74]. Заводу, местная администрация помогала тем, чем могла. Было выделено помещение и материалы, необходимые для производства. Завод за короткий период настроил производство и уже в 1942 году выдавал разную продукцию: черепицу и посуду. Несмотря на трудности производства на новом месте, заводу пришлось помогать наладить изготовление другого вида продукции [8, л. 235].

Но больше всего Ленинград нуждался в продовольствии. Выше было сказано, что большую помощь оказали кыргызстанцы, послав подарки в мае 1942 года. Не стал исключением и Казахстан. Для сбора продуктов были организованы воскресники и сверхурочные работы в Павлодарской области. Решение о сборе продуктов для осажденного города было принято в соответствии с постановлением «Об организации продовольственных подарков трудящимся Ленинграда» от 1 мая 1942 года [9, л. 22]. В результате проведенных мероприятий Павлодарская область отправила осажденному городу 60 тонн мяса, 20 центнеров масла, шесть с половиной тонн муки и 6 тысяч яиц. Помощь тем существеннее, что была отправлена в переломный для Ленинграда период – май 1942 года [6, л. 12].

Сбор средств и продуктов проводился по всей Павлодарской области. Сельскохозяйственная артель имени Тимирязева Лозовского района Павлодарской области. Сельхоз артелью было собрано значительное количество продуктов, а именно, 500 яиц, 200 кг мяса, 50 кг сала и много других продуктов [10, л. 23].

Граждане Павлодарской области отправляли не только продукты, но и создавали так называемые «Фонды помощи». Вся страна, каждый отдельный регион помогал оккупированным районам всем, чем могли. Трудящиеся бригады №2 Цюрюпинского (ныне Щербактинского) района Павлодарской области выделили гражданам оккупированных районов продукты и специально для них засеяли внепланово около 10 гектаров пшеницы [11, л. 30].

Это пример только одной области. Но если брать масштабы страны, то можно сказать, что Казахстан внес значительный вклад в жизнеобеспечение блокадного города. Так, газета «Казахстанская правда» 2 июня 1942 года ссылаясь на Совинформбюро, сообщила, что Ленинграду отправлен эшелон с подарками, который насчитывал 135 вагонов. Содержание данного эшелона известно: 310 тонн мяса, 400 тонн муки, 60 тонн крупы, 47 тонн риса, 30 тонн сушеных фруктов, масло, сахар, яйца, сухари и другие продукты.

7 ноября 1942 года газета «Казахстанская правда» сообщила, что трудящиеся Казахстана за время Отечественной войны отправили фронту 789 вагонов с подарками, в том числе 180 вагонов к 25-й годовщине Великой Октябрьской социалистической революции. В числе подарков были различные продукты, а именно: 1500 тонн мяса, 600 тонн сливочного и растительного масла, 600 тонн рыбы, 500 тонн колбасных изделий, 3000 тонн муки, более 500 тонн кондитерских изделий, свыше 200 тонн фруктов и 2000 тонн других продуктов [12, с. 146].

Акмолинск и Ленинград связывают крепкие узы братства с давних времен. В трудные годы войны они наполнились новым содержанием. Тысячи акмолинцев сражались на Волховском и Ленинградском фронтах. Знали казахстанцы о беспримерной борьбе ленинградцев в блокадном городе. В мае – июне 1942 для жителей блокадного Ленинграда было собрано и направлено 13 вагонов продовольствия. Одну из партий драгоценного груза 16 мая 1942 года сопровождали инструктор обкома партии Д. Г. Олейников и машинист-лунинец А.М. Кондрашов. Впоследствии в Ленинград было направлено более 66 тонн муки и сухарей, более 36,5 тонн мяса и мясных продуктов, овощи и другое продовольствие [13, с. 214].

Если брать всю Казахскую ССР, то масштаб помощи Ленинграду значителен. Рабочие нефтедобывающих заводов Эмбы и Актюбинска добывали сверх плана топливо. В середине апреля 1943 года из Гурьева в Ленинград был отправлен эшелон нефти весом 1400 тонн, добытый комсомольцами Эмбы. Эта помощь вызвала большой отклик у комсомольцев и молодежи Ленинграда.

Но все же, важным вопросом для Ленинграда было обеспечение города продовольствием. Сбором продуктов занимался весь народ Казахстана. Призыв Президиума Верховного Совета Казахской ССР о помощи блокированному городу был с энтузиазмом встречен гражданами. По всему Казахстану развернулся сбор продуктов. Трудящиеся Карагандинской области послали ленинградцам более 200 тонн подарков. Колхозники Восточного Казахстана отправили 380 центнеров масла, а семипалатинцы – 500 центнеров мяса, колбасы и ветчины, а свекловоды Джамбульской области – 300 центнеров сахара.

12 вагонов подарков собрали акмолинцы. В вагоны были погружены разные продукты, а именно: 60 тонн муки, 20 тонн мяса, более тонны мясных изделий, 7 тонн масла, 6,5 тонны сала, более 6 тонн овощей и множество других необходимых продуктов.

Рыболовецкие колхозы Каспия и Арала послали 82 тонны рыбы, 100 кг икры и 10 тысяч банок консервов, а колхозники Южного Казахстана – 122 центнера фруктов и орехов.

Большой вклад в сбор продуктов внесли рабочие, служащие и колхозники Алма-Атинской области. Десятки тонн разных продуктов было собрано ими и отправлены на сортировочные станции.

По всей республике шел сбор продуктов. В Актюбинской области колхозы выделяли продукты. Так, колхозники сельхозартели «Искра», Новороссийского района Актюбинской области выступили с призывом ко всем колхозам собрать для защитников Ленинграда не меньше чем по вагону продовольствия от каждого колхоза. Обязательство колхозников было выполнено. Они собрали для ленинградцев 100 центнеров муки, 30 центнеров пшеницы, 6 центнеров мяса, масла и сала. Трудящиеся Караганды, Балхаша, Алтая, Чимкента и других регионов Казахстана перечисляли из своих зарплат средства, на которые приобретались важные предметы для ленинградцев [14, с. 164].

За 20 дней напряженной работы по сбору продуктов было собрано 130 вагонов с подарками. 28 мая 1942 года, почти одновременно с посылкой из Кыргызстана, была направлена казахстанская делегация. Продовольственные подарки, собранные в мае 1942 года позволили сократить смертность в разы и повысить выдаваемую порцию для ленинградцев до той степени, что они почти ни в чем не нуждались. К слову стоит отметить, что эти подарки сыграли очень важную психологическую роль. Ленинградцы поняли, что город устоит и не падет ни при каких обстоятельствах. Моральных дух защитников и жителей Ленинграда повысился, а стойкость возросла.

Но помощь Ленинграду не ограничилось посылкой нескольких эшелонов в мае-июне 1942 года. Казахская ССР уделяла важное внимание помощи Ленинграду. 6 марта 1943 года «Ленинградская правда» сообщила о прибытии 18 вагонов с подарками. К 25-й годовщине Советской Армии эшелон с подарками отправили трудящиеся Северо-Казахстанской области, шефствовавшие над одной из дивизий Ленинградской фронта. В день юбилея дивизия получила 750 пудов мяса, 1437 пудов картофеля, 3 тонны овощей, тонну табака и много других продуктов. Всего, за годы войны Казахская ССР послала в Ленинград более 400 вагонов с продуктами и различными подарками.

Казахстан уделял внимание не только защитникам города и его жителям, но не забывал о нуждах ленинградских партизан. Летом 1943 года делегация трудящихся Казахстана посетила партизан и передала им подарки.

Весь вагонов с подарками отправили партизанам Ленинградской области трудящиеся Джамбульской области. Продовольственную помощь оказывали также трудящиеся Гурьевской области и ряда других областей Казахской ССР. Всего было послано в районы действия ленинградских партизан семнадцать вагонов с мясом, маслом, рисом и другими видами продуктов.

Вопрос о приеме и размещении эвакуированных предприятий специально рассматривался на VI пленуме ЦК Компартии республики в январе 1942 года. Пленум потребовал от всех партийных, советских, комсомольских и профсоюзных организаций, от наркоматов проявить высокую оперативность и деловитость в выполнении этой задачи. В Казахстан промышленные предприятия в основном были переброшены двумя потоками: в октябре – ноябре 1941 года и июле – августе 1942 года. Первым потоком прибыло 55 заводов и фабрик, вторым потоком – 118. Всего с начала войны по октябрь 1942 года было размещено 142 предприятия. На новых местах к январю 1943 года вступили в строй 110 заводов, фабрик и цехов, которые принадлежали 28 наркоматам и управлениям.

Большую работу по приему рабочих, эвакуированных с предприятиями, проводили алма-атинские, семипалатинские, североказахстанские, южноказахстанские и карагандинские партийные, советские и другие областные организации [15, с. 25].

Примечательным событием для Казахстана стала помощь Ленинграду в сфере культуры. Так, Казахская ССР приняла несколько цехов двух киностудий: Московской и Ленинградской. Во Двор-

це культуры и кинотеатра города Алма-Ата были размещены обе киностудии. Для принятия двух студий, жителям города пришлось уступить помещения для сотрудников вновь прибывших учреждений. Несмотря на тяжелые условия, сотрудники двух киностудий работали, проводя съемки для фильмов. Так, в Алма-Ате были сняты две серии Сергея Эйзенштейна «Иван Грозный». После съемок, когда опасность захвата Москвы миновала, советский режиссер вернулся обратно. Однако большая часть студии Мосфильма вернулась в 1942 году. В 1943 году, после прорыва блокады в январе, в Ленинград вернулись сотрудники Ленинградской киностудии [14, с. 54].

Несмотря на короткое присутствие двух известных киностудий в Алма-Ате, культурная жизнь в Казахстане оживилась. Казахские культурные деятели переняли опыт столичных студий. В свою очередь, казахстанцы дали все необходимое для полноценной работы в условиях военного времени.

В Казахстан были эвакуированы и известные писатели. В столицу Казахской ССР город Алма-Ата были эвакуированы такие писатели как Константин Паустовский, Алексей Толстой, Ярослав Смеляков, Самуил Маршак, Сергей Михалков, Михаил Зощенко, Константин Симонов и многие другие. Они были классиками советской литературы еще до военных лет. Алексей Толстой в Казахстане работал над трилогией «Иван Грозный», а Михаил Зощенко над повестью «Перед восходом солнца». Советские писатели поселились в помещениях Алма-Атинского зоопарка, гостиницах Алма-Аты, домах искусства. Одного из них, писателя-прозаика Константина Паустовского приютил в своей квартире казахстанский деятель культуры Мухтар Ауэзов. Многие советские писатели после разрыва блокадного кольца вокруг Ленинграда, вернулись в город. Но усилия казахстанцев не прошли даром. Они оставили благодарность людям, которые помогли обосноваться и выжить в трудные военные времена в Казахстане. Потому, возвращаясь в Ленинград, советский поэт Евгений Долматовский выразил свою благодарность в строках стихотворения «Казахстан»:

*Республика! Могли ль не полюбить мы
Твоих садов цветущих красоту?
И если б там возникло поле битвы,
Мы отстояли бы твою Алма-Ату [16].*

Руководство Казахской ССР старалось выявить проблемы размещения эвакуированного населения и решить их. Так, Семипалатинский исполком облсовета в целях улучшения бытового и трудового устройства прибывших людей разработал и утвердил конкретные мероприятия. В них было предусмотрено строительство в сельской местности в июле – сентябре 1942 г. 116 жилых домов на общую сумму 24,5 тысяч рублей, был утвержден размер кредита на приобретение коров за счет средств колхозов в сумме 27 тысяч рублей, на хозяйственное обзаведение – 35 тысяч рублей и на ремонт домов – 52 тысячи рублей. На все мероприятия по бытовому устройству эвакуированных людей было выделено 485 тысяч рублей.

Учитывая тяжелые материальные условия эвакуированных из Ленинграда и Ленинградской области, а также граждан, освобожденных из плена и прибывших в область в порядке эвакуации, в целях оказания им всесторонней помощи исполком облсовета обязал председателя Кокпетинского райисполкома проявить особую заботу о них путем определения этой категории эвакуированных в колхозы и совхозы, создать им нормальные жилищные условия и оказать необходимую поддержку продуктами питания. Областному торговому отделу было предложено при распределении фондов продуктов и промтоваров учесть потребности этих эвакуированных, расселенных в Кокпетинском районе, и обеспечить их необходимыми промтоварами: обувью, постельными принадлежностями, мылом и прочее.

Благодаря постоянной заботе местных Советов, партийных организаций и местного населения о создании нормальных бытовых условий прибывшим из прифронтовой полосы советским гражданам, эвакуированные за короткий срок обзавелись личным хозяйством, устроились на новых местах и поистине сроднились с местными жителями, разделяя с ними трудности военного времени [14, с. 132].

Профсоюзы Казахстана оказали существенную помощь в устройстве эвакуированного населения. С их участием проходило снабжение населения продовольствием, выделение единовременных пособий, открытие столовых, предоставление жилплощади и кредитов для строительства. Для улучшения жилищных условий эвакуированного населения, развернулась коммунально-бытовое строительство. Для этой цели в 1941–1942 году правительство республики открыло кредит в сумме свыше 10 миллионов рублей [17, с. 147].

Казахская ССР (с начала войны по 6 октября 1942 года) приняла 142 предприятия. Большинство из них было перебросено из Украины, Московской и Ленинградской областей РСФСР [1, с. 283].

Забота о детях защитников Родины стояла в центре внимания исполкомов местных Советов и органов народного образования прифронтовых и фронтовых городов, районов страны. Здесь эта задача была особенно важной и вдвойне трудной.

В Ленинграде в условиях осады и голода, в самые трудные для города дни, местные Советы, органы народного образования, учителя и трудящиеся беззаветно боролись за спасение детей, отцы которых сражались на фронтах Великой Отечественной войны. Задача заключалась в том, чтобы обеспечить для этих детей возможно лучшие условия учебы, спасти их от голодной смерти.

Исполком Ленинградского городского Совета и городской отдел народного образования весной 1942 г. организовали тщательное изучение детского населения школьного возраста. При этом отдельно учитывали детей фронтовиков, чтобы, прежде всего их вовлечь в школы и в самой школе взять под особое наблюдение.

Решение исполкома городского Совета от 21 апреля 1942 г. все школьники были обеспечены трехразовым горячим питанием. Материально нуждающиеся дети фронтовиков получали питание бесплатно. Только за один 1942 – 1943 учебный год на питание нуждающихся детей военнослужащих было израсходовано 2,5 миллиона рублей.

Исполком городского Совета и городской отдел образования позаботились об организации досуга детей после занятий в школе, ибо в дни войны у детей не было той домашней обстановки, какая была в мирное время. Несмотря на трудные условия, в 1942 г. был возрожден Ленинградский Дворец пионеров, который снова стал очагом культурного развития детей. Здесь школьники занимались в различных кружках. К детям приходили писатели, композиторы, герои Ленинградского фронта.

Несмотря на осадное положение города, местные Советы и органы народного образования сумели полностью обеспечить всех оставшихся в городе детей дошкольного возраста детскими садами. Многие детские сады работали круглосуточно. Так боролись местные Советы Ленинграда, невзирая ни на какие трудности и невзгоды, за спасение жизни детей, за то, чтобы не было ни беспризорных, ни безнадзорных детей-сирот, за их нормальное воспитание и развитие. В этом важном деле приняли участия общественность братских республики Союза ССР, в том числе Казахстана и Кыргызстана.

Большую помощь детям фронтовиков оказали колхозники. Их вклад помощи эвакуированным детям составил к началу 1944 г. 50 миллионов рублей. На эти средства для детей, эвакуированных из Ленинграда, было открыто 10 здравниц, в которых ежегодно отдыхало 12 тысяч детей [14, с. 144].

Казахстан шефствовал над многими освобожденными районами, в том числе и над 12 районами Ленинградской области [1, с. 464].

Следует отметить, что участники боев за Ленинград, призванные из Казахстана не только принимали в боевых действиях, но и выражали свою поддержку блокированному городу. Как отмечала газета «Правда», в одном из подразделений состоялся национальный вечер бойцов-казахов, на котором выступил с докладом лейтенант Акмуқан Сыздықбеков «Что дала советская власть казахскому народу». За боевые заслуги, он был награжден правительственной наградой медалью «За боевые заслуги». Выразил поддержку всего казахского народа сержант Ауелек Тельгозин, который был трижды ранен в боях за Ленинград [18, с. 138].

Таким образом, казахстанцы мобилизовали все ресурсы для помощи осажденному городу. Была оказана значительная материальная и продовольственная помощь.

Продукты, предметы обихода, подарки, вещи и многое другое было доставлено в Ленинград. Из города было эвакуировано большое количество людей, которых обеспечили всем необходимым. Многих блокадников правительство Казахской ССР обеспечили жильем и рабочими местами.

Много заводов было эвакуировано из оккупированных районов в тыловые районы СССР. Не стали исключением две братские республики – более трехсот больших и малых заводов и фабрик были эвакуированы в Кыргызстан и Казахстан. Всем, вновь прибывшим заводам выделялись помещения, материалы и трудовые ресурсы. Специалистам, находившихся при своих предприятиях оказывалась помощь в приобретении помещений, где они могли бы разместиться. Жилплощадь выделялась всем без исключения, кто нуждался в жилище. Следует заметить, что Казахская ССР не обладала свободными жилищными площадями. Потому, население братской республики, с пониманием отнеслись к нуждам эвакуированных и бескорыстно отдавали свои жилища.

Но главное было сделано. Помощь, оказанная Ленинграду и его жителям, позволила победить в Великой Отечественной войне.

Исходя из вышесказанного, можно сделать один конкретный вывод. Итогом помощи Казахстана блокадному Ленинграду стало освобождение город от оков блокады. Братская помощь казахстанского народа Ленинграду не дала пасть городу, а это подорвало мощь немецко-фашистской армии. Город устоял, несмотря на то, что противник оказывал давление на Ленинград.

1. Козыбаев М. К. *Казахстан – арсенал фронта*. Алма-Ата: «Казахстан», 1969. – 430 с.
2. ГАПО, ф.646. Оп.1. Д.134. Л.132. Подлинник.
3. ЦГА РК, ф.1137. Оп.6. Д. 1290. Л.101. Подлинник.
4. ГАПО, ф.771. Оп.1. Д.74а. Л. 93-106.
5. ГАПО, ф.646. Оп.1. Д.212. Л. 145 и об. Подлинник.
6. ГАПО, ф.3-п. Оп.1. Д.353. Л. 12 и об. Отпуск.
7. ГАПО, ф.646. Оп.1. Д.201. Л. 71-74.
8. ГАПО, ф.646. Оп.1. Д.187. Л.235 и об. Подлинник.
9. ГАПО, ф.3-п. Оп.1. Д.318. Л.22 и об.
10. ГАПО, ф.570. Оп. 1. Д. 31. Л. 23.
11. ГАПО, ф.613. Оп.1, Д.11. Л.30.
12. *Все для фронта, все для победы! Документы и фотографии*. Алма-Ата: «Казахстан», 1985 – 176 с. Редакционная коллегия: Искакова Д. А., Козыбаев М. К., Рамазанова Б.Р. Составители Бухонова И. Н., Калита М.П.
13. *Акмолинцы – на фронте и в тылу*. / Составитель: Кусаинов М.К. – Астана: ИД «Сарыарка», 2010. – 430 с.
14. Каймолдин С. *Советы Казахстана в годы Великой Отечественной войны*. – Алма-Ата: «Казахстан», 1969. – 176 с.
15. Оразов К. Ю. *Рабочий класс Казахстана в годы Великой Отечественной войны*. – Алма-Ата: «Наука», 1975. – 130 с.
16. *Караван*. – 2015. – №42. – 6 ноября.
17. *Киргизия в годы Великой Отечественной войны Советского Союза /1941 – 1945 гг./ Сб. науч. трудов*. – Фрунзе, 1990.
18. Сульдин А.В. *Блокада Ленинграда. Полная хроника – 900 дней и ночей*. – Москва: АСТ, 2015. – 192 с.

УДК: 93:325.111 (574) (045)
МРНТИ 03.09.03

Г.С. Саметова¹, М.А. Алпысбес²

¹докторант специальности 6D020300 – «История» кафедры Евразийских исследований Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
²д.и.н., профессор кафедры Евразийских исследований Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

Саметова Г.С.¹, Алпысбес М.А.²

¹Л.Н. Гумилев атындағы ұлттық Еуразия университетінің Еуразиялық зерттеулер кафедрасының 6D020300 – «Тарих» мамандығы докторанты, Астана қ., Қазақстан
²т.ғ.д., Л.Н. Гумилев атындағы ұлттық Еуразия университетінің Еуразиялық зерттеулер кафедрасының профессоры, Астана қ., Қазақстан

Sametova G.S.¹, Alpysbes M.A.²

¹Doctoral student of the specialty 6D020300 – “History” of the Department of Eurasian Studies of the Eurasian National University. L.N. Gumilyov, Astana, Kazakhstan
²Doctor of History, Professor of the Department of Eurasian Studies of the Eurasian National University. L.N. Gumilyov, Astana, Kazakhstan

ИЗ ИСТОРИИ ПРОЦЕССА УРБАНИЗАЦИИ В КАЗАХСТАНЕ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XIX – НАЧАЛЕ XX ВВ.

Аннотация

История процесса урбанизации Казахстана во второй половине XIX – начале XX вв. привлекают особое внимание исследователей многих научных направлений. Изучение истории процессов урбанизации в Казах-

станеново второй половине XIX – начале XX вв. позволяет проследить, как менялась хозяйственно-экономическая жизнь городов, под влиянием каких факторов происходили эти изменения, какое значение они имели для населения городов.

Данная статья посвящена изучению основных вопросов урбанизационных процессов в Казахстане во второй половине XIX – начале XX вв. В статье авторами выделяются и описываются характерные особенности социально-экономического, демографического и культурного развития городов Казахстана во второй половине XIX – начале XX вв.

Особое внимание уделено градоформирующим факторам, анализируются социально-демографические процессы урбанизации в Казахстане во второй половине XIX – начале XX вв.

Ключевые слова: урбанизация, город, Казахстан, Степной край, городское поселение, уездный город, процессы урбанизации.

XIX Ғ. ЕКІНШІ ЖАРТЫСЫ – XX Ғ. БАСЫНДАҒЫ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ УРБАНИЗАЦИЯ ҮРДІСІНІҢ ТАРИХЫНАН

Аңдатпа

XIX ғасырдың екінші жартысында және XX ғасырдың басында Қазақстанның урбанизация процесінің тарихы көптеген ғылыми салалардың зерттеушілерінің назарын аударуда. XIX ғасырдың екінші жартысында және XX ғасырдың басында Қазақстанда урбанизация процестерінің тарихын зерттеу, қалалардың әлеуметтік-экономикалық өмірінің қалай өзгергенін, бұл өзгерістердің қандай факторларының әсерінен, қалалардың тұрғындары үшін қандай маңызы бар екенін анықтауға мүмкіндік береді.

Мақала XIX ғ. екінші жартысы – XX ғ. басындағы Қазақстандағы негізгі урбанизациялық үрдістерді зерттеуге арналған. XIX ғ. екінші жартысы – XX ғ. басындағы Қазақстан қалаларының әлеуметтік-экономикалық, демографиялық және мәдени дамуының негізгі мәселелері қарастырылған.

Қаланы қалыптастырушы факторларға ерекше көңіл бөлінеді, XIX ғ. екінші жартысы – XX ғ. басындағы Қазақстандағы урбанизацияның әлеуметтік-демографиялық үрдістері талданылған.

Түйін сөздер: урбанизация, қала, Қазақстан, далалы өлке, қалалық елді мекен, уезді қала, урбанизация үрдістері.

ON THE HISTORY OF URBANIZATION PROCESS IN KAZAKHSTAN IN THE SECOND HALF OF XIX – EARLY XX CC.

Abstract

The history of the process of urbanization of Kazakhstan in the second half of the XIX – early XX centuries attract special attention of researchers of many scientific fields. Studying the history of urbanization processes in Kazakhstan in the second half of the XIX – early XX centuries allows us to trace how the economic and economic life of cities changed, under the influence of what factors these changes took place, what significance they had for the population of cities.

This article is devoted to the study of the main issues of urban processes in Kazakhstan in the second half of the XIX – early XX centuries. In the article, the authors highlight and describe the characteristic features of the socio-economic, demographic and cultural development of the cities of Kazakhstan in the second half of the XIX – early XX centuries.

Particular attention is given to the city-forming factors, the socio-demographic processes of urbanization in Kazakhstan are analyzed in the second half of the 19th and beginning of the 20th centuries.

Keywords: Key words: urbanization, city, Kazakhstan, Steppe region, urban settlement, county town, urbanization processes.

История процесса урбанизации Казахстана во второй половине XIX – начале XX вв. привлекают пристальное внимание исследователей многих научных направлений. Города Казахстана, являясь очагами промышленности, торговли, материального производства, общественно-политической жизни, расселения людей разной этнической принадлежности, а так же будучи очагами частного предпринимательства в условиях сохранения социально-политических норм, они играли важную роль в сложном процессе взаимодействия.

История городов второй половины XIX – начала XX вв. вызывает интерес и с точки зрения современного осмысления противоречивых и значимых явлений, которые могут быть возобновлены на основе сопоставительного анализа социально-демографических процессов. При этом надо иметь в виду необходимость выявления специфики городов Степного края, в региональной характеристике которых много общего и особенного. Например, в Южном Казахстане и до завершения присоеди-

нения региона к России существовали города, возникшие задолго до этого процесса, в этнической структуре которых преобладал тюркоязычный компонент.

Города же Северо-Западного, Восточного и Центрального Казахстана возникли в ходе колонизации края. К примеру, города Павлодар, Усть-Каменогорск, Петропавловск, Зайсан были основаны как крепости еще в XVIII в., другие, как Акмолинск, Атбасар, Кокчетав и Каркаралинск – возникли в первой половине XIX в. по мере колонизации казахской степи Российской империей. Уездными центрами они стали в конце 60-х гг. XIX в., когда в результате введения системы управления царским правительством, в казахской степи были образованы области, делившиеся в свою очередь на уезды. Значительное время города выполняли преимущественно административные функции и лишь после проведения транссибирской железнодорожной магистрали в середине 90-х годов XIX в. в них начинает достаточно заметно развиваться торговля и промышленность, растет численность населения, изменяется культурный облик городских поселений.

Однако встречаются ошибочные и односторонние размышления об условиях и причинах основания городов в XIX – начале XX вв., забывая, что они создавались на казахской земле и названия свои получили от местной топонимики. По данным исследователя Н.В. Турчанинова, к 1914 г. в Казахстане находилось 26 городов, из них 7 основанных в XVIII в., 11 городов в XIX – XX вв., в т.ч. 24 из них получили статус города в XIX в. [1; 347].

В соответствии с нынешним территориальным делением, во многих современных исследованиях во второй половине XIX – начале XX вв. по Казахстану, г. Омск (основан в 1716 г.) исключен по существу, который на протяжении более чем двух веков являвшийся административно-политическим центром Степного края. Теперь же, видимо, при изучении истории городов указанного региона целесообразно приводить сопоставительные данные по г. Омску, имея в виду его громадную и неизгладимую роль в истории Казахстана нового времени.

По реформе 1867-1868 гг. пять городских поселений, в то время входивший в пределы Казахстана – Оренбург и Омск, а также Семипалатинск, Верный, Уральск стали областными центрами, Ташкент же – центром туркестанского генерал-губернаторства с Сырдарьинской областью, в Омске находилась центр управления степного генерал-губернатора.

Во второй половине XIX – начале XX вв. на процессы урбанизации оказали влияние речные узлы. Так, значительным событием в хозяйственном развитии юго-восточного Казахстана стало открытие судоходного сообщения по р. Или, впервые расширявшего международные водные торговые контакты с соседним Китаем.

Первое судно, усилиями верненских торговцев спущенное на воду в мае 1880 г. по р. Или, в августе того же года прибыло благополучно к Илийскому пикету и в начале сентября возвратилось обратно.

Финансовые расходы по организации водного коммерческого пути взяли на себя частные предприниматели. В 1886 г. верненский купец Вали Ахун Юлдашев и инженеры Поклаевский, Козелл, имевшие в Синьцзяне недвижимость, заказали на свои средства винтовой пароход для организации пассажирского и торгового движения по Балхашу и Или до Кульджи. 14 марта 1883 г. пароход был спущен на р. Или Илийского поселка и назван «Колпаковский» за вклад губернатора в скорое решение этой проблемы. Поклаевский намеревался доставить китайцам на пароходе 20 тыс. пудов хлеба [2; 511].

Помимо решения экономических и политических проблем, организация пароходного сообщения через р. Или в определенной степени способствовала усилению роли Верного как крупного хозяйственного центра региона. Река Урал, как главная водная артерия Западного Казахстана, значительно оживляла хозяйственные контакты региона с Оренбургским, Южноуральским, Приволжским экономическими районами, обеспечивая бесперебойную транспортировку животноводческого сырья из Букеевской Орды и Мангыстау в промышленные очаги России.

Река Ишим хотя и не использовалась в широком масштабе для перевозки товаров, все же ее роль в развитии экономики местных городов, казачьих поселений, переселенцев Акмолинской области была немаловажна [3; 4].

На экономическое развитие городов степного Казахстана, в какой то мере, повлияла датская экспедиция К. Гаге и Г. Тегнера в Западную Сибирь. Данная экспедиция носила коммерческий характер: изыскание выгодных способов и путей эксплуатации природных богатств Сибири и возможностей их вывоза в Европу. По возвращении Гаге и Тегнер представили торговому обществу Копенгагена

обстоятельный и подробный отчет, в котором помимо всего прочего было подчеркнута значение громадных естественных богатств Западно-Сибирского района.

Рекомендации экспедиции не оставили без внимания торгово-экономических учреждений России, искавших новые источники дешевого сырья. Однако отсутствие удобных путей сообщения затрудняло доставку, к примеру, через полноводный Иртыш сырья в переделы России. В 1880 г. было открыто срочное пароходное сообщение между Тюменью и Семипалатинском [1; 15].

Путешественники О. Финш и А. Брем, посетившие г. Семипалатинск в 1882 г., обратили внимание на выгодность пароходного сообщения по Иртышу для местной торговли. [4; 32] Это обстоятельство в скором времени превратило город Павлодар и Семипалатинск в основные пункты вывоза хлеба. О масштабах хлебной торговли можно судить по данным за 1899 г.: в Семипалатинске скапливалось до 380 тыс. пудов пшеницы и до 500 пудов пшеничной муки, в Павлодаре – до 200 тыс., кроме того, на складах города скапливались от 300 000 до 400 000 пудов хлеба [5; 59].

Использование экономически выгодного речного пути по р. Иртыш имело в последующем огромное значение не только для хозяйственного потенциала прииртышских поселений, но и в освоении Юго-Западной Сибири.

Из Тюмени, Тары баржи доставляли товары, закупленные на Ирбитской ярмарке, умножая купеческий капитал усть-каменогорских, капальских, верненских, семипалатинских купцов; ставился вопрос о соединении телеграфной линией городов Верхнего Прииртышья с Куяндинской ярмаркой.

Города Казахстана, являясь центрами постоянного взаимодействия оседлого и кочевого населения и, естественно, оказывая воздействие на жизнь сельского окружения, стали центрами непосредственной торговли скотом и вывоза, вернее, отправки этого живого товара в сопредельные районы. Такой факт применителен к г. Кустанаю – купленные в городе скот и сырье направлялись в Камышинский, Шадринский, Троицкий, Исецкий, Уральский, Орский уезды, в Екатеринбургскую губернию, в Москву, Казань, Ревель, Берлин и Вену [2; 512].

Такие факторы, как переселение крестьян, политическая ссылка, постоянный контингент воинских частей, рост жатачества (отходников), а также другие обстоятельства формировали население городов, их этнический, семейный, профессиональный, религиозный состав, часто подвергаясь изменениям в связи с социально-экономическими переменами.

В XIX – начале XX вв. большинство городов края относилось к разряду малых поселений, которые, к примеру, в Сырдарьинской областисоставляли всего 71% от общего числа городов, тогда как, в Семиреченской – 50%, в Тургайской – 25%, в Акмолинской – 20% [6; 36].

Интересные данные об изменении численности и состав населения городов дает всеобщая перепись населения 1897 г. По ее данным в 22 городах проживало чуть больше 6% жителей Казахстана. Города в основном были небольшие, в самом крупном по тому времени – Уральске (Орал) – проживало 36,4 тыс. человек; в г. Верном – 22,7 тыс., Семипалатинске (Семей) – 20,2 тыс., Петропавловске (Қызылжар) – 19,7 тыс., Аулие-Ате (Тараз) – 11,7 тыс., Чимкенте (Шымкент) – 11,2 тыс., Акмолинске (Ақмола) – 9,7 тыс., Гурьеве (Атырау) – 9,3 тыс., Павлодаре – 7,7 тыс., Перовске (Қызылорда) – 5,0 тыс., Актюбинске (Ақтобе) – 2,8 тыс. Удельный вес казахов в составе горожан был незначителен – 15,4%, что составило в абсолютных цифрах чуть более 40 тысяч человек. В процессе переселенческого движения в Казахстане постепенно складывалась полиэтническая структура населения. По данным Первой всеобщей переписи населения Российской империи 1897 г., казахи составляли большинство – 3 392,7 тыс. чел.

Наиболее высокий удельный вес казахов в 1897 году был отмечен в Семипалатинской (90,6%) и Тургайской (88,3%) областях; 71,3% всего населения приходилось на долю казахов в Уральской, 62,6% – в Акмолинской, 60,4% – в Сырдарьинской, 52,1% – в Семиреченской областях [1; 351-358].

Данные переписи 1897 г. говорят о серьезных изменениях в динамике численности, этническом, половозрастном составе населения Казахстана в конце XIX в. Рост численности некоренного населения способствовал созданию в городах и других селениях новых типов учебных заведений, научных, культурно-просветительных обществ, организаций и учреждений, ускорению освоения природных богатств обширного края.

С середины XIX века в численности населения городов Казахстана, их социально-экономическом развитии возникли крупные изменения. Население городов формировалось разными путями: за счет приписанных в городское сословие переселенцев, за счет внутреннего демографического роста и т.д. Постепенное возведение в городах промышленных объектов привело к росту численности рабочих и изменению национального состава.

На развитие культуры в городах оказали влияние социально-экономические процессы, потребности ускорившейся колонизации края, вывоз богатств в виде сырья природных ресурсов, необходимость грамотных кадров, знающие обычаи, традиции, историю, местные особенности. С 1896 г. по всей Тургайской области действовало 88 учебных заведений с контингентом учащихся 2280 человек; в Сырдарьинской области в ведомстве Министерства народного просвещения находилось 79 учебных заведений с 3956 учащимися. О степени грамотности городских жителей можно узнать по данным переписи 1897 г., к примеру, в Павлодаре – 31%, Кокпекты – 19,4%, Семипалатинске – 27%, в Усть-Каменогорске – 30,9%, Зайсане – 31,6% [7].

Так, в г. Петропавловске, на рубеже XIX – XX вв. учебные заведения были представлены лишь 5-ти классным мужским училищем, женской прогимназией, тремя церковно-приходскими школами, двумя станичными начальными училищами и несколькими татарскими школами при мечетях [8; 67]. В Акмолинске функционировали 3-х классное городское училище и две приходские школы, в Кокчетаве – две низших школы для мальчиков и одна для девочек. В Павлодаре действовали церковно-приходское и станичное училища, в Усть-Каменогорске – 3-х классное городское училище и женское приходское училище [7; 40, 45, 47], в Иргизе – 2-х классное русско-киргизское училище и русско-киргизская женская одноклассная школа [9; Лл. 44, 44 об., 45], в Тургае – русско-киргизская 2-х классная школа и женская русско-киргизская школа [9; Лл. 152, 152 об., 153]. Существовавшая в Петропавловске женская прогимназия была на тот период единственным средним (неполным) учебным заведением, функционировавшим в уездных городах.

Особенностью развития просвещения в городах Степного края был высокий уровень мусульманского образования, действовали новометодные школы. Существование медресе стало показателем высокой образованности населения. Особенно популярным было изучение грамматики и языка на основе арабской письменности. К примеру, одной из таких первых школ была школа Мамания в Южном Казахстане, которая открылась в 1889 году [10; 20].

Открытое во второй половине XIX в. в крупных поселениях культурно-просветительские центры: в Оренбурге – подотдел ИРГО, Семипалатинске – Областной статистический комитет, Общество попечения о народном образовании, Дамское попечительское общество о бедных; в Верном – Общество вспомоществования бедным учащимся, Городское благотворительное общество и другие, определяли культурный облик городов, оживляли общественно-политическую жизнь края, расширяли издательское дело, вовлекали в культурную жизнь городов лучших представителей коренного населения.

Со второй половины XIX века начала складываться финансовая система. Развитие промышленности, превращение городов в центры экономической жизни степного края, создание акционерных обществ и другие перемены в хозяйственной системе ускорили расширение сети банковских учреждений, усилили роль денег в развитии экономик как основного средства купли-продажи.

На территорию Казахстана распространилась деятельность Государственного, Крестьянского и Дворянского банков. Их филиалы существовали в Уральске, Петропавловске, Семипалатинске, Омске, Верном, поселке Коянды. Активно проникал в финансовую систему и Сибирский торговый банк. Появились биржевые организации при помощи, которых осуществлялся оптовый сбыт продукции. Одним из первых банков, открытых в Казахстане в 1871 г., был городской общественный банк в Петропавловске. Отделения Государственного банка функционировали в Уральске (1876 г.), в Петропавловске (1881 г.), в Семипалатинске (1881 г.), в Верном (1895 г.) [11; 16].

Из наиболее известных петербургских банков в городах Казахстана был представлен Сибирский торговый банк, открывший свои отделения в Степном крае. Из 57 филиалов этого банка в Казахстане действовали 7: в 1894 г. в Омске (Омбы), в 1898 г. – Семипалатинске (Семей), в начале XX в. – в Акмолинске (Акмола), Верном (Алматы), Кустанае и Павлодаре [11; 17].

В области торговли появились новые формы. Распространились кредитные и учетные операции, чековое обращение, векселя. Формирование национальной торговой буржуазии шло по нескольким каналам – из числа приказчиков, служивших у русских и среднеазиатских купцов, из алыпсатаров и саудагеров. Крупными казахскими торговцами были баи.

Огромное значение имели ярмарки, на которых основными объектами торговых сделок были скот и сырье. Наиболее крупными были Таинчикульская, Кояндинская в Акмолинской области, Чарская, Каркаралинская в Семипалатинской области, Уильская в Уральской и Каркаринская в Семиречье. Лошади, закупленные на этих ярмарках, перегонялись в Оренбург и Самару, рогатый скот – через Петропавловск в Центр и на Урал.

Изменения в территориально-административном устройстве и социально-экономическом развитии Казахстана обусловили принятие новой налоговой системы, отвечавшей интересам колониальной империи. Несмотря на тенденцию роста оседлого и земледельческого населения, кочевники были основной массой налогоплательщиков: в 1880 г. они составляли 90,5, в 1897 г. – 82,0%.

Таким образом, процесс урбанизации, вытеснение рыночными факторами родо-патриархальных традиций в повседневной жизни, распространение влияния банковско-денежных отношений внесли существенные коррективы в социально-экономическую структуру общества. Распространение денег, вытеснение прежних примитивных натуральных обменов сопровождалось беззаконием, грабежом степных жителей. Неэквивалентная торговля дорого обошлась автохтонным жителям, разоряя бедных, вынуждая их потянуться в города в поисках новых источников существования, ускоряя колониальной политики процесс изъятия их основного богатства – пастбищных угодий.

1. Турчанинов Н. Города Азиатской России // Азиатская Россия. Кн. 1. – Спб., 1914.-347 с.
2. История Казахстана с древнейших времен до наших дней. Т.3., А., 2010, – 765 с.
3. Обзор Акмоинской области за 1886 год. Омск, 1887, – 70 с.
4. Фини О., Брем А. Путешествие в Западную Сибирь. М., 1882, – 57 с.
5. Касымбаев Ж.К. Города Восточного Казахстана в 1861 – 1917 гг. А., 1990, – 86 с.
6. Сатыбекова Г.Х. Из истории развития городов Казахстана на рубеже XIX-XX века. // Проблемы социально-экономического и этнодемографического развития городов Казахстана. А., 1985.
7. Обзор Акмолинской области за 1902 г. – Омск, 1903 – 74 с.; Обзор Семипалатинской области за 1902 г. – Семипалатинск, 1903 – 117 с.; Макеев М. Наш Павлодар. – Павлодар, 1970 – 132 с.
8. Морозов М. А. Петропавловск – северные ворота Казахстана. – Омск, 1993 – 147 с.
9. ЦГА РК Ф. 15, Оп.1, Д.480.
10. Кожакеева Л.Т. Социально-демографическое развитие населения городов Южного Казахстана во второй половине XIX – начале XXI вв. // Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора исторических наук. А., 2010 – 41 с.
11. Фридман Ц.Л. Банки и кредит в дореволюционном Казахстане. А., 1974, – 176 с.

ЖАЛПЫ ТАРИХ
ВСЕОБЩАЯ ИСТОРИЯ
GENERAL HISTORY

УДК 94(5)+323(5)
МРНТИ 03.09.55

К.Т. Жұмагулов¹

*¹д.и.н., профессор, кафедры Всемирной истории, историографии и источниковедения
КазНУ им. аль Фараби, г.Алматы, Казахстан*

Р.С. Жарқынбаева²

*²д.и.н., профессор, кафедры Всемирной истории, историографии и источниковедения
КазНУ им. аль Фараби, г.Алматы, Казахстан*

К.Т. Жұмагулов¹

*¹т.ғ.д., Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің Дүниежүзі тарихы, тарихнама
және деректану кафедрасының профессоры, Алматы қ., Қазақстан*

Р.С. Жарқынбаева²

*²т.ғ.д., Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің Дүниежүзі тарихы, тарихнама
және деректану кафедрасының профессоры, Алматы қ., Қазақстан*

K.T.Zhumagulov¹

*¹d.h.s., professor of the Department
of World history, historiography and source at Al-Farabi Kazakh National University,
Almaty, Kazakhstan*

R.S. Zharkynbaeva²

*²d.h.s., professor of the Department
of World history, historiography and source at Al-Farabi Kazakh National University,
Almaty, Kazakhstan*

**ОСОБЕННОСТИ СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ
РЕСПУБЛИКИ УЗБЕКИСТАН ЗА ГОДЫ НЕЗАВИСИМОСТИ**

Аннотация

В настоящее время Узбекистан является одной из ключевых стран в регионе, занимает центральное геополитическое положение, обладает значительными демографическими и экономическими ресурсами. Правительство Узбекистана 26 лет назад начало процесс поэтапного реформирования для перехода к рыночной экономике. В статье рассматриваются особенности социально-экономического развития Республики Узбекистан за годы независимости. Уделяется внимание процессам поэтапного реформирования для перехода к рыночной экономике и особенностям экономического развития страны, формированию многоукладной экономики.

Ключевые слова: Модернизация, Центральная Азия, традиционное общество, социальные преобразования, социальные реформы, гражданское общество, местные сообщества.

**ТӘУЕЛСІЗДІК ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ ӨЗБЕКСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ
ӘЛЕУМЕТТІК-ЭКОНОМИКАЛЫҚ ДАМУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ**

Аңдатпа

Қазіргі таңда Өзбекстан орталық геосаяси жағдайға, демографиялық және экономикалық ресурстарға ие негізгі елдердің бірі болып табылады. Өзбекстан үкіметі 26 жыл бұрын нарықтық экономикаға көшу үшін кезең-кезеңмен реформалау процесін бастады. Мақалада тәуелсіздік жылдарындағы Өзбекстан Республикасының әлеуметтік-экономикалық дамуының ерекшеліктері қарастырылады. Нарықтық экономикаға өту үшін кезең-

кезеңмен реформалау үрдісі және елдің экономикалық дамуы ерекшеліктеріне, көпукладты экономиканы қалыптастыруға көңіл бөлінеді.

Кілт сөздер: Модернизация, Орталық Азия, дәстүрлі қоғам, әлеуметтік жаңғырулар, әлеуметтік реформалар, азаматтық қоғам, жергілікті қауымдастық.

FEATURES OF SOCIAL AND ECONOMIC DEVELOPMENT THE REPUBLIC OF UZBEKISTAN IN YEARS OF INDEPENDENCE

Abstract

Currently, Uzbekistan is one of the key countries in the region, occupies a central geopolitical position, and has significant demographic and economic resources. 26 years ago the government of Uzbekistan started stage-by-stage reforming process for transition to a market economy.

In article are considered features of social and economic development of the Republic of Uzbekistan in years of independence. The attention is paid to processes of stage-by-stage reforming for transition to market economy and features of economic development of the country, formation of multistrukture economy.

Key words: Modernization, Central Asia, traditional society, social transformation, social reform, civil society, local communities.

В силу исторических, природно-географических и демографических условий и геополитической значимости Узбекистан объективно имеет большую значимость в центральноазиатском регионе. В этой связи социально-экономические и политические процессы представляют большой интерес, как для стран региона, так и для ведущих мировых держав.

По природно-географическим условиям Узбекистан является одним из наиболее благоприятных мест в Центральной Азии. Территория Узбекистана представляет собой своеобразное сочетание равнинного и горного рельефа. Республика Узбекистан обладает большим производственным и минерально-сырьевым потенциалом, уникальным сельскохозяйственным сырьем, значительными объемами полуфабрикатов, получаемых в процессе переработки, богатыми природными ресурсами, развитой инфраструктурой.

Обилие солнечных дней представляет большие возможности для выращивания сельскохозяйственных культур, таких как хлопчатник, овощеводство, бахчеводство, виноградарство, плодоводство. Сдерживающим фактором являются лимитированные водные ресурсы, поскольку основные реки Узбекистана, частности Сырдарья, Амударья и Зарафшан, имеют трансграничный характер.

На территории Республики Узбекистан выявлен широкий комплекс полезных ископаемых, включающий около 100 видов минерального сырья, из которых 60 уже используются в народном хозяйстве. Недра страны содержат запасы природного газа, бурого и каменного угля, золота, меди, вольфрама, висмута, открыты месторождения нефти. Современный уровень разведки полезных ископаемых связан с освоением богатейших месторождений благородных, цветных и редких металлов, всех видов органического топлива – нефти, природного газа и газового конденсата, бурого и полуконсующегося угля, горючих сланцев, урана, многих видов сырья для строительных материалов.

Будучи в составе СССР, среднеазиатские республики и Казахстан, как и другие союзные республики, получали прямые трансферты. После распада Советского Союза Узбекистан испытывал такие же типичные трудности, что и другие независимые государства Центральной Азии: неэффективность производства, развал центрального планирования, межреспубликанской торговли и платежных механизмов, искусственно сдерживаемую инфляцию и прекращение значительных бюджетных поступлений от правительства. К тому же перед страной встали две характерные для экономики Узбекистана проблемы: падение мировых цен на два основных вида производимой ее продукции – хлопок и золото.

Узбекистан унаследовал от Советского Союза крупные предприятия, как тяжелой индустрии, так и легкой и пищевой промышленности. Особо можно отметить Ташкентское производственное объединение, Ташкентский тракторный завод, текстильные комбинаты в Андижане, Бухаре и Нукусе, маслодельные заводы в Касане и Гулистане. Но проблема состояла в том, что их технологический цикл был привязан к предприятиям других, теперь уже независимых, государств.

Правительство Узбекистана начало процесс поэтапного реформирования для перехода к рыночной экономике, продекларировав свой отказ от «шоковых» преобразований сохранением социальной стабильности в стране и стремлением избегания социальных кризисов, которые, на их взгляд, способны были дискредитировать рыночные реформы в глазах общества.

В Узбекистане в первые годы независимости президентом И. Каримовым были обнародованы пять главных принципов переходного периода. Первый из них гласил «Государство – инициатор и главный реформатор экономических преобразований» [1, с.48], этот принцип фактически означал установление этатизма в социально-экономической политике.

Но во второй половине 1990-х годов в Республике Узбекистан актуализация внутривнутриполитических угроз вынуждает руководство идти на принятие мер по либерализации политической системы. 1997 г. был объявлен в Узбекистане годом интересов человека, что нашло отражение в принципе «От сильного государства – к сильному гражданскому обществу» [2, с.5], выдвинутым президентом И. Каримовым, противоположному принципу «Государство – главный реформатор».

Для Центральной Азии характерно существование многочисленных, неформальных, созданных и действующих в местных сообществах институтов, функций и отношений, вытекающих из традиционной социальной структуры. Социальные связи и процессы саморегуляции в местных сообществах могут быть основаны на родстве, соседстве, религиозных и других отношениях и могут способствовать решению социальных проблем.

«Основной, ключевой задачей этого периода реформирования нашей государственной системы должен стать последовательный и поэтапный переход от сильного государства, которое было объективно необходимо в условиях переходного периода и становления национальной государственности, к сильному гражданскому обществу» [3, с. 25].

Так, в Республике Узбекистан для социальной поддержки нуждающихся в ней, наряду с государственными источниками, стали широко привлекаться средства трудовых коллективов, общественных и благотворительных организаций и фондов. В решении социальных проблем Узбекистана и региона в целом, большую роль сыграли местные традиционные институты.

«Достаточно много внимания уделялось вопросам децентрализации управления, передачи части функций от республиканского уровня органам областного, городского и районного уровня, формированию в Узбекистане такой уникальной системы местного самоуправления, как махалла» [4].

Таким образом, в социальном реформировании Республики Узбекистан можно выделить два крупных этапа, первый этап – начало 1990-х и до 1997 г. когда главным реформатором было объявлено государство, этатистский период, второй этап – конец 1990-х гг. по настоящее время – когда наряду с инициативами государства в дело социального реформирования стали привлекаться и институты гражданского общества.

Существуют различные точки зрения относительно влияния процессов демократизации на социально-экономическое реформирование: «... экономический рост и укрепление социального сектора напрямую не связаны с качеством демократизации и формой власти. Так, социально-экономические перемены в Узбекистане были более успешными, чем в Кыргызстане. Авторитаризм без «шоковой терапии» способствовал смягчению последствий экономического спада, а также сохранил в урезанном виде систему социальной поддержки незащищенных слоев населения [5] и «...Авторитарные методы управления мешают активно развивать различные отрасли экономики...» при этом отмечая то, что «...сбалансированный курс властей пока сдерживает ширококомасштабные социальные волнения» [6].

В целом, по результатам 1990 г. Узбекистан экспортировал товаров на сумму около 12 млрд. долларов США, а импортировал на сумму около 19 млрд. долларов США. Экономические связи замыкались в основном на республиках СССР (60% – на России, 25% – другие республики Центральной Азии). Экономика носила сырьевой характер и была слабо ориентирована на выпуск готовой продукции (порядка 65% от общего экспорта составляло сырье и полуфабрикаты, тогда как свыше 70% потребительских и промышленных товаров поставлялось из других республик СССР). Хотя Узбекистан и имел развитую социальную сферу, но ее поддержание было возможно только в условиях существенных дотаций (порядка 4,9 млрд. долларов США). Распад СССР нанес разрушительный по своей силе удар Узбекистану, в начале 90-х годов падение машиностроительного производства составило более чем 90%, в 5-6 раз сократился экспорт плодоовощной продукции. К 1995 г. более чем на 60% по сравнению с 1991 г. сократилось финансирование социальной сферы. Узбекистану в 2000 г., первому из всех постсоветских стран удалось восстановить объем производства до уровня 19991 г., в этой связи некоторые авторы писали о чуде «узбекской модели» [7].

Узбекистанские экономисты выделяют 3 периода экономического роста страны. Это годы депрессии (1991-1995 гг.), становления (1996-2003 гг.) и роста национальной экономики (с 2004 г.). В первом периоде объем ВВП устойчиво сокращался. В 1996 г. в республике ситуация в экономике

стабилизировалась, темпы роста ВВП были положительными. Начиная с 2004 г. экономическое развитие страны развивалось динамичными темпами. Ежегодный прирост ВВП в среднем за 2004-2011 гг. достиг 8,1% [8, с. 135].

В Узбекистане за 2001- 2013 гг. доля промышленности в ВВП возросла с 14,1 до 24,2%, доля сферы услуг – с 44% до 53%. Инвестиции в инфраструктуру способствовали увеличению внутреннего спроса, расширению занятости и соответствующему повышению качества жизни населения. Структурные изменения в экономике создали основу для обеспечения высоких темпов экономического роста и возможность для трансформации структуры занятости: за 2001-2013 гг. доля занятых в промышленности и сфере услуг увеличилась с 66,6 до 72,8% [9, С.21].

Первыми шагами на пути рыночных преобразований в Узбекистане было создание нормативно-правовой основы для реформирования. Главные составляющие рыночной экономики были зафиксированы в Конституции Республики Узбекистан. Так в Конституции были закреплены право граждан быть собственником (ст.36), возможность функционирования различных форм собственности и свобода предпринимательства (ст.53) [10] и др.

Дальнейшее направление реформ было связано с приватизацией государственной собственности, т.е. с созданием многоукладной экономики и формированием класса собственников.

Реализация структурных реформ с фокусом на развитие базовых капиталоемких отраслей, имеющих ограниченный потенциал в создании рабочих мест, а также высвобождение определенного числа занятых в аграрном секторе вследствие реформ по созданию и укрупнению фермерских хозяйств требовали принятия дополнительных мер для обеспечения занятости. Одной из таких мер стало стимулирование ускоренного развития малого бизнеса и частного предпринимательства. Была сформирована целостная система гарантий и стимулов для развития малого бизнеса и частного предпринимательства: за 2001-2013 годы было существенно упрощено налоговое администрирование, предприняты меры по сокращению административных барьеров и других транзакционных издержек ведения бизнеса [9, С.22-23].

Примерно к 2000 г. основные отрасли экономики были приватизированы и сформировалась многоукладная экономика, появился новый класс собственников и предпринимателей.

Так, за 2000-2015 годы доля малого бизнеса в ВВП увеличилась с 31 до 56,5%, в промышленности – с 12,9 до 40,6%, в сельском хозяйстве – с 73,6 до 98,4%. Развитие малого бизнеса и частного предпринимательства способствовало созданию значительного количества рабочих мест и соответственно росту доходов населения. Доля занятых в секторе малого бизнеса увеличилась с 49,7% в 2000 году до 77,9% в 2015 году [11].

Согласно данным Государственного комитета Республики Узбекистан Республики Узбекистан по статистике в первом полугодии 2016 года по сравнению с I полугодием 2015 года объем валового внутреннего продукта возрос на 7,8 процента, промышленности – на 6,7 процента, сельского хозяйства – на 6,8 процента, розничного товарооборота – на 14,1 процента.

Реализация активной инвестиционной политики, направленной на модернизацию, техническое и технологическое обновление производств, развитие транспортной и коммуникационной инфраструктуры, способствовала росту объемов освоенных капитальных вложений на 11,8 процента и подрядных строительных работ – на 17,5 процента [12].

За годы независимости была сформирована рыночная инфраструктура, созданы условия для иностранных инвесторов, расширились торгово-экономических связей с предпринимателями зарубежных стран. Были созданы новые отрасли промышленности, такие как автомобилестроение, производство телевизоров, предприятия по переработке нефти, газа, хлопка и т.д.

1. Каримов И.А. *Узбекистан – собственная модель перехода на рыночные отношения.* – Ташкент: Узбекистон, 1993. – 116 с.

2. *Узбекистан на пути к гражданскому обществу: Сборник статей / Под ред. Р. Алимова.* – Ташкент: Шарк, 2003. – 304 с.

3. Каримов И.А. *Узбекистан: 16 лет независимого развития.* Т.: Узбекистан, 2007. – 275 с.

4. Каримов И.А. *Концепция дальнейшего углубления демократических реформ и формирования гражданского общества в стране.* // Доклад Президента Республики Узбекистан Ислама Каримова на совместном заседании Законодательной палаты и Сената Олий Мажлиса Республики Узбекистан // Народное Слово. -13 ноября. -2010 года.

5. *Годы, которые изменили Центральную Азию (коллективная монография, русскоязычное издание) / Рук. проекта: В.В. Наумкин, П. Линке; отв. ред. И.Д. Звягельская / ИВ РАН, ЦСПИ. М., 2009. – 332 с.*

6. *Восток и политика: Политические системы, политические культуры, политические процессы: Науч.-метод. комплекс / Под ред. А.Д. Воскресенского.* – М.: Аспект Пресс, 2011. – 685 с.
7. *Парамонов В., Строков А. Распад СССР и его последствия для Узбекистана: экономика и социальная сфера // Центральная Евразия – 2006-№ 06 (11).*
8. *Салиев А.С., Файзуллаев М. Социально -экономическое развитие в Узбекистане за годы независимости // Вестник АРГО-2013-№2-С. 131-143.*
9. *Доклад по целям развития тысячелетия Узбекистан 2015/под общ. ред. Г. Саидовой. – Ташкент: Центр экономических исследований, 2015. – 100 с.*
10. *Конституция Республики Узбекистан [Электрон.ресурс]. – 2016. – URL://parliament.gov.uz/ru/constitution.php-(дата обращения: 18.01.2017)*
11. *Доля малого предпринимательства (бизнеса) в экономике и ее основных отраслях [Электрон.ресурс]. – 2016. – URL:http://www.stat.uz/ru/90-interaktivnye-uslugi/ekonomika-v-tsifrakh/773-razvitie-malogo-predprinimatelstva-biznesa-v-uzbekistane-(дата обращения: 18.01.2017)*
12. *Об итогах социально-экономического развития Республики Узбекистан за I полугодие 2016 года // Народное слово – 27 июля 2016 г.*

УДК 327 (091)
МРНТИ 11.25.09

Абдухаимов. Е. Ф.¹

¹ к.и.н., доцент., ЮКГУ им. М.Ауэзова

Абдухаимов Е.Ф.¹

¹ т.ғ.к., доцент, М.Әуезов атындағы ОҚМУ

Abdukhaimov Y.F.¹

¹ Associate Professor, UKGU, M.Auevov

ДИПЛОМАТИЧЕСКИЕ ОТНОШЕНИЯ ВЕЛИКОБРИТАНИИ С ЕЭС (1980-Х Г.Г.)

Аннотация

В статье рассматриваются дипломатические отношения Великобритании с ЕЭС (1980-х г.г.) Послы западноевропейских государств, прежде всего ФРГ и Франции, не раз говорили с раздражением о неуступчивости Тэтчер, о том, что она своей узкоэгоистической позицией осложняет принятие совместных решений. Ее принцип, говорили они, – брать от ЕЭС больше, чем давать ему. Сама Тэтчер в доверительных беседах сетовала на то, что лидеры ЕЭС относятся к ней с неприязнью: Тэтчер знала, что они даже награждали ее нелестными эпитетами. На первой же встрече руководителей стран – членов ЕЭС она потребовала пересмотра суммы взносов в казну ЕЭС и значительного уменьшения доли Британии, несмотря на то, что в договоре о вступлении Англии в Сообщество был специальный пункт, где указывалось, что условия вступления страны в ЕЭС могут быть пересмотрены лишь в случае возникновения неприемлемой ситуации. И хотя ситуация оставалась прежней, Тэтчер требовала пересмотра шкалы взносов очень решительно.

Ключевые слова: ЕЭС, британия, казну, шкала.

ҰЛЫБРИТАНИЯНЫҢ ЕУРОПА ЭКОНОМИКАЛЫҚ ҚАУЫМДАСТЫҒЫ МЕН ДИПЛОМАТИЯЛЫҚ ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСЫ (1980 ЖЫЛ)

Аңдатпа

М. Тэтчер билік басына келген соң Еуропа одағының мүддесінен Англияның мүддесін жоғары қоятынын мәлімдеді. Осылай Еуропа қауымдастығы елдерімен оның текетіресі басталып, ол ондаған жылдарға жетті. Әсіресе Германия мен Франция мемлекеттерінің басшылары Тэтчер ханымның кесірінен бірге бастаған іс-шараларының жүзеге аспай қалатынынан қорықты. Өйткені М.Тэтчер Еуропа одағына кем беріп, көп алуды айтудан танбады. Алғашқы ресми кездесудің өзінде-ақ М.Тэтчер Еуропа одағы қазынасына аударылатын қаржының Англия үшін көп екенін мәлімдеді. Сондықтан оның көлемін 1 млрд. фунт стерлингке дейін азайтуды талап етті. Англияның ауыл шаруашылығында қызмет етіп жүргендер Тэтчерге өте жоғары балл берді. Англия тұрғындарының көпшілігіне Тэтчер ханымның ұлттық мүддені жоғары қойып оны қорғауы ұнады.

Түйін сөздер: одақ, англия, Тэтчер, фунт, еуропа.

THE DIPLOMATIC RELATIONS OF GREAT BRITAIN WITH THE EUROPEAN TRADE ASSOCIATION (1980 YEARS)

Abstract

Thatcher from the first steps declared herself the unshakable defender of interests of England in EEC. Its battle against other participants of Community who more than ten years proceeded began. Ambassadors of western European states first of all Germany and France said to me with irritation about Thatcher obstinacy more than once that she with her narrow egoistical position complicates adaption of joint decisions. Her principle they said to take from EEC more than to give it. Thatcher in confidential conversations complained that leaders of EEC treat her with hostility; Thatcher knew that they even awarded her with unflattering epithets. At the first meeting of heads of member countries of EEC it demanded revision of the sum of contributions to treasury of EEC and considerable reduction of a share of Britain in spite of the fact that in the contract on the entry of England into Community there was special point where it was specified that conditions of the entry of the country into EEC can be reconsidered only in case of an unacceptable situation. And though the situation remained former Thatcher demanded revision of a scale of contributions very resolutely.

Key words: adaption, declared, revision, England, considerable.

Сообщение о победе консерваторов вызвало нескрываемую радость в Общем рынке. Там надеялись, что, в отличие от лейбористов, которые были противниками вступления Англии в ЕЭС и не слишком стремились развивать сотрудничество страны с Сообществом, консерваторы пойдут на сближение с Общим рынком. Лидеры стран Общего рынка полагали, что с консерваторами будет легче договориться по спорным вопросам, в частности по наиболее острой проблеме – сельскохозяйственной политике. Они считали, что избрание Тэтчер явилось как бы подарком для них. Это показывало, как мало знали лидеры ЕЭС нового английского премьера и как могут ошибаться даже опытные политики. Заблуждение длилось недолго. Тэтчер сразу рассеяла их иллюзии на тот счет, что консервативное правительство пойдет на уступки странам ЕЭС. Она сделала заявление, что обязательства, взятые в ЕЭС предыдущим английским правительством являются чрезмерными и не могут дальше выполняться.

Тэтчер с первых шагов объявила себя непреклонным защитником интересов Англии в ЕЭС. Она требовала, чтобы взносы Англии в бюджет ЕЭС были уменьшены на огромную сумму в 1 млрд. фунтов стерлингов [1].

Тогда-то руководители ЕЭС обнаружили, что с Хитом и Каллагэном им было разговаривать значительно легче, чем с леди с голубыми глазами, которая настойчиво требовала свой фунт мяса. На следующей встрече руководителей ЕЭС в Дублине ситуация настолько обострилась, что казалось, все рухнет. Англичане были против неоправданно больших расходов на сельскохозяйственную политику ЕЭС (Англии вместе с ФРГ приходилось покрывать издержки сельского хозяйства других стран ЕЭС). Тэтчер, не стесняясь в выражениях, не переставала повторять: «Это наши деньги». Даже английские дипломаты были потрясены манерой поведения своего премьера. Когда партнеры Тэтчер предложили ей в виде компромисса возмещение разового взноса Англии в 350 млн. фунтов стерлингов, она с презрением отвергла эту подачку. Тэтчер сравнивала взносы Англии и Франции – соответственно, 9 млрд. франков и 700 млн. франков – и требовала, чтобы партнеры Британии по ЕЭС взяли на себя сумму расходов в 9 млрд. франков. На встрече ЕЭС в Люксембурге партнеры по Сообществу сделали Англии новые уступки, назвав на этот раз цифру вдвое большую – 760 млн. фунтов стерлингов. Но Тэтчер также признала эту сумму недостаточной и отвергла ее. Когда встреча окончилась безрезультатно, премьер в свое оправдание заметила: «Мы должны защищать британские интересы».

Только в мае 1980 года на встрече в Брюсселе после длительных и болезненных переговоров партнерам удалось достичь компромисса. Участники Сообщества пошли на новые дополнительные уступки Англии. Тэтчер не присутствовала на том заседании и, узнав о результатах (очень благоприятных для Англии), осталась опять недовольной, считая, что Каррингтон продешевил. Она вынесла решение в Брюсселе на обсуждение кабинета, высказавшись против его утверждения. Но произошло невероятное. Членам кабинета надоело оттягивание решения этого важного вопроса. Положение Тэтчер в кабинете в то время еще не было абсолютно доминирующим, и министры не согласились с ней. Каррингтон твердо заявил, что он не признает никакого другого решения. Тэтчер предполагала, что Каррингтона могут поддерживать и многие члены парламента. Поняв, что идти против всех участников ЕЭС и своего собственного кабинета слишком рискованно, она смирилась.

Реакция в стране на политику Тэтчер в ЕЭС была далеко не одинаковой. Большинству англичан импонировало то, что Тэтчер так решительно отстаивает национальные интересы. Особенно положительной была реакция фермеров [2].

Фермеры давали деятельности Тэтчер в ЕЭС самую высокую оценку. Непримируемость Тэтчер в отношениях с партнерами по ЕЭС определялась не только ее монетаристской политикой, имевшей целью максимальное сокращение государственных расходов, но и тем, что, в особенности в первые годы своего правления, приоритет во внешнеполитических привязанностях она отдавала не Европе, а Соединенным Штатам Америки, решительному улучшению отношений с ними, реанимации особых отношений двух стран, несколько ослабевших в последние годы, особенно в период правления лейбористов.

Начиная с середины 80-х годов проблемы Европейского экономического сообщества стали доставлять Тэтчер еще больше неприятностей, чем в начале ее правления. Западная Европа шла к еще большему объединению. Европейское сообщество поставило своей целью максимальное углубление интеграции, ликвидацию всех европейских барьеров не только в области торговли, но и в области финансов, то есть свободное передвижение людей, капиталов, товаров и услуг в пределах Общего рынка. Так что же не устраивало Тэтчер в планах ЕЭС? Прежде всего, она решительно отвергла мысль о политической интеграции стран – членов ЕЭС, планы создания новой сверх державы на континенте (как понимали их авторы), заявив, что принципом ЕЭС должно быть сотрудничество между суверенными государствами, каждое из которых сохраняет своеобразие, традиции, обычаи и отличительные черты», что укрепление сотрудничества не привело бы к централизации власти в Брюсселе, и чтобы решения принимались не назначенным аппаратом управления, а руководителями стран. В речи в Брюгге 20 сентября 1988 года она говорила: Надо ценить свое национальное лицо не меньше, чем наши общеевропейские усилия. Мы в Великобритании не для того успешно ограничили функции государства, чтобы они были навязаны нам на европейском уровне [3].

Она явно опасалась, что тэтчеризм, консерватизм английского типа, растворится в общеевропейском потоке, а центральные органы ЕЭС в Брюсселе будут проводить политику, резко отличную от идеи тэтчеризма, и распространять свои концепции экономического, а может быть, и политического порядка и на Англию. Тэтчер в особенности возмутило заявление председателя комиссии Европейского сообщества Ж. Делора на съезде британских тред-юнионов в сентябре 1988 года о том, что 80% вопросов, которые сейчас решаются британским парламентом, будут решаться в брюссельской штаб-квартире ЕЭС. Тэтчер была твердо уверена, что Общий рынок похищает британские деньги, и что новое Сообщество будет более невыгодным для Англии. Лидеры Западной Европы считали позицию Тэтчер главным препятствием для создания новой Европы. Тэтчеровскую Англию ее коллеги по Сообществу упрекали в том, что она одновременно состоит в Общем рынке и остается вне – его. Как мотивировала Тэтчер свою позицию? Она, прежде всего, доказывала, что расширение интеграции, как предлагают другие европейские страны, приведет к ликвидации тех достижений, которых Британия добилась в последнее десятилетие. Надо признать, что Тэтчер удалось на пути ограничения социальных прав трудящихся пойти значительно дальше своих коллег по Сообществу. Теперь она опасалась, что «либеральные социальные законы» других стран Сообщества будут распространяться и на Британию, подрывая социальные завоевания тэтчеризма. Премьер уверяла, что это будет противоречить всему тому, что она сделала в Британии в течение 10 лет. Одиннадцать лидеров Общего рынка одобрили проект «Хартии фундаментальных социальных прав трудящихся Сообщества», отражавший условия, которые существовали в западноевропейских государствах, и только Тэтчер выступила против него. Особенно острыми были споры по поводу валютно-финансового союза. Большинство государств стояло за создание Центрального банка, выпускающего единую денежную единицу. Тэтчер предлагала сосуществование в рамках Союза национальных валют, конкурирующих между собой. «Центрального банка не будет, пока я жива», – так просто и решительно сформулировала она свой принцип [4].

Не менее твердо ответил ей на это и Миттеран: «Европа может добиваться единой валютной системы и без участия Британии, и вообще Европа будет построена либо с Маргарет Тэтчер, либо без нее» [5]. Тэтчер привыкла к такого рода схваткам в Сообществе, она даже находила в них удовольствие, отстаивая свою точку зрения и, заставляя своих партнеров идти на уступки. Правда, сейчас ставки были значительно больше и партнеры действительно могли обойтись без нее, но главная опасность, пожалуй, подстерегала ее с другой стороны. Она теряла поддержку в самой Британии, внутри своей собственной партии. Опросы общественного мнения в Англии в 1989 году показали,

что трое из четырех англичан были сторонниками объединения ЕЭС, то есть, не одобряли действия Тэтчер.

В конце этого же года 30 членов парламента ЕЭС консерваторов в письме в Тайме критиковали премьера за ее пренебрежительное отношение к Сообществу. Против европейской политики премьера стали выступать и многие бизнесмены, в том числе президент влиятельной конфедерации британской промышленности, так как эта политика ставила в невыгодное положение британскую промышленность в ее конкурентной борьбе на континенте. Но особенно было неприятно для Тэтчер, что, согласно опросам института Гэллага, значительное большинство финансистов и бизнесменов поддерживало планы единой валюты в Общем рынке и включение фунта стерлингов в Европейскую валютную систему, то есть расходилось с Тэтчер по этому вопросу. Эти разговоры о необходимости быстрее присоединиться к планам ЕЭС, в том числе к Валютному союзу, заметило агентство Пресс ассошиэйшен, наверняка вызовут гнев г-жи Тэтчер, которая оказывается во все большей изоляции в своем отказе от европейской интеграции. Таким образом, против Тэтчер выступали мощные силы, включая и руководство консервативной партии. Размах и глубина критики оказались для Тэтчер неприятным сюрпризом, и она вынуждена была занять не свойственную ей оборонительную позицию и начать оправдываться. Она заявила, что Британия отнюдь не самый тихходный корабль Сообщества, а, наоборот, идет в его самых первых рядах. Но все эти доводы, однако, мало кого убеждали и в Англии, и в остальной Европе. Партнеры Британии надеялись на то, что Тэтчер со временем вынуждена будет пойти на уступки, ибо для Британии было слишком выгодно сотрудничество в ЕЭС и пагубен разрыв с ним.

Как говорил Миттеран, Тэтчер не раз расходилась с Сообществом в 1984, 1985-м и последующих годах, но сейчас позиции Великобритании могут измениться. Успех Британии в Общем рынке в значительной степени зависел от ее взаимоотношений с ведущими членами ЕЭС – Францией и ФРГ и от того, как будут развиваться франко-западногерманские отношения, не будет ли политика Франции и ФРГ направлена против Британии. Естественно, Тэтчер стала прилагать максимум усилий к улучшению отношений с Францией, другой ядерной державой Европы. Это было далеко не легким делом. Отношения двух стран носили сложный и противоречивый характер на протяжении долгого времени. С одной стороны, в обеих мировых войнах они были союзниками, а с другой – в Британии среди определенных кругов существовало некоторое недоброжелательство к Франции. Совсем недавно Франция препятствовала вступлению Англии в ЕЭС, затем резко сопротивлялась предложениям Англии по сельскохозяйственной политике.

Все это, конечно, затрудняло для Тэтчер движение по пути улучшения отношений с Францией. Однако были и такие моменты, которые сближали две страны, и Тэтчер удачно их использовала. Во-первых, обе державы располагали ядерным оружием. Тэтчер занимала твердую позицию в вопросе о сохранении британских ядерных сил и поддерживала аналогичную позицию Франции.

В 1988 году стороны начали переговоры о совместном производстве ядерной ракеты. И характерно, что по мере развития переговоров между СССР и США о сокращении ядерного оружия Тэтчер стала усиленно призывать Францию к более тесному военному и ядерному сотрудничеству. Обе страны объявили о пакете мер военного характера, в результате которых Франция, вышедшая из военной организации НАТО в 1968 году, разрешила Англии проводить военные маневры на своей территории. Англия, первоначально отрицательно реагировавшая на предложение Франции подключиться к ее космической программе Эврика, затем стала участвовать в ней. Между двумя странами существовали и другие точки соприкосновения— общие взгляды, в том числе в отношении Восточной Европы. Оба правительства считали, что Запад должен скоординировать подход к политическим и экономическим реформам в регионе, в том числе к перестройке в Советском Союзе. Оба лидера – и Тэтчер, и Миттеран – отмечали, что процессы в Советском Союзе отвечают не только интересам СССР, но и международного сообщества. Подходы обоих лидеров были близки и по проблеме воссоединения Германии. Линия, взятая Тэтчер на сближение с Францией, не имела под собой достаточно реальные основания. Сближение партнёров шло нелегко.

Несмотря на усилия Тэтчер, ей не удалось установить с Миттераном дружеские отношения. Казалось бы, что отношения между М. Тэтчер и Г. Кодем, которые были руководителями консервативных партий, т. е. единомышленниками, должны были развиваться лучше, чем между консерватором Тэтчер и социалистом Миттераном, более того, в их внутривнутриполитических принципах и подходах к развитию своих стран было много общего. Коль, как и Тэтчер, ориентировался на свободное рыночное хозяйство, на предоставление широких возможностей для экспансии крупного капитала и не

уступал английскому премьеру в пропаганде защиты демократического государства от коммунистических сил [6].

Между двумя единомышленниками существовали разногласия по значительному спектру внешнеполитических проблем, начиная от вопросов разоружения и кончая проблемами Общего рынка. В отличие от встреч Тэтчер с французскими руководителями, которые носили систематический характер, встречи между руководителями Англии и ФРГ не отличались регулярностью. Так, в 1987 году у них были лишь три короткие беседы, из них только одна двухчасовая, а две другие состоялись на международных встречах и представляли собой беглый обмен мнениями. Их встречи становились все более короткими и ограничивались лишь решением безотлагательных проблем. Германия и лично Коль считали своим главным партнером и союзником в деле европейского единства не Англию, а Францию. Ей Коль отдавал приоритет и в военном сотрудничестве. Тэтчер стала даже беспокоиться, что в Европе может сложиться ось Бонн – Париж.

Военное сближение двух стран привело к образованию франко-западногерманского Совета обороны в целях координирования вопросов военного строительства. В его состав вошли премьер-министр, военные министры и министры иностранных дел обеих стран. Тэтчер справедливо опасалась, что Лондон может остаться в стороне от этих процессов. Тем более что ФРГ и Франция открыли путь далеко идущего дипломатического сближения, да еще в таких формах, которых не знала раньше история дипломатии. Две страны решили в 1990 году открыть совместное консульство ФРГ и Франции в МНР, а затем и еще в одной стране Тэтчер полагала, что ФРГ вместе с Францией дискриминируют Британию и отодвигают ее на второй план в своем политико-дипломатическом сотрудничестве. Тэтчер упрекала ФРГ в том, что та встала на путь «сепаратного» сотрудничества с Францией в рамках НАТО, хотя сама усиленно стремилась к развитию военных отношений с Францией. Когда ФРГ и Франция решили создать объединенную бригаду, Тэтчер резко неодобрительно отнеслась к этим планам, ссылаясь на то, что Францию в силу ее неучастия в НАТО нельзя использовать в ходе обычных маневров Организации.

Долгое время отношения двух лидеров осложнялись и из-за позиции Тэтчер в отношении тактического ядерного оружия (ТЯО). Коль справедливо считал, что поскольку речь после договора о РСМД зашла об уничтожении ракет среднего и малого радиуса действия, то следует договориться и об уничтожении ТЯО, как это предлагает Советский Союз, и, уж конечно, не модернизировать его. Немецкий руководитель справедливо полагал, что ТЯО в этих условиях представляет опасность, с одной стороны, для ФРГ, а с другой – для ГДР, которая уже тогда начала процесс воссоединения с ФРГ. Его применение означало бы, прежде всего уничтожение немецкой нации. Тэтчер, как непримиримый противник ликвидации ядерного оружия, выступала не только за сохранение ТЯО, но и за его модернизацию (под тем дежурным предлогом, что Советский Союз успел уже модернизировать свое аналогичное оружие). Коль упрекал Тэтчер, что она не принимает во внимание национальные интересы ФРГ. Тэтчер со свойственным ей упорством продолжала стоять на своем. Отношения обострились, личные взаимоотношения премьера с канцлером ухудшались, и кто знает, к чему привели бы дальнейшие споры, если бы не произошло совершенно неожиданное событие, сразу сделавшее полемику беспредметной. Смена власти в ГДР и постановка вопроса о воссоединении Германии сами по себе разрешили спор. Стало уже полной бессмыслицей настаивать на модернизации ТЯО, которое могло использоваться для удара по объединенной Германии, или новой демократической Чехословакии, или Венгрии. Между Тэтчер и Колем появились новые разногласия, теперь уже в отношении объединения Германии.

Нет, Тэтчер, разумеется, не возражала против объединения, но ее справедливо беспокоил ряд аспектов того процесса. Как это будет происходить, как будет при том обеспечена безопасность других европейских государств, как будет обеспечена экономическая стабильность ЕЭС, если в нем будет представлена объединенная Германия? Коль намеревался, во всяком случае, на первых порах, решить эту проблему кавалерийским наскоком – сначала объединиться, а потом начать разбираться с проблемами. Тэтчер решительно выступила против такого подхода. «Меня беспокоит тот факт, – говорила она, – что немцы двинулись вперед, не обращая внимания на международные последствия» [7].

Надо отметить, что позиция Тэтчер была реалистической, обоснованной. Она учитывала не только интересы Англии, но и остальной Европы. Можно сказать, что английский премьер проявила большую политическую мудрость и дальновидность при определении последствий объединения Германии. Вкратце суть ее позиции сводилась к следующему. Процесс объединения Германии – это

не только немецкая проблема и даже не только европейская, но и мировая. Немцы должны согласовать этот процесс с НАТО и учесть Хельсинкские соглашения. Тэтчер своим политическим чутьем сразу определила, что важнейшим из аспектов объединения является вопрос безопасности, и что безопасность должна быть обеспечена, прежде всего, четырьмя державами-победительницами, конечно вместе с двумя Германиями. Поэтому, когда была выработана формула «2 + 4», означавшая, что об объединении Германии сначала договариваются два немецких государства, а потом эти договоренности будут рассмотрены четырьмя державами-победительницами, Тэтчер выступила против этого. Она сказала, что предпочитает другой порядок – не «2 + 4», а «4 + 2», то есть сначала державы-победительницы рассмотрят порядок воссоединения и самым активным образом включатся в этот процесс, а не просто проштампуют его. Четыре державы, несущие ответственность за Берлин, – говорила Тэтчер, – обязаны высказаться по вопросу о воссоединении, ибо на них лежит доля ответственности и по отношению к Восточной Европе. Она настаивала на том, чтобы не спешить с воссоединением. «Дайте нам время разработать новую схему. В противном же случае вместо укрепления безопасности вы получите риск», – таково было ее мнение [8].

И еще один острый вопрос поднимала Тэтчер – о гарантиях со стороны новой Германии сложившихся в Европе границ. Коль долгое время воздерживался от признания нерушимости европейских границ, в том числе границ Польши, и это не могло не беспокоить Тэтчер. Отношения двух лидеров стали еще более натянутыми. Наконец, еще одно осложнение, связанное с будущим объединением Германии. Коль сразу связал вопрос объединения с членством Восточной Германии в ЕЭС, заявив, что объединенная Германия должна ускорить интеграцию ЕЭС. Получалось так, что вопрос об участии Восточной Германии в ЕЭС решался одним Бонном автоматически с объединением Германии. Для Коля это был как бы уже решенный вопрос. На Даунинг-стрит немедленно отреагировали. Тэтчер опасалась, что включение относительно отсталой экономики ГДР в систему Общего рынка приведет к огромным затратам. Она заявила: «Можно предвидеть проблему ЕЭС: каким образом вы собираетесь следить за товарами, поступающими из Восточной Германии? Ни расходов, ни цен, одни субсидии. С такой экономикой света белого не увидишь. Все эти проблемы надо было предусмотреть. И, тем не менее, никто даже не пытался их решать».

Тэтчер справедливо указывала на те колоссальные проблемы, которые встанут в связи с воссоединением Германии, так как ГДР не знала никакой рыночной экономики. Тэтчер стала добиваться гарантий, что Британия не будет нести слишком большое бремя много миллиардных затрат на восстановление экономики Восточной Германии. Тэтчер беспокоило и то, что роль объединенной Германии в ЕЭС не только усилится, но она станет доминирующей силой. На ФРГ уже приходилось 24% общего объема производимой ЕЭС продукции, а при объединении этот показатель значительно возрастет. Обострение отношений Британии с ФРГ сопровождалось усилением личных выпадов руководителей двух стран друг против друга. Тэтчер в резких выражениях критиковала Коля за то, что он недостаточно информировал союзников о предпринимавшихся им конкретных мерах по достижению немецкого единства.

1. Попов В.И. *Маргарет Тэтчер: человек и политик*. М.-2000.-С.406.
2. Огден Кр. *Маргарет Тэтчер. Женщина у власти*. М.-1992.-С.356.
3. Огден Кр. *Маргарет Тэтчер. Женщина у власти*. М.-1992.-С.399.
4. Стрежнева Л.В. *Великобритания и Западная Европа: политические аспекты*. М.-1988.-С.124.
5. Стрежнева Л.В. *Великобритания и Западная Европа: политические аспекты*. М.-1988.--С. 125.
6. Стрежнева Л.В. *Великобритания и Западная Европа: политические аспекты*. М.-1988.-С.43.
7. Попов В.И. *Маргарет Тэтчер: человек и политик*. М.-2000.-С.412.
8. Попов В.И. *Маргарет Тэтчер: человек и политик*. М.-2000.-С.413.

А.Д. Бекебаева¹

¹ докторант PhD кафедрасы регионведение Евразийского национального университета им.Л.Н.Гумилева, г.Астана, Казахстан

А.Д. Бекебаева¹

¹ Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетіндегі аймақтану кафедрасының PhD докторанты
Астана қ., Қазақстан

A.D. Bekebaeva¹

¹doctoral student L.N.Gumilyov Eurasian National University
Astana, Kazakhstan

НЕКОТОРЫЕ ОСОБЕННОСТИ ГЕНДЕРНОЙ ОРИЕНТАЦИИ СОЦИАЛЬНОЙ ПОЛИТИКИ СТРАН ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ.

Аннотация

Гендерные аспекты развития жизни общества являются одним из наиболее важных и актуальных вопросов во всей истории развития социума с древнейших времён и до наших дней. Отдельные аспекты данной проблемы, получившие новые подходы в период независимости стран Центральной Азии, ещё не разработаны. Такие понятия как гендер, гендерные отношения, всё ещё остаются в числе мало исследованных вопросов. В последние годы стало уделяться повышенное внимание гендерным проблемам социального развития государства.

В статье рассматривается гендерно ориентированная социальная политика стран Центральной Азии, ее истоки, особенности и недостатки. особое внимание уделено общему советскому прошлому исследуемых стран, так как этот период наложил основной отпечаток на современное состояние гендерных проблем в регионе.

Ключевые слова: социальная политика, гендерная политика, гендерная группа, гендерные отношения, модель управленческого процесса

ОРТАЛЫҚ АЗИЯ ЕЛДЕРІНІҢ ӘЛЕУМЕТТІК САЯСАТТАҒЫ ГЕНДЕРЛІК АЙНАЛЫМНЫҢ КЕЙБІР ӨЗЕКТІЛІКТЕРІ

Аңдатпа

Қоғам дамуының гендерлік аспектілері бүкіл қоғамның тарихында ежелгі дәуірден бүгінгі күнге дейінгі ең маңызды және маңызды мәселелердің бірі болып табылады. Орталық Азия елдерінің тәуелсіздік кезеңінде жаңа көзқарастар алған осы проблеманың кейбір аспектілері әзірге әзірленбеген. Гендер, гендерлік қатынастар сияқты ұғымдар бірнеше мәселелердің арасында зерттелмеген болып қалады. Соңғы жылдары мемлекеттің әлеуметтік дамуының гендерлік мәселелеріне назар көбірек аударылды.

Мақалада Орталық Азия елдерінің гендерлік бағдарланған әлеуметтік саясаты, оның шығу тегі, ерекшеліктері мен кемшіліктері қарастырылады. Зерттелген елдердің ортақ Кеңес дәуіріне айрықша көңіл бөлінеді, өйткені осы кезең аймақтағы қазіргі гендерлік проблемалардың жай-күйіне үлкен із қалдырды.

Түйін сөздер: әлеуметтік саясат, гендерлік саясат, гендерлік топ, гендерлік қатынас, басқару процесінің моделі

SOME PECULIARITIES OF GENDER ORIENTATION OF SOCIAL POLICY OF CENTRAL ASIA

Abstract

Gender aspects of the development of society are one of the most important and relevant issues in the entire history of the development of the society from ancient times to our days. Certain aspects of this problem, which have received new approaches in the period of independence of the Central Asian countries, have not yet been developed. Such concepts as gender, gender relations, still remain among the few issues investigated. In recent years, increased attention has been paid to gender issues of social development of the state.

The article examines the gender-oriented social policy of the countries of Central Asia, its origins, peculiarities and shortcomings. special attention is paid to the common Soviet past of the countries surveyed, since this period left a major imprint on the current state of gender problems in the region.

Key words: social policy, gender policy, gender group, gender relations, model of management process

Под гендерными аспектам социальной политики чаще всего понимают подход, основанный на антидискриминационных политических практиках в отношении женщин, или же подход, анализирующий положение женщин в рамках семейной политики. То есть, так или иначе, под гендерным подходом в социальной политике, в основном, подразумевают анализ практических политических решений и последствий их принятия для различных социальных групп женщин с несовершеннолетними детьми. Однако, понятие “гендер”, являясь фундаментальным измерением социальных отношений, таким же как возраст, национальность, классовая принадлежность и т.д., предполагает наличие в обществе как минимум двух гендеров, мужского и женского [1].

Гендерные аспекты социальной политики акцентируют внимание на различиях в социальном положении женщин и мужчин при планировании и принятии политических решений по социальным вопросам. Политические решения, оформленные и реализованные в виде социальных программ, существующего законодательства и всей государственной политики, оказывают разное воздействие на социальную жизнь женщин и мужчин.

Гендерные аспекты социальной политики предполагают рассмотрение широкого круга социальных вопросов, касающихся социальных интересов женщин и мужчин, как представителей разных социальных групп общества. Суммируя, можно сказать, что гендерный подход в социальной политике направлен на выявление, критику и устранение механизмов воздействия социальных программ и политических действий, усугубляющих или воспроизводящих гендерное неравенство.

Необходимо учесть и то, что гендерный вопрос и гендерные отношения стали важным звеном концепции развития человечества в мировом масштабе. Именно поэтому данной проблеме немаловажное значение уделяют такие международные организации, как ООН, ЮНЕСКО, ЮНИСЕФ. Таким образом, данную проблему в странах Центральной Азии следует рассматривать как органическую часть общемировой проблемы гендерного равенства. В мировом содружестве на протяжении прошедшего периода были заключены соответствующие конвенции, международные договора и соглашения, в том числе Пекинская Декларация (1995) которые свидетельствуют о значимости гендерного вопроса и гендерного равноправия, о необходимости серьезного изучения и разработки, конкретных мер для его решения и это более усиливает актуальность проблемы[2].

Надо учитывать, что в настоящее время почти во всех отраслях общественных наук проводятся научно-исследовательские работы, касающиеся женского и гендерных вопросов, и развитие таких исследований с аналитическими выводами имеет большое значение для правильной оценки реального гендерного равноправия и выработки необходимых предложений и выводов.

Специалисты таких общественно-гуманитарных наук, как история, философия, этнография, правоведение и др. опубликовали аналитические сборники и статьи, посвященные изучению статуса женщин в семье и обществе, их социального положения и гендерных отношений.

Следует отметить, что положение женщин во многих отношениях связано с их правами. Эти проблемы касаются не только женщин, но и всего общества, так как решение правовых отношений считается основным условием прогресса, демократизации и развития общества.

На данный момент можно выделить три вектора, по которым условно расходятся исследования в изучении воздействия гендера на социальное государство. Первое направление стремится включить гендерные проблемы в существующие теории социального государства. Второе направление исследований стремится выделить типологии режимов благосостояния по гендерному признаку. Третий вектор развивает критерии, по которым можно анализировать государства благосостояния с точки зрения гендера.

Методология. Вопрос о методологии и методике гендерных исследований в области международных отношений представляет существенный интерес. Есть точка зрения, что представители феминистских или гендерных исследований равнодушны к вопросам методологии. Видимо, это мнение связано с тем, что, как и во многих социально-гуманитарных исследованиях, в гендерной теории используются методология и методики, присущие смежным областям знания. Тем не менее, в научной литературе выделяются подходы, которые характерны исключительно для женских и гендерных исследований. Это, например, эмпирический, нормативный и аналитический подходы.

Первый расценивает феминизм как сугубо эмпирическое измерение международных отношений; второй включает феминистские исследования в повестку дня борьбы за социально-политические изменения в международной жизни; третий рассматривает гендер как научную категорию и использует её, чтобы выявить гендерный ракурс теории международных отношений и лучше понять все компоненты этих отношений [3] Именно этого, аналитического подхода придерживаются авторы данной статьи.

Мировой гендерный порядок. На протяжении последних двух веков женщины вели борьбу за равные права с мужчинами. Этот процесс, который принято именовать эмансипацией, к концу XX в. достиг неслыханных масштабов, причем не только в достаточно развитых и считающих себя прогрессивными странах западной цивилизации, но и в весьма традиционных обществах, существующих в населенных коренными народами африканских странах.

Таким образом, можно сделать вывод о том, что в современном мире начинает складываться новый мировой гендерный порядок, который означает меняющуюся роль женщины в глобальном мире, который сам подвержен глубоким качественным трансформациям.

Сам по себе термин «мировой гендерный порядок» не является новым. Его, в частности, употребила австралийский профессор Р. Коннелл в 1998 г. в работе «Маскулинности и глобализация», где справедливо отмечает, что понимание мирового гендерного порядка является необходимым фундаментом, на котором базируется теория, занимающаяся изучением мужского и маскулинности в современном глобальном мире [4].

В связи с этим особого внимания заслуживает термин «маскулинности», особенно подчеркнем – во множественном числе. Р. Коннелл считает, что он не тождествен понятиям «мужское» и «мужчины», как может показаться на первый взгляд.

Ученый предлагает рассматривать термин «маскулинности» в более широком смысле. С ее точки зрения, он означает взаимоотношения между полами в целом и описывает место мужчин в мировом гендерном порядке [5].

Мировой гендерный порядок представляет собой иерархически организованную систему отношений между полами, охватывающую все стороны социальной жизни, как частной, так и публичной [6].

При этом указанная система не является статичной. Она подвержена глубоким качественным трансформациям и изменяется в той степени, в которой происходит смена менталитета всего общества.

Однако долгое время в обществе продолжало сохраняться так называемое половое разделение труда, которое «в простейшей форме означает распределение определённых видов работ среди конкретных категорий людей. Оно является социальной структурой в той мере, в какой это распределение служит ограничением дальнейшей практики. Это происходит несколькими взаимосвязанными способами. Во-первых, предыдущее разделение труда становится социальным правилом, при котором работа закрепляется за определёнными категориями людей. Работник, поступающий на работу в фирму, получает работу X, если это женщина, и работу Y, если мужчина».

Но начиная с середины XX в. женщины стали добиваться видных результатов в сферах деятельности, которые издавна считались прерогативой мужчин, в том числе и в политике. Тем не менее, несмотря на то, что за последнее столетие женщины доказали то, что они в состоянии трудиться наравне с мужчинами и выполнять мужскую работу, не уступают мужчинам в интеллектуальном и образовательном уровне, их нельзя упрекнуть в отсутствии мотивации и ненадлежащем исполнении своих служебных обязанностей, только незначительный процент женщин прорывается в высшие эшелоны власти и получает возможность влиять на ход мирового политического процесса [4].

Мужчины по-прежнему продолжают занимать ключевые посты в системе управления крупными корпорациями и органов государственной власти. Согласно статическим данным за 1996 г. мужчины занимают в общей сложности около 93% руководящих должностей в бизнесе и на государственной службе. Мужчины продолжают контролировать технологические и оборонные сектора экономики. За редким исключением именно мужчины возглавляют силовые ведомства своих стран, такие как армия, органы внутренних дел и юридическая система. Ключевые посты в международных агентствах и организациях так же в большинстве своём возглавляют мужчины. При этом до недавнего времени подобная ситуация считалась «естественной», равно как предписанной свыше или биологическим следствием.

Последнее обстоятельство вынуждает международные феминистские организации и все заинтересованные стороны инициировать международный переговорный процесс, направленный на рас-

ширение представительства женщин в политических системах своих стран. В результате, подъём женского движения, направленного на предоставление женщинам равных с мужчинами прав во всех секторах общественной жизни, привёл к существенному изменению веками устоявшегося гендерного порядка, основанного на доминировании мужчин, и вынес гендерный вопрос на повестку дня в качестве одного из наиболее серьёзных вызовов, стоящих перед мировым сообществом.

Рассматривая современный этап борьбы за подлинное гендерное равноправие, нельзя обойти вниманием такие важные документы, как План Действий, принятый Межпарламентским советом в Париже (1994), который был направлен на ликвидацию существующего дисбаланса в участии мужчин и женщин в политической жизни своих стран, а также Пекинскую Платформу Действий. Её приняли на 4-й Всемирной Конференции женщин (Пекин, 1995) вместе с Пекинской Декларацией. Анализируя данные документы, мы не можем не задаться вопросом, насколько они были реализованы и насколько они были реализуемы в принципе.

Разумеется, конституции многих стран содержат принцип равенства всех проживающих на территории того или иного государства граждан, как женщин, так и мужчин. Права женщин Основной закон не выделяет в особую категорию, подразумевая, что любой человек, какого бы пола он ни был, должен обладать одним и тем же набором прав. В связи с этим нельзя сказать, что в мире наметились какие-то существенные изменения во взаимоотношениях между полами после принятия упомянутых выше документов[7]. Естественно, невозможно сиюминутно или в исторически короткий промежуток времени осуществить кардинальную трансформацию взаимоотношений между полами. Напротив, стало очевидным, что соблюдение прав женщин является той проблемой, которая должна не только обсуждаться, но и решаться на международном и национальном уровнях.

Наследие Советского Союза в отношении национальной идеологии и гендерных ролей в странах Центральной Азии. Социальная политика стран Центральной Азии является производной от советской практики социальной политики. Дело в том, что социальная политика советского государства осуществлялась, исходя из идеологических установок и меняющихся экономических приоритетов государства.

При этом социальная политика на протяжении всей советской истории не рассматривалась как средство решения социальных проблем, ибо считалось, что социальные проблемы исчезнут автоматически по мере развития социализма, который обеспечивает постоянный рост благосостояния народа. Следует признать, что советская модель социальной политики была чрезвычайно эффективной при жесточайшей нехватке ресурсов, то есть во время индустриализации, Гражданской и Отечественной войн, в послевоенный период. Так что к 60-м годам XX в. в СССР была создана одна из самых лучших на тот момент систем социального обеспечения в отношении равенства доступа, объема и качества услуг.

Однако, даже в 60-е – 70-е годы, когда социальная политика была приоритетной в политической деятельности советского государства, проблемы гендерного равенства, наличие структурного неравенства в доступе и распределении ресурсов между женщинами и мужчинами не обсуждались и не становились направлениями социальной политики. Вообще, вопрос о гендерном равенстве, понимаемом как комплексная социальная политика и практика, основанные на законодательно закрепленных правах женщин и мужчин, на равном распределении экономических, политических и социальных ресурсов общества между мужчинами и женщинами, гражданами одного государства; направленные на преодоление структурного неравенства в положении отдельных социальных групп женщин и мужчин, нуждающихся в дополнительных гарантиях для защиты своих прав и интересов; в истории российской политики никогда не ставился[1].

Конечно, социальная политика советского государства была основана на идеологии равенства, в том числе и равенства полов. Но социальная практика осуществления политики равенства полов сталкивалась с реалиями демографической ситуации и последствий государственной экономической политики. Демографическая ситуация на протяжении почти всего периода существования Советской власти связана с существенным демографическим «перекосом» полов – реальной нехваткой мужчин. Из-за войн, революций и репрессий многие поколения советских женщин выросли и прожили жизнь в условиях конкуренции за мужчину. А это значит, что, не смотря на усвоение женщинами моделей самостоятельного поведения в публичной сфере, в приватной сфере женщины вынуждены были ориентироваться на традиционные гендерные стереотипы женского поведения.

К 60-м годам в СССР была создана не просто одна из самых лучших систем социального обеспечения в мире, но практически одна из самых первых эмансипаторских и дефамилитаризационных

систем социального обеспечения. Речь идет о широком спектре социальных гарантий и льгот, существовавших в СССР, как всеобщих (их сегодня называют гендерно-нейтральные нормы социальной политики), так и специфически женских (гендерно-чувствительные нормы и практики социальной политики), такие как:

- гарантированный государством доступ к всеобщему среднему образованию
- бесплатное высшее образование и трудоустройство
- помощь в получении квартиры, профессионального образования и роста
- существование сети государственных дошкольных и школьных учреждений, системы внешнего образования и развития школьников
- гарантированные и оплачиваемых больничные, отпуска по беременности, родам и т.д.

При этом никак нельзя сказать, что в СССР существовала гендерное равенство. Осуществление этических принципов гендерного равенства напрямую связано с:

- практикой социальной политики государства,
- с существующей в обществе системой гражданских прав, а главное,
- с системой социальных практик и представлений о работающих женщинах, о социальном обеспечении материнства, об отцовстве, и т.д.

Практики социальной политики советского государства были эмансипаторскими по сути, и дефамилизирующими по направленности, ибо стимулировали и поддерживали советских женщин в получении образования, в работе, в карьере, в системе организации дошкольного и школьного образования. В то же время система социально-этических представлений о месте женщины в экономическом, социальном, политическом и идеологическом пространстве в советское время была амбивалентной, двойственной, хотя и поддерживалась системой государственного обеспечения.

В условиях информационной блокады о достижениях мирового феминизма и негласного табуирования рефлексии женского опыта, функционирование этой системы приводило, и привело, к неоднозначным результатам: с одной стороны, происходило формирование моделей независимого, самостоятельного женского поведения, разделяемого, одобряемого и институционально поддерживаемого государством и воспроизводимого социально; с другой стороны, имело место функционирование традиционных гендерных стереотипов, часто отличающихся сексизмом.

Освобождение женщин было приоритетной задачей советского политического проекта во всех республиках СССР, но, как показывают исследования, несмотря на то, что система социального обеспечения была по сути своей эмансипаторской и дефамилизирующей, это не привело к гендерному равенству, к созданию государства, дружественного женщинам. Внимание в основном заострилось на мусульманском населении. Советский дискурс по эмансипации женщин Центральной Азии. По Кандиоти этот парадокс не укладывается ни в колониальный характер советского вмешательства, ни в реализуемые на уровне государства феминистские меры, а, скорее, вызван «противоречивыми последствиями самой советской модернизации» [8]. Она выделяет три парадоксальных аспекта советской выше поддержка материнства как социального долга, а также узурпация семейно-патриархальной власти патерналистским государством. Женщины имели доступ к труду и равному гражданству, но эссенциализация их обязанностей в качестве матерей выдвинула их биологическую роль [9].

Что касается современного периода, то исследователи выдвинули различные аспекты постсоветских национальных идеологий. Некоторые подчеркивают усиление семейных ценностей – «неофамилизм», предполагающий поддержание и укрепление патриархального господства во всех сферах жизни общества, в зависимости от возраста и гендерной иерархии. Имеет место и обратный эффект, проявившийся к концу советского проекта и окончанию официального продвижения женской эмансипации, который осуждает нынешнее возрождение гендерных нарративов как ограничение женщин в их «естественной» роли материнства. Все исследования сходятся вокруг идеи, что условия для женщин ухудшились по сравнению с советскими временами. Шаткая экономическая ситуация сопровождает общее возрождение нарративов о консервативных гендерных ролях, воплощенных в «культе хозяйственности». Если некоторые исследования указывают на разрывы с советским прошлым с точки зрения гендерных норм, продвигаемых в рамках национальных идеологий, другие подчеркивают преемственность с предыдущим периодом, которая не менее мощная, как и «драматические разрывы».

В Центральной Азии на гендерные и властные отношения повлияли основные социально-политические явления:

- (а) реформы здравоохранения и системы образования;

(б) расширение участия женщин в неформальных секторах рынка труда;

(в) миграционные потоки не только в Россию, но и в Турцию, Европу и арабские страны; а также

(г) рост религиозного сознания и практик, а также политического ислама. Эти четыре процесса повлекли за собой изменение патриархальной иерархии в Центральной Азии, понимаемой как двойное доминирование мужчин над женщинами и более старых над более молодыми в различных социальных сферах: в семье, экономической деятельности и политических институтах [9].

Сегодня в обществах Центральной Азии все еще сохранились пережитки патриархального мышления, которые влияют на выбор женщин. Например, можно наблюдать, как часто работающие образованные женщины, выросшие в советский период и получившие хорошее образование (что они ценят за возможность зарабатывать свои собственные деньги), торопятся выдать замуж своих дочерей в раннем возрасте, без получения ими образования. Кроме того, на гендерное неравенство влияют и критерии, такие как социальный класс или этническая принадлежность, раса, поколенческий и семейный статус, а также место жительства (город/село, традиционные дома/советские и постсоветские здания). Возраст, количество детей и брак дают женщинам больше полномочий (и власть в семье) по мере того, как они становятся старше, создавая, например, основные иерархии между невестками и их свекровьями.

В условиях глобализации гендера независимые государства и международные организации активно содействуют интернационализации гендерных норм. Международные организации (такие, как Организация по безопасности и сотрудничеству в Европе, Программа развития Организации Объединенных Наций, ООН-женщины и т.д.) поддерживают законодательные изменения и государственные программы, посвященные женщинам или учитывающие гендерные аспекты.

Некоторые исследователи утверждают, что досоветские нормы реинтерпретируются в националистических дискурсах, а «исламский национализм» в Центральной Азии становится основным препятствием на пути реализации норм гендерного равенства в международных соглашениях. Другие исследователи отмечают, что международные организации также производят свои иерархии в продвижении гендерных норм.

В контексте постсоветских национализмов Центральной Азии выработка национального единства, аутентичности и идентичности содержит в себе идею «возвращения к традиции», чтобы обозначить – в той или иной степени в зависимости от страны – свой разрыв с советской пропагандой «женского вопроса». Новые независимые государства стремятся «ретрадиционализировать» общества, хотя определение «исконных традиций», которое они используют, само по себе является неоднозначной и современной конструкцией. Реконструированные традиции утверждают иерархические гендерные отношения, где мужчины и мужское имеют примат над женщинами и женским [9].

С одной стороны, националистические движения приглашают женщин более полно участвовать в коллективной жизни, позиционируя их в роли матерей, педагогов, рабочих и даже военнослужащих. С другой стороны, они подтверждают границы культурно приемлемого женского поведения и заставляют женщин формулировать свои гендерные интересы на условиях, установленных националистическим дискурсом.

Национальные идеологии в постсоветских государствах определяют конкретные формы политического участия для женщин. Их участие ограничивается такими сферами, как образование и здравоохранение, а также более низкими должностями в государственных учреждениях республик Центральной Азии. В то же время, феминизм и женские движения, оспаривающие национальные гендерные нормы, могут рассматриваться как угроза концепции национальной подлинности и единства, так как ставят под сомнение видение гендерной комплементарности и низкие общественные позиции женщин.

Советская пропаганда, закрепившаяся в «социалистическом патернализме», настаивала на том, что материнство является социальным и государственным долгом; политика, поддерживающая высокий уровень рождаемости, призывала женщин Центральной Азии посредством символического и финансового вознаграждения иметь много детей («мать – героиня») для развития и защиты советской родины. После Второй мировой войны вплоть до 1981 года пары, не имеющие детей, облагались налогом (Кодекс о семье).

Национализмы Центральной Азии сохранили эту корреляцию между феминностью и материнством. Материнство связано с понятиями чистоты, целомудрия и нравственности; аллегория нации часто является материнской фигурой, «мать нации», и должна защищаться мужчинами-лидерами, воплощающими силу, честность, мужество и т.д. Во имя нации или родины, национальные госу-

дарства диктуют семейную политику и осуществляют контроль над женскими телами. В представлениях о феминности также входят понятия чести, стыда и респектабельности, а также женщина в конечном итоге влияет на репутацию мужчины. Поэтому, контроль над женским перемещением (от похода на рынок до места работы или миграции) не только частное или семейное дело, но имеет национальное значение.

Хотя политические силы подняли мать на уровень жертвы и доброты, большая часть финансовой поддержки материнства, здравоохранения или семьи, которая предоставлялась социалистическим государством, была или ликвидирована, или сведена к минимуму. Феминистские и гендерные исследования показали, что национальная идеология ограничивает участие женщин в политической жизни и их работу в государственных учреждениях путем усиления внутренней сферы в качестве основной сферы социальной реализации женщин.

В период постсоветских реформ социальная сфера была исключена из приоритетного поля. Социальная политика была непоследовательной, так как ее объектами становилась то одна социальная группа, то другая. Вследствие резкого снижения качества жизни населения в постсоветских странах обострился социальный кризис, последствия которого полностью не ликвидированы до сегодняшнего времени, несмотря на корректировку курса реформ и определение социальной политики как приоритетного направления деятельности государства [10].

Отмена гендерных квот после развала Советского Союза привела к значительному сокращению числа женщин среди представителей политических институтов на национальном уровне. Такая тенденция в особенности наблюдается в органах исполнительной власти, а также в парламентах.

Многие негативные процессы в обществе происходили из-за невозможности перестройки советских граждан на новые неолиберальные ценности, утверждающие принципы свободы, но не утверждающие принципов равенства. Согласно теории зависимости от предшествовавшего пути развития*, это стало основной причиной последующего частичного воспроизведения элементов советского наследия, в частности, и в отношении гендера.

Проблемы гендерного равенства в странах Центральной Азии. После распада СССР в странах Центральной Азии на первое место вышли вопросы нациостроительства и экономического развития. Социальная политика была отодвинута на задний план. Проблеме гендерного равенства начали уделять внимание достаточно поздно, когда уже назревали существенные противоречия с заявленным государственным курсом на равноправие полов, согласно международным договорам и конвенциям, к которым страны региона присоединились и/или ратифицировали. Это такие документы как Конвенция ООН «О ликвидации всех форм дискриминации в отношении женщин» от 18 декабря 1979 г., Пекинская декларация и Платформа действий, принятой на Четвертой всемирной конференции по положению женщин (Пекин, 4-15 сентября 1995 г.), некоторые конвенции Международной организации труда, касающиеся прав женщин: «О равном вознаграждении мужчин и женщин за труд равной ценности» от 29 июня 1951 г., «Относительно дискриминации в области труда и занятий» от 25 июня 1958 г. и другие.

Международные организации, функционирующие в странах Центральной Азии, также внесли немалый вклад улучшение жизни населения. Например, структура «ООН-женщины» с 1999 года работает в Центральной Азии над вопросами равенства женщин и изыскания путей прогресса, как для женщин, так и мужчин.

Программы Структуры «ООН-женщины» руководствуются рядом обязательств в отношении прав женщин, включая обязательства, установленные в Пекинской платформе действий, Резолюции Совета Безопасности Организации Объединенных Наций (РСБ ООН) 1325 и шести вспомогательных резолюциях – 1820, 1888, 1889, 1960, 2106 и 2122 Программы разрабатываются в соответствии с национальными приоритетами развития каждой страны и направлены на поддержку выполнения государствами своих обязательств в отношении гендерного равенства. В первую очередь наша работа сосредоточена на следующих областях:

- Лидерство и участие в политической жизни
- Расширение экономических прав и возможностей
- Искоренение насилия в отношении женщин
- Укрепление лидирующей роли женщин в обеспечении мира, безопасности и осуществлении гуманитарной деятельности
- Национальное планирование и бюджетирование
- Межправительственная поддержка

- Координация работы системы ООН
- Гендерные аспекты в борьбе с ВИЧ/СПИДом

В 2015 году в рамках ежегодной Международной конференции “Региональное развитие: взгляд изнутри” была проведена тематическая сессия, посвященная вопросам гендерного равенства и усилению роли женщин в обществе.

На этой сессии прошли выступления представителей стран Центральной Азии и зарубежных экспертов, в которых они представили свой опыт работы в регионах.

В ходе оживленных дискуссий выяснилось, что вопросы гендерного равенства остаются актуальными во всем мире.

Что касается стран Центральной Азии, то, в данном случае, выявлен ряд проблем, общих для всего региона, решение которых возможно в сотрудничестве через создание сетевых организаций (о сетевых организациях читайте в материале Сотрудничество ОГО в сетевых организациях):

По итогам обсуждения был выявлен список проблем (Выводы конференции о роли женщин в обществе, <http://argonet.org/vyvody-konferencii-o-rol-i-zhenshhin-v-obshhestve/>):

- слабое социальное обеспечение для женщин с ограниченными возможностями
- слабое обеспечение матерей-одиночек
- сложности при трудоустройстве и низкая оплата труда женщин
- низкая правовая грамотность женщин
- самореализация и социализация женщин - домохозяек
- проблемы распада молодых семей
- снижение рождаемости, нежелание молодых пар заводить детей
- насилие в семье, школе, на работе, на улице
- недостаток программ по женскому лидерству
- низкий доступ к информации
- ограниченный доступ к участию в принятии решений
- недостаток программ по повышению бизнес-навыков и переквалификации
- ограниченные экономические возможности
- отсутствие доступа сельских женщин к финансовым ресурсам

После определения проблем и задач для их решения были выдвинуты предложения о необходимости дальнейшей совместной работы в области гендерного равенства. Участники говорили о необходимости следующих действий:

- обсуждения и обмена знаниями и опытом в сфере законодательства стран ЦА
- изучения выявленных проблем региона
- региональных стажировок, программ обмена сотрудниками
- формирования региональной школы женских НПО, где был бы включен компонент менторства
- разработки программ гендерного образования для высших учебных заведений.

Очевидно, что активный диалог женских НПО стран Центральной Азии предоставит более широкие возможности для реализации целей и задач гражданского общества и будет способствовать эффективному сотрудничеству сообществ на региональном уровне в повышении гендерного равенства, усилению роли женщин в обществе и улучшения жизни населения.

Для эффективной реализации цели гендерной политики необходимо произвести оценку соотношения потребностей и объема инвестиций для достижения поставленной цели. Развитие и поддержка программ гендерного равенства – долгосрочные инвестиции, поэтому не всегда оценка результатов является показательной в короткий временной промежуток. Условия оценки эффективности гендерной политики осложняются наличием двух различных форм финансирования программ противодействия гендерному неравенству:

- программы, в рамках которых достижение гендерного равенства выступает в качестве основной цели;

- программы, которые не имеют задачи снизить уровень гендерного неравенства напрямую, но ведут к положительным изменениям в отношении гендерного равенства путем создания благоприятных социально-экономических условий (например, программы социальной защиты, ликвидация безграмотности, борьба с бедностью) [12]. В посткоммунистическом контексте, существуют особые взгляды на гендерные права и обязательства, которые создают различные конфигурации; здесь права женщин могут не противопоставляться мужскому доминированию, существующее понимание равноправия может не расходиться с социальной гендерной иерархией, и семейные ценности про-

должают быть первостепенными, несмотря на разводы, экономические трудности и гендерное насилие.

Местные женщины не пассивные; их политическая активность во всех сферах жизнедеятельности, в том числе и общественно-политическая активность, лидерство в местных общинах и в семье должным образом освещается. У них свои важные гендерные проблемы и они решают эти проблемы так, как считают нужным, расставляя приоритеты в зависимости от того, что является более или менее важным в то или иное время.

Предметность и эффективность решения гендерных проблем различными акторами социальной политики определяется факторами и условиями, сложившимися в стране. Каждый из этих акторов способен проводить собственную гендерно ориентированную социальную политику, если для этого у него есть свои специфические необходимые (хотя и не достаточные) условия:

- для органов власти и управления – политическая воля руководства страны, регионов, отдельных муниципалитетов к проведению политики гендерного равенства;
- для общественных организаций – наличие группы граждан, заинтересованных в решении гендерных проблем и готовых работать над этим;
- для бизнес-структур – экономическая отдача от гендерных программ;
- для политических партий – политические дивиденды от гендерных программ;
- для международных организаций – руководящие документы, мандаты и регламенты в области гендерного равенства. Необходимым для всех без исключения условием является разработанная нормативная правовая база по вопросам преодоления гендерного неравенства и наличие в стране реальной правоприменительной практики в этой области. В рамках международной политики международные доноры оказывают широкую поддержку «новому местному гражданскому обществу». Следовательно, число женских НПО в регионе значительно возросло, и они стали развивать «гендер» в качестве конкретной области знаний.

В странах Центральной Азии действует множество женских организаций. Они проводят семинары, конференции, форумы с участием зарубежных специалистов и экспертов. Вопросы дискриминации женщин в российском обществе бурно обсуждаются, разрабатываются программы, направленные на их адаптацию к новым рыночным отношениям, на развитие новых форм женской деловой активности, становление женского индивидуального производства и мелкого предпринимательства. Женские организации ЦА еще не добились столь значительных результатов, как женское движение в европейских странах, но все же определенные успехи в этом направлении уже имеются.

Между тем в настоящее время необходима консолидация разрозненных женских общественно-политических движений. Только при объединении усилий и создании политической партии или движения, союза с ярким лидером во главе женские организации получают реальные шансы бороться за достойное представительство в парламентах, в целом повысить свой авторитет в политической системе. В результате совместных усилий можно усилить работу женских организаций и добиться следующих показателей:

- повышение качества работы организаций гражданского общества в странах ЦА через получение знаний и навыков в работе в социальной сфере, путем объединения в сетевых проектах
- организация стабильного сотрудничества между общественными организациями в Центральной Азии посредством проведения ежегодных форумов по обмену опытом с привлечением зарубежных экспертов, а также представителей государственных структур
- повышение потенциала представителей государственных структур, работающих над реализацией программ по правам и возможностям участия женщин в деятельности на уровне принятия государственных решений
- введение практики обменных программ и стажировок по изучению опыта развития гражданского общества в странах Центральной Азии путем привлечения НПО, работающих по проблемам женщин.
- создание Центра азиатских программ по обучению женскому лидерству
- создание Школы женского лидерства на регулярной основе.

Таким образом, перед странами Центральной Азии, также как и перед всеми государствами постсоветского пространства, стоит сложная задача конструирования такой модели социального государства, при которой будут нивелированы различные проявления социального неравенства, в частности гендерного. Поэтому следует, в первую очередь, сформулировать четкую и ясную стратегию социальной политики, отвечающую специфике национальных проблем, а также подвергнуть серьез-

ной корректировке социальное законодательство. Необходимо проведение социальной политики, обеспечивающей:

– предоставление мужчинам и женщинам возможности реального выбора между наемным оплачиваемым трудом и ведением домашнего хозяйства, а также создание условий для реализации со-
вершённого выбора;

– институализирование базовых принципов равенства возможностей и объявление преступными различные попытки дискриминации по признаку пола;

– универсальный подход к созданию благоприятных условий для всех женщин, а не только для представительниц среднего и высшего класса или женщин, работающих на полную ставку, имеющих высшее образование и т. п.;

– дифференцированный подход к социальной политике, признающий и учитывающий отличия женщин от мужчин;

– признание и реализацию равного гражданства, рассматривающего женщин как полноправных граждан, а не в качестве отдельного социального слоя, обеспечивающего заботу о детях и нетрудоспособных, поддержку мужчин и дополнение рынка труда.

Основными механизмами успешной гендерной политики должны стать укрепление демократических институтов, институализирование форм гендерного мониторинга, контроля и управления во всех ветвях власти, введение государственной гендерной экспертизы социальных проектов, развитие гендерной статистики, значительное повышение уровня представительства женщин в органах законодательной и исполнительной власти.

Осознание социальными группами женщин и мужчин своей коллективной идентичности является важнейшим шагом в достижении гендерного равенства и осуществлении гендерно-ориентированной социальной политики.

1 *Гендерные аспекты социальной политики: стратегии и уровни реализации. [Электрон.ресурс]. – 2016. – URL: <http://www.gender-cent.ryazan.ru/rabzhaeva.htm> (дата обращения: 22.08.2017)*

2 *Ганиева г. Гендерные исследования в центральной азии. Gender researches in uzbekistan: modern condition and perspectives. V international scientific conference of the german-kazakh university, Almaty (kazakhstan) 13 – 15 march, 2008 p. 51 – 59)*

3 *Виноградова С. М., Панцеров К. А. Гендерный мировой порядок: проблемы и перспективы формирования // гуманитарный вектор. 2015. № 3 (43). Политология, с. 90-97).*

4 *С. М. Виноградова, к. А. Панцеров. Гендерный мировой порядок: эволюция «феминности» и «маскулинности» (некоторые аспекты теории и практики) вестник Санкт-петербургского университета сер. 6 вып. 1, с.97-109, с.98.*

5 *Connell R. W. Masculinities. [Электрон.ресурс]. Url: http://www.raewynconnell.net/p/masculinities_20.html (дата обращения: 10.08.2017)*

6 *Кон И. Мужчина в меняющемся мире [Электрон.ресурс]. Url: http://modernlib.ru/books/igor_kon/muzhchina_y_menyayuschemsya_mire/read (дата обращения: 01.08.2017).]*

7 *С. М. Виноградова, к. А. Панцеров. Гендерный мировой порядок: эволюция «феминности» и «маскулинности» (некоторые аспекты теории и практики) // вестник Санкт-Петербургского университета сер. 6 вып. 1, с.97-109, с.95 .*

8 *Kandiyoti, Deniz. “The Politics of Gender and the Soviet paradox: neither colonized, nor modern?” Centralasian survey 26 (4):601–623.*

9 *Гендер и нация в постсоветской центральной азии: от национальных нарративов к женским практикам [Электрон.ресурс]. – 2015. – URL: <http://www.studfiles.ru/preview/1720050/page:29>. (дата обращения: 15.08.2017)*

10 *Меланьин М. Гендерные аспекты социального государства // обозреватель-observer 12/2013, с.30-38).*

11 *Многострановое отделение Структуры «ООН-женщины» в Казахстане [Электрон.ресурс]. – 2015. – URL: <http://eca.unwomen.org/ru/where-we-are/kazakhstan-multi-country-office>*

12 *Особенности институционального проектирования гендерной политики с учетом экономических последствий гендерного неравенства [Электрон.ресурс]. – 2014. – URL: <https://cyberleninka.ru/article/v/osobennosti-institutsionalnogo-proektirovaniya-gendernoy-politiki-s-uchetom-ekonomicheskikh-posledstviy-gendernogo-neravenstva>).*

Бекмагамбетов Р.К.¹

¹т.ғ.к., ректордың кеңесшісі, КМПИ, Қостанай қ., E-mail: Ruslan_69@mail.ru

Бекмагамбетова М.Ж.²

²т.ғ.к., Қазақстан тарихы кафедрасының доценті, КМПИ, Қостанай қ.

E-mail: Maisara 75@mail.ru

Бекмагамбетов Р.К.¹

¹к.и.н., Советник ректора, КГПИ, г.Костанай E-mail: Ruslan_69@mail.ru

Бекмагамбетова М.Ж.²

²к.и.н., доцент кафедрі исторіи Казахстана, КГПИ, г.Костанай,

E-mail: Maisara 75@mail.ru

Bekmagambetov R.K.¹

¹Ph. D., Advisor to the rector of the pedagogical Institute, Kostanay

Bekmagambetova M.J.²

²Ph. D., associate Professor in the Department of history of Kazakhstan, the pedagogical Institute, Kostanay city E-mail: Maisara 75@mail.ru

ҰЛЫ ОТАН СОҒЫСЫ КЕЗІНДЕГІ КСРО АУМАҒЫНДАҒЫ СОҒЫС ТҮТҚЫНДАРЫНА АРНАЛҒАН ЛАГЕРЛЕРДЕГІ НОРМАТИВТІК-ҚҰҚЫҚТЫҚ БАЗА

Аңдатпа

Мақалада соғыс тұтқындарына арналған лагерьлердің құқықтық-нормативтік қызметі зерттеледі. Сонымен қатар Қазақстандағы соғыс тұтқындарының мәжбүрлі еңбек жүйесін дамыту мен қалыптастыруға мүмкіндік туғызған нормативтік негіз зерттелді. 1929 жылы Кеңес Одағы Женева конвенциясына қол қоймаса да, кеңес мемлекетінің соғыс тұтқындарына және еркіндіктен айырылғандарына байланысты саясаты халықаралық стандарттарға сәйкес құрылған. Екінші дүниежүзілік соғыс жылдарындағы КСРО-дағы соғыс тұтқындарына арналған құқықтық-нормативтік базаның талдауы оларды қамау кезіндегі, нацистік Германияның ұқсас актілеріне қарағанда, адамгершілік қағидаттары туралы дәлелдейді. Материал соғыс тұтқыны мәселелеріне және оған байланысты оқиғалар туралы объективті түсінікті қалыптастыруға мүмкіндік туғызған нақты материалға негізделген.

Түйінді сөздер: нормативтік негіз, соғыс тұтқындары, лагерь, мәжбүрлі еңбек.

НОРМАТИВНО-ПРАВОВАЯ БАЗА СОДЕРЖАНИЯ ВОЕННОПЛЕННЫХ В ЛАГЕРЯХ НА ТЕРРИТОРИИ СССР В ГОДЫ ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЫ

Аннотация

В статье изучаются нормативно-правовые основы деятельности лагерей для военнопленных. Исследована нормативная база способствовавшая становлению и развитию системы организации принудительного труда военнопленных в Казахстане. Хотя Советский Союз не подписал Женевскую конвенцию 1929 г., политика советского государства в отношении военнопленных и интернированных строилась в соответствии с международными стандартами. Анализ нормативно-правовой базы для военнопленных в СССР в годы второй мировой войны свидетельствует о гуманных принципах к условиям их содержания, в отличие от аналогичных актов нацистской Германии. Материал основан на фактическом материале, способствующем формированию объективного представления о проблемах военного плена и связанных с ним событиях.

Ключевые слова: нормативная база, военнопленные, лагерь, принудительный труд.

THE STATUTORY FRAMEWORK FOR THE DETENTION OF PRISONERS OF WAR IN CAMPS ON THE TERRITORY OF THE USSR DURING THE GREAT PATRIOTIC WAR

Abstract

In the scientific article normatively-legal bases of activity of camps are studied for the prisoners of war. Investigated the regulatory framework contributed to the establishment and development of a system of organized forced labor of prisoners of war in Kazakhstan. Although the Soviet Union had not signed the Geneva Convention of 1929, the

policy of the Soviet state in relation to prisoners of war and internees were built in accordance with international standards. The analysis of the legal framework for prisoners of war in the Soviet Union during the second world war demonstrates the humane principles to the conditions of their detention, unlike similar acts of Nazi Germany. The analysis of the legal framework for prisoners of war in the Soviet Union during the second world war demonstrates the humane principles to the conditions of their detention, unlike similar acts of Nazi Germany. The material is based on factual data, contributing to the formation of objective knowledge about the problems of captivity and related events.

Keywords: normative base, prisoners of war camp, forced labor.

Ұлы Отан соғысының басталуынан бастап, құқықтық базаны қамтамасыз ету мақсатында ХКК 1941 жылғы 1 маусымында №1798-800 «Соғыс тұтқындарын бекіту туралы» бірқатар қаулылар қабылданды. Соғыс тұтқындарының жағдайы туралы, 1929 жылғы соғыс қамаудағылармен қарым-қатынас туралы Женева конвенциясында және жер туралы, соғыс кеден туралы заңы 1907 жылғы Гаага конвенциясында қоса қабылданды. Ресми түрде Кеңес Одағы 1929 жылғы Женева конвенциясына қосылмады. Бірақ, айта кетер болсақ, КСРО тұтастай халықаралық міндеттерімен 1907 жылғы Гаага конвенциясында болған соғыс тұтқындарына қатысты талаптарды толығымен қолдады. 1941 жылғы 1 шілдедегі соғыс тұтқындарының жағдайы шын мәнінде, соғыс тұтқындары мен бейтарап тұлғаларға сай келмеді. 1 тармақтың ережелерін бірегей анықтады: 1) соғыс тұтқындары болып саналды: а) мемлекеттің қарулы күштерінің құрамына кіретін тұлғалар, КСРО құрамында соғыста болған соғыс кезінде тұтқынға түскен және де сол мемлекеттің азаматтығында болған тұлғалар жағдайы [1, с. 37].

Тыйым салынған жағдайлар: соғыс тұтқындарын балағаттау, олармен қатаң түрде араласу және соғыс тұтқындарын мәжбүрлеу, олардың өз елдерімен әскери немесе басқа мақсатта ақпарат алмасуына, олардан жеке заттарын, ішкі киімдерін, аяқ киімдерін және де тұлғаны анықтайтын құжаттарын алуға қатаң тыйым салынды. Соғыс тұтқындарына олардың құнды заттарын және ақшаларын бөгде адамдар алуы мүмкін екені қайталанып ресми түбіртекпен сақтау көзделді. Құқық бұзушылыққа жол берілмеу мақсатында, соғыс тұтқындарын өз құқықтарымен шартты түрде танысу шаралары қарастырылды. Нұсқаулар мен ережелерде олардың барлығын оқытатын жерлерге орналастыру көзделді. Нұсқаулар мен ережелер және соғыс тұтқындарына қатысты бұйрықтар оларға орыс тілінде де іс-шаралар реттелді. Құжатқа сәйкес соғыс тұтқындары тұтқынға алынғаннан кейін міндетті түрде арнаулы лагерьге жөнелтілді. Тұтқынға алынғаннан соң, оларды тіркеу жұмыстары жүргізілді. Тіркеу кезінде әрбір тұтқын өзінің шын тегін, атын, әкесінің атын, Отанын, жасын, туылған жерін, матрикулярлық нөмірін айтуға міндетті болды. Тізім құрушылардың ойларына сәйкес, бұл мәліметтер олардың тұтқындрға тексеріс жүргізуін жеңілдетті, мәліметтер бір уақытта соғыс тұтқындары орналасқан нүктелерге жеткізіліп, оларды одан әрі тергеп отырды [1, с. 38].

Құжаттар – жараланған, ауруға шалдыққан медициналық көмекке мұқтаж жандарға жақын жерлерді ауруханаға жолданылуына кепілдік берді. Оларды айыру үшін униформа киюге, айырым белгісін рұқсат етілді. Соғыс тұтқындарына қару асынуға немесе сақтауға тыйым салынды. Халықаралық стандарттарға сәйкес «Соғыс тұтқындарына қызыл армия құрамындағы әскелермен бірдей медициналық күтім көрсету үшін, лагерлердің штаттық құрамына қосымша қамтамасыз ету жүргізілді. Бәрінен де қызықтысы, соғыс тұтқындарына: а) өзінің отанында тұтқында екенін хабарлауға мүмкіндік берілді; б) лицензиялық өз елінен сәлемдеме алуға, азық-түлік пен киім алуға рұқсат етілді. Соғыс тұтқындарының құқытары мен жағдайлары аталаған құқықтарынан алыс болғаны анық. Мемлекет соғыс тұтқындары мен басқа да жұмыс күштері арасында айырмашылық принциптерін жүзеге асырған соң, және еңбек күшін иегере отырып жалақы төлеуіне, еңбек күші бәріне ортақ болды [1, с. 39-40].

Соғыс тұтқындарын баспанамен қамтамасыз ету және коммуналдық төлем ақылар олар қызмет атқарған кәсіпорындардың арқасында жүргізіліп отырды. Жұмысқа орналасқаннан бастап соғыс тұтқындары мемлекеттен алынатын барлық жәрдемақылардан айырылды. Халықаралық ұйымдар ынтымақтастық тәртібімен қарастырды. Қызыл крест және немесе сілтеме бюросы шетелдік және халықаралық ұйымдарымен соғыс тұтқындарын алмастыруды қарастырды. Осы мақсатта, Қызыл крест және Қызыл Жарты ай қоғамдары КСРО атқарушы комитеті одағы және Сыртқы істер Халық Комиссариаты, Ішкі істер комиссариатының біріктірілген келісімі бойынша арнайы ережелер негізінде әрекет ететін, әскери тұтқындарға арналған орталық анықтама бюросы жүзеге асырылды. Сыртқы істер және Қызыл крест және басқада халықаралық гуманитарлық ұйымдардың өкілдері Кеңес Одағы аумағында Сыртқы істер халық комиссариатының арнайы рұқсатымен соғыс тұтқындарына көмек көрсетуге рұқсат етілді [2, с. 67].

Женева конвенциясындағы соғыс тұтқындары туралы мақалаларының көлемі 31 бап болды, ал барлығы 97 бап. Тұтастай алғанда жағдай халықаралық құқық нормаларына қабылдануына сәйкес де-генмен маңызды айырмашылықтар болды. Өз елінен ақша аударымдарын жүргізіге мүмкіндік алды. Соғыс тұтқындарына өзіне берілген мөлшерде ақша ұстауға рұқсат етілді. Соғыс тұтқындарына келген өзге ұлттық валютасы кеңес рубльне айналдырылды.

Жағдайға сәйкес, соғыс тұтқындары орнатылған заңдармен бұйрықтарды қатаң түрде орындауға міндетті болды. Және тағы бір қызығы соғыс тұтқындарының еңбегін реттеу тұрғысындағы құжат болып табылады. Мәжбүрлі еңбек жүйесінде тұтқындарды пайдалану, маңызды нормативтік құжаттарға енгізілді. Қатардағы соғыс тұтқындары және кіші құрамдағы офицерлер лагердің іші және сыртқы құрамында ауыл шаруашылық өндірісінде КСРО -нің жұмыс жасай алатыны анықталды. Сонымен қатар, офицерлер және олармен тең дәрежедегі соғыс тұтқындары жұмысты тек өз келісімдерімен ғана жасай білуі туралы қаулы қабылданды. Соғыс тұтқындарын жұмысқа тарту еңбегін қорғау туралы және жұмыс уақытын орнату шаралары жергілікті КСРО азаматтарына осы салада жұмыс жасайтын қаулы қабылданды.

Соғыс тұтқындары ауыл шаруашылығының әр түрлі жұмыстарына тартылып, ПХК КСРО басқармасының белгілеуі бойынша жалақы алып отырды. Өздері тапқан қаржыдан олардың шығындары ұсталып отырды. (тұрып жатқан жеріне, коммуналдық қызметтерге, тамаққа). Бұл жағдайда әр түрлі ұлттармен қарастыратын баптар болмады. Бірақ онда онымен қоса, соғыс тұтқындарының нақты тамақтану уақыты көрсетілмеді. Егер конвенция соғыс тұтқындарының тамақтану мөлшерін өз әскерлерінің тамақтың сапасына және мөлшеріне қарап қазармалық режимінде орналастырса, онда 1941 жылғы ПХК КСРО басқармасының қоректік стандарттарын анықтаған құқығына сәйкес болар еді. 1941 жылғы жағдайда соғыс тұтқындарының өздерінің дәстүрлі діни жоралғыларын жасау, оған қоса рухани қажеттіліктерін қамтамасыз ету туралы сөз қозғалғанда жоқ.

Еңбек сержанттары офицерлердің еңбегін пайдалануға түрлі көзқарастар болды. Конвенцияға сәйкес оларға тек қатардағы жұмысшыларға қадағалау жұмыстарын жүргізуге ғана рұқсат етілді. Ал мәртебесі қатардағы жұмысшылармен бірдей болды. 1941 жылғы соғыс тұтқындарының жағдайындағы ең үлкен кемшілік оларға арналған шындықты жазатын, 1929 жылы конвенцияны қарастыратын баптарың болмауы болды. Соғыс тұтқындарының жағдайында олар жоғарғы жақтағы билік өкілдеріне арыз жаза алмады, оларға лагерь ұйымдастырушысына ғана арыз жасау мүмкіндік берілді. Соғыс тұтқындары кез-келген нәрсеге шағымдану немесе өзіне қорғаушы алу құқығынан айырылды. Өлім жазасына кесілген жағдайда оның жазаға келуге бір ай тексеріп кейін оны Қызыл крест, Қызыл Жарты ай қоғамы үкімі ережесін қарастырды, осылай олардың шағым жасауына мүмкіндік бермеді. Сондай-ақ, конвенция хабар жіберілген күннен бастап, үш ай мерзімінде өлім жазасына тартудың орындалуын қарастырады.

Барлық айырмашылықтар 1941 жылдағы соғыс тұтқындарының жағдайының, 1929 жылғы конвенция соғыс тұтқындарының құқықтары мен міндеттемелеріне қатысты тармақтарында көрсетілген. Сонымен қатар КСРО-ның соғыс тұтқындары туралы халықаралық конвенцияны қолдамауы, фашистік Германия мен Японияның, кеңестік соғыс тұтқындарына аяушылықсыз қарауына әкеп соқтырды. Белгілі болғандай Гитлер КСРО да соғыс басталар алдында баяндағандай «орыстарға соғыс құралдарын пайдалану және Батысқа қарсы» Орыстар мойындамаған соң соғыс тұтқындарына сәйкес конвенцияда бұл шешімге сай келмеді [3, с. 23].

Соғыс тұтқындарының жағдайы ұлттық басшылық тың нұсқаулығына сәйкес неміс тұтқынында болған қызыл армиялықтармен еш салыстыруға келмеді. 1941 жылы 8 маусымда неміс Верхмат әскеріне комиссар бұйрығы жіберілді, салыстырмасыз барлық дәрежедегі саяси комиссарларға, онда осы күресте аянбай олармен халықаралық нормадағы құқықтарсыз араласамыз. Бл біздің қауіпсіздігіміз үшін маңызды. Сондықтан, егер олар шайқаста ұсталып немесе қарсылық көрсетсе, оларды дереу түрде жоюы тиіс. Өзіміз көріп отырғандай, ұлттар тарапынан соғыс тұтқындарына қатысты халықаралық құқықтар өрескел бұзылған [4, с. 109-110].

Атап өтер болсақ, соғыс тұтқындарының құқықтық – нормативтік базасын құру жағдайында, әскери тұтқындарға байланысты мәселелер тоқталған жоқ. Оны қабылдап қолданысқа енгізіп, УПВИ және соғыс тұтқындарының лагерлерін барлық жағынан реттеп қысқа уақыт ішінде қабылдау керек болды. 1941 жылы 7 тамызда ПХК СССР -де әскери тұтқындардың тәртібі мен әскери ПХК лагеріндегі есебі жөнінде № 001067 бұйрық шығарылды. Осы құжаттардың талдауы көрсеткендей, көбінесе олар өздерінің жағдайын жоғарыда көрсетілгендей баяндайды. Соғыс тұтқындары болған лагерлерде сым пернелермен оқшауланған, ағаш немесе таспен биік және берік қақпалармен қоршалған (2

метрден кем емес) және лагерлер түнгі уақытта жеткілікті мөлшерде жарықпен қамтамасыз етілген. Лагерлердің қоршаулары шаршы немесе тік төртбұрыш түрінде, жақсы бақылауды қамтамасыз етіп орналастырылған. Лагердің ішкі жағы маңызды зонадан 5 метр қашықтықта орналасып, белгі беру зоналары сымдарымен қоршалған.

Айналага бақылау жүргізілу үшін көру мұнаралары орналастырылған. Лагер аумағына кіру үшін, жеңіл және жүк көліктерін, және лагерь қызметкерлеріне өткізетін арнайы вахта орналасқан. Вахта арқылы өткізетін рұқсат қағаздар мен лагерь қызметкерлері мен ПХК бақылаушыларына қызметтік төлқұжатпен берілді, ал лагерьге келуші басқа тұлғаларды тек арнайы лагерь бастығының немесе оның көмекшісінің рұқсатымен кіргізді. Соғыс тұтқындарына арналған бөлімшелер вагон жүйесінде орналасып, бөлме температурасын қамтамасыз ететін пештермен жеткілікті қамтылған, сондай-ақ маңызды тұрмыстық керек-жарақтар: үстел, орындық, жуынатын, қоқыс салатын жәшік, суға арналған бақтар және жеке заттар сақтайтын сөрелермен қамтылған [5, л. 2].

Соғыс тұтқындарының тәртібі туралы нұсқауларда ПХК лагерлеріне қатысты айыппұлдарда көрсетілген 60 бұйрықтарда, лагерь бастығы соғыс тұтқындарына жарғы ішіндегі айтылғандарға бағындырылуы айтылған, соның ішінде: а) тұрар алдында жаралану; б) әшкерленген жағдайда бақылауға қарапайым абақтыда 20 күн, қатаң тұру 10 күнге қамау, онымен қоса жасаған әрекеті үшін соғыс тұтқындығынан айыру; в) 2 айға берілген ақшаны уақытымен қолдану [5, л. 10 об].

Осылайша, Екінші дүниежүзілік соғыс кезінде Кеңес Одағының әскери тұтқындарға арналған нормативтік базаны талдау ұлттық Германияның ұқсас актілерінен айырмашылығы, олардың қамауда ұстау жағдайларын адамгершілік принциптерін көрсетеді.

1. Русский архив. Великая Отечественная. Иностранцы военнопленные второй мировой войны в СССР. – М., 1996. – Т. 24. – 559 с

2. Военнопленные в СССР. 1939-1956. Документы и материалы / под ред. М.М. Загорюлько. – М.: Логос, 2000. – 1120 с.

3. Конасов В.Б. Судьбы немецких военнопленных в СССР. Дипломатические, правовые и политические аспекты проблемы. Очерки и документы. – Вологда: Изд-во Вологодского института повышения педагогических кадров. 1996. – с. 322.

4. Судебный процесс по делу верховного главнокомандования гитлеровского вермахта: Приговор пятого американского военного трибунала, вынесенный в Нюрнберге 28 октября 1948 года / под ред. Д. С. Карева; пер. с нем. Г. В. Качаковой; – М.: Прогресс, 1964. – 360 с.

5. ЦХИДК. Ф. 1п. Оп. 5е. Д. 2. Л. 2 об.-10 об.

УДК94(574)

МРНТИ 03.20

Арман Абикей¹

¹ҚМҚПУ аға оқытушысы, философия докторы (PhD). Қазақстан, Алматы

Мустафа Гиритлиуглы²

²Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің докторанты (PhD).

Қазақстан, Түркістан қаласы

Арман Абикей¹

¹ Доктор философии) Казахский Государственный Женский Педагогический Университет,

Казахстан, Алматы

Мустафа Гиритлиоглы¹

² Докторант (PhD) Международного Казахско-Турецкого Университета

им. Х.А. Ясауи, Казахстан, город Туркестан

Arman Abikei¹

¹Doctor of Philosophy) Kazakh State Pedagogical State University, Kazakhstan, Almaty

Mustafa Giritlioglu²

² Doctoral student (PhD) of the International Kazakh-Turkish University. HA. Yasavi,

Kazakhstan, the city of Turkestan

«ТҮРІК АРЫСТАНЫ» ЖӘНЕ ТҮРКІСТАНДАҒЫ БАСМАШЫЛЫҚ ҚОЗҒАЛЫСЫ

Аңдатпа

Қазақстандағы ұлт-азаттық қозғалыстың тарихында ішкі қозғаушы күштермен бірге сыртқы ықпал етуші факторлардың да болғандығы белгілі. Сыртқы факторлардың кейбірі осы ұлт-азаттық қозғалысқа тың серпін берсе, кейбірі оның дамуын тежеуші күшке айналған. XX ғасыр басында Түркістан өлкесінде орын алған ұлт-азаттық қозғалыстың қарулы күрес кезеңі саналатын басмашылық қозғалыс туралы түрлі ғылыми тұжырымдардың болуы – оның саяси тұрғыда күрделі сипат алуынан туындайды.

Осы басмашылық қозғалыстағы түрік генералы Энвер Пашаның атқарған ролі мен алатын орны туралы ғылыми көзқарастар сараптай отырып, оған тың архивтік деректерге сай жаңа көзқараспен бағалауды қажет етеді.

Мақалада басмашылық қозғалыстың мәні мен сипатына талдау жасалып, кеңестік билікке қарсы күрестегі ұлттық элита өкілдерінің Энвер Пашамен саяси байланыстары қарастырылады.

Кілтті сөздер: Түркістан ұлт-азаттық қозғалысы, басмашылық, Түркістан және Түркия байланыстары, Шығыс Бұхара, Энвер Паша, Мұстафа Шоқай

“ТЮРКСКИЙ ЛЕВ” И БАСМАЧЕСКОЕ ДВИЖЕНИЕ В ТУРКЕСТАНЕ

Аннотация

Известно что в истории национально-освободительного движения Казахстана большую роль сыграли как внутренние так и внешние силовые факторы. Некоторые внешние факторы способствовали усилению а некоторые препятствовали развитию народно-освободительного движения. Существует множество научных исследований о периоде военного конфликта национально-освободительного движения в Туркестанском крае в начале двадцатого века, так называемого басмаческого движения что указывает на сложность событий с политической точки зрения.

На основе изучения научных работ и исследований архивных данных о турецком генерале Энвер Пашы возникает потребность в пересмотрении его роли в басмаческом движении.

В данной статье анализируется значимость басмаческого движения в регионе и роль представителей национальной элиты которые вели борьбу против Советской власти и их связь с Энвер Пашой.

Ключевые слова: Туркестанское национально-освободительное движение, басмачество, связь между Туркестаном и Турцией, Восточная Бухара, Энвер Паша, Мустафа Шоқай.

“TURKIC LION” AND BASMATCHI MOVEMENT IN TURKESTAN

Abstract

We know that in the history of the national liberation movement of Kazakhstan the big role was played by both internal and external power factors. Some external factors promoted strengthening and some interfered to development of the people's liberation movement.

There is a set of scientific research about the military conflict period of the national liberation movement in the Turkestan region at the beginning of the twentieth century, so-called basmatchi movement. It in turn indicates complexity of events from the political point of view.

On the basis of scientific works studying and contemporary records researches about the Turkish general Enver Pasa a need arises for rewatching his role in the basmatchi movement.

This article deals with the importance of basmatchi movement in the region and role of national elite representatives who combated against the Soviet power and their communication with Enver Pasa.

Key words: The Turkestan national liberation movement, Basmatchi movement, communication between Turkestan and Turkey, East Bukhara, Enver Pasa, Mustafa Shokay.

Ғылыми әдебиетте Энвер Паша жайлы жазылған еңбектер аса мол. Осы бір қарама-қайшылықты тұлғаның Түркістандағы қызметіне берілген баға да әр алуан болып келеді. Тарих ғылымында әлі күнге дейін жан-жақты зерттеле қоймаған Орта Азияның саяси тарихындағы түйткүлді мәселелердің бірі ретінде – басмашылық қозғалысты атауға болады. Аталмыш қозғалыс тарихындағы маңызды да бірегей тұлға – Энвер Паша. Ол басмашылардың өз алдына дербес әрекет еткен топтарын белгілі бір уақыт ұйыстырып, кеңестерге қарсы басқара алған қайраткер. Оның есімі жастүріктер қозғалысы көсемдерінің бірі ретінде аталып, бірінші Дүниежүзілік соғыста Осман империясының әскери министрі болғандығымен де белгілі.

Оның Бұхараға келуі үкімет құрамының қарама-қарсы жікке бөлінуіне ықпал жасады. Жалпы-бұхара революциялық комитетінің төрағасы Мырза Мухитдиновтың кеңеске қарсы позиция ұстанып,

ашықтан-ашық Энвер Паша жағына шығуы мәселені одан бетер ушықтырып жіберген. Осы кезде Бұхара мәселесімен тікелей айналысқан Түрккомиссия мүшесі Цукерман РКФСР-дың Ауғанстандағы елшісі Ф.Ф.Раскольниковке жазған хатында былай дейді: «Энвер үлкен қиындықтармен қорқыта отырып бізге Орта Азияны тастап шығуды және түркістандықтар мен бұхаралықтардың өз тағдырын өздері шешуіне мүмкіндік беруді ұсынады.... Бұл таңқаларлық тарих. Біз бұл түрік арыстанын өз мақсаттарымыз үшін қолға үйрете алмадық. Мүмкін біздің тарапымыздан жасалған ұқыпсыздық Бұхара апанына тығылған осы бүлікшіл тұлғаның психологиялық драмасын тереңдетіп жіберген болар, енді келіп ол осы ұқыпсыздығымыз үшін кек қайтаруға әрекет жасауда» [1, Л.15-16]. Бұл бағамен толығымен келісуге болады.

1921 ж. қазанында Энвер Паша жанында түрік армиясының полковнигі Қожа Сами-бей мен артиллериялық әскерлер капитаны Абдол Қадыр Мұхитдин-бей сынды түрік офицерлерімен Бұқар Халықтық Кеңестік республикасының астанасы Бұқараға келеді. Өз елінен аластатылған Энвер Паша республикалық Түркиядағы ағылшын империализмімен күресу үшін Кеңестік Ресейдің әскери көмегіне сенім артады. Дегенмен Ресей тарапынан ол нақты қолдау таппай, тек құрғақ уәдемен қанағаттанды. Кейіннен мұндай екіұдай жағдай оның Кеңес үкіметіне көмек ретінде Орта Азияда ағылшын империализмімен күресу үшін «Мұсылман одағы» жобасын ұсынады.

Бұған дейін бір жыл бұрын Үндістан мұсылмандарын ағылшын империализміне қарсы көтеру үшін, жастүріктердің келесі мүшесі, Осман империясының бұрынғы теңіз флоты министрі Жамал Паша Орта Азия арқылы Ауғанстан бағытында сапарға шыққан еді. Осыған байланысты Энвер Паша өз тарапынан Кеңес үкіметіне көмегі ретінде ағылшын империализммен күресу үшін Орта Азия басмашыларын кеңестер жағына шығуына көндіруге ұсыныс білдіреді.

Большевиктер Энвер Пашаның дүние жүзі мұсылман халықтарының арасында танымал болуын есепке ала отырып, оны шығыс халықтарын большевизм идеясына тартуға, Англияның отарларында азаттық қозғалыстар ұйымдастыру арқылы коммунистік идеяларын бүкіл әлемге жаюды көздеді. Алайда, большевиктердің ағылшындармен жақындаса бастауы Энвер Пашаның Кеңес өкіметіне сенімсіздік танытуына әкеп соғып, оның Ресей құрамындағы мұсылман түркі халықтарының көсемдерімен саяси одақ құру жолына итермелеген еді [2]. Орта Азияға барған Энвер Паша 1921 жылдың қарашасында құпия жағдайда құрамында түрік әскерилері бар 90 адаммен бірге БХКР-нан Шығыс Бұқараға өтіп кетеді. Энвер Паша Шығыс Бұқарадағы өріс алып келе жатқан басмашылар қозғалысын өзінің жеке жоспарларына пайдаланып қалуға әрекет етеді. Пантүркизм идеяларына берік ол, басмашылардың әскери күштерін пайдалана отырып пантүркистік идеяларды үгіттеп және мүмкін болатын Ауғанстандағы Жамал Пашаның көмегі арқылы құрамына Бұқара, Хиуа және Шығыс пен Батыс Түркістан кіретін және болашақта Түркия да қосылатын Біртұтас Түрік мемлекетін құруды жоспарлайды. Өзінің бұл жоспарларын іске асыру үшін Энвер Паша кеңес үкіметімен барлық қарым-қатынастарын үзіп, олардың қарсыласына айналды.

Орта Азияда Түрік ислам мемлекетін құру жөніндегі жоспарын іске асыру жөнінде шешім қабылдағанымен, кейінгі оқиғалар Энвер Пашаның аймақтағы нақты саяси жағдай байыбына қанық болмағанын көрсетті. Бастапқыда ол қандай саяси күштерге сүйену керектігін білмеді. Өйткені оған мүмкін болатын саяси одақтастарының арасында (Шығыс Бұқара басмашылары, жергілікті бұқар жәдиттері, кеңестерден тәуелсіз буржуазиялық Бұқар республикасын құруды қолдаушылар) бірлік болмады. Аталған басмашы топтардың әрқайсысының кеңестерге қарсы күресудің өзіндік себептері болды.

Зәки Валидовтың естеліктері бойынша, Энвер Пашаның Орта Азиядағы ахуал жөнінде жалған түсініктердің қалыптасу себептері, ертеректе сонда болған барлаушы түрік офицерлерінің ақпараттарына негізделген. Оның ішінде бірінші Дүниежүзілік соғыс кезінде Орта Азияда жасырын түрде болған Қожа Сами-бейдің де әсіре ақпараттары негіз болған. Осындай себептерге байланысты Энвер Паша мен Бұқара жәдиттерінің арасындағы қарым-қатынастар оңайға түскен жоқ.

Зәки Валидов большевиктермен ымыраға келе алмай, оларға қарсы әрекет етуге бел буып, 1920 жылы Бұқараға келгеннен кейін, тәуелсіз Түркістан республикасын құруды мақсат еткен біртұтас ортаазиялық мұсылман қоғамын басқаруды қолға алады. Аталмыш ұйым – «Исламды құтқару» қоғамы, «Түркістанның ұлттық бірлігі» қоғамы деп те аталды. «Түркістанның ұлттық бірлігі» бағдарламасында социалистік баптарымен қатар ашық түрде пантүріктік: «Ұлт тілдің бірлігіне, дінге, дәстүрге, әдебиетке және әдет-ғұрыпқа сүйенеді ...», «... Түрік емес халықтардың да азаматтық құқықтар бар. Олар түріктермен бірге Түркістан мәдениетіндегі түркі элементін күшейтуге үлес қосуда» тезистер де бар еді.

Большевиктердің ойынша, «пантүркизм» бірінші кезекте шетелдік, Түркия сынды елден мықты қолдауының арқасында басмаштық қарсылық идеологиясына айналуы қарқын алып бара жатты. Большевиктер сыртқы жауларының бірігіп кетуімен қатар, өз қатарындағы қызметкерлердің де сатып кетуінен қауіптенді. Бұл негізсіз емес еді. 1921 ж. басмашылар жағына Бұқар республикасының бірқатар жоғары лауазымды қызметкерлері шығып кеткен. Олар ОАК төрағасы У.Полатқожаев, әскери министр Ә.Әріпов, 1-ші бұқар әскерінің қолбасшысы М.Құлмұхаметов және т.б.. Зәки Валидовпен 1920 ж. басында Түркістан мен Бұқарада жоғары қызметте болған А.Мұхитдинов, Ф.Қожаев, Т.Рысқұлов, М.Тынышбаев, Ә.Бөкейханов, А.Байтұрсынов астыртын байланыс орнатты. Большевиктер барлық әскери күштерін Энвер Пашамен күресу үшін жұмылдыруға мәжбүр болды. Орта Азияға жаңа әскери құрамалар мен Л.Троцкий, С.Каменев, М.Буденный сынды Ресейдің әскери басшылығы келіп, басмашыларға қарсы кең көлемде әскери қимылдар ұйымдастырылды [3].

Кеңестік Бұқара үкіметіне қарсы тактикалық күреске қатысты идеялық одақтастардың арасында айтарлықтай келіспеушіліктер болғанмен, Энвер Паша «уақытты ысырап қылмай, басмашыларды Шығыс Бұқараға дереу бастап баруды» ұсынды. Ал Зәки Валидов мұндай әрекетке қарсы болып, барынтаны біртұтас ортаазиялық мұсылман қоғамын жетілдіру жұмыстарына аудару керектігін алға тартып, Энвер Пашаға Ауғанстан асып, сонда Түркістан Қоғамына көмек көрсету жұмыстарын іске асыруды ұсынады. Демек, жергілікті ұлтшылдар Энвер Пашаны большевиктерге қарсы ортақ күрес басшысы ретінде көргісі келмегенімен, біртұтас ортаазиялық мұсылман қоғамының мақсаттарын іске асыруға пайдаланғысы келді.

Сол кезеңнің оқиғалар желісі көрсетіп бергендей, Энвер Паша тікелей Шығыс Бұқараға баруды дұрыс деп табады. Ал Шығыс Бұқарада Энвер Пашаның сүйенетін нақты әскери және саяси күшті тек басмаш құрамалары ұсына алатын еді. Жергілікті бектер мен тайпа көсемдері басқарған басмашылар болса, биліктен қуылған Бұқар әмірін қайтару үшін күрес жүргізді. Басмашылардың идеологиялық демеушілері консервативті ниеттегі дінбасылары, бұқаралық жәдиттерді большевиктер секілді «исламның жаулары» деп есептеді. Осындай жағдайда Энвер Пашаға идеялық тұрғыдан жәдиттер жақын болғанымен, ол панисламдық ұрандарды қолдауға мәжбүр болды.

Энвер Пашаның түрік сұлтаны Абдулхамит Екіншінің туысына үйленіп, бүкіл мұсылман жұртының халифі саналған сұлтанның «күйеу баласы» деген атағы болғандықтан, Шығыс Бұқара жамағатының арасында үлкен абыройға ие болған еді. Өңірдегі бүкіл мұсылман жұрты үшін бұл маңызды жәйт болатын. Жергілікті халық Энвер Пашаны «әділ әмір» ретінде қолдауға дайын еді. Соңғы жылдары өз беделінен айрылған бұрынғы әмір Сейіт Әлім-хан билігінен гөрі «барлық мұсылмандардың халифі» күйеу баласының билігін тәуір көрді. Оның үстіне Энвер Пашаның өзі «... Түркістан маған жат жер емес, менің бабаларым – Түркістан топырағынан. Түркістандықтардың бойларындағы бүлкілдеген қан – менің де қаным ...» деп түркістандықтарға жазылған ақжүрек сөздері де белгілі еді.

Дегенмен жергілікті феодал ақсүйектер басмаш құрамаларының басшылары секілді Энвер Пашаның қараша халық арасындағы беделінің артып кетуінен сескенді. Олар Энвер Пашаны жәдиттердің, тіпті большевиктердің қатарынан көргісі келді. Басмашылардың жетекшілері негізінен жергілікті феодалдар мен тайпа ақсүйектері өкілдерінен тұрды. Сонымен қатар, Шығыс Бұқараның аумағы түпкілікті түрде Бұқар әмірлігіне ХІХ ғасырдың 70 жылдары, көп жағдайда орыс әскерлерінің көмегімен жүзеге асқандығын айта кету керек. Шығыс Бұқара аймағында әмірлердің билігі қашанда әлсіз болып, жергілікті бектердің ықпалы мықты болды. Олар үшін «жәдиттердің адамы» көрінетін Энвер Паша емес, қауқарсыз әмірдің билігін қанағанат тұтуды дұрыс көрді. Осыған байланысты Ибрахимбек бастаған басмашылар жетекшілері Энвер Пашаға сенімсіздік танытқандай салқын қабылдайды. Мұндай жағдай Энвер Пашаның адамдары қарусыздандырылып, өзін қамауға алумен тынады.

Ауғанстан жеріне бас сауғалаған бұрынғы әмір Сейіт Әлім-хан, басмашылардың көмегі арқылы, оларды қару-жарақпен, адамдармен қамтамасыз ете отырып, Шығыс Бұқара билігін қайтарып алуға тырысты. Осыған байланысты ол Энвер Пашаның беделін, оның әскери тәжірибесін пайдаланғысы келді. Дәл осы мақсатты іске асыру үшін Сейіт Әлім-хан әмір Энвер Пашаны босату жөнінде бұйрық беріп, оны өзінің орынбасары және жоғарғы бас қолбасшы етіп тағайындайды.

Алайда Энвер Пашаға Қызыл әскермен тыңғылықты күрес жүргізу үшін, тақтан тайдырылған жалғыз ғана Бұқара әмірінің көмегі жеткіліксіз еді. «Қызыл империализмге» қарсы күресуді ұран еткен Энвер Паша, шетел көмегіне зәру болды. Энвер Паша ағылшындармен байланыс орнатуға тырысады. Бірақ оның жазбаларына сәйкес, ол ағылшындардан қандай да бір көмекке қол жеткізе алмайды.

Энвер Пашаның Орта Азияда біртұтас мұсылман-түріктік мемлекетін құру жоспары және оның болашақта Ауғанстан мен Үндістандағы мұсылман халықтарына ықпал ету мүмкіндігі, Ұлыбритания мүдделерімен қабыспайды. Энвер Паша Ауғанстаннан қару-жарақпен, азық-түлікпен болмашы көмек алады. Бұдан кейін ресми Ауғанстан Кеңестік Ресеймен қарым-қатынастарын бұзып алмау үшін, Энвер Пашамен және оның әскерімен байланысты тоқтатып, Шығыс Бұқарамен арадағы шегараны жабады. Нәтижесінде оқшау жағдайда қалған Энвер Пашаның әскері қызылдардың әскерімен талқандалады. Энвер Пашаның өзі 1922 жылдың 4 тамызында Куляб аймағының Обдар қышлағы маңайында қаза табады.

Әскери басшылық түрік Селим Паша қолына өтеді. 1923 ж. Қызыл әскер мен басмашылардың арасында соғыс қарқын алады. Қызыл әскер жеңіске жетіп, Селим Паша Ауғанстанға өтуге мәжбүр болғанмен, большевиктер алаңдаулы еді. 1923 ж. жазында Мәскеуде бірқатар кеңестер өтіп, онда Сталин басмашылардың белсенділік танытуын Т.Рысқұлов, Ф.Қожаев, С.Қожанов сынды жетекші қызметкерлердің құпия байланыста болуымен түсіндіреді [3].

Бұқара үкіметін тазарту нәтижесінде көрнекті жәдит қайраткерлері – ағарту министрі Фитрат, шетелдер министрі А.Полатқожаев, қаржы министрі С.Қожаев және т.б. қызметтерінен босатылады. Бұқараға орталықтан «тәжірибелі кеңестік қызметкерлер» жіберіліп, «күшейтіледі».

XX ғасырдың басындағы қоғамдық қызметі арқылы Қазақстанның еркіндігі жолында күрескен, бірақ Кеңес үкіметіндегі қызыл террордың нәтижесінде шетелге кеткен ұлт зиялысы Мұстафа Шоқай «Марқұм Энвер Паша һақында есте қалғандардан үзінділер» деген естелік мақаласын Энвер Пашаның қаза болғанының он жылдығына орай жазды. Энвер Паша есімі тек түркі жерінде ғана емес, қазақ жұрты арасында кең таралғандығын: «Түркістандағы халық бұқарасының басым көпшілігі Энверға сенетін, оны өзінің ең жақын адамы санайтын. ... Ал Энвер Пашаны білмейтіндер жоқ десе де болатын», – деп жаза отырып, оның есімі Түркістан өлкесінде аңыз ретінде айтылатындығын келтірген [4].

Тағдыр тәлкегі М.Шоқайды Грузияда Энвер, Жамал, Нұри Пашалармен жолықтырып, арада болған сұхбатта ол түрік қайраткерлеріне Шығыстағы кеңестердің саясатына қатысты олардың ұстанымдарына байланысты өзінің ойын білдіреді. Түркияның осы айтулы мемлекеттік қайраткерлерінің көзқарастарын бірнеше қабат талдай отырып, М.Шоқай большевиктердің саясатын үгіттеуші құралы ретінде қараған Кеңестік Ресеймен олардың орнатқан сенімді қатынастарының қателігін көрсетсе, екінші жағынан осы түрік қайраткерлерін түркістандықтардың зор сүйінішпен, үмітпен қарсы алғандықтарын айтады. М.Шоқай большевиктердің Энвер мен Жамал Пашаларға да ешқашан сенбегендіктерін, ерте ме, кеш пе кеңестік билік олардың көзін жоятындығы күмәнсіз болғандығын айтады [5].

Ғ.Бірімжановтың көпшілікке белгісіз болып келген қызметтерінің бірі – С.Қожановтың тапсырмасымен 1921 ж. Бұхараға Энвер Пашамен кездесуге баруы [6]. Бұл кездесудің барысы, қандай нәтиже бергендігі жөнінде нақты деректер кездеспегендіктен оны тек болжауға болады. Сірә, Түркістандағы кеңестік билікке араласқан ұлт коммунистерінің С.Қожанов өзіне белгілі мақсатпен большевиктік биліктен қол үзіп, Бұхарада кеңеске қарсы кең ауқымды қарулы күрес жүргізуге кіріскен Энвер Пашамен байланыс орнатуды жоспарлаған болар. Бұндай әрекет мемлекеттік билік құрылымдарындағы кейбір өзбек қайраткерлерінің де тарапынан жасалған болатын.

Өзбекстандық тарихшылардың да Энверге қатысты бағасы әртүрлі сипат алған. Соған байланысты Д.А.Алимова «Энвер Пашаның күйреуі – сәтсіз саясаттың күйреуі... Сонымен бірге ол біздің тарих, оны таңдамаймыз, бірақ оған шынайылықпен қарауымыз керек, өйткені тарих дегеніміз – ештеңесін де өзгерте алмайтын буырқанған өзен» [7, С.204] деген тұжырым да энвертану ғылыми бағытына жол сілтейді.

Айналымға ұсынылған тың архивтік деректер [7, 8] Орта Азиядағы ұлт-азаттық қозғалысқа қуатты серпін берген Энвер Пашаның қызметін жаңа қырынан қарастыруға мүмкіндік береді. Түркістан ұлт-азаттық қозғалысына XX ғасыр басындағы жастүріктер қозғалысының ықпалы кеңес өкіметіне қарсы қарулы күрес жағдайында Энвер Пашаның қызметі арқылы жалғасын тапқандығына көз жеткіземіз. Тіл мен дінді, бауырластықты ту етіп, жаңа кейіпке енген орыс отаршылдығына қарсы басмашылар қатарында тікелей шайқасып, өз өмірін түркі жұрты үшін құрбан еткен Энвер Пашаның жеке тұлғасы мен қызметі бүгінгі тәуелсіз Орта Азия елдерінің азаттық жолындағы күресінің құрамды бөлігі ретінде қала береді.

1. РГАСПИ. Ф.85. Оп.23, Д.106

2. Баймаханов К. Еуразия ұлттық университетінің Хабаршысы. 2012, №3-4.

3. Абашинов С.Н. История зарождения и современное состояние среднеазиатских национализмов. Вестник Российской науки. 2009, № 3.
4. Смағұлова О.С. Қазақ баспа сөзіндегі Энвер Паша және түрікшілдік қозғалыс барысы. // Отан тарихы, 2013, № 1.
5. К.Есмағамбетов. Мұстафа Шоқай о Түркия 20-30-х годов прошлого века. // Вестник КазНПУ, 2012.
6. РГАСПИ. Ф.17. оп.85, д.77, л.197
7. Алимова Д.А. История как история, история как наука. В 2-х томах. Т.1. 278 с.
8. K.Tursun, D.Moldabaeva. Enver Paşa'nın Orta Asya'daki Milli Mücadeleye Verdiği Desteğin Moskova Arşivlerinde Belgelemesi. // Bilig. 68 Kış '2014 (231-240 s.)
9. Тұрсұн Х. Энвер паша – Түркістан ұлт-азаттық қозғалысының дем берушісі // V Халықаралық Түркология конгресінің жинағы. Түркістан. 17-19 сәуір 2013 ж. 21-26 бб.

УДК 04.71
МРНТИ 03.20

Хазретәлі Тұрсұн¹

¹Қожа Ахмет ясау атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің профессоры, т.ғ.д.
Қазақстан, Түркістан қаласы

Мұстафа Гиритлиоглы²

² Қожа Ахмет ясау атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің докторанты (PhD).
Қазақстан, Түркістан қаласы

Хазретәлі Тұрсұн¹,

*Профессор Международного Казахско-Турецкого Университета им. Х.А. Ясави,
Казахстан, город Туркестан*

Мұстафа Гиритлиоглы²

²Докторант (PhD) Международного Казахско-Турецкого Университета им. Х.А. Ясави,
Казахстан, город Туркестан

Hazretali Tursun¹,

¹*The activity of the Turkish intelligentsia in the Turkestan region at the beginning
of the twentieth century*

Mustafa Giritlioglu²

²*The activity of the Turkish intelligentsia in the Turkestan region at the beginning
of the twentieth century*

XX ҒАСЫР БАСЫНДАҒЫ ТҮРІК ЗИЯЛЫЛАРЫНЫҢ ТҮРКІСТАНДАҒЫ ҚЫЗМЕТІ

Аңдатпа

Түркістан ұлт-азаттық қозғалысына жастүріктер қозғалысының идеялық ықпалы кең тараған. Түркістандық жәдитшілердің бағдарламалық құжаттарында осы қозғалыстың көтерген тәуелсіздік идеялары мен демократиялық ұстанымдары негізге алынған. Бұл түркі халықтарының этникалық, діни негізде топтасуына негіз қалады.

Түркістан өлкесіндегі саяси үдерістер 1917 жылғы қос төңкерістен кейінгі кезде отарлық езгіден құтылып, тәуелсіз ұлттық мемлекеттілік құруға деген ұмтылысымен ерекшеленеді. Осы саяси ахуалда жергілікті халықтардың пантюркизм идеяларын іске асыруына Түркия Республикасының ықпалы болды деген кеңестік идеологияның жасаған аңызы ұлттық элита өкілдерін саяси қуғын-сүргінге ұшыратуының желеуі ғана болды.

Мақалада Түркістан өлкесіндегі жалпы саяси процестерге түркі зиялыларының араласуының тарихы қарастырылады.

Кілтті сөздер: Түркістан ұлт-азаттық қозғалысы, басмашылық, Мұстафа Шоқай, Энвер Паша, Исмаил Субхи, түркі әскери тұтқындары

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ТУРЕЦКОЙ ИНТЕЛЛИГЕНЦИИ В ТУРКЕСТАНСКОМ КРАЕ В НАЧАЛЕ XX ВЕКА

Аннотация

На развитие национально-освободительного движения в Туркестанском крае большое влияние оказала идейная основа Младотурок (Jön Türk). В основу программных документов движения Джадидистов в Туркестане были заложены взаимствованные идеи независимости и демократические взгляды движения Младотурок. Это послужило объединению этнических турков на религиозной основе.

Особенность политических процессов в Туркестанском крае после революции 1917 года заключается в стремлении построить независимого национального государства. Данная политическая ситуация послужила причиной в обвинении Турецкой Республики в пантюркизме в Туркестанском крае со стороны Советского правительства и по той же причине множество национальных деятелей были отправлены в ссылку.

В данной статье рассмотрена история воздействия Турецкой буржуазии на политические процессы в Туркестанском регионе.

Ключевые слова: Туркестанское национально-освободительное движение, басмачество, Мустафа Шокай, Энвер Паша, Исмаил Субхи, турецкие военнопленные.

THE ACTIVITIES OF TURKISH INTELLECTUALS IN THE TURKESTAN TERRITORY AT THE BEGINNING OF THE XX CENTURY

Abstract

The ideological basis Young Turk has exerted a great influence on development of the national liberation movement in the Turkestan region (Jön Türk).

The borrowed ideas of independence and democratic views of the movement Young Turk have been put in basis of program documents of the Jadids movement in Turkestan. It has served association of ethnic Turks on religious basis.

The political processes feature in the Turkestan region after the revolution of 1917 consists in the aspiration to build of independent national state.

This political situation has caused in charge of the Republic of Turkey in Pan-Turkism of Turkestan region from the Soviet government and for the same reason a great number of national figures have been sent to transportation.

This article considers action of the Turkish bourgeoisie on political processes in the Turkestan region.

Keywords: Turkestan national liberation movement, Basmachi movement, Mustafa Shokay, Enver Pasa, Ismail Subhi, Turkish war prisoners.

Бұхара Халық Республикасы XX ғасырдың бас кезінде Түркістан өлкесіндегі қоғамдық-саяси процесстерге түрік зиялыларының араласуы мәселесі арнайы қарастыруды қажет етеді. Өйткені, бұл мәселеге кеңестік тарихнама біржақты баға беріп, кеңеске қарсы ықпал етуші фактор ретінде бағалап келгені белгілі.

Түрік зиялыларының Түркістандағы қызметі әсіресе, басмашылық қозғалысқа қатыстылығы бойынша бағаланып келген еді. Осы мәселеге қатысты басмашылар қозғалысының тарихына алғашқы болып Түркияның назар аударғандығын атап айтуға болады [1, С.188]

Басмашылық қозғалыстың шынайы мәнін бұрмалаған кеңестік тарихнамаға балама ретінде Мұстафа Шокай еңбектерін негізге алған шетелдік авторлар да мәселені тарихи объективтілік тұрғысында қарастырған. Әсіресе, басмашылық қозғалыс кең өріс алған Өзбекстан Республикасының ғалымдары тың архивтік деректері ғылыми айналымға ұсына отырып, ауқымды зерттеулер жүргізді [2].

Түркістандағы, соның ішінде Бұхарадағы саяси-әлеуметтік қозғалысты реттеуде мәскеулік саясаткерлер жасбұхарлықтардың лидерлерін пайдалануға тырысты. Жасбұхарлықтардың большевиктерге сенім артуының бір себебі – Кеңестік Ресейдің Ауғанстан және Түркиямен қарым-қатынасының жақсаруы болатын.

Бұл саясаттың баянсыздығын аңғарған М.Шокай жасбұхарлықтарды кеңестік үгітшілердің құрғақ уәдесіне сенбеуге шақырып, арнайы үндеу жолдаған [1, С.190]. Осыған байланысты Бұхара әмірінің өкілімен Ашхабад қаласында кездесіп, Түркістандағы ұлт-азаттық қозғалысты қолдау туралы ұсыныс жасайды. Әйтсе де ол ұсыныс аяқсыз қалады. Оның себебін Шокай ұсынысына қайтарылған жауаптан көреміз. Көп ұзамай жасбұхарлықтардың большевиктерге деген сенімінің күлі көкке ұшты. Осы бағыттағы Ресейдің Бұхарамен жасаған «бейбіт келісімі» өз мүддесін іске асыру үшін уақыт ұтуды көздеген стратегиялық айла болып шықты.

Түркістан Мұхтариятының большевиктер тарапынан қуып таратылуынан соң Түркістанда кең өріс алған басмашылық қозғалыстағы Энвер Пашаның рөлі туралы ғылыми ортада бір-біріне

кереғар келетін көптеген тұжырымдар қалыптасқан. Олардың барлығына тоқталып жатпай-ақ М.Шоқайдың пікірін талдап көрейік. М.Шоқай Түркістанда Түркияның немесе Германияның әскери көмегімен азаттық алып беру идеясына толығымен қарсы болған. 1919 жылдың қыркүйегінде ол Энвер Пашаның ағасы Нури Пашамен Баку қаласында кездесіп, осы мәселеге қатысты ойын ашық айтады. Нури Пашаның жоспары бойынша екі жүзден астам түрік офицерін Түркістанға әкелу қарастырылған. Кейін, 1921 жылы Бұхараға Энвер Пашаның келуі осы жоспарды іске асырудың жалғасы болған сияқты.

Бастапқы кезде Нури Пашаның, кейіннен Энвер Пашаның большевиктермен тығыз қарым-қатынас жасаған белгілі. Ағалы-інілі түрік пашалары большевиктердің саясатын өздеріне мәлім мақсаттарға пайдаланғысы келгені даусыз. Ал большевиктерге өздерінің Шығыстағы саясатын насихаттау үшін олардың мұсылман әлеміндегі танымалдығы мен беделі керек болғаны да даусыз.

Мунавар Қари Абдрашитхан «Естеліктерімнен» жазбасында Түркістандағы ұлт-азаттық қозғалысқа түрік албайларының (офицерлері – авт.) қатысуының біршама ықпалы болғандығына куәлік жасайды. Ол «Біздің пантуркизм Орта Азия шеңберінен шықпайтын, содан да оны бүгінгі күннің салмақты тапсырмасы деп түсінгенбіз. Пантуркизм идеясын бүкіл түрік халықтарымен іске асыруға («Ұлы Түрік» идеясына) сенбейтінбіз. Тек түрік әскери жасақтары келіп жұмыс істей бастағанда біздерде оған ынта пайда болды» [3, Б. 211] деген дерегі де біраз жағдайдан хабар береді.

Түркістанда түрік саяси қайраткерлерінің араласуымен «Ихтихад-н тараққи» сияқты жергілікті тұрғындардың саяси ұйымы құрылғанымен ол түрлі жағдайларға байланысты ыдырап кеткен. Оның ыдырау себебін Мунвар қары Абдурашидханов «1. Ұйым мүшелерінің арасында тәртіптің болмауы; 2. Түркия жеңілгеннен кейін «Иттикат-и тараққи» жақтастарының билігі әлсіреді; 3. Қаржы тапшылығы; 4. Ұйым жетекшілері мен мүшелері арасында өзара сенімсіздіктің күшеюі» [3, Б. 185] деп түсіндіреді. Ендігі кезекте осы ұйымның орнына Мунавар Қары «Бірлік» ұйымын құрған. Бұл ұйым 2-3 жыл өмір сүріп, жастардың көпшілігі большевиктік партияға кіргеннен кейін ол өздігінен тарап кетеді. Сол кезде Мәскеуден Мұстафа Субхи, Мавлавий және Габировтар келді. Олар Шайхантахурда үлкен митинг ұйымдастырып, Кеңес өкіметін қолдап, қуаттайтын «Шарқ азаттығы» ұйымын құрады. Осы ұйымға Мұстафа Субхий басшылық жасаған [3, С.186]. Кейіннен Мұстафа Субхи Түркістандағы интернационалдық партиялардың құрамындағы Түрік коммунистері орталығының басшысы болып қызмет атқарады.

Түркістанда түрлі жағдайлармен болған және қоғамдық-саяси өмірге араласқан түрік азаматтарына деген көзқарас саяси конъюнктураға сай құбылып отырды. Мысалы, «үлкен террор» кезінде Түркістанда қызмет істеген түрік зиялыларының бәрі де кеңеске қарсы жұмыс істеген болып айыпталды. 1937 жылы 3 июльде Т.Рысқұлов тергеушіге берген жауабында «Германия организовала сеть шпионажа тогда через офицеров немцев и австрийцев, находящихся в Средней Азии, как военнопленные. Особенно активно и в контакте с немцами работали тогда турки. В 1918-1919 гг. Турецкие военнопленные офицеры Расул Заде, Гайдархан, Мухамед-Амин, Эфендидаде, прибывшие в Ташкент установили тесную связь с нашей организацией «Иттихад-ва Таракки» и совместно с ней проводили антисоветскую работу [4, С.350]» деп жазыпты. НКВД тергеушілерінің айла-шарғылары мен моральдық және психологиялық қысым жағдайында алынған бұл мәліметтердің қаншалықты ақиқатқа жуықтайтындығы белгісіз. Осында түрік офицерлері деп аталғандардың арасындағы Мұхамед Амин Эфендидаде 1917 жылы Бакуден «Мусават» партиясының тапсырмасымен Түркістанға іссапармен келгендігі белгілі. Бұл жерде тергеушілер Түркістандағы кеңеске қарсы іс-әрекеттерге Түркияның әскери ықпал жасағандығын айғақтау үшін осындай детальдарға басымдық бергендігі аңғарылады. Осы жерде атап көрсететін бір мәселе, ол Түркістандағы түрік әскери тұтқындары туралы аңыз. Бірінші дүниежүзілік соғыс барысында қолға түскен неміс, австро-венгер және түрік әскери тұтқындар Ресейдегі алты әскери округке орналастырылған. Соның ішінде Түркістан әскери округінде 1916 жылдың 1 қаңтарында 2893 неміс, 7992 австро-венгер офицері мен солдаты болса, бірде-бір түрік әскери тұтқыны болмаған. Осы деректерде Ресей аумағында 13155 түрік әскери тұтқыны болғандығы тіркелген. Олардың барлығы да белгілі себептермен Түркістаннан өзге әскери округтерге орналастырылған екен [Суржикова Н.В. Военный плен в российской провинции (1914-1922 гг.) /Н.В.Суржикова. –М.: Политическая энциклопедия, 2014. –423с. С.409-418]. Түркістанға түрік тұтқындарын орналастыруға қатысты бұл ұстаным соғыс аяқталғанға дейін сақталып қалған. 1917 жылғы саяси аласапыран кезінде түрік әскери тұтқындарының негізгі бөлігі өз отандарына қайтса, аздаған бөлігі ғана Еділбойы, Кавказ жән Түркістанда уақытша тұрақтаған. Олар австро-венгер әскери тұтқындары сияқты ұйымдасқан күшке анала алмады. Демек, Түркістандағы түрік әскери тұтқындарының ықпалы елеулі болды деп айтуға негіз жоқ. Энвер Пашаның жанында өзімен

ертiп келген офицер-албайлары да онша көп болған жоқ. Олар Бұхара келген соң ғана шашыраңқы жүрген түрік әскери тұтқындарын өз төңірегіне жинауға мүмкіндік алған.

Түркістандағы «Түркістан Ұлттық Бірлігі» комитеті 1920 ж. мамыр айынан басталып, 1921 ж. басында толығымен құрылды. Ұйымның құрылуына Түркия Республикасы да ықпал жасаған. Атап айтар болсақ, 1921 ж. шілденің соңында Түркиядан Ұлттық Мәжілістің мүшесі Мұстафа Субхи Сойсаллыоғлы Бұхараға келіп, Түркістандағы ұлттық ұйымдардың басын қосатын одақ құрылды да, оның төрағасы болып З. Уәлиди сайланды [5, Б. 90]. Тамыз айының 3-5 күндері өткен комитеттің алғашқы отырысында комитет «Орта Азия ұлттық мұсылман ұйымдарының одағы» деп аталды.

Кеңестік билік тұсында Түркістанда жасырын топтар мен ұйымдардың басын қосқан іргелі ұйымның бірі – «Түркістан Міллі Бірлігі» ұйымының құрылуы туралы бұл пікірді Д.Қыдыралиев те қуаттайды [6, Б.159].

Бұхара Халық Республикасы Түркияға аранйы елшілік жібереді. Елшілерімен өткізілген кездесу-ге өте риза болған Мұстафа Кемал Ататүрік, 1921 ж. 17 қаңтар күні Түркия Парламенті мәжілісінде баяндама жасайды. Анкарадағы Түркия Парламенті Рушен Эшреф Үнайдынды Бұхараға елші, ал Рахми Апакты елші кеңесшісі етіп тағайындайды. Түрік елшілері жолға шыққаннан кейін бірнеше күн өткен соң Бұхара елшілері Мәскеуге шақырылып, біршама уақыттан кейін өлтіріледі. Бұл жағдайды естіген Рушен Эшреф Үнайдын мен Рахми Апак Батумиден кері қайтуға мәжбүр болады [7, с.5-6]. Бұл елшілердің кері қайтуына қарамастан, сол жылы Түркия Парламенті мен Үкіметі Бұхара Халық Республикасымен қарым-қатынас жасауға қол жеткізеді. Ататүріктің арнайы тапсырамасымен жолға шыққан Тевфик Рүштү, Исмаил Субхи, Бесим Аталай және Фуад Бейлерден құралған ғылыми делегация Мәскеуге келеді. Осы делегация мүшелерінің ішінде Түркия Парламенті мәжілісінің Бурдур аймақтық депутаты Исмаил Субхидің негізгі міндеті Түркістанмен байланыс орнату еді. Ататүріктің тапсырмасы бойынша Исмаил Субхи 1920 ж. Ташкенте келіп, осы елдегі түрік офицерлерімен кездесу өткізеді. Түрік офицерлерінің Түркістанда атқарған жұмыстарынан риза болған Исмаил Субхи, оларға былай дейді: «Қымбатты бауырларым! Түркістанда жүріп, бұл жақтағы бауырларымызға берген көмектеріңіз, Түркияда атқарылған қызметтер сияқты маңызы өте зор. Парламент мәжілісінде сіздердің атқарып жатқан істеріңіз туралы айтамын. Бұл жерде атқарған қызметтеріңіз, Түркияда атқарып жатқан қызмет сияқты саналатындығына уәде беремін. Тіпті, Мәскеуге қайтқанда сол жердегі елшіміз Али Фуат Пашаға жағдайларыңызды түсіндіріп, сіздерге жалақы берілуін қамтамасыз етемін» [8, с.49]. Исмаил Субхи бұл уәдесін орындап, Түркістандағы түрік офицерлері біршама уақыттан кейін Мәскеу елшілігі арқылы жалақы ала бастайды. Бұдан кейін 1921 ж. Бұхараға барған Исмаил Субхи Коммунистік партияның мүшесі ретінде іс-әрекет жасап, жұмыстарын еркін түрде жүргізетін еді. Онымен Түркістанда бірнеше рет кездескен Заки Уалиди Тоған Түркістан Ұлттық Одағын құруда Исмаил Субхидің тигізген ықпалы өте зор болғандығын жазады [9, с. 340]. Түркістанда өз міндетін атқарғаннан кейін қыркүйек айының соңында Түркияға оралған Исмаил Субхи Түркістанның соңғы жағдайы мен өзінің атқарған жұмыстары туралы есеп дайындап, Ататүрікке ұсынады [10, с.3]. Осы кездегі Мұстафа Субхидің қызметіне кеңірек тоқталуға болады. 1918 ж. жазында Кеңес Республикасына Қазан-Орал-Самара майданында чехословак корпусы үлкен қауіп төндіреді. Осындай қиын кезеңде ішкі Ресей мұсылмандары жөніндегі комиссариат құрып, оның басшылығына татар революционері Мулланур Вахитов, көмекшілігіне Ғалымжан Ибрагимов тағайындалды. Осы комиссияның алқасына Мұстафа Субхи де енгізілген. Ол редакторы болған «Еки дюнья» газетін шығаруда Вахитов, Ибрагимов, Манатовтар көмектескен. («Еки дюнья» 1918-1919 жылдарда Мәскеуде, кейін Орталық мұсылман коммунистерінің, РК(б) П Шығыс халықтары коммунистік ұйымдары Орталық мұсылман бюросы жанындағы түрік секциясының және Коммунистік (большевиктік) партияның Қырым облыстық мұсылмандық бюросының орган ретінде Симферопольде жарық көріп тұрды) [11, с.192]. осындай қызметіне қарамастан Түркия мен Кеңес Одағы арасында саяси салқындық орын алуына байланысты Түркияға шақыртып алынған Мұстафа Субхи өз елінде қуғынға ұшырап, атып өлтіріледі.

Жалпы, Түркістандағы ұлт-азаттық қозғалысқа түрік офицерлері мен жауынгерлерінің қызмет жасаған түрік зиялылары – ғалымдар, саясаткерлер, әскери қызметкерлердің өлкедегі ұлт-азаттық қозғалысқа әрқайсы өз шамалары мен қабілетіне қарай үлес қосты. Олардың осы қызметтеріне түрткі болған ең басты себеп, ол түркі халықтарының бірлігіне қызмет жасау болатын.

1. Шоқай М. Шығармаларының толық жинағы. 12 том. 1 том. – Алматы: Дайк-Прес, 2012. -544 б.

2. Ражанов К.К. Фаргона водийсидаги истиқлолчилик харакати: мохияти ва асосий рижволаниши босқичлари (1918-1924 йиллар) / Қ.Ражанов. – Тошкент: «Yangi nahr», 2015. -240б.

3. Мунавар Қари Абдурашидхан. Естеліктерімнен //Қазақ ұлт-азаттық қозғалысы. А. 8т.
4. Хаустов В., Самуэльсон Л. Сталин, НКВД и репрессии 1936-1937 гг. / В.Хаустов, Л.Самуэльсон. –М.: Российская политическая энциклопедия (РОСПЭН); Фонд первого Президента России Б.Н.Ельцина. 2010. -432 с. : ил. –(История сталинизма)
5. Хаит Б. Түркістан 1917 жылдың қарсаңында / неміс тілінен аударған Г.К. Көкебаева // Алаш. 2006. -№ 4.
6. Қыдырәлиев Д. Мұстафа Шоқай.-Астана: Фолиант, 2007. -320 б.
7. М. Saray, Atatürk ve Türk Dünyası, Ankara, 1995.
8. R.Çakıröz, “Türkistan’da Türk Subayları”, (yazan: T.Kocaoğlu), TDTD, S.6, 15 Haziran 1987.
9. Z.V.Toğan, Hatıralar, Ankara 1999. -s.346.
10. Baş Maqale, “Türkiye Cumhuriyetinin 10 Yıllığı”, Yaş Türkistan, S:46, 1933.-47s.
- 11 Пылев А.И. Политическое положение Бухарского ханства в 1917 1920 гг. Выбор путей развития. – СПб.: Петербургское Востоковедение, 2

**САЯСИ ЖӘНЕ ӘЛЕУМЕТТІК ТАРИХ
ПОЛИТИЧЕСКАЯ И СОЦИАЛЬНАЯ ИСТОРИЯ
POLITICAL AND SOCIAL HISTORY**

УДК 327 (574)
МРНТИ

Абдыхалықов Қ.С.¹

*¹Алматы Менеджмент Университеті, халықаралық қатынастар (PhD) докторы,
«Менеджмент және маркетинг» кафедрасының доценті,
k.abdykhalykov@altau.edu.kz*

Исенова Д.Н.²

*²Менеджмент Университеті, «Менеджмент және маркетинг» кафедрасы, магистрант,
Алматы, d.isenova@altau.edu.kz*

Абдыхалықов К.С.¹

*¹доктор (PhD) международных отношений, доцент кафедры «Менеджмент и
Маркетинг» Алматы Менеджмент Университета, k.abdykhalykov@altau.edu.kz*

Исенова Д.Н.²

*²магистрант, кафедра «Менеджмент и Маркетинг» Алматы Менеджмент Университета,
d.isenova@altau.edu.kz*

Dr. Kairzhan Abdykhalykov¹

¹PhD in IR, Chair of Management and Marketing, Almaty Management University

Ms. Dinara Isenova²

*²Almaty Management University
MSc student, Chair of Management and Marketing,*

**INTERNATIONALIZATION OF HIGHER EDUCATION:
TOWARDS A CONCEPTUAL FRAMEWORK**

Abstract

There are various reasons for arguing that internationalization will become increasingly important in the higher education sector. First, there are two widely recognized arguments, which have so far served as main driving forces for internationalization. Academic and professional requirements for graduates increasingly reflect the demands of the globalization of societies, economy and labour markets and thus higher education must provide an adequate preparation for that. These requirements include not only academic and professional knowledge, but also multilingualism, and social and intercultural skills and attitudes. The level of specialization in research and the size of the investments that are indispensable to certain fields of research and development require collaborative efforts and intensive international cooperation.

Second, the following two developments are increasingly influencing the international dimension of higher education: 1) the recruitment of foreign students has become a significant factor for institutional income and of national economic interest; 2) the use of new information and communication technologies in the delivery of education and the involvement of private actors in this mean that national borders and the role of national governments in education become blurred.

These reasons demonstrate the fact that higher education has now become a real part of the globalization process: the cross-border matching of supply and demand. Consequently, higher education can no longer be viewed in a strictly national context. This calls for a broader definition of internationalization, which embraces the entire functioning of higher education and not merely a dimension or aspect of it, or the actions of some individuals which are part of it.

The purpose of this article is to provide a conceptual and organizational framework of internationalization of higher education. This includes a discussion on the meaning and definition of the term, a description of the various rationales for and approaches to internationalization, and an analysis of strategies of integrating international dimensions in a higher education institution.

Keywords: internationalization, policy, globalization, higher education, international dimension, international cooperation.

ЖОҒАРЫ БІЛІМ БЕРУДІ ИНТЕРНАЦИОНАЛИЗАЦИЯЛАУ ТҰЖЫРЫМДАМАЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

Аңдатпа

Мақаланың мақсаты жоғары білім беру интернационализациялаудың тұжырымдамалық және ұйымдас-тырушылық құрылымына кіретін ұғымдық мән-мағынасын талдау, интернационализациялаудың әр түрлі негіздеме мен тұрғыларды анықтау, және де жоғары оқу орнындағы халықаралық өлшемдердің интеграциялау стратегияларын аңғару үдерістерін тұсынуы болып табылады. Интернационализациялау үдерістерін дамыту-да жоғары білім беру саласындағы халықаралық тәжірибесі мен ұлттық деңгейдегі саясатының ерекшеліктері қарастырылады.

Қазіргі таңда жоғары білім беру ғаламдану үдерісінің тармағы ретінде айналымға енді. Сөйтіп, жоғары білім беру ендігі ұлттық шеңбер қарарнамасымен қатар интернационализация арқасында біршама кең ауқымды мағынада танылуда. Мақала мазмұны жағынан Қазақстан Республикасы жоғары білім беру саласындағы ин-тернационализациялауды негіздеуге мүмкіндік бере алады.

Түлектерге берілетін академиялық пен кәсіптік талаптар тек академиялық пен кәсіптік біліктерді ғана қамтып өтпейді, сонымен бірге көп тілдерді меңгеру, әлеуметтік пен мәдениетаралық дағдыларды қамтиды. Қазақстандық ЖОО-лардың политілдік оқытуға көшу көбінен шетелдік ЖОО-лармен жаңа екіжақтық білім беру бағдарламаларын құрастыру, сондай-ақ білім алушылар мен оқытушылардың академиялық ұтқырлығы үдерістермен өзара байланысты болып келеді. Мақалада белгіленген өзекті мәселелері жоғары білім беруді интернационализациялаудың қазіргі құралдарын талдауы негізінде қарастырылады.

Түйін сөздер: интернационализациялау, саясат, ғаламдану, жоғары білім беру, халықаралық өлшем, халық-аралық ынтымақтастық.

КОНЦЕПТУАЛЬНЫЕ ОСНОВЫ ИНТЕРНАЦИОНАЛИЗАЦИИ ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ

Аннотация

Целью статьи является предоставление концептуальной и организационной структуры интернационализа-ции высшего образования, что включает в себя обсуждение значения и определения термина, описание раз-личных обоснований и подходов к интернационализации, а также анализ стратегий интеграции междунаро-дных измерений в высшем учебном заведении. Рассматриваются как международная практика, так и особен-ности национальной политики в сфере высшего образования по развитию процессов интернационализации.

Высшее образование в настоящее время стало реальной частью процесса глобализации. Следовательно, высшее образование больше не может рассматриваться только в национальном контексте, т.к. интернациона-лизация расширяет традиционные рамки понимания высшего образования. Содержание статьи можно исполь-зовать для обоснования интернационализации высшего образования в Республике Казахстан.

Академические и профессиональные требования к выпускникам включают не только академические и профессиональные знания, но также развитие многоязычия, а также социальные и межкультурные навыки. Переход казахстанских вузов к полиязычному обучению во многом обусловлен разработкой новых совмест-ных образовательных программ с зарубежными вузами, а также развитием академической мобильности обу-чающихся и преподавателей. Указанные концептуальные вопросы были раскрыты в статье на примере анализа современных инструментов интернационализации высшего образования.

Ключевые слова: интернационализация, политика, глобализация, высшее образование, международное измерение, международное сотрудничество.

Internationalization of higher education is seen as one of the ways a country responds to the impact of globalization, yet at the same time respects the individuality of the nation. While the various meanings attached to the term internationalization illustrate its complexity and richness as a concept, it is clear that the key element in the term is the notion of between or among nations and cultural identities. A country's unique history, indigenous culture(s), resources, priorities, etc. shape its response to and relationships with other countries. Thus national identity and culture are keys to internationalization of higher education.

There are several key concepts in internationalization definition, e.g. the idea of internationalization being a dynamic process and not a set of isolated activities, integration or infusion that contributes to the sustainability of the international dimension. Finally, this definition refers to the primary and universal functions of an institution of higher education, namely, teaching, research and service to society.

However, some scholars argue that, in this definition, no further goal of the process of internationalization is indicated. This could suggest that internationalization is an aim itself, while in many countries and settings it is rather seen as a means to achieve a wider goal, e.g. quality improvement, restructuring and upgrading of higher education systems and services [1].

They attempt to include in the definition «any systematic, sustained efforts aimed at making higher education responsive to the requirements and challenges related to the globalization of societies, economy and labor markets» [2]. It can thus be said that such internationalization is not merely an aim itself, but an important resource in the development of higher education towards, first of all, a system in line with international standards; secondly, one open and responsive to its global environment.

A review of the literature as well as the practice of international education over the last decade reveals that several major authors have generally used a similar typology of “approaches”.

By “approaches” the authors refer to the stances adopted by persons in leadership positions towards the promotion and implementation of programs aimed at internationalization. Although the categories of approach the authors use sometimes include overlapping elements, there are basically four different approaches being used to describe the concept of internationalization.

The activity approach, which promotes activities such as curriculum, student/faculty exchange, technical assistance, and international students. This approach is one that has been most prevalent and is characteristic of the period when one described the international dimension in terms of specific activities or programs. However, by looking at the international dimension as a series of activities, they are prone to be considered as distinct programs in terms of their operation. This often leads to a rather fragmented and uncoordinated approach to internationalization, whereby the relationship, impact and benefits between and among the activities are not taken into consideration.

The competency approach, which emphasizes the development of skills, knowledge, attitudes and values in students, faculty and staff. The issue central to this approach is how generation and transfer of knowledge help to develop competencies in the personnel of the higher education institution so that they become more internationally knowledgeable and interculturally skilled. Thus, in this approach, the development of internationalized curricula and programs is not an end in itself but a means towards developing the appropriate competencies in the students, staff and faculty. While there is a growing interest in the competency approach due to the increasing orientation towards the demands and concerns of the labor market, there is an urgent need for further applied research to identify those competencies which help students to be successful national and international citizens and to contribute to local and global work environments.

The ethos approach, which emphasizes creating a culture or climate that values and supports international/intercultural perspectives and initiatives. This approach relates more to organizational development theories which focus on the creation of a culture or climate within an organization to support a particular set of principles and goals. This approach acknowledges that the international dimension is fundamental to the definition of a university or any other institutions of higher learning, and believes that without a strong belief system and supportive culture, the international dimension of an institution will never be realized.

The process approach, which stresses integration or infusion of an international/intercultural dimension into teaching, research and service through a combination of a wide range of activities, policies and procedures. A major concern in this approach is the need to address the sustainability of the international dimension. Therefore, the emphasis is placed on program aspects as well as organizational elements such as policies and procedures.

Just as there are a variety of ways to describe and define internationalization, there are also a number of different rationales or motivations for wanting to integrate an international dimension into higher education. Aigner et al suggest that there are three major reasons for the internationalization of higher education:

- 1) interest in international security;
- 2) maintenance of economic competitiveness;
- 3) fostering of human understanding across nations.

Aigner et al point out that these are not absolute or mutually exclusive reasons for internationalization and that they differ greatly in content and emphasis [3].

Scot identifies seven imperatives for global education. They include economic competitiveness, environmental interdependence, increasing ethnic and religious diversity of local communities, the reality that many citizens work for foreign-owned firms, the influence of international trade on small business, the fact that college graduates will supervise or be supervised by people of different racial and ethnic groups

from their own, and national security and peaceful relations between nations. Warner examines the various assumptions and imperatives that underlie or drive the internationalization agenda at different universities. He proposes three different models in an attempt to capture the diverse approaches to the internationalization of a university. In the competitive model, introducing international content into curricula and other elements of campus life is chiefly a means to make students, the institution, and the country more competitive in the global economic marketplace. The liberal model identifies the primary goal of internationalization as self-development in a changing world and/or global education for human relations and citizenship. The social transformation model suggests that the most important goal of internationalization is to give students a deeper awareness of international and intercultural issues related to equity and justice, and to give them the tools to work actively and critically towards social transformation. Davies states that internationalization is 'closely linked with financial reduction, the rise of academic entrepreneurialism and genuine philosophical commitment to cross-cultural perspectives in the advancement and dissemination of knowledge' [4]. This view reflects the tight fiscal situation facing universities today and places international activity in the context of revenue-producing work.

According to Johnston & Edelstein, the dominant argument for internationalizing higher education is that it will ensure the nation's economic competitiveness. They have, however, acknowledged that while this argument has considerable force, it also has limitations as the very notion of international competition may be losing its meaning. The dissociation of businesses from their home countries is increasingly common as domestic enterprises evolve into international, then multinational, and then global ones. Knight & De Wit mention the political and economic rationales (including arguments related to economic growth and investment in the future economy, the labor market, foreign policy, financial incentives and national educational demand), and educational and cultural rationales (including development of the individual, the international dimension to research and teaching, institution building, quality improvement, and statements on the cultural function). Also, Blumenthal et al discern that internationalization policy can have political, economic, educational, cultural or academic, scientific and technological dimensions. In a later study, Knight clusters the possible rationales for internationalization into four groups: political, economic, academic and cultural/social, which this author believes is particularly useful to bring a framework and some logic to the discussion of the rationales.

The political rationale relates to issues concerning the country's position and role as a nation in the world, e.g. security, stability and peace, ideological influence, etc. Historically, international education was seen as a beneficial tool for foreign policy especially with respect to national security and peace among nations. While this is still a consideration today, it does not have the importance it once did [5].

Education, especially higher education, is often considered as a form of diplomatic investment for future political and economic relations. For example, scholarships for foreign students who are seen as promising future leaders are considered to be effective way of developing an understanding of and perhaps affinity for the sponsoring country. This affinity may prove to be beneficial in future years in terms of diplomatic or business relations.

The economic rationale refers to objectives related to either the long-term economic effects, where internationalization of higher education is seen as a contribution to the skilled human resources needed for international competitiveness of the nation, and where foreign graduates are seen as keys to the country's trade relations, or the direct economic benefits, e.g. institutional income and net economic effect of foreign students, etc.

Knight describes internationalization of higher education as «the process of integrating an international/intercultural dimension into the teaching, research and service functions of the institution». The preservation and promotion of national culture is a strong motivation for those countries which consider internationalization as a way to respect cultural diversity and counter balance the perceived homogenizing effect of globalization. The acknowledgement of cultural and ethnic diversity within and between countries is considered as a strong rationale for the internationalization of a nation's education system [6].

The academic rationale includes objectives related to the aims and functions of higher education. One of the leading reasons cited for internationalizing the higher education sector is the achievement of international academic standards for teaching and research. It is often assumed that by enhancing the international dimension of teaching, research and service, there is value added to the quality of a higher education system. This premise is clearly based on the assumption that internationalization is considered to be central to the mission of the institution and is not a marginalized endeavor. Linked to the notion of enhancing the quality of education is the idea that internationalization is often a positive change agent

for institutional building. International activities may serve as catalysts for major institutional planning/review exercises, or help with institution building through the enhancement of the human, technical or management infrastructure systems.

The cultural/social rationale concentrates on the role and place of the country's own culture and language and on the importance of understanding foreign languages and culture.

At the institutional level, the economic motive or market orientation is becoming more prevalent as well. A rigorous debate is now under way as to whether the export of education products to international markets is in fact contributing to the international dimension of teaching, research and service. Clearly, there can be a direct and beneficial relationship between an international market orientation and the internationalization of the primary functions of a university/college or institute. If one is to ensure that improving the quality of higher education is the primary goal of internationalization, not the development of international export markets, it is essential to find the balance between income-generating motives and academic benefits. Related to this point is the need for improved intercultural understanding and communication. The preparation of graduates who have a strong knowledge and skill base in intercultural relations and communications is considered by many academics as one of the strongest rationales for internationalizing the teaching/learning experience of students in undergraduate and graduate programs [7].

When analyzing rationales, it is necessary to take into account the diverse stakeholder groups within higher education: government, education and private sectors.

The Government Sector includes the different levels of government ranging from supra-national bodies to national, regional and local. Within the government sector there are many different stakeholder groups which have a vested interest in the international dimension of higher education. The most obvious are the education departments. There are other government units, such as foreign affairs, culture, economic development and trade, and science and technology, which all have an interest in the international dimension of higher education. The Education Sector includes the different types of institutions (colleges, institutes, polytechnics, universities) which make up a system; the scholarly research and discipline groups; the professional and membership associations; students, teachers, researchers, administrators; and other advocacy or issue groups.

The Private Sector is a heterogeneous group, owing to the varied interests of the manufacturing, service or trade companies, the nature of their products and services as well as their geographical interests. Another influencing factor is the size of the company and whether it is local, national or transnational in ownership. It is important to recognize that the private sector is much broader than private education providers.

It is clear that different stakeholders will attribute different levels of importance to the four major rationale categories. However, what is most important to note is whether the difference in the level of importance is reason for conflict or collaboration among the stakeholder groups and whether it leads to a weakened or strengthened position for the international dimension. Therefore, it is important for an individual, institution or national body belonging to any of the sector groups to analyze the diversity and/or homogeneity of rationales and assess the potential for conflict or complementarity of purpose.

In the examination of establishment and implementation of national policies for internationalization and of the influence of internationalization on the national higher education system and institutions, specific attention should be paid to the interplay of various international and national forces and actors.

Based on a review of the literature, a number of elements have been identified which play an important role in the internationalization process. In most cases, the elements are different types of academic activities, e.g. student/faculty exchanges, curriculum, recruiting/hosting international students. In other cases, organizational factors such as policy statements, annual planning and review systems are identified as the elements. Differentiating between academic and organizational elements is essential. By only focusing on the academic or program activities one can overlook the process issues, which are important to ensure that the different activities reinforce each other, that they become central to the mission of the institution. Internationalization must be entrenched in the culture, policy, planning and organizational process of the institution so that it can be both successful and sustainable.

Tables 1 and 2 provide summaries of the important elements identified by many researchers. In most cases the researchers have not categorized an element as an academic/program activity or as an organizational factor. They have been labeled as such to make the point that both are important.

Table 1. *Summary of Organizational Elements of Internationalization*

Governance	Expressed commitment by senior leaders
	Active involvement of faculty and staff
	Articulated rationale and goals for internationalization
	Recognition of international dimension in mission statements and other policy documents
Operations	Integrated into institution-wide and departmental planning, budgeting and quality review systems
	Appropriate organizational structures
	Communication systems (formal & informal) for liaison and coordination
	Balance between centralized and decentralized promotion and management of internationalization
	Adequate financial support and resource allocation systems
Support Services	Support from institution-wide services units, i.e., student housing, registrariat, counseling, fundraising, etc.

Table 2. *Summary of Academic/Program Elements of Internationalization*

Academic Program	Student exchange programs
	Foreign language study
	Internationalized curriculum
	Area or thematic studies
	Work/study abroad
	International students
	Teaching/learning process
	Joint and double degree programs
	Cross-cultural training
	Faculty/staff mobility program
	Visiting lecturers and scholars
	Link between academic programs and research, training and development assistance
Research and Scholarly Collaboration	Area and theme centers
	Joint research projects
	International conferences and seminars
	Published articles and papers
	International research agreements
	Researcher and graduate student exchange programs
	International research partners in academic and other sectors
Link between research, curriculum and teaching	
Extra-curricular Activities	Student clubs and associations
	International and intercultural campus events
	Liaison with community-based cultural groups
	Peer groups and programs
	Alumni development programs
Social, cultural and academic support system	
External Relations and Services (Domestic & Offshore)	Community-based partnerships and projects with non-government groups or private sector companies
	International development assistance projects
	Customized/contract training programs offshore
	Link between development projects and training activities with teaching and research
	Community service and intercultural project work
	Offshore teaching sites and distance education
	Participation in international networks
Offshore alumni chapters	

Overall, it appears that nowadays globalization represents is an important problem for higher education as the model of the future educational system and the personnel qualification depend on the proper integration of globalization and internationalization elements into the academic process. Globalization is the top level of internationalization and it has an impact on education through the enhancement of its international dimension. Globalization of world processes is the main driving force of internationalization of education on all the management levels: global, national, institutional.

1. Beck, Kumari (2012). *Globalization/s: reproduction and resistance in the internationalization of higher education*. 35. *Canadian Journal of Education*. pp. 133–148.
2. Davies, J. L. (1995) *University Strategies for Internationalisation in Different Institutional and Cultural Settings*, in P. Bok (Ed.) *Policy and Policy Implementation in the Internationalisation of Higher Education*. Amsterdam: European Association for International Education.
3. Hoffman, D.M. (2009). *Changing Academic Mobility Patterns and International Migration: What Will Academic Mobility Mean in the 21st Century?* *Journal of Studies in International Education*, 13 (3), pp. 347-364.
4. Hudzik, J.K. (2011). *Comprehensive Internationalization. From Concept to Action*. NAFSA: Association of International Educators, Washington (D.C.).
5. KhorsandiTaskoh, Ali (2014). *A Critical Policy Analysis of Internationalization in Postsecondary Education: An Ontario Case Study*. Ontario: Western University.
6. Knight, Jane (2004). *Internationalization remodeled: Definitions, approaches and rationales*. *Journal of Studies in International Education*. pp. 5–31.
7. Van der Wende, M. C. (2001) *Internationalization Policies: about new trends and contrasting paradigms*, *Higher Education Policy*, 14, pp. 249-259.

УДК: 94(574)+338.48:93(574)
МРНТИ 11.25.41

Алдашева А.А.¹

¹к.и.н. старший преподаватель кафедры страноведения и туризма
КазНПУ им. Абая, Республика Казакстан, г.Алматы.
e-mail: E-mail: aldashieva75@mail.ru

Алдашева А.А.¹

¹Абай атындағы ҚазҰПУ елтану және туризм кафедрасының т.ғ.к., аға оқытушысы,
Қазақстан Республикасы, Алматы қ.
E-mail: aldashieva75@mail.ru

Aldasheva A.A.¹

¹Candidate of history Kazakh National Pedagogical University named after Abay Almaty Republic
Kazakhstan. Regional Geography and Tourism Department .
Almaty. e-mail: E-mail: aldashieva75@mail.ru

ПРОБЛЕМЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ ТУРИЗМА РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

Аннотация

В данной статье рассматривается история развития международного туризма Казахстана. Туризм – сложное, разностороннее и многообразное явление, имеющее важное значение для развития экономики, политики и культуры как отдельного государства, так и ряда государств, различных по уровню развития экономики, политическому строю, системе государственного управления, идеологии, этническому составу населения, жизненному укладу. Оказывая значительное влияние на развитие национальной экономики и мировой торговли, международный туризм одновременно является фактором политической стабильности и развития государственности, источником позитивного валютного баланса во внешнеэкономическом обмене и реальным символом мирного прогресса. Исторический анализ развития туризма в Казахстане чрезвычайно важен для определения вклада Казахстана в мировую экономику, политику и культуру, для оценки перспектив взаимовыгодного международного социально-экономического и культурного сотрудничества. Реализуя туристский продукт, страна формирует активный валютный баланс, компенсирует валютными поступлениями пассив по другим статьям платежного баланса, ускоряет инвестиционный процесс, получает возможность развития остальных регионов и модернизации индустрии. Геополитическое положение Казахстана, расположенного в центре материка Евразия, сложный этнический состав, стремление к формированию открытой рыночной системы в экономике вызвали необходимость ведения миролюбивой внешней политики.

Ключевые слова: международный туризм, политическая стабильность, внешнеэкономическая стабильность, национальная экономика.

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ТУРИЗМНІҢ ДАМУ БОЛАШАҒЫ ЖӘНЕ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Аңдатпа

Бұл мақалада Қазақстанның халықаралық туризмінің даму тарихына ерекше көңіл бөлінген. Халықаралық туризм бұл халықаралық экономикалық байланыстардың айрықша түрі болып табылады, қазіргі кезде жедел дамып келеді. Халықаралық туризм шетел валютасының белсенді көзі болып табылады және де ол мемлекеттің төлем балансына әсер етеді. Халықаралық туризм көптеген елдердің экономикасына ғана емес, соныме қатар олардың әлеуметтік-мәдени ортасына, экологиясына да әсерін тигізеді. Халықаралық туристер деп өз елінен басқа елдерге саяхаттайтын, бүкіл әлемдік сауда ұйымының статистикасына тіркелген азаматтарды атайды. Туризмнің даму қарқыны бүкіл әлем бойынша жылдан жылға ұлғаюда. Қазақстан азаматтары белсенді турист болып, өз отанымыздың табиғатын жақсылап білуді көздеп, оның барлық жерлердің табиғаттын, салт-дәстүрі мен мәдениет ерекшеліктерін танып білуде. Туристік саланың өзіндік сипатының болуы оның ресурстарының жаңарып отыруымен, экономиканың басқа секторларымен салыстырғанда тәуелсіздігімен ерекшеленеді. Туризм индустриясының дамуының көлемі мен бағыты халықтың орналастыру, қозғалыс, тамақтандыру, көңіл көтеру құралдарындағы сұранысына негізделеді.

Кілт сөздер: халықаралық туризм, туризмінің дамуы, маршрут, саясат, туристік қызмет.

PROBLEMS AND PROSPECTS OF DEVELOPMENT OF TOURISM OF REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

Abstract

The geopolitical location of Kazakhstan, located in the center of Eurasia, a complex ethnic composition, the desire to create an open market system in the economy made it necessary to conduct a peaceful foreign policy. Kazakhstan announced to the world about their positions as soon as proclaimed independence. “The Republic of Kazakhstan its relations with other states based on the principles of international law”, – declared in the Constitution of the Republic of Kazakhstan. The economic conditions of ability to live which are the economic base of tourism have changed, and this business factor has essentially limited participation in tourism of many social strata. The balance between astronomical and working hours, defining extraworking hours has changed. Which is possible for immutable employment and leisure. In a number of departments there were instead of one annual two truncated holidays during different seasons. Levels of knowledge and erudition of the population, public health, an urbanization, character of labor and family-household activity have changed. Simultaneously with it the turistko-excursion system has changed and has accordingly changed vision of a situation and prospects. The thesis about successful geographical and geopolitical position of Kazakhstan which became an ordinary stamp in works of the authors far from knowledge tourism of technologies is doubtful. World practice has proved that high cost of the entry visa reduces quantity of tourists.

Key words: international tourism, development of tourism, route, policy, tourism services.

Социально-экономические условия развития туризма изменилась в связи с общим кризисом в политике, экономике и культуре, который был вызван сменой общественно-исторической формации. Под воздействием всей совокупности социально-экономических факторов изменилось территориальное-отраслевое разделение труда, взаимосвязи стран, регионов и отраслей экономики, экономические связи с территориальными комплексами, существенному значению приобрела производственная сфера.

Изменились материальные условия жизнедеятельности, являющиеся экономическим фундаментом туризма, и этот экономический фактор существенно ограничил участие в туризме многих социальных слоев. Изменился баланс между астрономическим и рабочим временем, определяющий вне-рабочее время, которое возможно для непреложных занятий и досуга. В ряде ведомств появились вместо одного годового два укороченных отпуска в разные сезоны. Изменились уровни информированности и образованности населения, общественного здоровья, урбанизации, характер трудовой и семейно-бытовой деятельности.

Международный и внутренний туризм в каждой стране базируется на социальной политике, которая связывает планы туристского развития с планами социально-экономического развития. Поэтому важно определить цели и ресурсы политики развития туризма, оценить воздействие этой политики на производство, потребление, окружающую природную и социальную среду.

Реализуя туристский продукт, страна формирует активный валютный баланс, компенсирует валютными поступлениями пассив по другим статьям платежного баланса, ускоряет инвестиционный процесс, получает возможность развития остальных регионов и модернизации индустрии. Вывозя

валюту в обмен на туристский продукт другой страны, государство создает пассивный платежный баланс, инвестируя капитал в экономику другой страны.

Туристский бизнес – одна из наиболее быстро развивающихся отраслей мирового хозяйства, на которую приходится около 6% мирового валового национального продукта, 7% суммарных капитальных вложений, 11% мировых потребительских расходов и 5% всех налоговых поступлений. К 1995 году каждое 16-е рабочее место в мире приходилось на туризм [1].

Основными направлениями деятельности различных стран в области международного туризма являются: развитие, модернизация и расширение материально-технической базы туризма, подготовка и воспитание кадров занятых в сфере туристской деятельности, популяризация и дальнейшие совершенствование организованного туризма, включая социальный и молодежный. Значительное внимание уделяется повышению экономической эффективности иностранного туризма, а также улучшению качества предоставляемых услуг [2]. При этом существуют особенности в общественно-экономическом и культурном статусе туризма развитых и развивающихся стран.

Единообразное развитие мирового и казахстанского туризма устанавливается из наличия общих форм, методов и содержания туристской деятельности: индивидуальных и групповых туров, транспортно-туризма с использованием гостиниц и турбаз, культурно-познавательного и других видов туризма, продвижения на рынок туристского продукта путем рекламы, выставок и других мероприятий, общественных и государственных турорганизаций, транспортных отраслевых турорганизаций, акционерных обществ, предприятий со смешанным иностранным и отечественным капиталом, филиалов за границей, частных и правительственных предприятий, правовой базы, идеологического обеспечения, туристских ресурсов в виде историко-культурных, природных, промышленных, лечебных и других объектов. Их общность устанавливается для разных исторических периодов и стран.

Международный туризм способствует мировой интеграции и глобализации созданием различных межгосударственных и неправительственных, коммерческих и общественных организаций: научных, журналистских, транспортных лингвистических, технических, гостиничных, ресторанных.

Туристский потенциал страны определяется географическими, климатическими, природными, ископаемыми, минеральными, сельскохозяйственными, индустриальными, научными, технологическими, трудовыми и культурно-историческими ресурсами. Он представляется на международных форумах, участие в которых особенно важно для новых государств, потому что на этих форумах представители сотен стран обмениваются информацией во всех ее формах. Примечательно, что туристская деятельность, замыкая на себе множество различных отраслей науки, культуры, сельского хозяйства и промышленности, содействует всесторонней демонстрации достижений этих отраслей не международном уровне, а также самого туризма. Международный туризм наряду с другими видами экономических, культурных, социальных, научных и технических связей государств является важным фактором укрепления взаимного доверия и вносит значительный вклад в решение таких проблем, как поддержание мира, укрепление дружеских взаимоотношений между государствами. Туризм – явление взаимообусловленного и исторически складывающегося сочетания национальных и интернациональных факторов [3].

Туризм обладает огромной стабилизирующей возможностью в осуществлении многовекторной внешней политики государств мира, так как в туристской деятельности участвуют множество секторов экономики развитых стран и лидеров сегодняшнего мира.

1 Квартальнов В.А. Иностранный туризм, Москва, 2015– С.205.

2 Гуляев В.Г. Организация туристской деятельности, Москва, 2014-С.143

3 Барчукова Н.С. Международное сотрудничество государств в области туризма, Москва, 2015– С.25.

УДК 11.25.43
МРНТИ 03.09.03

Амирбек А.¹

¹Доктор PhD, Халықаралық қатынастар кафедрасы,
Қ.А. Ясауи атындағы ХҚТУ, aidarbek.amirbek@ayu.edu.kz

Маханов Қ.²

²Қ.А. Ясауи атындағы ХҚТУ Еуразия ғылыми-зерттеу
институтының ғылыми қызметкері, username1006@gmail.com

Амирбек А.¹

¹Доктор PhD, МКТУ имени Х.А. Ясави, кафедра Международных отношений,
aidarbek.amirbek@ayu.edu.kz

Маханов Қ.²

²научный сотрудник Евразийского научно-исследовательского института при МКТУ им.
Х.А.Ясави, username1006@gmail.com

Aidarbek Amirbek¹

¹ PhD, Department of International Relations, Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University,
Turkestan, Kazakhstan, aidarbek.amirbek@ayu.edu.kz

Kanat Makhanov²

²Research Fellow at the Eurasian Research Institute,
Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University,
Almaty, Kazakhstan, username1006@gmail.com

REGIONAL DIMENSIONS OF KAZAKHSTAN'S TRADE WITH ITS EEU PARTNERS

Abstract

This paper presents an analysis of trade of Kazakhstan with other EEU member-states at the regional level. The findings confirm the relevance of the geographic location of the regions in predicting their trade with other countries. The regions of the north, east and center of Kazakhstan trade more intensely with other EEU member-states compared to the rest of the regions. The share of trade of southern and western Kazakhstan with EEU partners are relatively smaller. The role of the two major urban centers of Almaty and Astana in trade with EEU countries is highly important since their shares of trade with EEU member-states is very high in comparison to the rest of the regions. The city of Almaty, for instance, accounts for nearly 29% of all the trade with the EEU.

Keywords:EEU, regional trade, gravity theory, location, urban center, geography

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ЕЭО ӘРІПТЕСТЕРІМЕН СЫРТҚЫ САУДА ҚАТЫНАСТАРЫНЫҢ АЙМАҚТЫҚ ТҮРҒЫДАН ТАЛДАНУЫ

Аңдатпа

Мақалада Қазақстан Республикасының «Еуразия экономикалық одақ» елдерімен аймақтық деңгейде сауда қарым-қатынастарына талдау жасалды. Нәтижеде бір елдің басқа да елдермен жасаған сауда қатынастарын болжай білу үшін ең алдымен елдің ішіндегі географиялық аймақтардың ерекшеліктерін жіті зерттеудің өзекті екендігіне баса назар аударылды. Осы орайда, Қазақстан Республикасының солтүстік, шығыс және орталық аймақтарының елдегі басқа да аймақтарына қарағанда «Еуразия экономикалық одақ» елдерімен тығыз сауда қатынастарына ие екендігі анықталды. Бұған қоса батыс және оңтүстік өңірлерінің «Еуразия экономикалық одақпен» сауда қатынастары төмен дейгейде болып табылады. Астана мен Алматы қалаларының «Еуразия экономикалық одақ» елдерімен сауда қатынастарын зерттеудің өзектілігі аса маңызды. Себебі бұл екі қаланың одақ елдерімен сауда қатынастары елдің басқа да аймақтарына қарағанда жоғары қарқында дамып келеді. Мысалы, Алматы қаласының «Еуразия экономикалық одақпен» сауда қатынастары жалпы еліміздің одақпен жасаған сауданың 29% құрайды.

Кілт сөздер: ЕЭО, аймақтық сауда, гравитация теориясы, орналасқан географиялық аймақ, қала орталығы, география.

РЕГИОНАЛЬНЫЕ ИЗМЕРЕНИЯ ВНЕШНЕЙ ТОРГОВЛИ КАЗАХСТАНА С ЕЕ ПАРТНЕРАМИ ПО ЕАЭС

Аннотация

В данной статье представлен анализ торговли Казахстана с другими странами-членами ЕАЭС на региональном уровне. Полученные данные подтверждают актуальность географического расположения регионов при прогнозировании их торговли с другими странами. Регионы Севера, Востока и центра Казахстана более интенсивно торгуют с другими странами-членами ЕАЭС по сравнению с остальными регионами. Доля торговли южного и западного Казахстана с партнерами по ЕАЭС относительно меньше. Роль двух крупных городских центров Алматы и Астаны в торговле с странами-членами ЕАЭС очень важна, поскольку их доли торговли с государствами-членами ЕАЭС очень высоки по сравнению с остальными регионами. Например, город Алматы составляет около 29% всей торговли с ЕАЭС.

Ключевые слова: ЕАЭС, региональная торговля, теория гравитации, месторасположение, городской центр, география.

Introduction

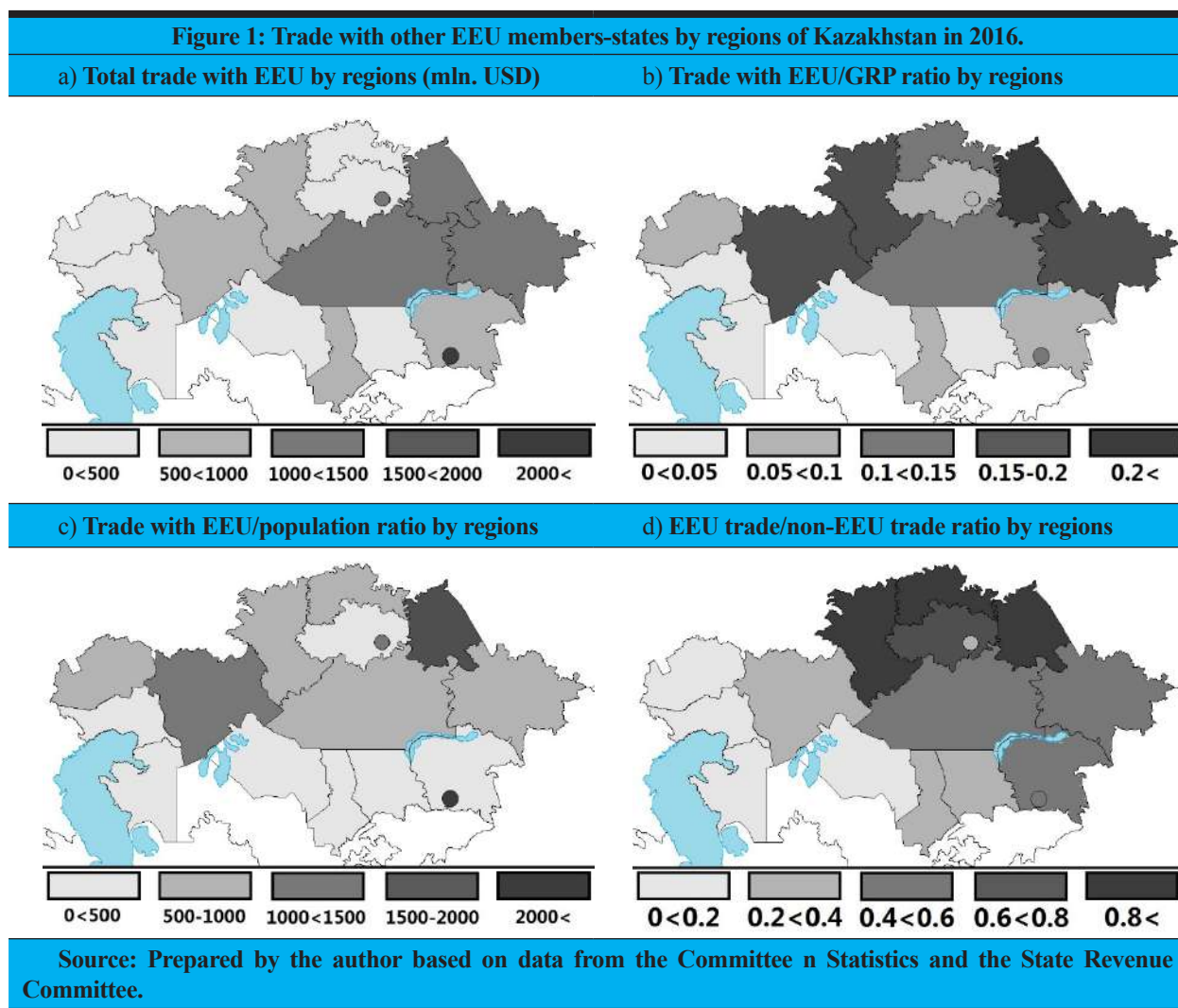
Location plays an important role in determining certain patterns of economic activities. Issues of location, accessibility and peripherality have been put forward in the European spatial economic context by Keeble *et al.* (1982 [1], 1988 [2]) reports of the early 1980s. These analyses were aimed at the identification of European core areas with high accessibility. The basic idea was that underdeveloped region should build better connections with these core regions in order to converge with them in economic development. The connections between regions implied free movement of labor and capital and intense trade. This topic is, however, not thoroughly studied in Kazakhstan in the context of the Eurasian Economic Union (EEU), which was created in 2015 and was the continuation of the Customs Union that existed from 2011 to 2015 between Russia, Kazakhstan and Belarus. The EEU implies a common economic space for all the member-states with free movement of goods, capital, services and people and provides for common policies in macroeconomics, transport, industry, agriculture, energy, foreign trade and investment, customs, technical regulation, competition and antitrust regulation. Kazakhstan borders with two member-states of the EEU, which are Russia in the north and Kyrgyzstan in the south-east. The trade between Kazakhstan and Russia in 2016 amounted to \$12.639 billion while the trade with Kyrgyzstan reached \$576 million. The GDP of Russia is \$1283.7 billion, which is incomparably larger than those of other EEU member-states. For instance, the GDP of Kyrgyzstan in 2016 was at \$6.5 billion. In this light, it would be interesting to see the spatial implication of such neighborhood for Kazakhstan. Particularly, we will compare the patterns of trade of the regions of Kazakhstan with other EEU member-states. Other things being equal, the gravity theory (Tinbergen, 1962) of trade applied to our case of regions of Kazakhstan suggests that regions along the border with Russia and regions with higher GDPs should trade more with Russia due to small distance and high GRP [3]. Recall that according to the gravity theory of trade the patterns of bilateral aggregate trade flows between two countries are proportional to the gross national products of those countries and inversely proportional to the distance between them. Consequently, regions that share common border with Kyrgyzstan should trade more with Kyrgyzstan compared to other regions. This sounds rather rational if to take into account the transportation cost, which tends to be high in Kazakhstan primarily due to its landlocked geographical location (Josheski and Fotov, 2013 [4]; Shepherd and Wilson, 2006 [5]). However, the trade barriers are not limited to formal barriers like borders and distance. They also include unobservable barriers like cultural and historic ties (Anderson and Van Wincoop, 2004) [6].

Data Analysis and Findings

It is worth mentioning that the data for regional trade used for analysis are taken from the State Revenue Committee. The importing or exporting region is identified based on the registration of the firm. Therefore, we can be sure that the role of the major trade hubs is not exaggerated.

In order to see whether it is coherent with the reality and to see whether there are other patterns of trade with EEU-member-states between the regions we compare the ratios

$\frac{\text{Trade with EEU countries}}{\text{GRP}}$, $\frac{\text{Trade with EEU countries}}{\text{Population}}$, $\frac{\text{Trade with EEU countries}}{\text{GRP}}$ for the regions of Kazakhstan based on regional trade data from the Committee on Statistics of the Ministry of the National Economy and the State Revenue Committee of the Ministry of Finance of the Republic of Kazakhstan. The results are presented in Figure 1 below:

As it can be seen from Figure 1 a), the region with the highest amount of trade made with EEU is the city of Almaty (\$3,901.6 mln.), followed by Karaganda (\$1,385.5 mln.), Astana city (\$1,319 mln.) and East Kazakhstan (\$1261.1 mln.) and Pavlodar (\$1,161.5 mln.). Thus, in absolute terms, the trade turnover of the city of Almaty with EEU partners is by far the largest among the regions of Kazakhstan.

The *Trade with EEU countries* ratios are shown Figure 1 b). Thus, the trade with EEU in percentage terms of the GRP is the highest for Pavlodar regions (0.208) followed by Kostanay (0.187), Aktobe (0.156) and East Kazakhstan regions (0.154).

The picture is a bit different when calculated as $\frac{\text{Trade with EEU countries}}{\text{Population}}$. Thus, as it can be seen from Figure 1 c), the city of Almaty (\$2,265.6) has the highest per capita trade with EEU among the regions. Pavlodar (\$1,529.8), Astana (\$1,498.5) and Aktobe (\$1,061.1) also have volumes of trade with EEU in per capita terms. The complete set of ratios by regions are shown in Tables 1-3 below:

Table 1: Trade with EEU/GRP ratio					
	EEU	Russia	Belarus	Kyrgyzstan	Armenia
Kazakhstan	0,1196	0,0023	0,0001	0,0002	0,000000
Akmola	0,0852	0,0836	0,0024	0,0062	0,000000
Aktobe	0,1596	0,1516	0,0034	0,0015	0,000022
Almatycity	0,2031	0,1208	0,0037	0,0048	0,000072
Almty	0,0529	0,0744	0,0017	0,0129	0,000082
Astanacity	0,1017	0,0838	0,0031	0,0009	0,000002
Atyrau	0,0131	0,0139	0,0003	0,0000	0,000001
Karaganda	0,1483	0,1200	0,0037	0,0061	0,000034
Kostanay	0,2746	0,1763	0,0076	0,0036	0,000002
Kyzylorda	0,0174	0,0127	0,0001	0,0009	0,000000
Mangystau	0,0352	0,0217	0,0006	0,0000	0,000000

Pavlodar	0,3466	0,2043	0,0017	0,0021	0,000000
NorthKazakhstan	0,1550	0,0993	0,0023	0,0110	0,000000
EastKazakhstan	0,1282	0,1351	0,0045	0,0144	0,000003
SouthKazakhstan	0,0405	0,0688	0,0023	0,0038	0,000000
WestKazakhstan	0,0538	0,0767	0,0017	0,0005	0,000006
Zhambyl	0,0236	0,0284	0,0011	0,0072	0,000000

Source: Prepared by the author based on data from the Committee on Statistics and the State Revenue Committee.

Table 2: Trade with EEU/Population ratio

	EEU	Russia	Belarus	Kyrgyzstan	Armenia
Kazakhstan	19,5	17,7	0,5	1,3	0,00000
Akmola	464,8	421,5	11,9	31,4	0,00000
Aktobe	1.061,1	1.027,9	22,8	10,2	0,15042
Almatycity	2.265,6	2.114,9	65,0	84,4	1,25306
Almty	290,2	242,5	5,6	41,9	0,26779
Astanacity	1.498,5	1.430,2	52,1	16,2	0,02785
Atyrau	347,5	339,0	8,2	0,3	0,01770
Karaganda	999,1	923,7	28,3	46,8	0,26421
Kostanay	940,5	884,6	38,1	17,8	0,00918
Kyzylorda	64,5	59,8	0,5	4,2	0,00000
Mangystau	238,4	231,2	6,8	0,4	0,00052
Pavlodar	1.529,8	1.501,4	12,8	15,7	0,00000
NorthKazakhstan	551,3	486,1	11,3	53,9	0,00000
EastKazakhstan	903,1	792,3	26,3	84,4	0,01690
SouthKazakhstan	215,0	197,5	6,6	10,9	0,00000
WestKazakhstan	715,5	695,7	15,2	4,5	0,05067
Zhambyl	111,9	86,5	3,3	22,0	0,00000

Source: Prepared by the author based on data from the Committee on Statistics and the State Revenue Committee.

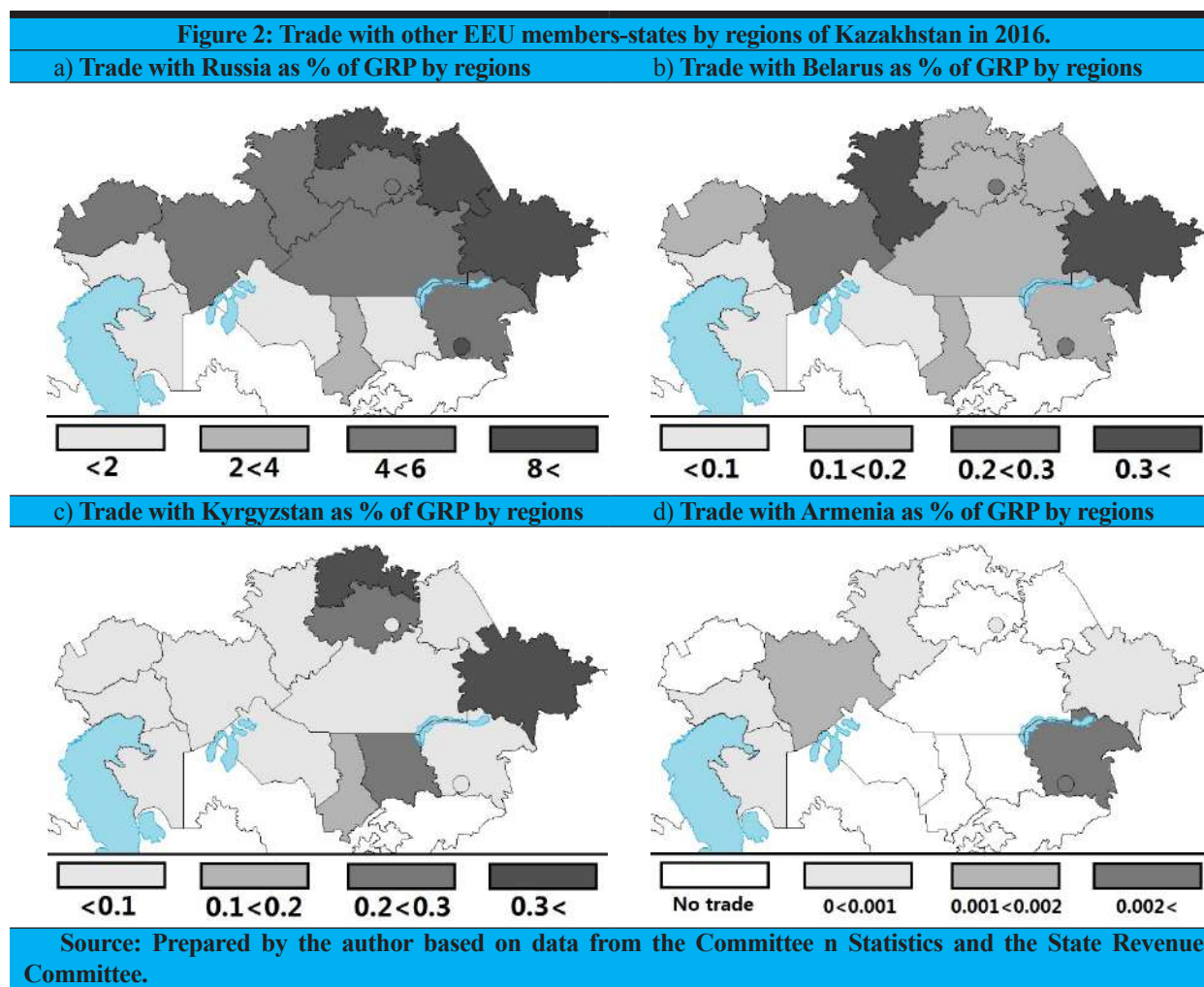
Table 3: EEU trade/non-EEU trade ratio

Trade/Trade	EEU	Russia	Belarus	Kyrgyzstan	Armenia
Kazakhstan	0,281	0,262	0,008	0,012	0,00007
Akmola	0,794	0,720	0,020	0,054	0,00000
Aktobe	0,302	0,293	0,006	0,003	0,00004
Almatycity	0,477	0,445	0,014	0,018	0,00026
Almty	0,583	0,487	0,011	0,084	0,00054
Astanacity	0,315	0,301	0,011	0,003	0,00001
Atyrau	0,016	0,015	0,000	0,000	0,00000
Karaganda	0,451	0,417	0,013	0,021	0,00012
Kostanay	1,045	0,982	0,042	0,020	0,00001
Kyzylorda	0,070	0,065	0,001	0,005	0,00000
Mangystau	0,041	0,039	0,001	0,000	0,00000
Pavlodar	1,024	1,005	0,009	0,010	0,00000
NorthKazakhstan	1,671	1,473	0,034	0,164	0,00000
EastKazakhstan	0,501	0,440	0,015	0,047	0,00001
SouthKazakhstan	0,327	0,301	0,010	0,017	0,00000
WestKazakhstan	0,115	0,112	0,002	0,001	0,00001
Zhambyl	0,307	0,237	0,009	0,060	0,00000

Source: Prepared by the author based on data from the Committee on Statistics and the State Revenue Committee.

The maps drawn and shown in Figure 1 differ from each other. Nevertheless, we can figure out certain trends of trade with other EEU member-states among regions. In general, the trade intensity by regions partially fulfils the predictions of the gravity theory of trade. The regions of northern, eastern, and central Kazakhstan and the cities of Almaty and Astana tend to trade more with the EEU member-states compared to the rest of Kazakhstan. In particular, the Pavlodar region and the city of Almaty have the highest volumes of trade with EEU. Southern regions and the regions of the western Kazakhstan tend to trade much less with other EEU partners.

In order to get a more complete picture of the regional patterns of trade with EEU, the $\frac{\text{Trade with EEU countries}}{\text{GRP}}$ ratio for each EEU member-state was calculated. These results can be found in Figure 2 below:

From Figure 2 a) we can see that many regions tend to trade intensely with Russia. However, the regions of East Kazakhstan, (7.85), Pavlodar (6.67), North Kazakhstan (6.31) and the city of Almaty (7.75) are the regions with the highest trade with Russia by GRP ratios.

As for trade with Belarus shown in Figure 2 b), the picture appears to be very irregular beyond any clue. Thus, the two regions of Kostanay (0.53) and East Kazakhstan (0.34) are by far the leading ones in terms of trade with Belarus. The regions of Almaty (0.25) and Astana (0.21) and the region of Aktope (0.23) also tend to have higher volume of trade with Belarus compared to the rest of the regions of Kazakhstan.

The trade with Kyrgyzstan appears to be highly concentrated in terms of geography. As we can see from Figure 2 c), the North Kazakhstan and East Kazakhstan regions have by far the highest trade by GRP ratios in relations to Kyrgyzstan compared to the rest of the regions, which is rather unexpected given that these regions do not share common border with Kyrgyzstan and are located far from it.

The ratios of trade by GRP for Armenia also look rather interesting despite the fact that the total trade turnover between Kazakhstan and Armenia was merely around \$3.3 million in 2016. The city of Almaty (0,0052), Almaty region (0,0035) and the region of Aktope (0,0016) have the highest trade ratios with Armenia. The trade ratios with Armenia for the rest of the regions are negligibly small. In fact, half of all the regions of Kazakhstan do not trade with Armenia at all.

Concluding Remarks

The results of our analysis show that the intensity of trade with the countries of EEU varies a lot among the regions of Kazakhstan. Northern, Eastern and Central parts of Kazakhstan and the cities of Almaty and Astana have larger trade turnover amounts with EEU partners than the rest of the country. Meanwhile, despite very large GRP the two main oil-producing regions of Atyrau and Mangystau have the lowest shares of trade with the EEU member-states. Southern regions also have little trade with the EEU. However, the Almaty and South Kazakhstan regions trade significantly more with EEU countries whereas Zhambyl and Kyzylorda regions have the lowest trade ratios with EEU both in absolute and relative terms. The city of

Almaty appears to be extremely important when it comes to the trade with the EEU accounting for nearly 29% of all the trade volume. Three out of all fourteen regions account for nearly half of all the trade with EEU, which are the cities of Almaty and Astana and the Karaganda region. Roughly, the same pattern can be observed in trade with Russia. The trade with Belarus, Kyrgyzstan and Armenia is highly concentrated in regional terms.

The intensity of trade of the regions of Kazakhstan with the EEU member-states varies a lot from region to region and, thus, forming certain patterns that are not fully explained by the gravity theory of trade. The high ratios of trade with Russia in the regions of the north, east and the center of Kazakhstan indicate to the relevance of the transportation cost. However, the extremely low ratios of trade with Russia for major oil producing regions in the west of Kazakhstan questions the relevance of the gravity theory of trade. It also appears to be irrelevant when it comes to the trade with Kyrgyzstan. Our findings also point out the major importance of the two largest urban centers of Almaty and Astana in trade with EEU. Thus, despite their geographical locations, the share of trade done by these urban centers with the EEU countries is considerably high compared to the rest of the regions of Kazakhstan.

[1] Keeble, D., Owens, P.L., and Thompson, C. *Regional accessibility and economic potential in the European Community // Regional Studies* 16 – 1982 -p.419-432

[2] Keeble, D., Offord, J. and Walker, S. *Peripheral Regions in a Community of Twelve Member States // Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities – 1988 – p.41-52*

[3] Tinbergen, J. *Shaping the world economy: suggestions for an international economic policy // Twentieth Century Fund, New York – 1962 – p.92-95*

[4] Josheski, D. and Fotov, R. *Gravity Modeling: International Trade and R&D // MPRA Paper 45550, University Library of Munich, Germany – 2013 – p.73-80*

[5] Shepherd, B. and Wilson, J. S. *Road infrastructure in Europe and Central Asia: does network quality affect trade? // Policy Research Working Paper Series 4104, The World Bank – 2006 – p.1-46*

[6] Anderson, J.E. and Van Wincoop, E. *Gravity with Gravitas: A Solution to the Border Puzzle // American Economic Review* 93(1), – 2003 – p.170-192

УДК 314.15 (574)

МРНТИ 05.11.27

А.Е. Байғараева¹

*¹PhD., ассоциированный профессор Университета Международного Бизнеса,
г. Алматы, Казахстан, E-mail: baigarayeva@gmail.com*

А.Е. Байғараева¹

*¹PhD., Халықаралық бизнес университетінің қауымдастырылған профессоры,
Қазақстан Республикасы, Алматы қ., E-mail: baigarayeva@gmail.com*

Baigarayeva A.¹

*¹PhD., Associate Professor of the University of International Business,
Almaty, Kazakhstan, E-mail: baigarayeva@gmail.com*

ЗНАЧИМОСТЬ ИМИДЖА РЕГИОНА ЧЕРЕЗ МИГРАЦИОННЫЕ ПРОЦЕССЫ

Аннотация

В настоящее время вопрос формирования имиджа региона, области, территории есть основа социально-экономического роста и международных отношений, а также интеграции. Регион сегодня не просто часть страны, но также стратегический объект, влияющий на рост и развитие страны в целом или ее последовательный упадок.

В данной статье рассмотрены некоторые проблемы межрегиональной миграции в Казахстане, а также проанализирована взаимосвязь имиджа региона и миграционных процессов внутри страны. Данная статья опубликована в рамках научно-исследовательского гранта на тему «Формирование позитивного имиджа регионов Казахстана как потенциал консолидации общества» (5098/ГФ4), по приоритету «Интеллектуальный потенциал страны» Комитета науки Министерства образования и науки Республики Казахстан на 2015-2017 годы.

Ключевые слова: имидж региона, миграционные процессы, межрегиональная миграция, региональная инфраструктура.

КӨШІ-ҚОН ҮДЕРІСТЕРІ АРҚЫЛЫ АЙМАҚ БЕДЕЛІНІҢ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ

Аңдатпа

Қазіргі кезеңде аймақ, облыс немесе белгілі бір территорияның беделін қалыптастырудың әлеуметтік-экономикалық пен халықаралық қатынастар, сондай-ақ интеграцияның өсуіне негіз бар. Бүгінгі таңда аймақ тек елдің бір бөлігі ғана емес, сонымен бірге тұтастай алғанда елдің стратегиялық объектісі ретінде, оның өсуіне және дамуына немесе құлдырауына әсер етеді.

Бұл мақалада Қазақстандағы өңіраралық кейбір көші-қон мәселелері өзара байланысын, сондай-ақ өңір және ел ішіндегі кейбір өзекті мәселелері қаралады. Сонымен қатар, бұл мақала 2015-2017 жылдарға арналған Қазақстан Республикасы Білім және Ғылым министрлігі Ғылым комитетінің «Елдің зияткерлік әлеуеті» басымдығы бойынша «Қоғам бірігуінің әлеуеті ретіндегі Қазақстан аймақтарының жағымды беделін қалыптастыру» (5098/ГФ4) тақырыбы бойынша ғылыми-зерттеу гранты аясында жарияланды.

Түйін сөздер: аймақ беделі, көші-қон үдерістері, аймақаралық көші-қон, аймақтық инфрақұрылым.

SIGNIFICANCE OF THE IMAGE OF THE REGION THROUGH MIGRATION PROCESSES

Abstract

At the current time the issue of forming an image of the region, territory is the basis of socio-economic growth and international relations, as well as integration. The region today is not just a part of the country, but also a strategic object that affects the growth and development of the country as a whole or its gradual decline.

This article examines some problems of interregional migration in Kazakhstan, as well as the relationship between the regional image and migration processes within the country. This article was published as part of a research grant on the topic «Forming a positive image of the Kazakhstani regions is a potential for the consolidation of society» (5098/GF4), on the priority of «Intellectual potential of the country» of the Science Committee of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan for 2015-2017.

Key words: region image, migration processes, interregional migration, regional infrastructure.

В современном мире дискурс о значимости регионального имиджа уже не просто актуальная брендовая тема, но и стратегическая практическая задача государства. С каждым годом независимости Республики Казахстан происходит интеграция в политических, экономических, культурных и социальных вопросах. И мировая практика показывает, что именно внимательный подход и развитие каждого отдельного региона приносили эффективные плоды развития и рост для ныне развитых стран. Так, мы зачастую знакомы с региональными брендами не страны в целом, а ее отдельного региона. К примеру, известный мировой бренд красного вина *Cabernet Sauvignon* (Каберне – совиньон) является брендом Бордо, юго-западного винодельческого региона Франции. Интересным является тот факт, что вышеуказанный бренд относится к 17 столетию, и так было всегда. Что специфика отдельно региона определяла узнаваемость страны и не только, а что самое главное влияла на социально-экономическое развитие страны в целом.

В связи с чем, сегодня региональная политика в молодых государствах постсоветского пространства занимает ключевые позиции с целью продвижения наших республик на мировой уровень. К сожалению, говоря о региональном продвижении нужно отметить, что идет какое-то однобокое развитие с уклоном в экономику региона. Другие сферы, содержание региональной инфраструктуру остаются не замеченными, что сказывается впоследствии на упадке экономики региона, которую тщетно пытались улучшить. Так, регион это, прежде всего комплекс и нужно быть внимательным к каждой его сфере. То есть концентрация на экономических вопросах региона, несомненно, должна привести к вопросам социальным, культурным и демографическим. Каждый регион с отдельной экономической, промышленной спецификой нуждается в соответствующих кадрах, человеческих ресурсах, а это уже демография, социология и т.д. Потому ранее, Довлинг выделял, что регион не имеет имиджа, он рассматривается только с точки зрения множественного имиджа (*multiple images*) [1., с.28]. Под множественностью мы можем подразумевать многое, но должны быть внимательными к каждой сфере региональной инфраструктуре.

В данной статье автор фокусирует внимание читателей на миграционных процессах в Казахстане, и какое влияние они оказывают на развитие региона, области, территории. Однако немного отступит от казахстанской темы, и зададимся вопросом, почему существуют многомиллионные города, «мегаполисы», и «тысячные» страны. Почему миграционные процессы столь неравномерны, и существуют города-магниты и города-анти-аттракторы. Отвечать на вышеуказанные вопросы

сложно, так как это «воронка – заблуждений», но ясно одно, что миграционные потоки всегда направлены в сторону возможностей, благополучия, надежды. Так, и сегодня миграционные потоки в Казахстане создают перевес человеческих ресурсов в одних городах и дефицит в других. К примеру, по показателям внутренней миграции в Казахстане на 2015 год, наибольшее число прибывших пришлось на город Алматы 92083 человека, город Шымкент 35871 человек и столицу Астану 30373 человека. Причем, только для Алматы число прибывших граждан повлияло на положительное сальдо миграции равное 41915 человек, в Астане и Шымкент миграционный приток не дал положительных результатов, так как отток населения оказался выше. Так, сальдо миграции в столице Астане составило – 2463 человека, а в Шымкенте – 388 человек [2., с.187]. По данным показателям видно, что Алматы была и остается городом-аттрактором. Как отмечают сотрудники Казахстанского института стратегических исследований (КИСИ) при Президенте РК, Ю. Булуктаев и М. Нургалиева: «*«Центром притяжения» мигрантов традиционно является Южная столица Казахстана – г. Алматы. И так было всегда. К примеру, в 2004 г. внутренних мигрантов, переехавших в Алматы, было 23 077, а в Астане (тогда шедшей на втором месте) – 14 827 человек. Потоки внутренних мигрантов в г. Алматы влияют на демографическую ситуацию, на формирование рынков труда и их сегментацию, на жесткость конкуренции. Изменяется нагрузка на городскую инфраструктуру, на санитарно-эпидемиологическую и экологическую обстановку, на уровень преступности, на социокультурное пространство города...*

В этом контексте проблемными вопросами г. Алматы являются его перенаселенность и физическая загруженность, снижение качества окружающей природной среды, высокий уровень безработицы в среде внутренних мигрантов. Совершенно очевидно, что миграционная ситуация оказывает влияние на социоконфликтный потенциал, ведь с ростом народонаселения чрезмерной становится нагрузка на социальную инфраструктуру, обостряется криминогенная ситуация...

Причинами, по которым происходит внутреннее движение населения, главным образом, являются отсутствие работы, низкая зарплата, отсутствие условий для карьерного и профессионального роста. Весьма существенны региональные различия по уровню безработицы и объективным возможностям трудоустройства экономически активного населения» [3, с. 87-89].

Таким образом, экономически активное население находится в постоянном поиске, а может брошено на самотек. Тут сразу вспоминается, где оно «адресное» плановое образование. Где тот детальный подход, сколько и чего нужно, вплоть до человеческих кадров в той или иной производственной сфере, в том или ином регионе страны. И так, на примере города Алматы мы видим, что перенаселение и физическая загруженность города тоже минус. Так, сегодня в процессе межрегиональной миграции мы чаще теряем, чем приобретаем, в поисках работы мы «выгоняем» людей из регионов Казахстана в более крупные города. Впоследствии создается жесткая война внутренних мигрантов в «мегаполисах», и опять часть из них осталась не востребованной. Однако человек быстро привыкает к «хорошему» или к комфортной социальной инфраструктуре и «выгнать» его обратно в регион уже более сложная задача, потому что внутренние мигранты остаются в крупных городах, меняя род деятельности, чаще уход в сферу обслуживания. Вопрос: какова польза в региональном или государственном масштабе, а в экономическом, социальном?

Так, все-таки каждая отдельная сфера по развитию того или иного региона имеют свою значимость и может нужно было все прорабатывать и разрабатывать на местах изначально, а не создавать затем программы по переселению. Например, такие как «С дипломом – в село!», «Ауыл жастары» и другие. Хотя данное категоричное заявление тоже является неверным, но однозначно верно то, что и сельская местность, и другие региональные центры Казахстана нуждаются в развитии региональной, социально-экономической инфраструктуры. Тем более что, наибольшая часть предприятий малого и среднего бизнеса приходится на сельские местности и различные региональные центры. То есть при наличии даже каких-то малых предприятий на селе, граждане предпочитают перебираться в город. И причин тому много, опять же зарплаты, условия проживания, возможности роста и перспективы. Значит, село нуждается в создании имиджа, высокой информатизации, хороших социальных условиях, достойных заработанных плат, так, чтобы вопрос переезда из села в город заставлял задуматься, взвесить все «за» и «против», а не сразу бежать. Однако пока по миграционным показателям Комитета по статистике Министерства национальной экономики РК на 2015 год наблюдается «массовый побег» из села, так как по общим показателям (всей сельской местности РК) прибывших и выбывших из сел Казахстана наблюдается отрицательное сальдо миграции равное – 66142 человек [4., с.187]. Что же касается сельской местности отдельных областей нужно отметить, что все обла-

сти Казахстана демонстрируют отрицательное сальдо миграции в селах, за исключением Акмолинской сельской местности, где сальдо миграции положительно, но мизерно и незначительно равное 1765 человек. И в Мангыстауской сельской местности, где сальдо миграции чуть выше и равное 3997 человек [5., с.188].

Таким образом, на примере миграционных процессов и их последних показателей мы видим, что, не считая городов столичного статуса (Астана, Алматы) все остальные регионы Казахстана, и особенно сельская местность катастрофически нуждаются в создании имиджа региона, территории. И этот имидж должен носить не только популистский или лозунговый характер, но и практический, технологический и если информационный, то верно выстроенный. К примеру, даже если проследить за программами официальных СМИ, то можно заметить совершенно нейтральное, а может равнодушное отношение к достопримечательностям и особенностям родины, нашего государства. Что же касается программ о каждом регионе в отдельности, о возможностях региона, это тоже редкость, приуроченная к какой-нибудь юбилейной дате. Однако нужно понимать правильно построенная и отданная информация формирует общественное сознание, заставляет думать и видеть варианты. Пока если говорит об общественном сознании, эти варианты строятся на основе неизведанного, но «светлого» будущего где-то там далеко, но не здесь рядом, дома. Так, не занимаясь вопросами внутри, мы теряем все во внешней стороне тоже, потому думаем пора перейти к всемирно известному правилу и не только в вопросе построения имиджа территории, региона, которое гласит «Think globally, act locally!» («Думай глобально, действуй на месте») [6., с.7].

1 Dowling G. R. 'Measuring Corporate Images: A Review of Alternative Approaches'//*Journal of Business Research*, 1998. 17, pp. 27-37.

2 Демографический ежегодник за 2016 год// Комитета по статистике Министерства национальной экономики Республики Казахстан, с. 187.

3 Ю. Булуктаев и М. Нурғалиева// *Внутренняя миграция в г. Алматы: влияние на социокультурный потенциал*//*Казахстан спектр/Научный журнал* 2016/1 (75) с. 83-99 (87-89).

4 Демографический ежегодник за 2016 год// Комитета по статистике Министерства национальной экономики Республики Казахстан, с. 187.

5 Демографический ежегодник за 2016 год// Комитета по статистике Министерства национальной экономики Республики Казахстан, с. 188.

6 Lothar Honnighausen. *Regional images and regional realities*//*Stauffenburg Verlag*, 2000. Book (pp. 303, 7).

УДК 327.56

МРНТИ 05.06.0Е

Ш.А.Ишмухамедов¹

¹к.полит.н., доцент Университета международного бизнеса,
г. Алматы, Казахстан

Ш.А.Ишмухамедов¹

¹с.ғ.к., Халықаралық бизнес университетінің доценті,
Алматы қ., Қазақстан

Ishmukhamedov S.A.¹

¹c.polit.sc., docent of the University of International Business,
Almaty, Kazakhstan

ОСОБЕННОСТИ ОСВЕЩЕНИЯ АСТАНИНСКОГО ПРОЦЕССА В ТУРЕЦКИХ И ИРАНСКИХ СМИ

Аннотация

Международная встреча по сирийскому урегулированию в Астане стала важным международным механизмом мирного урегулирования, решения войны в Сирии. Сирийский конфликт является одним из наиболее активных и опасных в международных отношениях, способный дестабилизировать Ближневосточный регион,

но и привести к межконфессиональной войне внутри исламского мира. Мирные переговоры в Астане являются одним из политических, дипломатических механизмов мирного пути окончания конфликта, в который вовлечены многие страны и организации.

В данной статье рассмотрены особенности освещения Астанинского процесса в крупнейших СМИ Ирана, Турции, арабского мира. Это позволяет оценить особенности освещения данного процесса в СМИ. Также анализ информационных, новостных сообщений СМИ позволяет выделить особенности отношения к Сирийскому конфликту. Статья позволяет оценить вклад, эффективность астанинских переговоров в процесс нахождения мирного пути окончания конфликта в Сирии через призму и точку зрения иностранных СМИ Турции, Ирана.

Ключевые слова: Астанинский процесс, Сирия, Казахстан, Иран, Турция, СМИ.

АСТАНА ПРОЦЕСІНІҢ ТҮРІК ЖӘНЕ ИРАН БҰҚАРАЛДЫҚ АҚПАРАТ ҚҰРАЛДАРЫНДА ЖАРЫҚТАНДЫРУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Аңдатпа

Астана қаласында өткен Сириядағы бітімгершілік бойынша халықаралық кездесу Сириядағы соғысты бейбіт реттеу, шешудің маңызды халықаралық механизмі болып тұр. Сириядағы қақтығыс қазіргі халықаралық қатынастарда ең бір қауіпті, Таяу Шығыс аймағы тұрақсыздығына, сонымен қатар Ислам әлемі ішінде конфессияаралық соғысқа әкеле алатын мәселе болып табылады. Астанадағы бейбіт келіссөздері, көптеген елдер мен ұйымдар қатысқан, қақтығыс аяқталуының бейбіт шешілуінің саяси, дипломатиялық жолы болып тұр.

Бұл мақалада Иран, Түркия, араб әлемі БАҚ-тарының Астана процесін жарықтандыру ерекшеліктері айқындалады. Осы процестің ақпарат құралдарымен жарықтандыру ерекшеліктерін бағалауға мүмкіндік береді. Сондай-ақ, ақпарат құралдарының ақпараттық, жаңалық хабарламаларын талдау арқылы, БАҚтардың Сирия қақтығысына байланысты көз-қарастарын талдауға мүмкіндік береді. Осы мақала астаналық келіссөздер процесі тиімділігін Түркия, Иран ақпарат құралдары көзқарасы призмасы арқылы бағалауға мүмкіндік береді.

Түйін сөздер: Астана процесі, Сирия, Қазақстан, Иран, Түркия, БАҚ.

PECULIARITIES OF LIGHTING THE ASTANA PROCESS IN TURKISH AND IRANIAN MEDIA

Abstract

The international meeting on the Syrian settlement in Astana become an important international mechanism for a peaceful settlement, the resolution of the Syrian war. The Syrian conflict is one of the most active and dangerous in international relations, which can destabilize all Middle East region, and lead to an inter-confessional war within the Islamic world. The peace talks in Astana are one of the political, diplomatic mechanisms for a peaceful end to the conflict, where many countries and organizations are involved.

This article reveals coverage features of the Astana process in the largest media of Iran, Turkey and the Arab world. This allows to evaluate coverage features of this process by the media. The analysis of information, news media reports allows to highlight the features of attitudes towards Syrian conflict. The article allows to assess Astana process contribution, effectiveness in the process of finding a peaceful way to end the Syrian conflict through the prism and point of view of foreign media of Turkey and Iran.

Keywords: The Astana process, Syria, Kazakhstan, Iran, Turkey, media.

3-4 мая 2017 года прошел четвертый этап Астанинского процесса мирных переговоров по решению конфликта в Сирии. Следующий этап переговоров в июле 2017 года в столице Казахстана подтвердил и закрепил достигнутые соглашения создания и начала работы «зон деэскалации» в четырех районах Сирии. Исследование результатов, особенностей принятия решений, интересов и мнений участников переговоров, показало наличие разных позиций у всех сторон. Очевидно, что интересы, мнения представителей стран-гарантов соблюдения перемирия, интересы воюющих сторон конфликта в самой Сирии отличаются в силу политических, экономических, религиозных, исторических и других причин. Однако можно утверждать, что присутствуют различные точки зрения на астанинские переговоры, разные позиции в освещении хода переговоров, результатов, действий участников встреч в Астане также и у средств массовой информации, освещавших данное событие.

В исследовании хода освещения Астанинского процесса мирных переговоров по Сирии важным объектом является деятельность различных печатных, электронных СМИ, информационных, новостных каналов разных стран и регионов. Но в данном случае, наиболее интересным признается деятельность иранских, турецких СМИ. Они являются прямыми наблюдателями политики властей их стран и союзников.

Известно, что СМИ признаются в качестве особенной неформальной «четвертой власти», способной влиять на людей, государство, общественные, политические процессы. Это определяет их способность нести позитивное, образовательное, информационное влияние, так и быть деструктивным инструментом распространения, формирования ложной информации, конфликтности, нетерпимости в обществе, государстве.

Деятельность СМИ по освещению мирных переговоров в Астане является важным инструментом распространения информации. СМИ могут быть активными участниками, субъектами формирования общественного мнения, общественной позиции, которые неизбежно скажутся на настроениях, реакции населения. Изучение особенностей освещения Астанинского процесса в некоторых иностранных СМИ может показать отличия в освещении деятельности, позиций главных участников конфликта, вооруженной оппозиции, террористов, отдельных лидеров стран и организаций.

Изучение мировой паутины показало, что большое внимание мирным переговорам в Астане и в целом Сирийскому конфликту уделяется иранскими СМИ. Практически все иранские печатные, электронные СМИ, телеканалы распространили общую информацию об Астанинском процессе. Изучая особенности освещения мирных переговоров в столице Казахстана можно сделать некоторые выводы. Так по сообщениям официальных СМИ, данным официальных лиц Исламской Республики Иран, страна поддерживает официальный Дамаск во главе с Башаром Асадом. Поддержка Асада осуществляется по различным направлениям. Это включает в себя отправку добровольцев, различного рода военных «советников», выделение кредитов, финансовой, технической помощи Сирии. Согласно подсчетам спецпосланника ООН по Сирии Стефана Дэ Мистуры Иран ежегодно выделяет около 6 миллиардов долларов на поддержку официального Дамаска [1]. Боевые отряды иранских добровольцев выступают на стороне сил Асада. Однако потери, которые невозможно скрыть ведут тому, что тема Сирии, борьбы с терроризмом, различные мирные переговоры по линии ООН, «Астанинского процесса» являются актуальными темами иранских СМИ.

Большое освещение и внимание СМИ Ирана к мирному процессу связано с тем, что в Тегеране проводятся дополнительные встречи экспертов стран-гарантов соблюдения мира в Сирии. Встречи экспертов по сирийскому кризису проводятся в рамках Астанинского процесса и проходят после основных встреч представителей стран-гарантов для согласования реализации, планирования, контроля принятых соглашений. Такой встречей экспертов от Ирана, Турции, России по реализации договоренностей создания мирных зон в Сирии было рабочее совещание в апреле 2017 года. По итогам такой встречи была подготовлена совместная коммюнике, где была выражена позиция, что Астанинские мирные переговоры смогут повлиять на мирное решение конфликта и завершат многолетний кризис. В тексте коммюнике было отмечено, что «Министерство иностранных дел Ирана выражает надежду, что Астанинский процесс и другие международные усилия позволили бы как можно скорее положить конец сирийскому конфликту» [2].

Иранские СМИ особенно большое внимание уделяют оценке позиции, мнений, политики ключевых стран региона, как ЕС, США, Израиля в отношении мирных переговоров, деятельности ООН. В целом, Европейский Союз и США являются главными «нюсмейкерами» в среде иранских СМИ. Большое внимание к решениям руководства США, отдельных стран ЕС, самой ЕС объясняется объективными факторами влияния данных стран на экономику, экспорт Ирана. Это внимание также отражается на оценке миротворческого процесса предприняемого мировым сообществом, ООН и другими странами и организациями в деле мирного окончания вооруженного конфликта в Сирии. Иранские СМИ подчеркивают, что официальные власти, представители ЕС и США поддерживают Астанинский процесс [3]. Однако политика США, ЕС в Сирии чаще подвергается критике за бомбардировки сирийских войск, отсутствие официального разрешения на присутствие в Сирии от официальных властей [4]. Известное иранское печатное издание *Tehrantimes*, изучая результаты Астанинского процесса, большое внимание уделяет политике и позиции Израиля. Согласно их данным, Израиль крайне негативно относится к активной роли Ирана в установлении «зон безопасности» в Сирии. Также утверждается, что Израиль преследует свои цели в Сирии. Основным противником Израиля в Сирии признается вооруженная группировка «Хезболла», признаваемая в качестве террористической. Важно отметить, что тема связи, сотрудничества Ирана и Хезболлы присутствует в ограниченном объеме [5].

Изучение разных сообщений и передач о ходе мирных переговоров, участии в нем Ирана, деятельности других сторон переговоров показало наличие особого тона передачи, подачи информации. В СМИ признается активное участие Ирана в конфликте в Сирии, Ираке. Однако подчеркивается, что Иран поддерживает официальные власти этих стран, в противоположность союзников

«вооруженной оппозиции», террористов. Представители «вооруженной оппозиции» в лице Джайш Аль-Ислам, ССА воспринимаются, описываются крайне критично, как террористы, салафиты, радикалы, поддерживаемые Саудовской Аравией [6]. В отличие от СМИ Турции, США, они не используют формулировки «режим», «режим Асада» в отношении официальных властей Сирии. Наоборот присутствуют сообщения и критика Саудовской Аравии за политическую атаку на Иран, за поддержку Эр Риядом различного рода террористических групп, преследования мусульман шиитов [7]. Подтверждается, что между странами существует политический, дипломатический, экономический конфликт, который проявляется в Сирии. Обе страны поддерживают разные стороны конфликта, преследуя свои интересы. СМИ Ирана сообщают, что официальный Тегеран против включения Саудовской Аравии в качестве участника, страны-гаранта в мирных переговорах в Астане. Очевидно, что в вопросе участия Эр Рияда Иран выступает против инициатив Казахстана включить в состав переговоров представителей Саудовской Аравии [8].

Можно констатировать, что иранские СМИ являются наиболее активными СМИ по распространению, экспертному изучению, анализу хода, результатов и перспектив Астанинского процесса. Они часто отражают официальную точку зрения, поддерживают политику, действия официального Тегерана. Это сказывается на том, что присутствует мало аналитики касательно интересов, планов Турции, России, не рассматриваются причины поддержки этими странами отдельных групп «умеренной оппозиции». К примеру, в иранских СМИ отсутствуют интервью представителей «вооруженной оппозиции», но только интервью официальных представителей, руководителей Ирана, Сирии. В результате, можно отметить односторонний характер, однобокость освещения Астанинского процесса. Недостаток внимания к интересам, мнению «вооруженной оппозиции» приводит к непониманию опасностей участия оппозиции в мирных переговорах, отсутствию информации об интересах Турции, курдских военных формирований и другое. Также отсутствуют исследования связи, поддержки Ирана и Хезболлы, которая признается террористической организацией во многих странах.

Особенно внимательное отношение к анализу и оценке итогов Астанинского процесса осуществляется международной арабоязычной телекомпанией и информационным сайтом Аль-Джазира. Данный информационный канал, расположенный в Катаре ярко отличается от других известных информационных, телевизионных каналов и СМИ мира. Катарский информационный канал имеет свою, авторскую точку зрения и свой взгляд на проходящие в мире процессы, деятельность мировых держав, решения международных субъектов. Международная встреча по Сирии в Астане также показала наличие собственного мнения у канала. Репортажи, аналитические исследования и интервью подбираются таким образом, что показывают не только положительные стороны процесса, но и выделяют недостатки, недочеты организации и проведения переговоров.

Так, по мнению канала, переговоры в Астане стали особенным примером нахождения путей мирного решения конфликта в Сирии. Переговоры выделяются от других площадок в Женеве, Брюсселе, в арабских странах. Астанинский процесс имеет отличие по организации, составу переговорщиков. Было подчеркнуто, что данное собрание было организовано не руководством, представителями ООН, но Россией, Ираном и Турцией. Другие параллельные переговоры в Женеве, Брюсселе проходят в качестве дипломатического процесса, возглавляемого ООН, Европейским Союзом.

В целом канал Аль-Джазира сумел выделить некоторые особенности Астанинского процесса. Среди наиболее важных заметок о мирных переговорах были отмечены положительные стороны организации, и недостатки отсутствия важных сторон конфликта, которые не были представлены на переговорах.

В числе наиболее важных положительных особенностей Астанинского процесса были отмечены:

- Во-первых, было оценено, что астанинские переговоры проходят под руководством России, которая является одним из руководителей, организаторов процесса переговоров. Это выгодно отличает переговоры в Астане от ситуации в Женеве, когда Россия была участником переговоров, проходивших под управлением ООН, США, ЕС. Несмотря на участие специального представителя ООН Стефана Дэ Мистуры, они проходят под управлением не Казахстана, но при подавляющем влиянии России, Ирана и Турции.

- Во-вторых, полное участие Турции в астанинских переговорах и обсуждение вопросов совместно с официальными властями Сирии показали, что происходит изменение риторики и первоначальных планов Турции. Ранние требования Турции, что для начала мирных переговоров, обсуждения будущего Сирии необходимо немедленное смещение Башара Асада были изменены на будущие планы постепенного смены режима. Таким образом, Астанинский процесс стал форумом для решения взаимных проблем, претензий между Россией, Турцией и Ираном.

- В-третьих, была замечена большая разница между Астанинскими переговорами и параллельными переговорами в Женеве о будущем Сирии, перемирии между воюющими сторонами. Такой разницей стала организационная особенность отсутствия встреч представителей вооруженной сирийской оппозиции с официальными властями страны. Также женевские мирные переговоры включают в себя только оппозиционные политические организации, расположенные вне территории Сирии, и которые не имеют реального влияния среди боевых оппозиционных групп, армий. В Женеве оппозицию представлял «Комитет высоких переговоров», включающий в себя сирийских лидеров, проживающих в изгнании и не имеющих влияния среди боевиков. К примеру, в Астанинских переговорах принимала участие военная делегация Джайш аль-Ислам (Армия Ислама) во главе с её лидером Мохаммедом Алушем и делегаты от фракций под эгидой Свободной сирийской армии [9].

Катарский информационный телеканал также отмечает практические итоги Астанинского процесса в Сирии. Боевым группам оппозиции приходится делать сложный и опасный выбор союзников и партнеров. Выбор происходит между поддержкой Турции и ее политики обязательного участия в мирных переговорах или отказ в сторону сближения с террористическими группировками, например с Джабхат Фатех аль-Шам (JFS) (бывший союзник Ан Нусры, Аль Каиды). Каждая отдельная группировка «умеренной оппозиции» делает свой выбор. Таким примером для исследования стала крупная группировка Ахрар аль-Шам. Группировка в количестве около 20000-25000 бойцов располагается в Идлибе. Она делит регион с террористической, радикальной группировкой JFS. Эти две самые сильные повстанческие группировки, долгое время вместе сражались против правительственных сил Асада по всей Сирии. Однако в Идлибе две группировки стали главными противниками, разделив между собой не только область, но и все остальные не определившиеся группировки. Ахрар аль-Шам стала тем примером, когда группировка надеялась сохранять нейтралитет между астанинскими, женевскими переговорами и Джабхат Фатех аль-Шам. Таким образом, было подтверждено, что Астанинский процесс имеет реальные практические результаты «на поле» в Сирии. Факт прибытия, участия на мирных переговорах в Астане или Женеве отделяет группировки от радикальных, салафитских террористических групп как Ан Нусра, ИГИЛ. В свою очередь, участие на мирных переговорах является сложным выбором для «умеренных» группировок, которые становятся объектом атак Ан Нусры, ИГИЛ [10].

Анализ сообщений и характера информации передаваемой Аль-Джазирой об Астанинских переговорах показал наличие критического подхода. Была оценена эффективность и результативность переговоров.

1) Канал Аль-Джазира выделил большой организационный минус и недостаток переговоров в Астане. Это отсутствие представителей крупного участника и самостоятельной военной, политической, этнической силы в Сирии – курдских вооруженных формирований. Отсутствовали PYD (прокурдская партия Демократического союза), военное формирование курдских сил местной самообороны YPG. Важно отметить, что данные формирования и политические объединения признаются в Турции в качестве террористических. Турция также ведет военную кампанию против них на территории Турции.

2) Также отсутствие соответствующей высокой делегации от США показало односторонний характер переговоров.

Изучение сообщений, новостных лент, экспертных статей известных турецких СМИ как *Hurriyet*, *Sabah*, *Posta*, *Sözcü*, *Habertürk* показывает, что присутствует большое внимание к сирийской проблематике. Особенное внимание уделяется всем миротворческим переговорам, содействующим завершению конфликта в Сирии, Ираке, борьбе с международным терроризмом, помощи беженцам, решению гуманитарных проблем населения в конфликтных зонах. Пример исследования информационных сообщений *Hurriyet* показывает, что оно отображает точку зрения официальных властей Турции. В целом, турецкие СМИ всячески отражают точку зрения официальных властей Турции и поддерживают основные предложения правительства Турецкой Республики по решению войны в Сирии, борьбе с террористическими организациями [11].

Турецкие СМИ также проводят анализ Астанинского процесса. Сирийская официальная власть называется в них как «режим Башара Асада». Большое внимание уделяется проблеме разделения «умеренной оппозиции» от террористических группировок [12]. Также присутствует критика действий России за неспособность повлиять на Сирийские войска, которые даже в день переговоров 3-4 мая проводили бомбардировку вооруженных групп под эгидой Свободной сирийской армии. Также отражается позиция Турции и положение страны, ответственной за вооруженные группы США.

Отмечается, что Республике сложно собирать и влиять на «умеренную оппозицию», которая находясь под бомбардировками должна идти на соглашения с «режимом Башара Асада». СМИ передают сложность переговоров и необходимость участия в них представителей «умеренной оппозиции». Подчеркивается, что существует постоянная и реальная опасность для умеренной оппозиции за участие в астанинских переговорах. За участие представителей «умеренной оппозиции» на переговорах в Астане в конце января была атакована «умеренная» группировка «Джейш аль-Муджахидин» [13].

Турецкие СМИ отмечают, что в результате участия представителей «Свободной сирийской армии» на переговорах в Астане, они была атакована боевиками «Хаят Тахрир аш-Шам» (бывшая «Джебхат Фатх аш-Шам» и «Джебхат ан-Нусра») в провинции Идлиб. Исследования экспертов показывают, что особенно сложная ситуация для «умеренной оппозиции» сложилась в провинции Идлиб, граничащей с Турцией. Вся данная область поделилась на две крупные группировки. Выступавшая против астанинских, женевских переговоров группировка «Хаят Тахрир аш-Шам» атаковала группировки под эгидой «Свободной Сирийской Армии», которые присутствовали на переговорах, что вызвало полный раскол и вооруженное противостояние между ними.

Особенностью статей в турецких СМИ является информация о крайне отрицательной позиции вооруженной оппозиции на участие в астанинских переговорах Ирана. Один из лидеров «умеренной вооруженной оппозиции», который присутствовал на Астанинском процессе Абу Заид, отметил, что большинство оппозиции против создания «зон безопасности». Согласно их позиции, это угрожает целостности страны. В свою очередь, Иран как гарант соблюдения мира в «зонах безопасности» не будет заинтересован в сохранении целостности, единства страны [14].

Таким образом, можно подытожить, что Международная встреча по сирийскому урегулированию является одной из главных тем в турецких СМИ. Освещение Астанинского процесса проводится во всех турецких печатных, электронных СМИ. Однако присутствуют отличия освещения мирных переговоров в сравнении со СМИ Ирана. Говоря об отличиях освещения астанинского процесса в турецких СМИ можно отметить следующие особенности:

- во-первых, турецкие СМИ поддерживают официальную позицию своей страны и называют официальную власть Сирии как «режим Башара Асада» отмечая тоталитарный, авторитарный характер власти в стране;

- во-вторых, отмечается сложность процесса разделения «умеренной оппозиции» от террористических группировок как Ан Нуса, ИГИЛ. Астанинский процесс становится механизмом такого разделения, но и условием дальнейшей поддержки их со стороны Турции;

- в-третьих, присутствует критика политики России за неспособность повлиять на сирийские власти, которые бомбят «умеренную оппозицию» даже в период переговоров в Астане;

Подводя итог исследования особенностей освещения Астанинского процесса в 2017 году в крупнейших иранских, турецких, арабских СМИ можно сделать некоторые общие выводы.

- СМИ каждой страны стараются выразить, поддержать официальную позицию своей страны на астанинских переговорах. Это выражается в особенностях отношения к власти Башара Асада, деятельности «умеренной оппозиции», роли Саудовской Аравии, Израиля и другое. Очевидно, что СМИ выделяют особенную, важную роль своей страны в проведении мирных переговоров.

- Присутствует поддержка роли Казахстана в организации, проведении мирных переговоров по Сирии и практически отсутствует критика организации переговоров в Астане.

- Отмечается роль Астанинских переговоров в качестве механизма решения вопросов по Сирии, но и общих, двухсторонних проблем между Турцией, Ираном и Россией.

- Изучение информационных сообщений турецких, иранских, арабских СМИ показало наличие критического анализа, оценки организации, проведения Астанинского процесса только у канала Аль Джазира. Основная критика касалась отсутствия представителей на переговорах курдских участников боевых действий в Сирии.

1 Lake E. Iran Spends Billions to Prop Up Assad. Bloomberg info agency [Электрон.ресурс]. -2017. – URL: <https://www.bloomberg.com/view/articles/2015-06-09/iran-spends-billions-to-prop-up-assad> (дата обращения 2.05.2017)

2 Iran Hopes Astana Process Would End Syria Crisis. Iranian news agency IFP [Электрон.ресурс]. -2017. – URL: <http://ifpnews.com/exclusive/astana-process-end-syria-crisis/> (дата обращения 2.05.2017)

3 EU emphasizes significance of Syria peace talks in Astana. Iranian News agency PressTV [Электрон.ресурс]. -2017. – URL: <http://www.presstv.ir/Detail/2017/04/05/516806/Syria-EU-Mogherini-Astana-Idlib> (дата обращения 2.05.2017)

- 4 Top Security Official: Iran Opposing US' Role in De-escalation Zones in Syria. Fars news agency [Электрон. ресурс]. -2017. – URL: <http://en.farsnews.com/newstext.aspx?nn=13960306001476> (дата обращения 2.05.2017)
- 5 Israel unhappy over Iran's presence in 'de-escalation zones': source. – Tehran: Tehran Times, 2017. -13 May. –P.1.
- 6 Syria militant delegation in Kazakhstan for peace talk. –Tehran: Iran daily, 2017. – 25 May. –P.1.
- 7 Lavrov: Syria settlement requires Iran's participation. – Tehran: Iran daily, 2017. – 24 May. – P.1.
- 8 Kushki A. Iran's Zarif says Riyadh 'dangerously' seeking tension. –Tehran: Tehrantimes, 2017. – 10 May. – P.1.
- 9 Tahhan Z., Collins D. Syria talks set to begin in Astana as ceasefire holds [Электрон.ресурс]. -2017. – URL: <http://www.aljazeera.com/indepth/features/2017/01/syria-talks-set-astana-ceasefire-holds-170122053710819.html> (дата обращения: 3.05.2017).
- 10 Collins Dylan. Idlib's rebel split: A crossroads for Syrian opposition [Электрон.ресурс]. -2017. – URL: <http://www.aljazeera.com/indepth/features/2017/01/idlib-rebel-split-crossroads-syrian-opposition-170131134053716.html> (дата обращения: 4.05.2017).
- 11 Turkey condemns Syria's gas attack, urges Russia over Astana process. –Ankara: Hurriyet daily news, 2017. – 4 April. –S.1.
- 12 Suriyeli muhalifler Astana'dan çekildi. –Ankara: Hurriyet, 2017. – 3 May. – S.1.
- 13 Erkuş S. 13 groups have signed cease-fire deal.–Ankara: Hurriyet daily news, 2016. – 30 December. –P.1.
- 14 Astana'da Türkiye, Rusya ve İran arasında kritikanlaşma. – Ankara: Hurriyet, 2017. – 4 May. – S.1.

УДК: 13(574)
МРНТИ 04.51.54

Қалықов О.С.¹

¹РЭЖБЭИИ Қазақстан Республикасы, Алматы қ. E-mail: olzhas.halykov@mail.ru

О.С.Қалықов¹

¹ВИИРЭуС Республика Казахстан, г. Алматы E-mail: olzhas.halykov@mail.ru

Halykov O.S.¹

¹Masters Al-Farabi Kazakh National University, Republic of Kazakhstan, Almaty E-mail: olzhas.halykov@mail.ru

ЖАН МЕН ТӘН ҮЙЛЕСІМДІЛІГІ МӘСЕЛЕСІ ЖӘНЕ БҮГІНГІ ЖАҒАНДАНУ ДӘУІРІНДЕГІ ҚАЗАҚ ЖАСТАРЫН ПАТРИОТТЫҚ РУХТА ТӘРБИЕЛЕУ

Аңдатпа

Мақалада философиядағы жан мен тән үйлесімділігі және жаһандану дәуірінде қазақ жастарын патриоттық рухта тәрбиелеу мәселесі қарастырылады. Жан мен тән үйлесімділігі адамдық өзіндік болмысқа қатысты – рух пен болмыс, материалдылық пен идеалдылық бірлігі негізінде айқындалады. Философиялық білімнің дүние, адам болмысының мәні, мазмұны, құрылымына, басқаша айтсақ, «тілегіне» сәйкес келетін басты шарт екендігі аталған мәселеге бүгінгі ғылым интеграциясы мен философиялық көзқарас тұрғысынан келуді (ұсынады) қуаттайды. Осы мәселеге қатысты ұлттық рухани мұрамыз бен әлемдік философиялық ой тарихына шолу жасалады. Дене тәрбиесі мен спортпен шұғылданудың адамзаттағы озбыршылық, соғысқұмарлық, қиратушылық, қатыгездік, руханисыздықпен ешқандай баланысты еместігі анықталады. Еліміздің болашағы қазақ жастарын еліне, жеріне деген сүйіспеншілікке, адалдық пен имандылық, еңбексүйгіштік пен адамгершілікке тәрбиелеу мен адамның өткен мен келешек алдындағы жауапкершілігі мәселесі қозғалады.

Кілт сөздер. Болмыс, рух, жан, тән, спорт, мәдениет, үйлесімділік, интеграция, жаһандану, патриотизм, ұлттық тәрбие, бірегейлік, салауаттылық, күрес.

ПРОБЛЕМЫ СОВМЕСТИМОСТИ ДУШИ И ТЕЛА В ФИЛОСОФИИ И ВОСПИТАНИЕ ПАТРИОТИЧЕСКОГО ДУХА У КАЗАХСКОЙ МОЛОДЕЖИ В ПЕРИОД ГЛОБАЛИЗАЦИИ

Аннотация

В статье рассматривается гармония души и тела в философии и проблема патриотического воспитания казахской молодежи в эпоху глобализации. Гармония души и тела определяется в человеческом бытии на основе духа и бытия, единства материального и идеального. Изучается вопрос того, что философское знание является

главным условием, соответствующим миру, существу бытия, содержанию, структуре, иначе говоря, «желанию»; предлагается подойти к указанной проблеме с точки зрения интеграции науки и философского взгляда. Дается обзор данной проблемы в национальном духовном наследии и в истории мировой философии. Обосновывается, что физическая культура и занятие спортом никак не связаны с насилием, военщиной, разрушением, жестокостью, безнравственностью человечества. Затрагиваются проблемы воспитания любви к своей стране, родной земле, честности и гуманизма, трудолюбия, нравственности у казахской молодежи – будущего нашей страны, а также ответственности человека перед прошлым и будущим.

Ключевые слова. Бытие, дух, душа, тело, спорт, культура, гармония, интеграция, глобализация, патриотизм, национальное воспитание, уникальность, здоровый образ жизни, борьба.

THE HARMONY OF SOUL AND BODY AND THE ISSUE OF CULTIVATION OF PATRIOTIC VALUES IN THE KAZAKH YOUTH IN THE AGE OF GLOBALIZATION

Abstract

The article raises the issues of the harmony of soul and body in philosophy and cultivation of patriotic values in the Kazakh youth in the age of globalization. The harmony of soul and body lies in human being based on the spirit and the objective reality, integrity of the material and the ideal. The matter of philosophy as the key element for the world, being, content, structure, i.e. “willingness”, is addressed; the matter is proposed to be approached from the perspective of science and philosophical soundness integration. The issue is reviewed in the context of the national cultural heritage and the history of world philosophy. The article gives grounds for the fact that physical training and sports do not even remotely resemble violence, militarists, destruction, ruthlessness, and human immorality. The issues of cultivation of love for the homeland, honesty and humanity, diligence, and moral values in the Kazakh youth, who are our future, as well as personal responsibility for the past and the future, are under consideration.

Key words. Being, spirit, soul, body, sport, culture, harmony, integration, globalization, patriotism, national education, singularity, healthy lifestyle, wrestling.

Философия тарихынан адамзат баласының даму жолы қоғамдық сананың – миф, дін, ғылым, философия аталатын тарихи формалары арқылы жүзеге асқанын көреміз. Осы аталған әрбір қоғамдық сананың формасында адам тек өзін қоршаған дүние туралы ойланып, оны танып білгісі ғана келген жоқ, ол сонымен қатар өзіне де үңілді. Оны бүгінге дейін «жан дегеніміз не?», «ол мәңгі ме?», «оның тәнмен арақатынасы қандай?», «олар бір-біріңіз сүре ала ма?», «адам олардың қайсысына ерекше мән бергені жөн?» т.б. сұрақтар ойландырумен келеді. Оны қарастыру адамзаттың бүкіл тәжірибесіндегі – құндылықтар дүниесі («Құдайы, сұлулық, таным» М. Шелер) танымдық іс-әрекеті (білім, ғылым, дін), жасампаздығы мен қиратушылық ниеті (мәдениет пен өнер, саяси-әлеуметтік мифтер, соғыс), яғни бар болмысы осы жан мен тән арақатынасы, үйлесімділігі, оның әр тарихи дәуірде қалай жүзеге асқандығы, қай бағытта өріс алғандығы, нені көтермелеп, нені төмендеткені, оның ғылым мен философия, мәдениет пен діндегі көрінісі жайлы терең толғануды, адам баласының ерте заманнан осы дәуірге дейінгі ақыл-ой дамуының өрісі, диалектикасы мен логикасына шолу жасауды, терең зерделеуді қажет етеді.

Бұл жан мен рух, адам мен әлем, қоғам мен табиғат, Жаратушы мен жаратылған, шығыс пен батыс, ғылым мен философия, рационалдық пен иррационалдық, аңыз бен ақиқат, болмыс пен бейболмыс арақатынасын анықтау, осы бағыттағы сан ғасырлық адам ізденісінің әлемдік тәжірибесін меңгеруден тұрады. Осы ретте халық даналығы, ұлттық руханият, ұлы ойшылдар мұрасы да тұнған даналық кені, кеменгерлік үлгісі. Сыршыл ақын М. Жұмабаев өзінің «Педагогика» еңбегінде «Жан көріністері мен дене көріністері арасында қанша айырма болғанымен, олардың араларында тіпті жақындық жоқ емес, қайта бірлік, байлам бар. Дене жанға, жан денеге байлаулы, біреуінің біреуінсіз күні қараң» – деп көрсетеді. Ойшыл аталған еңбегінде жан мен тән арақатынасын мынадай мысал арқылы да нақты көрсетуге талпынған: «Денеміз сау болса, жанымыздың ісі де сау, жақсы болады. Яғни ақылымыз түзу, сезіміміз дұрыс, қайратымыз берік болады». Сонымен бірге ақын, мидың ауруының жан ісіне жаман әсер ететінін айтады. «Нашар ауа басты айналдырып, қанды дұрыс жүргізбей денеге әсер қылады да, жанға барып қол салады» дейді. Ақын осыдан келіп жанның ісінің шабандайтынын, бұзылатынын, ойдың күңгірт тартып, сезімнің топастанатынын, қайраттың жаситынын айтады. Абай айтатын ақыл, жүрек, қайратты «Біз бір заттың, яки көрінісінің сырын белгілейміз, заттар яки көріністер арасындағы байламды яки айырманы табамыз. Бұл ақыл ісі. Біз қайғырамыз, қуанамыз. Бұл ішкі сезім ісі. Біз бір істі істемекші боламыз, бір мақсатқа жетпекші боламыз. Бұл қайрат ісі» – дейді [1, 139 б.]. Ал белгілі ұстаз, педагогика ғыл. докторы Қ. Жарықбаев Ш. Құдайбердіұлының дененің жанға, жанның ақылға қатынасын «Жан тәнге, ақыл жанға маталып

тұр» деген өлең жолдары және «дене өсуімен бірге жанның да ержететіні, оның сөйтіп дүниені танып білетіні, екеуінің де өсуінің негізі тәнде, адам өлгеннен кейін, онда қимыл жоқ, сезім жоқ, жек көру жоқ, махаббат жоқ... Өмір жоқ, яғни бір сөзбен айтқанда тәннен бөлінген жанда еш уақытта өмір болмайды» деп тамаша материалистік қорытынды жасағанын айтады [2, 7 б.]. Шәкәрім жан мен тәндік бастаулардың арасындағы терең байланысты аңғара білген: «Бұлайша болып жан жаралысынан дүниеден шыққан соң, денедегісінен қуатты болып, тіпті, жоғалмайтындығы біленеді. Шын анықтап қарағанда, жан дене сияқты емес. Дене өледі, өзгереді. Жан олай емес, екеуі бірігіп тұрған кезде бір-біріне қатты әсер береді. Ашу жек көру, сүю сияқты әсері бетке шығады. Жан қатты әсерленсе, денені қиыншылыққа түсіреді. Кейде қапиядағы қатты қуаныш, қорқыныш, қайғы адамды өлтіріп те жібереді. Жан мен дене бір-біріне жат, бөлек жаралған болса да, бірігіп тұрғанда үстіп біріне-бірі әсер береді» [3, 25 б.].

Адамның рухани өмірі толастамайтыны сияқты, бұл мәселені талқылау да ешқашан аяқталмайды. Ешкім «мына кезеңнен бастап адамға жан мен рух берілді» деп айта алмайды. Бірақ бұдан адамның рухани бастауларын зерделеу нәтижесіз болады деген ой тумауы қажет. Осы тұрғыда С. Нұрмұратовтың мына ойлары назар аударарлық: «Табиғат мүшесін табиғи қозғалысқа келтіретін күшті жан емес, космостың заңдылығына бағынатын әлемнің материалдық болмысының құдіреті деуге болады. Ал жан болса-зерденің, іс-қимылдың қызметін бақылауға алушы ерекше рухани құбылыс. Ол әлемде адамның пиғылы, ниеті, ықыласы, махабаты, жылуы, мейірімі түрінде көрініс береді. Жан таза болған сайын руханилық та жоғары деңгейде болады. Ал «кірленген жан» субъектінің рух пен материяның үйлесімділігін бұзатындай іс-қимылдарға баруына мүмкіндік ашады» [4, 36 б.].

Адамзат тарихының тым қатал болғаны белгілі. Ешбір органикалық құрылым өз тұқымдастарын адам сияқты қаталдықпен қудалаған емес. Бірақ адамзат түбінде өз адамдығын сақтап қалды және оны сақтап қалуға дәнекер болған күш рух болып табылады. Осы жөнінде орыс ойшылы Н. Бердяевтың бір толғамын келтірейік: «Еркіндіктің болмысқа үстемдігі ол-рухтың болмысқа үстемдігі. Болмыс тұрақты, рух-айнымалы. Рух болмыс емес. Рух қақында объекті сияқты интеллектуалдық ой кешуге болмайды, рух-субъект, субъективтілік, ол – еркіндік, жасампаздық акт... Екі көзқарас соғысуда: 1) Адамдар жасамайтын, бірақ адамдар бағынатын, өзгермейтін, мәңгі, зерделі болмыстық тәртіп бар, ол әлеуметтік тәртіпте де көрінеді; және 2) пәстікке (падшесть) ұшырыған, мәңгі емес және жоғарыдан танылған да емес дүниенің және қоғамдық өмірдің негіздері адамдардың белсенділігімен және жасампаздығымен өзгереді. Бірінші көзқарас адамды құл етеді, екінші көзқарас оны азат етеді» [5, 64 б.].

Сонымен рух адамды еркін ету үшін жаралған. Адамды азат ету-рухқа, яғни еркіндікке қайтып келу. Бұл Гегель философиясында да бар. Бірақ ол рухты тым объективтендіріп жіберді. Рух еркін жіберілген, ол алдын-ала белгіленген жоспар бойынша әрекет етпейді. Рухтың таңдауы-тұлғалық шығармашылық. Бұл қағиданы айқындай түсу мақсатында ХХ ғасыр ойшылы Э. Фромман бір үзінді келтірейік: «Адам өзі өмір сүруі керек. Адам іші пысатын, пейіштен қуылғанын сезіне алатын бірден-бір тіршілік иесі. Ол болмысын проблема ретінде сезіне алатын, түсінетін, соны өзі ғана шеше алатынын және одан құтыла алмайтынын білетін жалғыз тірі жәндік. Адамдыққа дейінгі табиғат пен үйлесімді қалыпқа ол енді қайтып орала алмайды. Өзіне және табиғатқа қожа болу үшін ол өз зердесін дамытуы тиіс» [6, 93 б.].

Тән мәселесі философия мен мәдениеттануда адамдық өзімдік болмысқа қатысты ғана қойыла алады. Оны алғашқы және жүйелі қойған ойшылдардың бірі А. Шопенгауэр адам болмысты айқындау үшін мынадай үш сұрақты топшылау керек дейді. Бірінші: адамның өзі кім және онда не бар? Бұл тұлғаның, оның тәнін, денсаулығын, күшін, әсемдігін, мінез-құлқын, қылықтарын, қабілеттерін және т.б. анықтау деген сөз. Екінші: адам неге ие? Бұл оның меншігіне, заттар дүниесіне, қоршаған ортасына, құндылықтарына т.т. қатысты шешіледі. Үшіншісі: адам басқалар туралы не ойлайды және басқалар оны қалай қабылдайды? Осыған байланысты құндылықтарға абырой, сыйлау, статус, құрмет т.т. жатады [7, 15 б.]. Бұл тұрғыдан алғанда тән адам үшін ауыстырып киетін киім емес, ол оған бір-ақ рет беріледі. Әркім өз тәні мен жанының ішінде қамалып өмір сүреді, ешкім өз индивидуалдығынан кете алмайды. Сократ сатылып жатқан қымбат әрі әсем бұйымдарды көріп; «қаншама маған керексіз заттар бар екен» деп – дауыс шығарыпты дейді куәгерлер.

Тән адамға бекер берілмеген, жан оны рухани нұрландырып тұр. Мен өзім үшін тәніме сүйеніп өмір сүрмесем, ешкім мен үшін тіршілік етпейді. Бұл мәселеге И.Гердер өзінің «Адамзат тарихы философияның идеяларында» атты еңбегінде ерекше назар аударады. «Адам, – дейді ол, – ең

жетілген протоплазма... Бүкіл табиғат сұлулығын өз бойына қондырған» [8, 50 б.]. Ф. Ницше «Тәнді менсінбеушілер туралы» деген эссесінде осы туралы бірнеше ұшқыр ойлар айтады: «Мен-тән мен жанмын – дейді нәресте. Біз неге жас баладай сөйлемейміз? Түсінген адам мен тек тәнімде бармын дейді, жан ол үшін тәннің бірдеңкесі, сөз. Сөзім мен ақыл құралдар мен ойыншықтарға жатады, олардың тасасында Өзім тұрмын. Ол сенің дененде өмір сүреді, сенің тәнің сенің өзің болып табылады. Өзімділігім айтады: «Бұл жерде ауырғаныңды сезін!» – сен сезінесің. Ол «Бұл жерде қуан» дейді – Сен қуанасың. Тәнді менсінбеуден гөрі Әсіре адамға ұмтылған жөн» [9, 11 б.].

Тәндік мәдениеттің өнерлік, спорттық-жарыстық, ләзаттанушылық (рухани және денелік мағынада) басқа да функционалдық түрлерін бірге қамтитын әмбебапты формасына ойын мәдениеті жатады. Өйткені, ойын тек адамға тән және оның болмыстық өмір сүруінің негізгі бір тәсіліне жатады. Белгілі батыс мәдениеттанушысы Й. Хейзинга адамды «ойыншы жан» деп анықтаған [10, 16 б.]. Адам тек толық адам болған жағдайда ойнайды және ойын оның адамдық келбетін айқындайды. Ойынның негізінде адамның әмбебаптылығы (дүниеге инстинктер тұрғысынан тар қарамайды), еркіндігі (әлемге бос жіберілгендігі) және тынымсыз қозғалыста болатындығы (ешнәрсе ол үшін алдын-ала дайындалмаған) жатыр.

Тән мәдениетінің спорттық бастауларын қарастырғанда олардың адамдық тойымсыздық пен агрессияшылдықтан табиғаты мүлдем бөлек екендігі айқындалады. Спорт ойынға, салауатты өмір салтына, ізгі бәсекелестікке, келісімділікке шақырады. Тойымсыздықтың физиологиялық тіктерін де ашып көрсету болады (мысалы, құмарлық ретінде). Бірақ, парасатты және байсалды тұрғыда қарасақ, онда тойымсыздықтың адам тәні мен жанының бұрмалана дамуынан туатынын аңғарамыз. Спорттағы жетістіктермен шектелмей, оларды ары қарай жетілдіре берудің табиғаты мүлдем басқа, қаншама адамзат қазіргі күні жетістіктерге жеткенімен, тойымсызды нокталады деп ешкім айта алмайды. Сол себепті пайда мен тұтынуға ғана негізделген қазіргі техникалық өркениеттің құндылық бастауларын қайта қарау жөнінде әлем зиялылары жиі айтып жүр. Яғни, өркениеттілік құндылықтарының өзгеруі спорттағы руханисыз көріністерге де тосқауыл болары сөзсіз.

Мәселені кеңінен қойсақ, адамзаттағы озбыршылдық, соғысқұмарлық, қиратушылық сияқты құбылыстар мен адамның дене күшінің арасында байланыс бар ма? Бір жауап белгілі. Оның мәнісін қысқаша былай жеткізуге болады: тарихи мәдени прогресс дегеніміз дене күшіне сүйенген, қатал, аяушылықты білмейтін, агрессившіл адамдардың рухани, тән құмарлықтарын тыйған өркениетті адамдармен ауысуы болып табылады. Бұл ұстанымда бірнеше қателік бар. Біріншіден, тән мен рухты қарсы қоюдың негізсіздігі туралы айттық. Дене шынықтыру мен спорттың дамуы тікелей руханисыздық көріністерінің себебі болып табылмайды. Керісінше, тәндік мұқтаждықтарды шектеу адам жанына да тұрақсыздық тудыратыны белгілі. Қарапайым айтқанда, спортпен айналысу, айталық, рәкет пен қатыгездікке өздігінен әкелмейді, олардың түп-тамырлары мәдени-әлеуметтік факторларда жатыр. Екіншіден, адамың дене күші мен агрессияшылдықтың арасында тікелей байланыс жоқ. Бұл жайында Э.Фромм: «Көне мәдениетте қанқұмарлық, қатыгездік, каннибалистік көріністер белең алды деу негізсіз болып табылады – деп, – олардың отаршылдық пиғылдағы еуроцентризм өкілдері тарапынан әсірелеп бейнеленгенін, каннибализмнің кейбір тайпаларда салт-дәстүрлік, рәміздік қызмет атқарғанын; ал садизм мен адам қинаудың ХХ ғасырда көне заманнан кем болмағандығына айғақтар жеткілікті екендігін» айтады [11, 241 б.].

Қазіргі замандағы дене шынықтыру мәдениеті “арнольдизмге” негізделген. Оның негізін салушы Томас Арнольд өз күнделігінде жастарды тәрбиелеу ісінде мынадай әдепсіздік мерездерімен қатал күресу қажеттігін айтады.

1) қылмыс, қатыгездік және маскүнемдік; 2) жалған сөйлеу, бос уәде беру, мақтану; 3) үлкендер мен күштілердің жастар мен әлсіздерге қиянаттары; 4) шәкірттердегі мәдениетсіздік пен тәртіпсіздік; 5) мектеп ережелерін орындамау; 6) жалқаулық пен енжарлық; 7) тәртіп бұзғандардың жалған ынтымақтастығы. Тәні нашар дамыған оқушылардың моральдық азғындауы, дейді ол, олардың мүлдем құлдырауына әкеледі және оны жақсы киім мен әдемі шаш түзеу де жасыра алмайды [12, 163 б.]. Дене шынықтыру мәдениетін жоғары деңгейге қою үшін, дейді Т. Арнольд, оқушылардың жалпы мәдениетін, олардың дәстүрлері мен сезімдерін ескеру қажет. Жарысты ұйымдастырғанда “таза, әділ ережелерді” сақтауға, қарсыласының абыройын сыйлауға, шынайы ынтымақтастыққа, спорт ісіне ата-аналар мен қоғамдық ұйымдардың қатысуына, тән әсемдігінің жан сұлулығына жеткізуіне, спорттық ұйымдардың өзін-өзі басқаруына ерекше көңіл бөлу керек делінген.

ХХ ғасырда дене шынықтыру мәдениеті жаңа сатыларға көтеріле білді. Спорт элитарлық жаттығулардан бұқаралық мәдениеттің маңызды бөлігіне айналды. Спорттық әскери бастауларының

орнына тән жетілдірулік негіздері алдыңғы қатарға шыға бастады. Жаңғыртылған «олимпияшылдық» идеясы спорттың гуманистік мазмұнына басты назар аударды. Қазіргі дене шынықтыру мәдениетіне үздік нәтижелерге (рекордтарға) ұмтылу тән. Бұл адам денесі мен рухының потенциясымен мүмкіндіктерін айқындау үшін қажет. Қазіргі жағдайда рекордтарға жету үшін тек тән жаттығулары жеткіліксіз болып табылады. Яғни, тән мәдениеті осы мақсатта міндетті түрде ғылыммен қосыла әрекет етеді. Жалпы алғанда спорттың төмендегідей мәдени функцияларын атап өтуге болады: 1) тән мен жан саулығын нығайту; 2) адамдарды белсенділік пен жеңімпаздыққа тәрбиелеу; 3) гедонистік қызмет (тән сұлулығынан ләззат алу); 4) экстремалдық жағдайларда қиындықтарды жеңуге тәрбиелеу; 5) тұлғалық және мемлекеттік престижге жету; 6) халықтар мен мемлекеттер арасындағы түсіністікті арттыру; 7) катарсис (ойын арқылы рухани тазалану ж.т.б.); тағы бір ескеретін жәйт: тұлғалық әрекеттердің адамдық ынтымақтастықты не бұзатыны, не нығайтатыны белгілі. Спорт қашанда қиратушылық және ажыратушылық әрекеттерге жатпайтыны оның табиғатынан көрініп тұр. Өйткені, жарысушы бірдей жағдай мен бірдей ережелер негізінде бәсекеге түседі және басқаны жау емес, әріптес ретінде қабылдайды. Жоғарыда келтірілген спорт мәдениетінің басты түйініне келсек, оны адамдық болмыста тән мен жанды үйлесімді, жарыстық және ойындық бағдарларда қайтадан жасау деп анықтауға болады. Яғни, спортта (дене мен рух шынықтыруында) адамның мәдени сипаты жоғары деңгейде анықталады. Сол себептен, бұл қатынасты маңызды мәдени қатынас дей аламыз.

Бүгінгі жаһандану заманында жан мен тән үйлесімділігі мәселесі, ең біріншіден, оның әрбір ел үшін келешек өрісі – жастарды еліне, жеріне, ұлтына деген сүйіспеншілік, патриоттық рухта тәрбиелеу мұратымен өзекті деп санаймыз. Белгілі зерттеуші Б. Аташ жаһандану жайында оның: «экономикалық кеңістіктерден ірі аймақтық бірлестіктерге дейін ұмтылатын үрдіс ретінде бүгінгі күннің өзекті мәселесі болып қалыптасып қалғанын» – айтып, «жаһандану үрдісінің шығу тегін зерделеуде, оның қазіргі заманғы кейпіне дейінгі «протожаһандандыру» деп аталып жүрген көздерін ашу маңызды іс. Бұл – қазіргі жаһанданудағы саналы ұсынылып жүрген бірігу идеясы, алғашқы қауымдық құрылыстағы ұйысудың заңды тарихи жалғасы болуы керек дегенді білдіреді» деп тұжырымдайды. «Жаһандану үрдісін зерделеуші ғалымдар – дейді, Б. Аташ, – оның терең тамырларына үңіле отырып, бұл үрдістің алғашқы бастаулары әлдеқашан-ақ қалыптасқандығын атап өтеді. Хомо сапиенстің дамуы бойынша әр түрлі туыстықтар тайпаларға құйылды, тайпалар-халыққа, халықтар-үлкен ұлтқа бірікті. Адамзаттың бүткіл тарихы – жаһанданудың үздіксіз үрдісі». Ол сонымен қатар, бұл құбылыстың гензисін жүйелеуде оның адамзаттың эволюциясы бойынша: «алғыжаһандану-протожаһандану-жаһандану-неожаһандану» түрінде құрылған өрлеу бейнесін көруге болатынын атап өтеді [13, 115 б.]. Бүгін көріп отырғанымыздай әрбір ел осы біртұтастыққа, ортақ кеңістікке ұмтылу, кірігуде өз дербестігін сақтап қалу мен келешек өрісі – бәсекеге қабілетті өз өркенін тәрбиелеуге мүдделі. Бұл еліміздің келешегі – іскер, кәсіби дайындығы жоғары, көзі ашық, көкірегі ояу, білімді, жаңалыққа жаны құмар, тұрақты дүниетанымы мен сенімі мол, дені сау жастардың өсіп-өнуі.

Бүгін патриотизм тақырыбы, оның ішінде қазақстандық патриотизм мәселесі барлық қоғамдық, мемлекеттік, саяси, мәдени-рухани тақырыптардың өзегіне айналууда. Оны дұрыс жолға қою, яғни ұйымдастыруда қоғамдағы білім беру мен ғылым, өнер саласы және мемлекеттің және өз келешегіне жауапкершілікпен қарайтын әрбір азамат жауапты. Қазіргі заманғы ғылым интеграциясы қай мәселеге болмасын ғасырлар бойы қалыптасқан классикалық, дәстүрлік дүниетаным, ойлау машығы, тәжірибемен қатар, заманауи, пәнаралық ғылым, білімдегі креативтік ойлау, формальді, диалектикалық, математикалық логика қағидаларының бірлігі, жұмылуына негізделген көзқарасты қалыптастыруға, сөйтіп шешімнің мүмкін әрі тиімді өзге жолдарын табуға бағытталған. Қазіргі дүние саяси шымылдықтар түріліп, ақпараттық кеңістіктің кеңейген, демократиялық қатынастар қалыптасып, еркіндік сезінген әлем болғанымен жаппай қарқын алған жаһандану үрдісінің саяси, әлеуметтік, экономикалық мәселелердің де шиеленісуін күшейткен, әрбір мемлекет, жеке адам үшін бүкіл тәжірибені қосқанда, өзіндік жол, жаңа даму бағытын анықтауды талап ететіндігімен ерекшеленеді. Адамға барлық тәжірибені қосқанда, қазіргі мол ақпарат пен білімді (сұрыптап) игеру міндеті де жүктелген. Саясылық та бүгінгі қоғамның басты сипаттарының бірі. Рене Генон «Ұлт дегеніміз – күнделікті дауыс беру, күнделікті референдум» – депті, оны саясаттанушы А. Сарым: «Тәуелсіз мемлекет болу да күнделікті жұмыс, күнделікті процесс. Өзіңнің тәуелсіз екеніңді күнде дәлелдеп отыру қажет. Мысалы, сіз дүниеге келдіңіз делік, адам атанасыз, қазақ атанасыз. Бірақ

бұл сіздің адам, қазақ болғаныңыз емес. Адам болу да, қазақ болу да – өмірлік процесс. Ол сені күн сайын өзіңнің адам екеніңді, қазақ екеніңді дәлелдеп, осы екі мәртебелі атақты абыроймен алып жүруге міндеттейді» деп жалғастырады. Осындай күрделі уақытта жастарға сапалы білім беру мен оларды адамгершілік, имандылық, отаншылдық, ұлтжандылық, патриоттық рухта тәрбиелеу, салауатты өмір салтын ұстану мен арнайы спорт түрлеріне баулудың бірін-бірі толықтырған кешенді түрде жүргізілуі ғана нәтижелі болатынын жекелеген ұжым, ұстаз тәжірибелерінен көруге болады. Бұл мәселе жеке ғылымдармен қатар, бүкіл ғылым, білімнің анасы әрі методологиялық негізі – философия үшін де маңызды. Сондықтан бүгін әлемдік философияны, Анахарсис бабамыз бен күллі түркі философиясы, дүниетанымы, руханиятының бастауы әрі қазақ халқының ұлттық рухани мұрасы әдебиеті, мәдениеті, салт-дәстүр, әдет-ғұрып, салт-санасы – бүкіл болмысын көктей өтіп, бүгінге жеткен Қорқыт ата ілімінің – терең сыры, тәрбиелік мәні, жалпы философиясы, ұлттық құндылықтарымыз туралы жаңашыл әдіс-тәсілдерді тиімді пайдаланған заманауи білім беру тәрбиенің де басты алғышарты. Қорқыт туралы аңыздардағы әулиеге қатысты әрбір оқиға желісі, оның өзі айтыпты деген нақыл сөздер тұнып тұрған философия. Қорқытты ұйықтап кеткен кезінде қайрақтай жыланның келіп шағуы да тегіннен емес. Ол адам баласы үшін сәл ғана бейжайлықтың, бостықтың, қалғып кетудің немен аяқталуы мүмкін екенінен де хабар береді [14, 64 б.]. Мұны философиялық білімнің дүние, адам болмысының мәні, мазмұны, құрылымына, басқаша айтсақ, «тілегіне» сәйкес келетін басты шарт деуге болады.

1990 ж. салыстырғанда еліміздегі ауылдық жерде тұратын халық саны айтарлықтай азайған. Оны ауыл мектептерінде білім алатын бала санының кемігенінен көруге болады. Кезінде орта есеппен 700 бала оқыған мектептер бүгінгі таңда 300-ге жетер-жетпес жеткіншек тәрбиелеуде. Бұл табиғаты тамылжып, жусан иісі аңқыған, қысы-жазы, ертелі-кеш мал-жанын қамдаумен абыр-сабыр тіршілік қызған, ұлттық ерекшеліктеріміз сақталған, салт-дәстүр, әдет-ғұрып, өнер, мәдени құндылықтарды бойына сіңірген қазыналы қария, ақ жаулықты әже, еңбекқор, өнегелі жандар тұратын ауыл, оның ұлттық рухани құндылықтарды бойына сіңірген жастар тәрбиелеудегі үлес салмағының біршама кемігенін де көрсетеді. Урбанизация үрдісінің қарқыны ұлттық тіршілік қалпы сақталған алыс ауылдарды ойсыратып, халықтың қалалық жерлерге немесе оған жақын аймақтарға қоныстануын жеделдетуде. Мұның өзі дамудың бір жерде тұрақтап тұрмай бірде баяу, бірде жылдам ілгері ұмтылуын білдіргенімен, әлеуметтік жағдайларды қиындатып, рухани ахуалдың жақсаруына кері әсерін тигізіп отыр.

Батыс философиясының көрнекті өкілдері Кант, Гегель философиясының әлем мойындаған білгірі, Қазақстандағы фарабитанудың көшбасшысы, ұлттық философиялық ойлау иірімдерін де жан-жақты игеріп, оны осы заман үнімен үйлестіре, ұштастыра білген ойшыл ғалым А.Х. Қасымжанов жастардың рухын шындап, интеллектуалдық қуатын нығайтатын бірден-бір шара тарихи зердені, парасатты ояту, оған жан бітіру және ұрпақтар сабақтастығын үзбеу екендігін көрсеткен болатын. «Қазіргі болмыстың тарихи негіздерін ұғыну, – дейді ғалым, – бүгінгі өзімізді-өзіміз ел есебінде сезіну жағдайында, өткен мен болашақ алдында, аталарымыз бен ұрпақтар алдында жауапкершілікті ұғыну болып табылады» [15]. Тарихтың бетбұрыс және сындарлы кезеңдерінде өзінің ұлттық-мәдени бірегейлігі мен ұлттық идеясын іздестіру үдерісі әлемдегі барлық елдердің басынан өткен. Біздегі ХХ ғ. басындағы осындай бірегейленудің басында тұрған ұлт көсемі Ә. Бөкейхановтың «Әр ұрпақ өзіне артылған жүкті жетер жеріне апарып тастағаны дұрыс, әйтпегенде болашақ ұрпағымызға аса көп жүк қалдырып кетеміз» дегені де осы сабақтастық, өткен мен болашақ алдындағы жауапкершілікті терең сезіну, танудан туған ой болатын. Тарихты терең зерделеу қоғамның бүгінгі жай-күйін анықтап, келешегін бағдарлауға мүмкіндік береді. Егер Ә. Бөкейханұлы сол заманға дейінгі қазақтың бүкіл өткен тарихын зерделей отырып осы тұжырымға келсе, А. Қасымжанов еліміздің Кеңес үкіметі құрамындағы ахуалын және тәуелсіздіктің алғашқы жылдарындағы нарықтық қатынастар мен барлық саладағы қайта құру қиындықтарын, оның қоғам мен адам болмысына әсерін зерделеу арқылы ой түйген еді. Халықтың рухани ділі мен дінінен алыстауы, оны түпкі тамырынан ажырату екендігін, түпнегізінен алыстаған қоғамды өзге мәдени үрдіске икемдеу де, жат діни ағымдар, секта, түрлі ұйымдардың үйіріп әкетуінің де оңай болатынын көре білді. Мұны бейнелеп айтқанда, «тамыры тереңге кетпеген, не өзегіне құрт түскен» ағаштың халімен салыстыруға болады. Ол қандайда бір қиындыққа шыдас беру мүмкіндігінің де өлшемі болуы ықтимал.

Тәуелсіздік алып ұлттық мемлекеттілігін қалпына келтірген Қазақ елі үшін ұлттық ерекшеліктерін сақтай отырып жаңа жағдайға бейімделу, саяси тұрақтылықты сақтап, әлеуметтік ахуалды жақсарту

түсу, экономикалық даму бағдарын айқындап әлемнің дамыған елдерімен қатар үшінші мыңжылдық көшінде ілгері жылжу басты мақсат. Жүсіпбек Аймауытұлының («Ұлтты сүю әртүрлі» атты мақаласында): «Естеріңізде болсын: қара халықтың мәдениетті болуынан мәдениетті кісінің қазақ болуы қиын, баласына осы бастан ұлт рухын сіңіріп, қазақ өміріне жақындатып тәрбиелеу керек. Орыс тәрбиесін алған бала ұлт қызметкері бола алмайды. Қазаққа аюдай ақырған шенеунік табылуы оңай; ерінбей-жалықпай, бақырмай, шақырмай іс бітіретін, терісі қалың, көнбіс, табанды қызметкер табылуы қиын. Қазаққа зор кеуде ақсүйектің, ақша жегіш жалтырауық шенеуніктің, сұлу сөзді, құрғақ бектің керегі жоқ; адал күшімен өгіздей өрге сүйрейтін жұмысшы керек. Сол жұмысшы – оқығандар. Бекерге кеткен сағат, босқа өткізген минут – ұлт ісіне зор шығын» [16] дегенініңқазір де аса маңызды екені жасырын емес. Бүгінгі білім беру мен тәрбие ісінде қала халқына қарағанда ғылым мен техника жетістіктерін пайдалану мүмкіндігі төмен, әлеуметтік жағдайы да сын көтермейтін, бірақ оқу мен дене еңбегі, ұлттыққұндылықтар негізіндегі тәрбиені ұштастыра жүргізу жағынан біршама артықшылыққа ие ауылдық аймақ балалары мен тас үйлерде өсіп, тар аулаларда ойнаған немесе ата-аналарымен бірге әлеуметтік жағдай қиындықтарын сезінген, жан-жануар мен төрт түлік малды кино болмаса зообақтардан көретін, ендігі жерде ұлттық құндылықтармен танысу және олардан сусындау мүмкіндігі тек ана тілін меңгеру, ғылым, білім игеруде қалған қала баласының арасындағы айырмашылық пен олқылықты бүгінгі дұрыс жолға қойылған заманауи білім беру, салауатты өмір салтын ұстану, дене күші мен тән саулығы, тұлға сымбаты мен қозғалғыштық, икемділікке баулумен қатар рухани ерік-жігерді шыңдап, төзімділікті арттыратын спортпен шұғылданудың жымдастырып, толықтыра түсері сөзсіз.

1. Жұмабаев М. Шығармалар жинағы. 2 том. Педагогика. Алматы – 2013. – 139 б.
2. Жарықбаев Қ. Жантану негіздері. Алматы – 2002. – 7 б.
3. Шәкәрім Құдайбердіұлы. Үш анық // Әсем: Альманах – Алматы: Жазушы, 1991. – 496 б.
4. Нұрмұратов С.Е. Рухани құндылықтар әлемі: әлеуметтік философиялық талдау. – Алматы: ФжСИ, 2000. – 180 б.
5. Бердяев Н.А. О рабстве и свободе человека (опыт персокалистской философии) // Әлеуметтік философия (Хрестоматия) – Алматы: Ақыл кітабы, 1997. – 226 б.
6. Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности. – М.: ООО “АСТ-ЛТД”, 1998. – 672 с.
7. Шопенгауэр А. Афоризмы и максимы. – Л.: ЛГУ, 1990. – 288 с.
8. Гердер И.Г. Идеи к философии истории человечества. – М.: Наука, 1977. – 703 с.
9. Ницше Ф. Афоризмы и изречения // Пер с нем – Мн.: ООО “Попури”, 1997. – 688 с.
10. Хейзинга Й. Ното Ludens. Опыт исследования игрового элемента в культуре. // Самосознание Европейской культуры XX века. – М.: Политиздат, 1991. – 366 б.
11. Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности. – М.: ООО “АСТ-ЛТД”, 1998. – 672 с.
12. Кун Л. Всеобщая история физической культуры и спорта – М.: Радуга, 1982. – 400 с.
13. Аташ Б.М., Нуриев М.А., Мошанов С., Маханова Н.Б. Қазақ философиясы. – Алматы: 2014. – 135 б.
14. Қазақ руханияты: тарихи-философиялық және этномәдени негіздер. Ұжымдық монография. – Алматы 2013. – 375 б.
15. Қазақ. Жоғары оқу орындары студенттеріне арналған оқу құралы. – Алматы: «Білім», 1994, – 176 б.
16. Аймауытов Ж. Ұлтты сүю әртүрлі. www.qamshy.kz Қамшы ақпараттық порталы.

UNIVERSAL DECIMAL CLASSIFICATION (UDC) 327: 338.45 (574)
МРПТИ 04.71.21

Mukan Saken¹

¹PhD in International Relations, Associate Professor at Social and Economic Sciences Department,
University of International Business, Almaty/Kazakhstan,
E-mail: sakenmukan@gmail.com

Saudabekova Elmira²

²Candidate of Philosophical Sciences, Associate Professor at Department of General Education Courses,
Narxoz University, Almaty/Kazakhstan, E-mail: elma-67@inbox.ru

Мұқан Сәкен Мұқанұлы¹

¹Халықаралық қатынастар саласындағы PhD докторы, Халықаралық бизнес университеті,
әлеуметтік-экономикалық кафедрасының доценті, Алматы қаласы, Қазақстан.
E-mail: sakenmukan@gmail.com

Саудабекова Эльмира Картамбаевна²

²Философия ғылымдарының кандидаты, Нархоз университеті, жалпы білім беру кафедрасының
доценті, Алматы қаласы, Қазақстан. E-mail: elma-67@inbox.ru

Мукан Сакен Муканулы¹

¹PhD в области международных отношений, доцент кафедры социально-экономических наук,
Университет международного бизнеса, г. Алматы, Казахстан.
E-mail: sakenmukan@gmail.com

Саудабекова Эльмира Картамбаевна²

²Кандидат философских наук, доцент кафедры общеобразовательных дисциплин,
Университет Нархоз, г. Алматы, Казахстан. E-mail: elma-67@inbox.ru

THEORETICAL DEBATE ON “POWER” CONCEPT FROM INTERNATIONAL RELATIONS PERSPECTIVES

Abstract

The article deals with the basic approaches, resources, goals, objectives and results of the “power” using by the countries at the present stage. It analyses indices of “soft power” and “hard power” to further counting and strategic planning for the strategic decision-making process. There is the examination of different strategies for the use of “power” in foreign policy as a tool of national interests protection.

Kew words: power, soft power, hard power, IR theory, realism.

ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚАТЫНАСТАР КӨЗҚАРАСЫ БОЙЫНША «КҮШ» ТҰЖЫРЫМДАМАСЫНА ТЕОРЕТИКАЛЫҚ ТАЛДАУ

Аңдатпа

Мақалада негізгі тәсілдер, ресурстарды, мақсаттары, міндеттері және қазіргі кезеңдегі жай-күйі мен «күшті» қолданудың негізгі нәтижелері қаралады. Әрі қарай күшті қолданудың саяси биліктің көрсеткіш деңгейлері және стратегиялық жоспарлары сараптамалық талданады. Сыртқы саясатта «күш» тұжырымдамасын пайдалану үшін түрлі стратегиялары қаралады. Ол сыртқы саяси құрал ретінде жүзеге асырылады.

Кілтөме сөздер: күш, жұмсақ күш, қатты күш, халықаралық қатынастар теориясы, реализм.

ТЕОРЕТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ КОНЦЕПЦИИ «СИЛА» С ТОЧКИ ЗРЕНИЯ МЕЖДУНАРОДНЫХ ОТНОШЕНИЙ

Аннотация

В статье разбираются основные подходы, ресурсы, цели, задачи и результаты применения «силы» государствами на современном этапе. Анализируются индексы «силы» для дальнейшего подсчета и стратегического

планирования в качестве достижения внешнеполитической цели и задачи в целом. Рассматриваются различные стратегии применения «силы» во внешней политике как инструмента достижения внешнеполитических амбиции.

Ключевые слова: сила, мягкая сила, сильная сила, теория международных отношений, реализм.

At the moment we can compare “hard” and “soft” power. We know the advantages and disadvantages of these concepts, their behavioral actions, means of implementation, resources and even the ability to control and predict the IR events. So, it is convenient to analyse the position of “soft power” in framework of well-established theories of International Relations and give the definition for prospective analytical debates.

Firstly, let's define what does “International Relations” mean? what are the types of International Relations theories? why are they so important for analytical debates? Obviously, the primarily source of definitions is dictionary. The full definition of “International Relations” has been found in Merriam-Webster's Collegiate Dictionary: “International Relations – a branch of Political Science concerned with relations between nations and primarily with foreign policies” [1]. So, if it is a branch of science, it must include some theories. There are the basic theories as *Realism*, *Liberalism* and *Constructivism*. It also includes *Marxism*, but this theory is not actual for “soft power” as well as world politics nowadays. Nevertheless, only realistic and liberalistic theories will be analyzed.

According to Professor of International Relations at Sussex University, UK, Cynthia Weber: “International Politics is a huge field. It explores everything from wars to revolutions to global gender inequalities to demands for international human rights to international trade. To try to make sense of international politics, we often turn to International Relations theory. IR theory makes organizing generalizations about international politics” [2, p. 2]. Power is a part of international politics, that is why IR theories are able to consider the position of powers within themselves. But, there needs to look through other views on subject. Robert M.A. Crawford – Lecturer of Humanities and Social Sciences at the University of British Columbia, Canada: “IR is/was a distinct discipline with a well-defined set of problems around which policy and scholarly oriented analyses can/could converge, with a view to diagnosing and resolving dilemmas, or at least muddling through in spite of them” [3, p. 1]. IR has well established set of problems and position of powers is one of them. Martin Griffiths, Dean, School of History and International Relations, Flinders University, introduced a new term related with IR – worldview. “A worldview is a broad interpretation of the world and an application of this view to the way in which we judge and evaluate activities and structures that shape the world. Worldviews are necessary. They frame the domain of IR and provide the conceptual language and fundamental assumptions (both ontological and evaluative) on the basis of which specific phenomena and patterned relationships are explained via theory. Contemporary IR theory exhibits a wide variety of competing worldviews” [4, p. 9]. Because of existing different views on power, it can be really interesting to consider IR as a worldview. Despite the fact that task put the question of finding out the position of soft power, hard power is not excluded. So, the next step is to define the positivist theories of IR, which are realism and liberalism.

Realism is the attitude or practice of accepting a situation as it is and being prepared to deal with it accordingly. Or the view that the subject matter of politics is political power, not matters of principle. Or the doctrine that the law is better understood by analysis of judges rather than the judgements given [5]. *Political Realism* is the direction of politics and paradigm in political science, founded by Hans Morgenthau. The Realists regard themselves as heirs to an extended intellectual tradition. It is customary to trace realism back to antiquity, with claims that its arguments can be found in important works from Greece, Rome, India, and China. The Realist arguments can also be found in Kautilya's Arthashastra from India, that argues, ‘is concerned with the survival and aggrandizement of the state’ and ‘clearly instructs... in the principles of a balance of power system’. The Realists also claim Niccolo Machiavelli (1469–1527) among them. Starting from a deeply pessimistic view of human nature, Machiavelli argues for strong and efficient rulers for whom power and security are the major concerns. The Realists also identify with Thomas Hobbes (1588–1679) and his notion of a ‘state of nature’ where the absence of overriding authority allows human appetites to be pursued without restraint – individuals engage in constant conflict, with their lives being concomitantly ‘solitary, poor, nasty, brutish and short’. Political Realism's prolonged existence gives it a distinct advantage over relatively youthful liberal alternatives [4, pp. 11-12].

The two main division of Realism are *Classical* and *Neorealism*. According to classical realism, because the desire for more power is rooted in the flawed nature of humanity, states are continuously engaged in a struggle to increase their capabilities. The absence of international equivalent of a state's government is a

permissive condition that gives human appetites free reign. In short, classical realism explains conflictual behavior by human failings. The particular wars are explained, for example, by aggressive statesmen or by domestic political systems that give greedy parochial groups the opportunity to pursue self-serving expansionist foreign policies. For classical realist's International Politics can be characterized as evil: bad things happen because the people making foreign policy are sometimes bad. The realist worldview was revived and revised with the publication of Kenneth Waltz's 1979 *Theory of International Politics*, which replaced Morgenthau's *Politics Among Nations* as the standard bearer for realists. Waltz argues that systems are composed of a structure and their interacting units. Political structures have three elements: an ordering principle (anarchic or hierarchical), the character of the units (functionally alike or differentiated), and the distribution of capabilities. Waltz argues that two elements of the international system structure are constants: the lack of an overarching authority means that its ordering principle is anarchy, and the principle of self-help means that all of the units remain functionally alike. Accordingly, the only structural variable is the distribution of capabilities, with the main distinction falling between multipolar and bipolar systems.

One difference between classical realism and neorealism is their contrasting views on the source and content of states' preferences. In contrast to classical realism, neorealism excludes the internal make up of different states. In addition, whereas classical realism suggested that state strategies are selected rationally, Waltz is more agnostic. According to Waltz, state behavior can be a product of the competition among the states, either because they calculate how to act to their best advantage or because those that do not exhibit such behavior are selected out of the system. Alternatively, states' behavior can be a product of socialization: states can decide to follow norms because they calculate it to their advantage or because the norms become internalized [4, pp. 12-13].

Cynthia Weber describe this two pointing of realism, but change classical realism by realism. Realists and (neo)realists agree that the overriding goal of states in this environment of international anarchy is to survive. This is their overriding interest. And the only way that states can reasonably ensure their survival is to increase their power. Power protects states because states with less power might fear those with more power and therefore be less likely to attack them. Additionally, realists and (neo)realists agree that there is no way out of international anarchy. It is unrealistic to think that a world government could be formed because states would never be secure enough – and therefore trusting enough – to give up their power to a world government [2, p. 16].

Both realism and (neo)realism accept the three fundamental assumptions that make the anarchy myth function – first, that the world is composed of sovereign nation-states; second, that there is no world government which means there is no international order; and third, that the absence of world government or an international order by definition means that international politics is anarchical. From these three elements, realists and (neo)realists both predict that sovereign nation-states in a system of international anarchy will behave conflictual. Cynthia Weber provides the next table (Table 2) in order to show the transformation of realism into neorealism [2, p. 15].

Table 2 Realism transformation

Interest of states	Realism	(Neo)realism
	Survival	Survival
How to achieve survival	Increase power because world government unachievable	Increase power because world government unachievable
Human nature	Man is flawed and therefore prone to conflict. This explains why cooperation is never guaranteed and world government is unachievable	Man may or may not be flawed. Human nature is not essential to an explanation of conflict
Anarchy	The environment in which sovereign nation-states act	Describes the social relations among sovereign nation-states that causally explain why wars occur
Source: [2].		

So, what the position of power in the context of realism? According to Nye, the modern school of realism emphasizes not human nature, but the structure of international politics. The structural approach emphasizes the anarchic nature of international politics and the fact that there is no Supreme authority

above States to which they can refer. They are in the field of self-help, and provide military resources of great help. Motives such as greed or domination are less important than security and a simple desire to survive. States in the zero-sum game, where the rational to stand up for themselves because they cannot trust others. If the actor disarmed and others do not, the actor is likely to survive in conditions of anarchy there. Those who are friendly and trusting, as a rule, disappear over time. They are eliminated by the dynamics generated by the structure of the system. The path to security and survival for the actor to develop their own military resources due to growth and create alliances to balance the power of others. In this world, becomes in relation to others is more important than absolute gain. Whether rooted in human nature, as in the classical realism of Thucydides and Machiavelli or major systemic forces underlying contemporary structural realism, military resources, which provide the ability to prevail in war is traditionally portrayed as the most important form of power in global Affairs. Indeed, in the nineteenth century, the definition of a great power was the ability to win the war, and, of course, the war continues today. The world has become more complex since the nineteenth century and the Realistic model is not suitable for all parts equally [6, pp. 27-28].

Liberalism is the quality or state of being liberal. Or a theory in economics emphasizing individual freedom from restraint and usually based on free competition, the self-regulating market, and the gold standard. Or a political philosophy based on belief in progress, the essential goodness of the human race, and the autonomy of the individual and standing for the protection of political and civil liberties [1]. Martin Griffiths applies Liberalism as liberal internationalism, which is more appropriate within framework of international relations in twenty-first century. Liberal internationalism – the projection of liberal thought and political principles to the international realm – is the assumption that one can apply reason to extend the possibilities for individual and collective self-rule, or freedom. It reflects the broader liberal tradition of which it is part in that it comprises several political/philosophical strands, has emerged in a number of diverse national and historical contexts, has evolved over time in response to changing domestic and international conditions, and rests upon a body of elastic concepts that invite the exercise of judgment and interpretation in order to draw out their political and policy conclusions [4, p. 21].

Once liberalism fails to address itself to contemporary claims of justice and abuses of power it is prone to become the doctrine of the privileged and increasingly conservative or elitist in character. Liberalism's normative dimension has been manifest in the presentation of powerful and attractive claims such as self-determination and human and minority rights and the development of moral discourses on questions such as distributive and environmental justice and the challenge globalization presents to state-based conceptions of democracy. As a practical as well as a theoretical project a further dimension of the liberal project has been to develop a politics through which to achieve its goals. Central to this dimension is a significant liberal societal base composed of political parties and/or civil society organizations that are in positions of power or influence [4, pp. 23-24].

Liberal internationalism has struggled to resolve tensions in the policy, political, and structural realms and faces an underlying crisis of belief in the intellectual and normative realms. Until this deeper crisis is satisfactorily addressed it is unlikely that liberal internationalism will reemerge as a major political force. Indeed, the future of liberal internationalism depends to a considerable extent upon whether the tensions and problems of contemporary liberal internationalism serve to fatally undermine the central project of combining individual and collective freedom or whether this crisis can be utilized as a regenerative experience from which a new globalism can emerge. There are also good political arguments for a new form of globalism. That the latter in practice places greater emphasis upon 'soft-power' dovetails with traditional liberal internationalist approaches [4, pp. 29-32].

The global information age creates the preconditions to a significant increase in the importance of the use of soft power in world politics. Most likely the country with a more developed connection to the global bond will have rather more soft power because of the great opportunities to disseminate information. The main issues that can be formed to change the attitude of the international community to a particular country, will be: whose culture, ideas and values closer to the accepted universal standards (such as liberalism, pluralism and independence)? Which course of foreign policy enhances the image and prestige of the country abroad [7, pp. 31-32]?

As we can see, the liberal theory of IR is more relevant to soft power, as well as realism to hard power. However, it doesn't mean that both powers can exist only in the framework of relative theories. For example, soft power can be implement with realistic approach. Such phenomenon is called *Complex Interdependence*. Waheeda Rana, PhD Scholar at Quaid- i-Azam University Islamabad & Assistant Professor at International

Islamic University Islamabad, conducted the full score of information about the term in his article and made a comparative analysis of it. The most interesting parts of article are adduced below.

The era after the Cold War clearly shows the implementation of power among national states through the provision of technical and economic progress. Brute force was manifested only in minor points, while the most important decision was to strengthen ties and cooperation for long-term development and prosperity. This led to an interesting debate between realists and liberals, each tried to convince that their arguments are more valid and relevant with respect to the prevailing global trends. In the context of this discussion, this paper aims to critically analyze the theory of “Complex Interdependence,” which challenged the fundamental assumptions of the traditional and structural realism. By synthesizing the views of the realists and liberals, complex interdependence has become a major component of the neoliberal point of view. Model “Complex Interdependence” was developed by Robert O Keohane and Joseph S. Nye, at the end of the 1970s. The introduction of a new concept has been the cause of some serious problems for the foundations of traditional realism, for its structure, focusing on military and economic capabilities. One problem is the complexity of understanding the behavior of the state, and therefore, strategic planning complexity. Complex Interdependence actually became a central component of the neoliberal point of view, and is widely used in the analysis of international policy makes an attempt to understand the willingness of States to enter into co-operative alliances with each other under the conditions of anarchy and dependence [8, p. 290].

At this point, in a globalized world, in the digital age, all the term “interdependence” is used more and more frequently. This term models the behavior of participants in world politics, which involved not only the state but also governmental and non-governmental organizations, transnational corporations and other players who are independent of each other. Basically, the dependence is determined by external forces. Interdependence in the global policy applies to situations that are characterized by interactions between countries or between entities in different countries [9, p. 8].

There are three key features of the complex interdependence: multiple channel, the absence of a hierarchy among the subjects and a minor role of military force.

Multiple channels. In international politics there are multiple channels connecting the societies, including all the interstate, trans-governmental, and transnational transactions. This is opposed to the unitary state assumption of realism. In this complex world of interdependence not only formal and informal interaction between governmental elites are a source of connecting societies but informal ties among non-governmental elites and transnational organizations are gaining more and more importance. Multinational firms and banks have a great impact on the domestic as well as interstate relations. These actors, besides pursuing their own interests, also “act as transmission belts, making government policies in various countries more sensitive to one another.” [9, p. 26].

Absence of hierarchy among subjects. In the world of Complex interdependence, there is no hierarchy among the issues. The dividing line between domestic and foreign policy becomes blurred and there is no clear agenda in interstate relations. There are multiple issues which are not arranged in a clear or consistent hierarchy. Among other things, “military security does not consistently dominate the agenda.” [9, p. 25]. The foreign affairs agendas have become more and more diverse now. As opposed to the realists’ assumption where security is always the most important issue between the states, in complex interdependence, any issue-area might be at the top of the international agenda at any particular time.

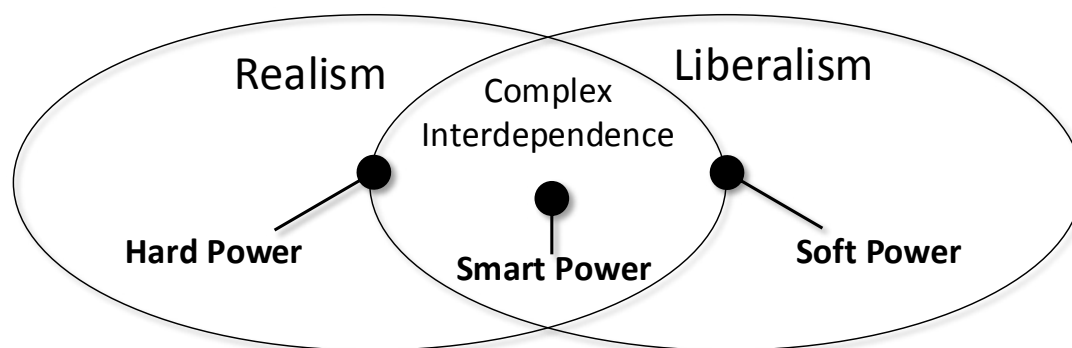
Minor role of military force. When Complex Interdependence prevails, military force could be irrelevant in resolving disagreements on economic issues among members of an alliance, however simultaneously be very important for the alliance’s political and military relations with its rival bloc. According to Keohane and Nye, intense relationships of mutual influence may exist but force is no more considered an appropriate way of achieving other goals such as economic and ecological welfare which are becoming more important, because mostly the effects of military force are very costly and uncertain [9, p. 28]. In fact, due to modern nuclear, biological and chemical weapons, all the actors are aware of the maximized costs of war [8, pp. 291-292].

A detailed examination of realism and complex interdependence had revealed the fact that these theories contradict each other in their nature and the degree of use are the same values in world politics. In other words, this theoretical approach in world politics gets hybrid traits. On the one hand, the spread of realist and neorealist paradigm is strong enough in terms of anarchic scenario where the state and members of international politics are trying to maximize their strengths. On the other hand, the complex interdependence thoroughly strengthened daily practice of doing things, where realization of the benefits, people are working

closely with each other. Thus, the modern world order in general is a complex system that can not be fully described and disclosed to one theory. The best approach to the study of contemporary politics is the synthesis of realism and neo-liberal theories, as well as the use of other theoretical foundations in certain cases [8, pp. 295-296].

In the conclusion of the paragraph we can define the position of soft power in the framework of IR theories. Moreover, the correlation has been found out between powers and theories. That was a mistake to consider that hard power is equal to realism as well as soft power has the same aspects as liberalism. They can not be equal just because powers are not the theories of IR. They are just methods of Implementing the certain policies.

The difference of both powers is deserved a peculiar attention. Hard and soft powers cannot be strictly divided. They have some common points with other level of “hardness”. The Table 1 shows the both sides arrow, which means such “hardness”. As a tap can let out the cold and hot water, mixing lets the water be warm. Thus, mixing the behavior and resource of hard and soft powers lets them to implement smart power strategy. Such simplification will help us to separate soft power from others in order to focus attention on soft power usage by countries during the analysis in the second chapter. The scheme 1 helps to imagine the position of powers in the framework of IR theories.

Scheme 1. Position of powers

Source: Made by the author

1. Merriam-Webster's Collegiate Dictionary, 11th Edition. Springfield: Merriam-Webster, available at: www.merriam-webster.com
2. Weber C. *International Relations Theory: A Critical Introduction*. New York: Routledge, 2005.
3. M.A. Crawford R. *Idealism and Realism in International Relations*. New York: Routledge, 2000.
4. Griffiths M. *International Relations Theory for the Twenty-First Century*. New York: Routledge, 2007.
5. *Oxford Dictionary of English*. OUP Oxford. Available at: www.oxforddictionaries.com
6. Jr. JSN. *The Future of Power*. New York: Public Affairs, 2011.
7. Joseph S. Nye J. *Soft Power. The Means to Success in World Politics*. New York: Public Affairs, 2004.
8. Rana W. *Theory of Complex Interdependence: A Comparative Analysis of Realist and*. 2nd edition. Vol 6. *International Journal of Business and Social Science*, 2015.
9. Keohane RO, JSN. *Power and Interdependence: World Politics in Transition*. Boston: Brown Little, 1977.

УДК 347.1

Л 93

МРНТИ 10.77.51

Люцик В.В.¹

*¹ к.ю.н., доцент кафедры социально-экономических наук Университета
международного бизнеса, г. Алматы, Казахстан*

Рыжкова И.М.²

*² доцент кафедры социально-экономических наук Университета
международного бизнеса, г. Алматы, Казахстан*

Люцик В.В.¹

*¹ Халықаралық бизнес университеті, әлеуметтік-экономикалық кафедрасының
доценті, Алматы қаласы, Қазақстан.*

Рыжкова И.М.²

*² Халықаралық бизнес университеті, әлеуметтік-экономикалық кафедрасының доценті,
Алматы қаласы, Қазақстан.*

Lyutsik V. V.¹

*¹ Associate Professor at Social and Economic Sciences Department, University
of International Business, Almaty/Kazakhstan*

Ryzhkov I. M.²

*² Associate Professor at Social and Economic Sciences Department, University
of International Business, Almaty/Kazakhstan*

ОБ АКТУАЛЬНОСТИ БОРЬБЫ С КОРРУПЦИЕЙ В РК И США

Аннотация

Тема коррупции – одна из самых злободневных тем в современной общественной, экономической и политической жизни Казахстана. Результаты различных социологических опросов, проводимых общественными, государственными и международными организациями, подчеркивают, что более 50 % населения, как в США, так и Казахстане рассматривают коррупцию как угрозу национальным интересам государства.

Ключевые слова: коррупция, безопасность, государство, интересы, права, свободы, противодействие, угроза.

ABOUT THE RELEVANCE OF FIGHT AGAINST CORRUPTION IN THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN AND THE UNITED STATES OF AMERICA

Abstract

Corruption subject – one of the topics of the day in modern public, economic and political life of Kazakhstan. Results of various sociological surveys conducted by the public, state and international organizations emphasize that more than 50% of the population as in the USA, and Kazakhstan consider corruption as threat to the national interests of the state.

Keywords: corruption, security, state, interests, rights, freedom, counteraction, threat.

ҚАЗАҚСТАН МЕН АҚШ-ТАҒЫ ЖЕМҚОРЛЫҚҚА ҚАРСЫ КҮРЕСУДІҢ ӨЗЕКТІЛІГІ ТУРАЛЫ

Аңдатпа

Сыбайлас жемқорлық ең өзекті тақырыптың бірі болып – Қазақстанның қазіргі заманғы қоғамдық, экономикалық және саяси өмірінде кездесуі анық байқалады. Әлеуметтік сауалнама нәтижелері өткізілетін түрлі қоғамдық, мемлекеттік және халықаралық ұйымдармен ұйымдастырылған, мемлекеттің ұлттық мүдделеріне қатер ретінде сыбайлас жемқорлықты қабылдауды. Қазақстан мен АҚШ-та сауалнаманың нәтижесі ретінде халықтың 50%-ы атап өтеді.

Кілтме сөздер: жемқорлық, қауіпсіздік, мүдделер, құқықтар, бостандық, қарсы іс-қимыл әрекеттер, қатер.

Сегодня перед Казахстаном стоит задача по продолжению активной политики противодействия коррупции с целью обеспечения долгосрочной конкурентоспособности страны. Именно поэтому противодействие коррупции является важнейшим стратегическим приоритетом государственной политики Казахстана.

Результаты реализованных в Казахстане ранее Государственных программ борьбы с коррупцией показали их целесообразность и необходимость дальнейшей последовательной и системной работы.

Государственная поддержка развития институтов гражданского общества в виде разработки и принятия соответствующих нормативных правовых актов привело к возрастанию активности населения в антикоррупционной деятельности. Положительное влияние на результаты борьбы с коррупцией оказывает активизация работы антикоррупционных общественных организаций и политических партий, в частности, Народно-демократической партии «Нур Отан». Снижены многие административные барьеры, в три раза сокращено количество лицензируемых видов деятельности и разрешений. Сформирована законодательная база для борьбы с коррупцией, которая по оценкам международных экспертов признана одной из эффективных в постсоветском пространстве.

Наиболее опасной формой коррупции является сращивание преступных элементов с государственными структурами, в результате чего чиновник, прежде всего, работает в целях личного обогащения, прямо или косвенно занимается торговлей служебными функциями. Вместе с тем коррупция становится питательной средой и катализатором организованной преступности. Она отличается очень высокой латентностью, изощренностью и причинением крупного ущерба. Коррупция оказывает крайне негативное влияние на нравственно-политический климат в обществе, способствует возникновению негативного отношения к проводимым политическим, экономическим и социальным преобразованиям. Народ, разочаровавшийся во власти, теряет уважение и к закону. Коррупция формирует в сознании людей определенное мировоззрение и ценностные ориентации, направленные на стяжательство, корысть и ведет к духовной деградации не только конкретной личности, но и целой нации и общества.

Не принятие радикальных эффективных мер в борьбе с коррупцией может привести к тому, что из криминальной, экономической и социальной проблемы она может перерасти в политическую и приобрести масштабы национального бедствия, подрывающие основы конституционного строя страны.

Поэтому нам интересен зарубежный опыт понимания и противодействия коррупции, особенно в экономически развитых странах, таких как США, поскольку изучение данного опыта позволит не только переосмыслить происходящие негативные процессы, связанные с коррупцией у нас в стране, но и по новому взглянуть на формы и методы борьбы с коррупцией на общесоциальном, специальном и индивидуальном криминологическом уровнях.

Антикоррупционное законодательство США носит системный характер, состоит из правовых актов, регламентирующих лоббистскую, банковскую, биржевую и иные виды деятельности и постоянно находятся в центре внимания ученых [1]. Например, А. Эциони, используя практику Верховного Суда США, анализирует коррупцию в среде видных американских политиков в 1970-1980-х годах [2], Э. Дрю, Р. Вишни, К. Гет рассматривают различные внутригосударственные аспекты подкупа политических деятелей США [3]. Политическая коррупция в американских штатах является объектом исследования Д. Найса [4]. Полномочия комиссии по ценным бумагам и биржам США изучает Б. Эйдэс [5].

На международном уровне признается, что уголовное законодательство этой страны содержит более широкое понятие уголовно наказуемой коррупции, чем в странах Европы, которые уделяют проблеме коррупции не меньше внимания.

Предметом взятки, в соответствии со ст. 201 титула 18 Свода законов США, может быть любая ценность, материальная или не материальная. Этим законодательство США также отличается от законодательства Казахстана, где взятка, даваемая в нематериальной форме, не наказуема.

Пункт (b) (2) ст. 201 титула 18 Свода законов США предусматривает ответственность публичного должностного лица, которое «прямо или косвенно требует в качестве подкупа, добывается, получает, принимает или соглашается получить или принять какую-либо ценность лично или для любого другого лица или организации» в обмен на какие-либо незаконные действия или бездействия по службе. Иногда это называют пассивным подкупом. Как видно из формулировки, состав преступления, в отличие от отечественного законодательства, не требует, чтобы взятка была выплачена в пользу самого должностного лица. Она может быть выплачена другому лицу, на которое укажет должностное лицо.

Наказания за активный и пассивный подкуп, описанный в ст. 201 титула 18 Свода законов США, предусмотрено в виде штрафа, сумма которого исчисляется тройным размером взятки, или лишением свободы до 15 лет. То и другое наказание могут быть совмещены по решению суда. В Казахстане максимальный срок лишения свободы за получение и дачу взятки 15 лет, (ст. 366-367 Уголовного кодекса Республики Казахстан) [6].

Пункт (с) ст. 201 титула 18 Свода законов США предусматривает наказание за выше перечисленные деяния и в том случае, если они направлены на стимулирование совершения законных действий должностным лицом, т.е. за дачу и получение «чаевых». Наказание предусматривает штраф, размер которого определяет суд, или лишение свободы до 2 лет, или совмещение того и другого. В США должностное лицо имеет право получать вознаграждение за свою работу только от правительства. Считается, что получение так называемых «чаевых» разрушает систему управления государством и порождает стремление служащих получать такие чаевые от всех, обращающихся к ним за помощью [7, с. 159].

Уголовно наказуемым в США является само получение денег должностным лицом или служащим США от иных лиц и выплата таких вознаграждений частными лицами и организациями, т.е. общий подкуп без связи с каким-либо конкретным действием или бездействием должностного лица или служащего (ст. 209 титула 18 Свода законов США) [8]. За нарушение этого правила установлена ответственность до 5 лет лишения свободы, или штраф в размере полученной суммы, или то и другое вместе (ст. 216 титула 18 Свода законов США). Отмечается, что наличие такой нормы имеет большое значение для процесса привлечения к ответственности должностных лиц по факту коррупции [7, с. 158-159]. Даже если обвинение не в состоянии доказать, что деньги получены должностным лицом в обмен на совершение каких-либо действий в пользу взяткодателя, более мягкой уголовной ответственности за незаконное получение дохода ему не избежать.

Отдельная норма законов США предусматривает уголовную ответственность руководителей банков за предоставление ссуды или денежного подарка инспектору или помощнику инспектора, который проверяет банк или имеет право проверять его (ст. 212 титула 18 Свода законов США) [8]. Данная норма является профилактикой взятки. При привлечении к ответственности не нужно доказывать, что инспектор произвел какие-то действия в пользу банка. За совершение данного преступления предусмотрено наказание в виде лишения свободы на срок до одного года или штраф на сумму ссуды или подарка. Такое же наказание и дисквалификация ожидают инспектора, принявшего ссуду или подарок от банка, который он инспектирует или может инспектировать (ст. 213 титула 18 Свода законов США) [8].

Специальная норма касается активного и пассивного подкупа работников федеральной банковской системы, нацеленного на получение кредита (ст. 215 титула 18 Свода законов США) [8]. Данные деяния наказываются особо сурово. Статья предусматривает штраф до 1 млн. долларов или в тройном размере от ценности вещи, данной, предложенной, обещанной, запрашиваемой, потребованной, принятой или которую согласился принять подкупаемый. Предусматривается также лишение свободы до 30 лет или совмещение того и другого наказания. Если ценность взятки не превышала 1 тыс. долларов, то лишение свободы не может быть более одного года.

Служащим США под угрозой уголовного преследования запрещается представлять чьи-либо интересы в делах против США, используя свое служебное положение (ст. 205 главы 11 титула 18 Свода законов США) [8].

Ст. 207 главы 11 титула 18 Свода законов США [8] устанавливает запрет бывшим должностным лицам участвовать в делах на чьей-либо стороне против США. Им запрещаются любые контакты со своими бывшими коллегами (any communication to or appearance before any officer or employee), нацеленные на то, чтобы повлиять на них в чью-либо пользу. Такого рода ограничения вводятся на один или два года.

Должностные лица в США обязаны декларировать свои финансовые интересы в специальных анкетах. Предоставление ложных данных в анкете с целью скрыть конфликт интересов само является уголовным преступлением, предусмотренным ст. 1001 титула 18 Свода законов США [8].

Обязательное декларирование своих доходов обжаловалось некоторыми должностными лицами в Верховном Суде США, как ограничивающее конституционные права человека. Однако Суд признал такое декларирование конституционным, посчитав, что обеспечение чистоты государственных служащих важнее конфиденциальности их жизни [9, с. 72].

В США запрещаются сделки между любыми лицами по поводу устройства на федеральную государственную службу. Уголовно наказуемым является требование или получение денег или имуще-

ственных ценностей с целью способствовать устройству на государственную службу (ст. 211 титула 18 Свода законов США) [8]. Виновный наказывается лишением свободы на один год, или штрафом в размере требуемой или полученной суммы, или совмещением того и другого вида наказания. Исключение делается для специальных агентств по найму, получающих разрешение участвовать в наборе на государственную службу.

В США существует уголовная ответственность не только действующих должностных лиц, но и кандидатов на выборные должности, которые предлагают использовать их влияние или назначить любое лицо на публичную или частную должность в обмен на поддержку их кандидатуры на выборах (титул 18 Свода законов США, ст. 599) [8]. Отмечается, что эта норма, конечно, не смогла покончить с практикой «торговли должностями», которую проводят обе ведущие партии страны [7, с. 160]. Уголовно наказуемым в США является обещание государственной должности или государственного контракта любым лицом в обмен на помощь, связанную с выборами на любую политическую должность (титул 18 Свода законов США, ст. 600) [8].

Борьба с коррупцией в США облегчается тем, что в этой стране фактически нет иммунитетов, позволяющих должностным лицам избегать наказания за коррупционное поведение. Любое должностное лицо, включая Президента страны, может быть привлечено к уголовной ответственности, хотя и в особом порядке, после отстранения их от должности.

Согласно ст. II (раздел 4) Конституции США, Конгресс может отстранить от должности в порядке импичмента не только любое гражданское должностное лицо США, но и Президента страны. Так, вице-президент США Спиро Агню был обвинен в получении взяток, когда находился на должности губернатора штата Мэриленд (1967-1968 гг.). В результате он должен был уйти в отставку, был приговорен судом к выплате крупного штрафа, вся его политическая карьера была сломана, и он не смог реализовать свое намерение баллотироваться на пост Президента США [7, с. 163].

Каждая палата Конгресса США по решению двух третей своих членов может лишить любого члена Конгресса его статуса депутата за совершение коррупционных действий (раздел 5 ст. II Конституции США) [10, с. 37]. Для расследования фактов коррупции в палатах Конгресса избираются специальные комитеты по этике (the Select Committee on Ethics of the Senate and the Committee on Standards of Conduct of the House of Representatives).

В некоторых штатах США установлена уголовная ответственность руководителей профсоюзов за получение взятки при заключении коллективного договора, определении размеров социальных взносов предпринимателя, предотвращении забастовки [7, с. 166].

Другим важнейшим направлением антикоррупционной политики США является профилактика коррупции в системе государственной службы. Она основывается на внедрении административной морали, представляющей собой этические и дисциплинарные нормы.

Впервые Кодекс этики правительственной службы был принят в 1958 году в виде резолюции Конгресса, в которой было закреплено, что каждое лицо, находящееся на правительственной службе, обязано выполнять строго установленные правила поведения, предписанные для лица, наделенного должностными полномочиями [11, с. 196].

Хотя Кодекс и имел рекомендательный характер, в дальнейшем он стал основой правовой регламентации административной этики государственных служащих США.

В 1962 году Конгрессом США были приняты официальные нормы поведения выборных должностных лиц (членов обеих палат парламента) и публичных должностных лиц органов исполнительной власти [12, с. 206].

В 1965 году распоряжением Президента Л. Джонсона были установлены стандарты поведения, этические нормы должностных лиц. В 1978 году эти правила обрели форму Закона «Об этике служащих государственных органов». В конце 1960-х годов с коррупцией в США решили бороться специальными методами. В частности, специалисты ФБР разработали и успешно осуществили операцию под названием «Шейх и пчела».

В октябре 1990 года Закон был подкреплён исполнительным Приказом Президента США № 12731 «Принципы этики поведения должностных лиц и служащих государственного аппарата» [13, с. 58]. Эти причины были распространены не только на чиновников высшего ранга, но и на рядовых государственных служащих.

Для чиновника последствия обнаружения допущенных им нарушений могут выразиться в виде применения к нему одной из следующих мер воздействия:

- частичная или полная дисквалификация;
- перемещение на низкую должность;
- предложение прекратить конфликтные финансовые связи.

Кроме того, ограничивается право государственного служащего на побочный (по совместительству) заработок, размер которого не должен превышать 15 % оклада по должности. Это ограничение распространяется на должностных лиц всех ветвей власти, за исключением членов Сената США. Чиновники, назначаемые Президентом США, вообще не могут получать какой бы то ни было доход в течение всего срока службы за услуги и деятельность, выходящую за рамки непосредственных служебных обязанностей.

Ещё одним важнейшим положением антикоррупционной политики США являются единые для всех ветвей государственной власти правила, ограничивающие получение должностным лицом подарков от частных лиц и организаций.

Так, сенатор США, а также сотрудники его аппарата не должны принимать подарки от частных физических и юридических лиц, которые могут оказаться заинтересованными в одобрении Сенатом конкретных законов, если стоимость подарков в течение календарного года в совокупности не превышает 100 долларов США. Стоимость подарков, получаемых сенатором из других источников (включая родственников) в течение календарного года, не должна превышать в совокупности 300 долларов США.

Для остальных категорий государственных служащих также существует ограничения на получение подарков. Государственный служащий и его супруга (супруг) могут в течение календарного года принять подарки, цена которых в совокупности не превышает 100 долларов США. Получив подарок выше допустимой стоимости, государственный служащий обязан в течение 60 дней сдать его в соответствующий орган своего ведомства.

В США уголовная ответственность применяется не только к физическим, но и к юридическим лицам. Отсутствие такого института в Казахстане приводит к тому, что ответственность за подкуп несут только служащие компании, в интересах которой осуществляется подкуп.

Ключевое значение для профилактики коррупции имеет прозрачность деятельности государственных и муниципальных органов. В США в отличие от Казахстана нет государственных средств массовой информации. Доступ журналистов к информации о деятельности государственных органов в США обеспечивается специальным Актом о свободе информации (Freedom of Information Act). Кроме того, недоверие к государственному аппарату здесь является частью традиционной политической культуры. Одно подозрение в коррупционных связях может привести человека к потере политической карьеры.

Деятельность исполнительной ветви власти в США находится под пристальным контролем законодателей, которые постоянно создают специальные комитеты по расследованию тех или иных сторон деятельности чиновников. Финансовая деятельность правительства находится под контролем

Главного контрольно-финансового управления (General Accounting Office).

Активная поддержка в разработке и осуществлении антикоррупционных программ разными странами мира осуществляется США через Агентство по международному развитию (The Agency for International Development). Через него оказывается финансовая поддержка такой международной неправительственной организации, как «Транспаренси Интернешнл» (Transparency International), имеющей свое отделение и в Казахстане.

Таким образом, рассмотрение вопросов, связанных с заимствованием, восприятием казахстанским законодательством как институтов и норм международного права, так и зарубежного опыта, в частности США представляется продуктивным исключительно в рамках соответствующих норм Конституции и в равной степени должно отвечать как национальным правовым традициям, так и ранее заключенным межгосударственным и международным обязательствам.

1 *Ethics and public administration / With a forew. By Rohr J.A.; Ed. By Frederickson H.G. – Armonk (N.Y).*

2 *Etzioni A. Capital corruption: The new attack on American democracy. – New Brunswick; Oxford: Transaction books, 1988. – P 337.*

3 *Drew E. Politics and money: The new road to corruption. – N.Y.: Macmillan, 1983. – 166 p.; Shleijer A., Vishny R.W. Corruption // Quart. Journal of Economics. – Cambridge. – 1993. – Vol. 108. – №3. – P. 599-617.*

4 *Nice D.C. Political corruption in the American states // Amer. Politics quart. – Beverly Hills, 1983. – Vol.11. № 4. – P. 507-517.*

5 Lacey K.A., George B.C. *Expansion of SEC authority into internal corporate governance: the accounting provisions of the Foreign corrupt practices act (a twentieth anniversary review)* // *Journal of transnational law & policy*. – Tallahassee, 1998. – Vol. 7. – № 2. – P. 119-155.

6 Уголовный кодекс РК, [Электрон. ресурс] – 2017. – URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31575252#pos=4072;-119 (дата обращения 25.08.2017)

7 Никифоров Б.С., Решетников Ф.М. *Современное американское уголовное право*. – М.: Наука, 1990. – С. 159, 158-159, 160, 163, 166, 153.

8 <http://www4.law.cornell.edu/uscode/18/209.html>

9 Николаичик В. *Соблюдение правил этики должностными лицами в США контролируют агенты ФБР // Чистые руки*. 1999. – №1. – С. 72.

10 Саломатин А.Ю. *Борьба с коррупцией в США в XX веке и государственная модернизация // Правоведение*, 2001. – №3. – С.196.

11 Швец Е.В. *Контроль за имущественным состоянием, доходами и обязательствами чиновников (международный и частноправовой аспекты) // Предупреждение организованной и коррупционной преступности средствами различных отраслей права*. – М., 2002. – С. 206.

12 Etzioni A. *Capital corruptions: The new attack on American democracy*. – New Brunswick: Oxford, Transaction book. – 1988. – PP. 257-272.

13 Спицнадель В.Б., Белова К.В. *Международная коррупция и опыт борьбы с ней // Антикоррупционер*, 2008. – № 1. – С. 58.

УДК 327.2

МРНТИ 05.11.27

Ydyrys S.S.¹

¹*AkhmetYassawi International Kazakh-Turkish University, Department of Economics, Doctor of Economic Sciences, Professor, serikbay-s@mail.ru,*

Ydyrys K.S.²

²*AkhmetYassawi International Kazakh-Turkish University, Department of International Relations, PhD, ydyrys.kanat@mail.ru*

Ыдырыс С.С.¹

¹*экономика ғылымдарының докторы, Қ.А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті «Экономика» кафедрасының профессоры*

Ыдырыс Қ.С.²

²*PhD, Қ.А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті «Халықаралық қатынастар» кафедрасының аға оқытушысы*

Ыдырыс С.С.¹

¹*доктор экономических наук, профессор кафедры «Экономика» Международного казахско-турецкого университета им. Х.А. Ясауи*

Ыдырыс К.С.²

²*PhD, старший преподаватель кафедры «Международные отношения», Международного казахско-турецкого университета им. Х.А. Ясауи*

ENERGY SECURITY OF THE STATE: CONCEPT AND THEORETICAL APPROACHES TO DEFINITION

Abstract

The article considers the main theoretical approaches to the definition of the concept of energy security, analyzes the work of the authors devoted to the study of the problems of ensuring energy security. The article also examines the relationship between energy security and national security.

Keywords: Energy policy, energy security, national security

МЕМЛЕКЕТТІҢ ЭНЕРГЕТИКАЛЫҚ ҚАУІПСІЗДІГІ: ТҰЖЫРЫМДАМАСЫ ЖӘНЕ ТЕОРИЯЛЫҚ АНЫҚТАМАСЫНЫҢ ТАЛДАУЫ

Аңдатпа

Мақалада энергетикалық қауіпсіздікті қамтамасыз ету тұжырымдамасын анықтаудағы негізгі теориялық көзқарастар қарастырылып, энергетикалық қауіпсіздікті қамтамасыз ету мәселелерін зерттеуге арналған авторлардың жұмысын талдайды. Сонымен қатар, бұл мақалада энергетикалық қауіпсіздік пен ұлттық қауіпсіздік арасындағы қарым-қатынас қарастырылады.

Түйін сөздер: Энергетикалық саясат, энергетикалық қауіпсіздік, ұлттық қауіпсіздік

ЭНЕРГЕТИЧЕСКАЯ БЕЗОПАСНОСТЬ ГОСУДАРСТВА: КОНЦЕПЦИЯ И ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ПОДХОДЫ К ОПРЕДЕЛЕНИЮ

Аннотация

В статье рассматриваются основные теоретические подходы к определению понятия энергетической безопасности, анализируются работы авторов, посвященных исследованию проблем обеспечения энергетической безопасности. Также в статье рассматривается взаимосвязь между энергетической безопасностью и национальной безопасностью.

Ключевые слова: энергетическая политика, энергетическая безопасность, национальная безопасность

Throughout history, strategic resources have provided the dynamic development of the state, in other words, its existence and security. Energy security has decisive role in determining people's living standards and quality, conducting active external and internal policies and ensuring overall national security. Although governments and academics have always emphasized the importance of energy security, no consensus has been reached on the concept of «energy security». As a result, there are several definitions of energy security. The terms «energy supply security» or «energy security» are very blurred by Andreas Löschel. While one academician states that the concept is “slippery”, others emphasize the “lack of consensus” on the definition of the concept[1]. Confusion over energy security also appears in the setting of policy objectives. Traditionally, the US's energy security has focused on getting rid of political exposures. As a result, attention to energy independence and renewable energy sources has been increased by the state.

One sees the goal of energy security as protection against fluctuations in the price of goods and services for the poor. Others emphasize that in the event of scarcity of energy resources, the economy must be protected by allowing energy prices to fluctuate so that the supply of energy is interrupted. For some, energy security is fuel security for the economy and national security through nuclear energy. The absence of a common definition is transformed into an umbrella term that encompasses many different political goals of energy security. Regarding this aspect of the concept of energy security, Joskow commented: “There is a fact that has not changed since the early 1970s. If there is no rational reason for the necessity of a particular political enterprise, it must be argued that this political enterprise is aimed at ensuring energy security[2]. “

In the following, the concept of energy security will be examined from different angles to distinguish energy security from other political goals and to provide conceptual clarity in the rational political decisions. At first, the classical definition of the concept that links energy security to “security of supply” in the academic and political environment will be evaluated. Then, classical recognition, ie “security of supply”, will be discussed, as well as the views that include some variables. Thirdly, the approach that attaches importance to the services and economic activities obtained from these sources will be discussed rather than the energy security's uninterruptedness. Finally, the three types of definitions we have previously considered will be evaluated in terms of states that play different roles in international energy systems, such as energy importers, energy exporters and transit states in international energy relations.

The first group of authors see energy security in the continuity of supply of energy resources. As we shall see later, the continuity of supply of energy resources or “supply security” is at the center of all energy security definitions. As an example of recognition in the first category, the UK's Energy and Climate Change Department's recommendation can be taken: “Energy security is low risk of interruption of energy supply.” Scheepers and Ölz, Sims, Kirchner also propose definitions with the same meaning. Winzer has suggested a more technical form of the same identification. According to him, in technical studies, “low risk of interruption” means “reliability”[3]. Despite the idea of security of supply, Winzer's proposal makes emphasis “system competence”. “Reliability” refers to the ability of the Winzer energy sources to withstand the interruptions in the energy supply, rather than the low risk.

The common feature of the first group of security definitions is that they link a relative energy scarcity to the state of insecurity. Another common denominator is the neglect of price variability resulting from supply interruption or other reasons. The cost of energy security is the subject of such definitions, since it will require certain expenditures to be taken in front of the supply interruption. However, since the price change situation is not considered in such definitions, the determination of the resulting cost of providing security is problematic. The calculation system for the cost of increasing the security of supply on the solution of this problem has been established by Bagen and Billinton.

As for the views proposed by the second group of authors, which include classical recognition as well as some variables, one of the most common is the definition proposed by the International Energy Agency (IEA). According to the IEA, energy security is the physical existence of energy resources that meet the demand. "According to this definition, the lack of energy security, together with the interruptions in energy supply, exceeds the price level of energy. What we need to pay attention here is to specify the ceiling of the energy price. Another definition from the same air is Robert Mabro's suggestion: "The lack of energy security increases the incentive to break up or cut off this energy supply[4]." Another of the details of classical recognition is the degree of certainty of the interruption of energy supply. The advantage of such an approach is that, through the use of extra criteria, short-term energy supply interruptions that do not affect the safety of the state are ignored. As for their shortcomings; Most importantly, this approach makes the security concept difficult and "loose" to calculate. According to the states, the level of insecurity and the severity of the interruption of energy supply may differ.

The third group of authors emphasizes the importance of energy security in the absence of supply security to the conclusions that will bring economies and national security in general. Such definitions do not focus on energy supply and price quantities, but concentrate on the definition of energy security as the safety of services obtained through energy and on the overall economic effects. Assessing the economic effects of the lack of energy security, Bohi states: "The lack of energy security can be defined as the loss of prosperity caused by changes in the level of the resulting price.

Energy importer countries naturally keep the security of energy supply on the first pages of their political agenda. With the definition given by the IEA we refer to above, the reason linkage of these international members is that most of them are energy importing countries. According to the definition given by the EU in 2001, which is one of the international actors that imports the largest energy:

"The European Union's long-term strategy for the security of energy supply aimed at promoting the welfare of its citizens, ensuring the smooth operation of the economy, prices affordable to all consumers, and taking into account the cleanliness of nature" [5].

Most academic studies have looked at energy security in terms of energy importing states. The energy security proposed by the United Nations also emphasizes supply security. However, energy security by many energy exporting states is defined as the energy flow that triggers the development of the economy together with new investments and occurs at a reasonable price. Russia is one of the actors who constantly voices the importance of energy demand for energy security. At the G8 meeting in 2006, Putin argued that policies involving the security of energy supply should also provide for stable energy demand[6].

As you can see, all definitions of energy security are built around the security of energy supply. Similar to the states that import and export energy, transit states also regard supply security as a core of the concept. One of the reasons for this is that energy transit states must be energy importer states by the end of the month. To summarize, all the concepts of energy security contain the idea that there is a low possibility of interruptions or interruptions in energy supply. Some authors try to limit the definition of energy security by adding new criteria. The most important of these new details comes from the changing energy price level, which is the result of discontinuities in energy resources. Another very important detail is the definition of the "insecurity" of energy security by the description. This approach attaches great importance to the negative effects of the interruptions in energy supply, which are usually caused by economic performance. Since all these threats are difficult to calculate at the same time, the authors add new details to the understanding, either directly or indirectly. These details mainly consist of the source of the threat to energy security, the effects of the damage and the certainty. The main reason for changing the concept of energy security from country to country stems from the roles that states play in the international energy market. While energy importing countries emphasize supply security, energy exporting countries also attach importance to energy demand.

Since the concept of energy security is used in many political rhetoric, threats or values belonging to other security areas are usually taken into account. The above criteria and details characterize energy

security as a separate rational political goal. Limitation of the concept by the authors by detailed criteria has been made to prevent double counting of security threats. The identification of energy safety must be carried out according to the purpose of operation, as in all safety aspects.

Energy Security and National Power Relation

Before talking about the relationship between energy security and national power, concepts of “power” and “national power” should be defined. Similar to the concept of security, many identification efforts have evolved from conceptual analysis to empirical analysis, although the description of power concept is very much in the literature. In order to avoid this mistake, conceptual ambiguity about the subject should be removed from the beginning.

Three articles have been proposed for the definition of power in the study of the extent of national power in the post-industrial world by Tellis, Bially and Layne. In the first issue, authors have argued that the power implies “the allocation of resources”. Since the pattern of the nature of the resources is not determined here, it is understood that there may be any resources. The second item about dubiousness is “ability to use” the resources we have already mentioned. The last item is based on the power of resistance used by the subject of power used. Here we are talking about the determination to use force. The approach used in the analysis of the concept of power taken from Boudon and Bourricaud’s thoughts is consistent with definitions that are common in social sciences[7].

Once the definition of the concept of power is explained, it becomes easier to explain the concept of national power. As the national word implies, the concept of power is associated with a social formation. Padelford and Lincoln stand out in terms of definitions that have common points in the social sciences. For them, the national power is a combination of “power and power used to achieve national interests and objectives”. In another definition proposed by Organski, national power is assessed as “the ability to influence the behavior of others in the direction of national interests”. To summarize briefly, the common point of these definitions lie in being able to control the behavior of others at a certain level in order to obtain national interests.

When it comes to the size of the national power, it is considered to be five elements according to the most common version: military power, political power, economic power, socio-cultural power, demographic power. Some of the evaluations in this area include the level of technological development and geographical strategic power. The point that combines these elements is that the superiority of any of them is the national power.

When it comes to the link between energy security and national power, there is a right relationship between the two. Energy security is an inseparable part of military and economic security, as we are in our analysis of the concept of energy security. In other words, it is necessary for the state to use its military power and to provide energy security for the economy to work. The importance of energy in achieving national power is the same as the power of national strength in ensuring energy security. If the debate about the prospect of national power is based on the establishment of the first states, the concept of energy security is very young compared to it. However, despite the historical differences in the formation of the two concepts, it is clear that there is a right relationship between national power and energy security, when one looks at the efforts of governments to access hydrocarbon energy sources that are less equitable in terms of cost and operating costs.

Energy Security and National Security

In analyzing the concept of security, it has been emphasized that in order to get rid of the ambiguity usually encountered in the definition of a concept, the details that contribute to the understanding of the controversial subject should be included. The relationship between energy security and national security will be acted upon in this principle in order to avoid the conceptual conflict. In general, security is defined as the security of the interests of the individual, society and the state. The vital interests are seen as the sum of the demands that make the surviving security object survive and evolve. It is understood from this that the level of safety indicates the level at which certain values are protected from threats.

As EvgeniyDubrovin and Igor Dubrovin proposed, the lack of a single, accepted definition of the concept of energy security poses difficulties in understanding its nature[7]. In such cases, the method generally used is comparative analysis. Through this method, a comparison of energy security with national security concept will be made.

When two types of security are examined using conceptual and empirical approaches, it is understood that there is a structural link between the two. From the perspective of energy security structure, it is seen that a national security system is a subordinate, element or structural union. When energy security is

examined in terms of “energy interests”, “energy threats” and “energy conservation” elements, or when it is examined in terms of internal energy security and external energy security, similarities are observed with the national security structure. It seems that the same structural relationship exists when the purposes of energy security and national security policies are considered. While the dimensions of political, military, economic, social and environmental security of the state in traditional national security readings appear as a subcategory of national security, the importance of energy security in new national security approaches is emphasized at the same time.

As mentioned above, there is a structural link between energy security and national security. Energy security is vital to the provision of other dimensions of national security. In other words, the presence or absence of energy resources in taking political decisions related to military, economic and even environmental security can be a decisive factor in determining the direction of external and internal political vectors.

1. Winzer, Ch., *Conceptualizing Energy Security*, Cambridge, ESRC Economic and Social Research Council, p. 2, 2011

2. Little, R., *The Balance of Power in International Relations: Metaphors, Myths and Models*, Cambridge University Press, Cambridge, 2007, pp. 4-5

3. Kokoshin, A.A. (2012). *Mezhdunarodnaya Energeticheskaya Bezopasnost*, Moskva, Evropa (Avrupa) Izdatelstvo.

4. Charrett, C., *A critical application of securitization theory: overcoming the normative dilemma of writing security*, Barcelona, International Catalan Institute for Peace, p. 16, 2011

5. Boute, A. (2013). *Energy Efficiency as a New Paradigm of the European External Energy Policy: The Case of the EU–Russian Energy Dialogue*. *Europe-Asia Studies*, 65:6, pp. 1021-1054.

6. Ministry of Energy of the Russian Federation, *Energy Strategy of Russia for the Period Up to 2030* (Moscow: Institute of Energy Strategy, 2010), pp. 20-23;

7. Bushuev, V., Voropay, N., Senderov S., Saenko, V., *O Doktrine Energeticheskoi Bezopasnosti Rossii*, *Ekonomika Regiona (Bölge Ekonomisi)*, No. 2, 2012, p. 40-50

8. Dubrovin, E., Dubrovin, I., *Energeticheskaya Bezopasnost Kak Vazhnaya Sostavlyayushaya Nacionalnoy Bezopasnosti*, *Energetika i Promyshlennost Rossii*, 2011, p. 18

УДК 11.25.91

МРПТИ 04.01.39

Aidarbek Amirbek¹

¹ PhD, Department of International Relations, Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, Turkestan, Kazakhstan, aidarbek.amirbek@ayu.edu.kz

Kanat Makhanov²

Research Fellow at the Eurasian Research Institute, Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, Almaty, Kazakhstan, username1006@gmail.com

Амирбек А.¹

¹ Доктор PhD, Қ.А. Ясауи атындағы ХҚТУ, Халықаралық қатынастар кафедрасы, aidarbek.amirbek@ayu.edu.kz

Маханов К.²

² Қ.А. Ясауи атындағы ХҚТУ Еуразия ғылыми-зерттеу институтының ғылыми қызметкері, username1006@gmail.com

Амирбек А.¹

¹ Доктор PhD, МКТУ имени Х.А. Ясауи, кафедра Международных отношений, aidarbek.amirbek@ayu.edu.kz

Маханов К.²

² научный сотрудник Евразийского научно-исследовательского института при МКТУ им. Х.А. Ясауи, username1006@gmail.com

USA- CENTRAL ASIA RELATIONS: JOHN KERRY'S FIRST OFFICIAL VISIT TO THE REGION AND THE "C5 + 1" FORMAT

Abstract

From October 31 to November 3, 2015, the Secretary of State of the United States John Kerry paid an official visit to Central Asia for the first time to bring the relations with the countries of the region to a new level. During his official visit to Samarkand, John Kerry held talks with Foreign Ministers of Central Asian countries in Samarkand within the C5 + 1 format on issues of strengthening mutual cooperation and other international and regional issues. In addition, the US Secretary of State held bilateral meetings with the Central Asian leaders. The official visit of John Kerry to Central Asia is remarkable for being paid when the disagreements between US and Russia over issues of Ukraine and Syria in Eastern Europe and the Middle East were escalated. The mutual competition between the two powers in relations to the Central Asian region is certainly a concern for Central Asian countries that can spread threats in the region. In this regard, the Central Asian countries are primarily concerned with their foreign policy in relation to the regional (Russia, China, Iran) and non-regional powers (USA, the European Union, etc.) and prioritize to shape their foreign policy in a manner that would not contradict to the interests of these powers.

Key words: C5+1 Format, USA, Central Asia, Active Geostrategic Players, Geopolitical Pivot, Russia, China.

АҚШ-ОРТАЛЫҚ АЗИЯ ЕЛДЕРІ ҚАТЫНАСТАРЫ: ДЖОН КЕРРИДІҢ АЙМАҚҚА АЛҒАШҚЫ САПАРЫ ЖӘНЕ C5+1 ФОРМАТЫ

Аңдатпа

2015 жылдың 31 қазан мен 3 қараша айлары аралығында АҚШ Мемлекеттік хатшысы Джон Керри Орталық Азия елдерімен қатынастарды жаңа деңгейге көтеру үшін алғаш рет аймақ елдеріне ресми сапар жасады. Джон Керри ресми сапары аясында Өзбекстанның Самарқанд қаласында Орталық Азия елдерінің Сыртқы істер министрлерімен «C5+1» форматы шеңберінде өзара ынтымақтастықты күшейту және халықаралық пен аймақтық мәселелерге қатысты келіссөздер жүргізді. Бұған қоса АҚШ Мемлекеттік хатшысы Орталық Азия елдерінің басшыларымен екі жақты кездесулер өткізді. Джон Керридің Орталық Азияға ресми сапары АҚШ пен Ресей арасында Украина мен Сирияға қатысты Шығыс Еуропа мен Таяу Шығыс аймағындағы келіспеушіліктердің ушыққан уақытына сәйкес келуі назар аударарлық жайт. Екі алып мемлекеттің Орталық Азияның таяу маңайындағы аймақтарында өзара бәсекелестікке негізделген бәсекелестігі, әрине Орталық Азия елдерін аландатуда және алдағы уақытта бұл бәсекелестіктің Орталық Азия аймағына ықпал етуі мүмкін деген қауіп-қатерді туғызуда. Осыған орай, Орталық Азия елдері аймақтық (Ресей, Қытай, Иран) және аймақтан тысқары жерлерде орналасқан (АҚШ, Еуропалық одақ т.б.) державалық елдермен қатынастарын күш теңдігіне негіздеп, олардың аймақтағы мүдделеріне қайшы келмейтін сыртқы саясат ұстануға басымдық беруі ықтимал.

Кілт сөздер: C5+1 Форматы, АҚШ, Орталық Азия, Белсенді геостратегиялық ойыншылар, Геосаяси орталықтар, Ресей, Қытай.

ОТНОШЕНИЯ США И ЦЕНТРАЛЬНО-АЗИАТСКИХ СТРАН: ПЕРВЫЙ ВИЗИТ ДЖОНА КЕРРИ В РЕГИОН И ФОРМАТ "C5 + 1"

Аннотация

В период с 31 октября по 3 ноября 2015 года госсекретарь США Джона Керри совершил свой первый официальный визит в страны Центральной Азии с целью поднять двусторонние отношения США со странами региона на новый уровень. Во время официального визита в узбекском городе Самарканд Джон Керри провели переговоры по укреплению сотрудничества, а также обсудил международные и региональные вопросы министрами иностранных дел стран Центральной Азии в рамках формата «C5 + 1». Стоит отметить, что визит госсекретаря США и его двусторонние встречи с руководителями стран Центральной Азии состоялись во время обострения разногласий между Россией и США относительно ситуации в Украине и Сирии. Противоборство между двумя державными государствами в регионах, граничащих с Центральной Азией, вызывает озабоченность у стран Центральной Азии и создает риск распространения противоборства на территории стран этого региона. В связи с этим, страны Центрально-Азиатского региона введут осторожную и сбалансированную внешнюю политику в отношениях с региональными (Россия, Китай, Иран) и дальними державами (Соединенные Штаты Америки, Европейский Союз, и т.д.) и отдадут приоритет отношениям, не противоречащим интересам этих держав.

Ключевые слова: Формат C5+1, США, Центральная Азия, Активные геостратегические игроки, Геополитические центры, Россия, Китай.

1. The “C5 + 1” Format

John Kerry's official visit to Central Asia should be viewed within the framework of the geostrategic position of the United States in the Eurasian region. In this regard, the United States' policy towards Central Asia is part of a geostrategic agenda that encompasses all its interests in Eurasia after the Cold War era. To understand the reasons for John Kerry's visit to Central Asia, it is important to understand the geo-strategies of US called “Active Geostrategic Players” and “Geopolitical Pivot” that developed for Central Asia, which is perceived as a part of Eurasia[1].

It is well-known that the geostrategic approaches of the US to Central Asia after the Cold War were founded by scholars like Zbigniew Brzezinski, Graham E. Fuller, and S. Frederic Starr and many other western scholars. In their view, if the United States wants to dominate Central Asia, which is regarded as a “Heartland” in terms of geopolitical science, it needs to focus on the following geo-strategies: [2]

1. Reducing the Central Asian countries' economic dependency, especially that of Kazakhstan, on regional economic powers (Russia, China etc.), and therefore, to ensure constant financial investments [3];

2. Ensuring that the Central Asian leaders take into account the interests of the United States when dealing with regional issues and, in this context, increase the bilateral contacts of American politicians with the political elites in the region;

3. Supporting Central Asian countries in the fields of democratic and human rights development and providing regular assistance to regional countries in these areas;

4. Strengthening the dependence of the Central Asian countries on the WTO, the World Bank and the International Monetary Fund and ensuring that they do not abandon the market economy system. Integrating them into the global economy and avoiding the dependence on other countries in economic and financial terms. That is, weakening of the Central Asian countries' economic and financial links with the leading countries in the region (especially Russia, China, etc.) and preventing their economic dominance in the region;

5. Weakening the influence of Russia and other powerful countries in Central Asia, and, if necessary, strengthen the linkages of regional countries with various integrational structures of the West;

6. Safeguarding the interests of the United States in the energy sector in Central Asia and the interests that America cannot renounce. In this context, the strategy implies political and economic support for Central Asian countries, which seek to implement multi-directional pipeline strategy in the energy sector [3].

In short, the purpose of the United States' main geostrategic focus on Central Asia is to protect America's interests in the region and to ensure that the actors or alliances that do not comply with the policies of those interests do not get too strong. With this intention, US Secretary of State John Kerry arrived in New York to attend the UN's 70th Anniversary summit where he held bilateral meetings with Foreign Ministers of Central Asia on September 26. During the meeting, the C5 + 1 format was set up and the participants agreed to discuss important issues on global and regional issues within the framework of this format [4].

2. Central Asian Countries Bilateral Meetings: John Kerry continued his official visit to Central Asia from Kyrgyzstan to Uzbekistan, Kazakhstan, Tajikistan and Turkmenistan. The US Secretary of State held bilateral talks with these countries on November 1, 2015 in Samarkand, Uzbekistan, on the first session of the format C5 + 1 (Central Asia + USA).

2.1. US-Kyrgyzstan Meeting: John Kerry took part in a bilateral meeting with Kyrgyz President Almazbek Atambayev and Foreign Minister Yerlan Abdylayev, attended the opening of a new building of the US Embassy in Kyrgyzstan and the new campus of the American University in Central Asia [5]. During the meeting, special attention was paid to the following issues and the establishment of a roadmap for the enhancement of multilateral cooperation and the establishment of a working group in this regard.

1. Continuing cooperation within the framework of the CASA-1000 project and strengthen integration in the energy sector of the countries of Central Asia (especially Kyrgyzstan and Tajikistan) and South Asia (Afghanistan, Pakistan);

2. Ensuring security in the north of Afghanistan and Central Asia, and the joint struggle against the ISIS and other similar terrorist organizations;

3. Providing training for Afghani youth at the American University of Central Asia and providing the Afghan youth with the necessary assistance in this area;

4. To ensure the development of democratic values and human rights in Kyrgyzstan and to ensure the continuation of bilateral meetings in these areas;

5. Strengthening joint cooperation against possible natural disasters in the Tien Shan Mountains that can be caused by climate changes;

6. Strengthening cooperation for the development of Kyrgyzstan's infrastructure and common energy projects.

Moreover, at the bilateral meeting, the US-Kyrgyz relations were not aimed against countries such as Russia or China, and warned that Kyrgyzstan's foreign policy should not necessarily be a priority choice for Russia, China or the West [6]. In addition, it was announced that the closure of the Manas air base or the award for Azimjan Askarov's human rights protection would not adversely affect the strengthening of bilateral relations. Specifically, the two countries' representatives emphasize that US-Kyrgyz cooperation does not shadow relations with other regional and international allies [7].

2.2. US-Uzbekistan Meeting: John Kerry held an official visit to Uzbekistan on November 1, 2015 and held diplomatic talks with Uzbek President Islam Karimov and the Minister of Foreign Affairs Abdulaziz Kamilov. The talks focused on global issues based on common interests, regional security and stability, counterterrorism, strengthening bilateral trade and economic relations, respect for human rights and political independence etc.

2.3. US-Kazakhstan Meeting: John Kerry arrived in the Republic of Kazakhstan on November 2, 2015, and held bilateral diplomatic meetings with President Nursultan Nazarbayev [8]. He also met with representatives of the American Chamber of Commerce in Kazakhstan and took part in the fourth session of the "US-Kazakhstan Strategic Dialogue" and gave a lecture on "US and Central Asia: Partnership in the 21st Century" at the Nazarbayev University.

It was noted during the dialogue that, despite the situation in Ukraine, Kazakhstan attaches great importance to economic relations with this country. This includes cooperation between the two countries in fighting against terrorism and religious organizations, strengthening regional integration cooperation in Central Asia, strengthening Central Asia's nuclear-weapon-free zone, strengthening cooperation in energy security, and support for EXPO-2017, the rise of human rights and democratic values in the country, and the development of independent media by the local authorities.

2.4. US-Tajikistan Meeting: On November 3, 2015, the US Secretary of State John Kerry paid an official visit to Tajikistan. Within the framework of the visit, he met with President Imomali Rakhmon and discussed the following issues:

1. The negative effects of economic problems in Russia and China on Tajikistan and other factors that adversely affect the country's economy;
2. Factors adversely affecting the strengthening of Tajikistan's integration with other Central Asian countries and strengthening ties with other Central Asian neighboring countries;
3. The problems of Tajikistan in its energy sector, especially in the field of electric power and, in this regard, the conflict between neighbors (especially Uzbekistan) and the ways of its solution;
4. Tajikistan's security concerns and US President Barack Obama's decision to leave a certain number of troops in Afghanistan and its impact on regional security;
5. Ensuring Tajikistan's border security, increasing co-operation for stability in Afghanistan, joint fight against terrorism, extremism and illegal drug trafficking;
6. Protection of human rights and the independence of Tajikistan. Development of a positive attitude of the government towards the involvement of people in politics and providing religious freedom.

In addition to the above-mentioned issues, during his talks with the President of Tajikistan John Kerry paid much attention to the Tajikistan's energy capacity to cover the needs of Tajikistan and of Afghanistan over the next five years.

2.5. US-Turkmenistan Meeting: On November 3, 2015, John Kerry met with the Turkmen President Gurbanguly Berdimukhammedov. However, this meeting cannot be considered separately from the "US-Turkmenistan political dialogue" that took place on October 15-16. That is, the Kerry-Berdimukhammedov's meeting should be considered as a higher level continuation of the issues raised during the visit of the Minister of Foreign Affairs of Turkmenistan Rashid Meredov to the United States. Recall that, during his official visit to the United States, Rashid Meredov focused on two topics: regional security and energy.

The United States is not concerned with Turkmenistan's relations with Russia, but rather with its growing cooperation with China in the field of energy [9]. In this regard, it is known that John Kerry's visit to Central Asian countries is aimed not only at reducing Russia's influence, but also of China. Before the official visit of John Kerry to Turkmenistan, the Prime Minister of Japan, Shinzo Abe, paid an official visit to Turkmenistan [10]. As it is known, Japan is a historic enemy and rival state of China. It would be a mistake not to suppose that the visits of the two allies, such as the United States and Japan, to Turkmenistan were spontaneous. On the contrary, these visits were paid with a specific purpose of supporting the Turkmenistan's

energy-rich pipeline diversification policy through investing in this sector and to fight against threats from Afghanistan. Thus, the Chinese vector of foreign policy in Turkmenistan is expected to weaken.

On the other hand, if to take into account China's investment in the energy sector of Turkmenistan and its future investment, the Chinese vector of Turkmenistan's foreign policy will not weaken at least in the near future. Turkmen President Gurbanguly Berdimukhammedov paid an official visit to China on November 11-12, expressing strong confidence in China. However, given the fact that the US policy toward Turkmenistan is not limited to the short-term perspective, John Kerry's visit should be seen as the first step in the policy of the United States to implement a medium-term and long-term policy approaches in relation to Turkmenistan.

The bilateral talks focused on human rights and freedoms. However, given the fact that Turkmenistan is based on a closed system of society, it is doubtful that democratic values and values of human rights will develop in the short term perspective [4].

3. "C5 + 1" Format (Central Asia and the US): On 1 November 2015, the C5+ 1 format was formed in Samarqand to discuss issues of common interests of the United States and Central Asia within the format of diplomacy.

In this context, negotiations within the format can be divided into 4 topics: 1) Diversification of economic relations and cooperation in this area. 2) Cooperation against various natural disasters that may arise due to climate changes and environmental problems. 3) Respect for human values and rights, ensuring people's active involvement in political processes in the society and access to a compulsory education system. 4) Ensure security in the north of Afghanistan and to strengthen common cooperation against threats that have a negative impact on regional stability.

Discussing the key issues mentioned in the negotiations within the framework of the C5+1 format can be seen in the context of John Kerri's statements and the signing of the Joint Declaration, as follows:

a) Diversification of economic relations and cooperation: Hillary Clinton's 2011 The New Silk Road project, which was launched in India on July 20, is important [5]. Through this project, the United States intends to strengthen Central Asian countries' cooperation with South Asia through Afghanistan. In addition, this project will diversify the trade relations of Central Asian countries and will compete with China's "Silk Road Economic Belt" and integration efforts of the Russian leadership. In this regard, it can be assumed that the United States will make every effort to implement the New Silk Road and CASA-1000 projects in order to reduce the dependence of Central Asian countries on direct global markets and reduce the economic and trade dependence on China and Russia. This position of the United States indicates its growing interest in Central Asia and a new opportunity for countries in the region, which seek to reduce dependence on Russia and China.

b) Environmental co-operation: The United States's commitment to this area is often intended to meet the needs of countries in the region. In this regard, the response to the demand for clean energy in the region is to prevent the escalation of disagreements between Uzbekistan and Turkmenistan in the lower reaches of the Syr Darya and Amu Darya rivers, due to the ice melting in Tien Shan Mountains.

c) Democracy and respect for human rights: The United States considers the political system of Central Asian countries as authoritarian and based on underdeveloped democratic governance. From this point of view, the development of relations with the democratically developed United States in a highly developed democracy and open society system may well be criticized in the United States on the domestic political arena. For example, recently, US media criticized the attempts of the US government to develop relations with such authoritarian states like Uzbekistan and Turkmenistan.

d) Regional security and stability: At the present, the Central Asian countries are concerned about the growing presence of the Taliban in northern Afghanistan and the growing ISIS and similar terrorist organizations in that country. The expansion of the influence of these terrorist organizations in the Middle East, as well as the involvement of Central Asian citizens in these organizations, and the presence of these organizations in the Syrian opposition, create concerns that these organizations will expand into Central Asia in the future. However, the United States promised that the region will fight against such threats and will help to ensure stability in Central Asia.

In addition, the US Secretary of State has announced a new program of assistance for Central Asian countries, which includes the following topics:

1) Enhancement of competitiveness, education and jobs: Strengthening the export potential of Central Asian countries, especially in trade relations with Afghanistan and Pakistan. Providing new jobs and younger generation education in this direction.

2) Central Asian Trade Forum: To continue the forum and to double the number of young people participating in the forum.

3) Climate adaptation and simplified project for the Aral Sea: To this end, the United States has agreed that countries in the region will be able to adapt to climate change and use the World Bank's potential to save the Aral Sea.

4) Smart Waters Program: The United States will help to create a special staff for the efficient use of water resources in Central Asia and Afghanistan and will contribute to the development of the younger generation in this area.

5) American University of Central Asia: The United States has spent \$ 30 million to develop this university since 2002 and it will not stop doing this continuing until 2018.

6) Cooperation in the fields of education, English language and culture: 30 Americans will be sent to the region for language training and 150 English language teachers will be trained in Central Asia. Moreover, 1,500 young people who have completed their education will be able to master English proficiency.

4. Future of the US-Central Asian Relations: Taking into account the events taking place in global politics, it can be said that John Kerry's official visit to Central Asia was constructive and relevant. This is because the current rivalry of US with Russia and China in different parts of the wider Eurasian region is growing. Competition between these giant countries can also have a negative impact on Central Asian countries. For example, recently there have been cases of rivalry based on misunderstanding between Russia and US around Ukraine in Eastern Europe, concerning Syria in the Middle East and around the Eurasian Economic Union, which is an integrational process under the Russian leadership. Moreover, China, whose influence in increasing in Central Asia, is boosting its political and economic ties with its Pacific Ocean Allies and the United States in order to create around itself a geopolitical circle. For the United States that pursues its policy goals at the global level it would not be possible to ignore the Central Asian countries, which make the so called Eurasian Heartland, within the framework of its geopolitical vision of the region. Therefore, John Kerry's official visit to Central Asia and the C5 + 1 show the high interest of US in the Central Asian region and that it will boost its geopolitical interests in the region not letting Russia and China to become the only superpowers in the region. This, in turn, shows that the competitiveness among large powerful countries in Central Asia will rise. In this regard, Qatar's desire to invest in Kazakhstan and the desire of Japan to increase economic relations with the countries of Central Asia should be understood as the attempts of the United States to encourage its allies to strengthen their Central Asian policy.

It is important to answer to the question how do the Central Asian countries feel about increasing relations with the United States, especially when it comes to the question of how will the Russia's position develop in this regard? If we analyze the theme from the point of view of Russia, it is appropriate to analyze the Central Asian countries' relations with Russia. In this regard, Kazakhstan, Kyrgyzstan and Tajikistan are active members of the Collective Security Treaty Organization (CSTO), established under the Russian leadership for strengthening military-security cooperation among its members [12]. In addition, Kazakhstan and Kyrgyzstan are active members of the "Eurasian Economic Union." Kyrgyzstan has shown that by closing the Manas air base, it will not act in the future with the United States against the threats from Afghanistan and that it does not intend to provide its national security with the help of the United States. Therefore, it can be assumed that Kazakhstan, Kyrgyzstan and Tajikistan will continue their relations with the United States.

In addition, Uzbekistan and Turkmenistan welcomed the separation from the security, political and economic integration processes established under the leadership of Russia. At the same time, the negotiations on public interest are encouraged not only within organizations that have different influence, but also through bilateral agreements. Therefore, relations of the two countries with the United States may increase in the future. In fact, the first meeting of the C5 + 1 format will be held in Samarkand, Uzbekistan. In general, Uzbekistan has refused to continue its membership in the CSTO and it also denied the accession to the Eurasian Economic Union proposed by the Russian President Vladimir Putin and pursues a foreign-policy based on relations with China. As for Turkmenistan, since recently it has been focusing on developing relations with Uzbekistan, especially on strengthening bilateral relations in security. In 1995, Turkmenistan announced its adherence to a neutral foreign policy, but in recent years, Turkmenistan's foreign policy has become active.

Uzbekistan and Turkmenistan can expand their cooperation with the United States to strengthen security and counter the challenges facing northern Afghanistan. The reason is that the CSTO does not limit their mutual relations in the area of security. However, Uzbekistan's "Foreign Policy Concept" states that

Uzbekistan cannot be a member of any alliances and that ties with one country cannot cause damage to the ties with other countries in the region [13]. Taking this into account, Uzbekistan's leaders are involved in conducting their relations with the United States in a way that does not adversely affect Russia and China. Thus, it is possible to assume that in the future, Uzbekistan will take into consideration the national interest in bilateral relations, taking into account the experience of the developed of relations with US, and will pursue a sound foreign policy [14].

Conclusion

In spite of the official visit of John Kerry, it can be assumed that relations between the US and Central Asian countries will not be short-term and will not strengthen in the near future. An increase in bilateral relations is directly dependent on Russia and China's policy of countering the interests of Central Asian countries. If Russia and China are pursuing a policy that is contrary to the national interests of the Central Asian countries, it is quite possible that the countries of the region will go deeper in their relations with the United States on the basis of equality policy. In this regard, the visit of John Kerry to Central Asia was a response to the question of which areas of cooperation with the countries of the region could be considered and Russia and China were in the focus of the region. The visit of John Kerry to the format C5 + 1, which will further strengthen the US-Russia and China, and depend on the policies of these two powers in Central Asia. That is, if Russia and China show a non-compliant position in conflict-prone areas in the interests of the United States, it is possible to predict that the United States will focus on Central Asian policies and take steps that can affect the interests of Russia and China.

1. Erol, M. S., *KüreselgüçmücadelesindeAvrasyajeopolitiğiveTürkAvrasyası.*, M.S. Erol (Derleyen). *Yenibüyükoyun: küreselgüçmücadelesindeAvrasya 'nindeğişenjeopolitiği*, Ankara: BarışPlatinYayınları, 2009, p. 25-30

2. Fuller, E. G., Lesser, O. I., *Balkanlar'dan batı Çin'e: Türkiye'nin yeni jeopolitik konumu*, (çev. M. Gönenç), İstanbul: Alfa Yayınları, 2000, p. xi-xii

3. Zbigniew Brzezinski, *Büyük satranç tahtası: Amerika'nın küresel üstünlüğü ve bunun jeostratejik gereklilikleri*, (çev. Y. Türedi), İstanbul: İnkilâpYayınları, 2005, p. 43

4. Cornell S., Tsereteli M., Socor V., *Geostrategic implications of the Baku-Tbilisi-Ceyhan pipeline.*, . Starr and S. Cornell (Editor). *The Baku-Tbilisi-Ceyhan pipeline: oil window to the west (First edition)*. Sweden: Uppsala University Printed, 2005, p. 18-19

5. Андрей Казанцев, *Визит Керри в Центральную Азию: запуск формата "C5+ 1"*, 28.10.2015, <https://ru.sputnik.kg/analytics/20151028/1019697043.html> [19.09.2017]

6. Виктория Панфилова, *США могут реанимировать "Манас"*, 03.11.2015, http://www.ng.ru/cis/2015-11-03/6_manas.html [16.09.2017]

7. Виктория Панфилова, *США обеспокоены активностью России в Центральной Азии*, 29.10.2015, http://www.ng.ru/cis/2015-10-29/6_asia.html [12.09.2017]

8. Александр Князев, *"Большая игра" в Центральной Азии идет с переменным успехом*, 16.11.2015, http://www.ng.ru/courier/2015-11-16/11_game.html [10.09.2017]

9. Юрий Богданов, *Керри проверяет влияние России в Средней Азии*, 02.11.2015, <https://vz.ru/politics/2015/11/2/775902.html> [10.09.2017]

10. Bradley Klapper, *Kerry makes rare visit to Turkmenistan, known for bizarre, brutal rituals _ and gas reserves*, 03.11.2015, <https://www.usnews.com/news/world/articles/2015/11/03/kerry-offers-support-friendship-to-central-asia-nations?offset=10> [10.09.2017]

11. Марат Елемесов, *Визит Керри показал приоритеты Вашингтона в странах ЦА*, 05.11.2015, https://liter.kz/ru/articles/show/13904-vizit_kerri_pokazal_prioritety_vashingtona_v_stranah_ca [10.09.2017]

12. Erol, M. S., Amirbek A., *Avrasya'da yeni tehditler ve güvenlik arayışları: Kolektif Güvenlik Anlaşması Örgütünün geleceği*, M. S. Erol (Derleyen), *Türk dış politikasında strateji arayışları: Türkiye'nin güncel güvenlik sorunları, ülkeler, bölgeler, örgütler (Birinci baskı)*. Ankara: Barış Kitabevi Yayınları, 2011, p. 325-326

13. Erol, M. S., *20. yıldönümünde Türkiye-Türk dünyası sorunlar, arayışlar ve gelecek, Türk dünyası 20 yılı: tahliller, değerlendirmeler, öngörüler ve özeleştiriler.*, M. S. Erol ve Y. Gürler (Derleyenler), İstanbul, Ezgi Yayınları, 2011, p. 41-51

14. Erol, M. S., *20 yılın ardından Türkiye'nin Türk dünyası politikası ve Özbekistan: hedefler, sorunlar, hatalar ve yeni strateji arayışları.*, O. Yeşilot (Editör). *Bağımsızlıklarının 20. yılında Türk cumhuriyetleri ve Türkiye*, İstanbul: Ümraniye Belediyesi Kültür Yayınları, 2012, p. 279-280

Ydyrys K.S.¹

¹Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, Department of International Relations, PhD, ydyrys.kanat@mail.ru

Ыдырыс Қ.С.¹

¹PhD, Қ.А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
«Халықаралық қатынастар» кафедрасының аға оқытушысы

Ыдырыс Қ.С.¹

¹PhD, старший преподаватель кафедры «Международные отношения», Международного казахско-турецкого университета им. Х.А. Ясауи

SECURITY COOPERATION BETWEEN CHINA AND RUSSIA WITHIN THE FRAMEWORK OF THE SHANGHAI COOPERATION ORGANIZATION

Abstract

The purpose of this study is to determine the main parameters of China-Russia security cooperation and to give an idea of the role of the Shanghai Cooperation Organization. The article also examines what common threats exist for Russia and China and what drives these countries to develop cooperation within the SCO framework. At the same time, the article particularly emphasizes the joint actions of Russia and China on combating terrorism within the SCO framework.

Keywords: Russia, China, SCO, security, foreign policy, terrorism, geopolitics

ШАНХАЙ ҒЫТМАҚТАСТЫҚ ҰЙЫМЫ ШЕНБЕРІНДЕ РЕСЕЙ ЖӘНЕ ҚЫТАЙ АРАСЫНДАҒЫ ҚАУІПСІЗДІК ҒЫТМАҚТАСТЫҒЫ

Аңдатпа

Осы зерттеудің мақсаты – Қытай-Ресей қауіпсіздік ғытмақтастығының негізгі параметрлерін анықтау және Шанхай ғытмақтастық ұйымының ролін түсіну. Мақалада сондай-ақ, Ресей мен Қытай үшін қандай жалпы қауіп бар екенін және бұл елдерді ШЫҰ аясындағы ғытмақтастықты дамытуға әкеліп соқтырады. Сонымен бірге, мақала ШЫҰ аясындағы терроризмге қарсы іс-қимыл жөніндегі Ресей мен Қытайдың бірлескен әрекеттеріне ерекше назар аударады.

Түйін сөздер: Ресей, Қытай, ШЫҰ, қауіпсіздік, сыртқы саясат, терроризм, геосаясат

СОТРУДНИЧЕСТВО В СФЕРЕ БЕЗОПАСНОСТИ МЕЖДУ КИТАЕМ И РОССИЕЙ В РАМКАХ ШАНХАЙСКОЙ ОРГАНИЗАЦИИ СОТРУДНИЧЕСТВА

Аннотация

Цель этого исследования – определить основные параметры сотрудничества Китая и России в сфере безопасности и дать представление о роли Шанхайской Организации Сотрудничества. В статье также рассмотрены какие общие угрозы существуют для России и Китая и что подвигает эти страны развивать сотрудничество в рамках ШОС. Вместе с тем, в статье особо подчеркнуты совместные действия России и Китая по борьбе с терроризмом в рамках ШОС.

Ключевые слова: Россия, Китай, ШОС, безопасность, внешняя политика, терроризм, геополитика

Security cooperation between China and Russia has now become one of the main factors affecting the harmony of relations between the two countries. The establishment of the Shanghai Five and later the Shanghai Cooperation Organization also caused problems with regional security and intergovernmental relations. The events of September 2001 and its consequences have become a catalyst for the expansion and deepening of relations between the two countries on security. The “three evils” consisting of terrorism, separatism and extremism are among the main issues of the Shanghai Cooperation Organization and the emergence of these threats in Central Asia is one of the main threats to the security problem in the region.

The collapse of the USSR intensified the influence of conflict factors in Central Asia: the concentration of power struggles between different political groups and unions, systematic terrorism, the problem of

drug trafficking from Afghanistan, and the increasing integration of radical organizations with international terrorism[1]. These threats have forced the countries whose security is linked to the events in the region to strengthen and cooperate in cooperation, particularly China and Russia. Two more developed countries among the member states of the organization feel themselves responsible for the war against terrorism. Strengthening the security and defense of the duty of Russia in SCO and protecting national unity and territorial integrity. Indeed, the development of the separatist and extremist forces in the border regions of the country, especially in the North Caucasus, is linked to the threats from Central Asia. In addition, anti-Russian movements emerged during various colorful revolutions in Central Asian lands.

The Shanghai Cooperation Organization supports cooperation between the PRC and Russia, and is considered as a new beginning of Sino-Russian relations in Central Asia, promoting the new political concept of multipolar model and security in the world, improving the strategic position of the countries. It is the contribution of these two countries to the protection of regional and international peace. The SCO was first established in 1997 as China, Russia, Kyrgyzstan, Kazakhstan and Tajikistan were five member countries. In 2001, the organization adopted the Statute and other documents after Uzbekistan became a member of that organization. While “Shanghai Five”, the basic aims of the organization were set: fighting against terrorism, national separatism, religious exorcism about the empowerment of “three peasants” in the region. The SCO has become a multi-faceted mechanism of cooperation among member countries with the aim of ensuring stability, prosperity and security in Central Asia[2].

The PRC and Russia are considered to be the most influential participants of the SCO, so stable relations between the two countries are one of the important factors in successful development and operation of the organization. Another important factor in the strengthening of PRC and Russia relations in the framework of the SCO is the fact that the West has a great influence on Central and South Asia and the questioning of the dominance of the PRC and Russia in many regions. Chinese researcher Zhao Huasheng, as one of the basic principles of SCO operation, states that Russian and Chinese leaders have a belief in the gradual and widespread strengthening of the global multipolar system. It also states that the two countries have the same positions in the UN’s regulatory role and national sovereignty concepts. The Russian scientist Titarenko says the two states are in favor of establishing an international-political system that can respond to the new challenges of global security, which is the UN’s core. At the same time, both countries carry out defense and independent foreign policies in military strategies[3].

In the cooperation between the PRC and the Russian defense, they agree on new security concepts such as strengthening trust among the various states, reducing the level of weapons, adding the interests and information of all the parties involved in the events. Cooperation between Chinese and Russian troops is now becoming the most advanced cooperation. In order to further deepen cooperation in this area, it is recommended that military operations be carried out in the context of military training of the two countries in order to overcome military changes, cooperate in the training of officers and to combat military-scientific information and terrorism. The objectives and interests of the PRC in the field of security and defense are determined by the existence of the Shanghai Cooperation Organization. The basis of this interest is the orientation of traditional and non-traditional threats to China after the Cold War. In general, the interests and objectives of the PRC in the field of security and defense related to the Shanghai Cooperation Organization can be assessed at three levels:

In the first level, China is a guarantee for territorial integrity and national unity. The presence of separatist tendencies in some parts of China, such as Tibet, Xinjiang and Taiwan, which have US backing, is one of the most important threats to China’s territorial integrity and national unity. The Xinjiang region is of great importance to China in terms of natural resources in this region, as well as the existence of ethnic and religious features and separatist tendencies. At the same time, the population living in this province for China is also one of the important issues of ethnic, religious and linguistic partnership with some peoples living in Central Asia. This can be a source of instability and unrest in Xinjiang, especially in Northwestern provinces of China. As a result of the dissolution of the Soviet Union and the emergence of independent Turkic republics in Central Asia, China has faced the intensification of nationalist movements in East Turkistan (Xinjiang), Inner Mongolia and Tibet. The most important danger is the Uyghur Turks who trust in minorities in Kazakhstan (150 thousand), Kyrgyzstan (50 to 300 thousand) and Uzbekistan (more than 100)[4]. Local Uyghur Turks’ organizations were active in these countries but their activities were terminated within the framework of “Shanghai Five”. The Shanghai Cooperation Organization, which has four Central Asian policies, offers China and Russia the opportunity to pursue a coordinated policy in the suppression of separatist and nationalist tendencies within the institutional organization. In other words,

within the framework of the Shanghai Cooperation Organization, member states have the opportunity to integrate policies against separatist and nationalist threats. Thus, the CHC is a valuable opportunity for its own security through collective efforts within a regional organization.

The second level is the resolution of border probes with Russia. Historically, the border issue between the PRC and the USSR has always been a major conflict point between the two countries. In 1969, there was a military conflict for the island of Chzhzenbao (Damanskii). Ultimately, this island was dissolved in 1991, when it was granted to China. But the insecurity between Moscow and Beijing has led to the establishment of armed forces on both sides and the strengthening of military bases. Since 1989, China and Russia have begun to reduce the number of troops on their borders to build trust between the two countries. However, with the disintegration of the USSR and the emergence of new independent states in Central Asia, China's border problems have increased. After the disintegration of the USSR, the border length of 7,000 kilometers between the two countries was formed as 1533 kilometers between China and Kazakhstan, 414 kilometers between China and Tajikistan, 858 kilometers between China and Kyrgyzstan and 4370 kilometers between China and Russia[5]. In these cases, at the beginning of the 1990s, China has solved security problems at the border area by making a series of bilateral and multilateral agreements with Russia. With the establishment of the Shanghai Five, China has made important steps to strengthen its military security environment on its own frontier. Nearly, China has begun to create a buffer zone for security issues in the south and east regions, and later to establish a link with other member states of the Shanghai Cooperation Organization in resolving their regional probes.

The third level is the adoption of strict measures to combat transnational crime, social stability and security. In fact, the collision between the great powers of post-Cold War China, in addition to the use of nuclear weapons, is believed to reduce the likelihood of collisions as a result of geopolitical contradictions. Thus, China has begun to tackle the problems of common security issues such as terrorism, drug trafficking, international crime, environmental pollution, illegal immigration and infectious diseases by developing cooperation with regional ties and neighboring countries. China's initiative to establish the Shanghai Cooperation Organization is an example of a successful regional institutional tool in the creation of tools against non-traditional threats in the security field[6].

Anti-terrorism cooperation between the PRC and Russia is mainly carried out within the framework of the Shanghai Cooperation Organization. Of course, the cooperation of the two countries in security within this organization is in contact with other (UN, ASEAN) international organizations. However, with this, the cooperation of the two countries is more effective, especially within the Shanghai Cooperation Organization.

From the very beginning of the struggle with the "three power" forces, China and Russia have laid the groundwork for cooperation in this area and their theoretical, scientific and legal basis has been approved between the two countries. First among international organizations, the Shanghai Cooperation Organization has also announced the launch of a fight against terrorism, even before the events of September 11, 2001 in the United States. Thus, in the summer of 2001, the Shanghai Convention on the fight against terrorism, separatism and extremism was signed on the day of the Shanghai Cooperation Organization. This document provides the legal framework for security cooperation within the framework of the Shanghai Cooperation Organization[7]. In modern political science, the concept of "terrorism" has about 200 formulations, and even the UN is still undecided about this issue so far. The pros and cons of the problem is that the concept is complex, that any party or religious group, sometimes even the whole country, can be declared a terrorist organization. In addition, in some cases, such a mixture causes military attacks against the sovereign states in the name of the struggle against international terrorism.

In order to expand and deepen cooperation on this issue at the Leaders' Summits of the Member States of the Shanghai Cooperation Organization in St. Petersburg, members of the Shanghai Cooperation Organization, which develops strategic direction in this area, makes its activities among the forces of security institutions more specific and becomes an intergovernmental organization – Regional Antiterrorist Agency between the states "have signed the deal. The Regional Anti-Terror Agency helps the national security agencies of the parties to the dispute with new threats. To this end, the Agency collects and reduces information and establishes a database of international terrorist and extremist organizations and their leaders, as well as the organizations and persons associated with these organizations. At the same time, this Agency examines the state of terrorism and the spread of extremism, as well as information on non-governmental organizations that support terrorists[8].

The three main functions and functions of the Regional Anti-Terrorist Agency Executive Committee are: coordination and operational function (cooperation and coordination between the competent authorities of

member states in combating terrorism, extremism, anti-terrorism exercises); International-legal function (participation in the preparation of international documents on combating terrorism, assistance to the UN Security Council in the framework of the UN); Information-analytical function (creation of the agency database, collection of information on terrorism etc.)[9].

A series of documents were signed in the framework of the SCO to combat the “three evils”: Agreement on organizing and conducting joint anti-terror operations on the territory of the SCO member states; Agreement on joint cooperation between SCO member states to prevent persons involved in terrorist activities from entering the SCO territory; Notification of SCO member state presidents about International Information Security[10].

The Regional Anti-Terror Agency has begun to work out slowly: terrorist attacks are blocked, leaders of terrorist organizations are arrested and killed, anti-terrorist exercises are being continued. Thus, the PRC and Russia SCO are aware of their need for dialogue and cooperation in the security field as leading countries. International terrorism, the spread of nuclear and other weapons of mass destruction, the fight against drug trafficking and other threats, is becoming a strategic partnership condition of cooperation between the two countries.

1. Titarenko M.L., *SHOS – problemi i perspektivy. Geopoliticheskoe znachenie Dalnego Vostoka. Rossiya, Kitay i drugie strany Azii. Moskva: Pamiatniki istoricheskoy mysli, 2008. s.445.*

2. Huashen Ch, *SHOS v kitaysko-rossiyskikh otnosheniyah, Mir i razvitie, No.2. p.38-39, 2010*

3. Raykov Yu. A., *Aziatsko-Tihookeanski region: regionalnie problemy, mejdunarodnie organizatsii i ekonomicheskiye gruppirovki, Spravochnik, Moskva, Vostok-Zapad, p.315, 2010*

4. Huashen C., *Vzaimodeystvie Rossi, Kitaya i Ameriki v Tsentralnoy Azii. Strategia i upravlenie, s.5, 2004*

5. Huashen C., *Nekotoree problemy razvitya Shanhayskoy organizatsii sotrudnichestva, Strategya i upravleniya, s.13, 2004*

6. Shirazi H. Ve Karimi A. *Politika Kitaya i Rossii po obespechenyu regionalnoy bezopasnosti v ramkah Shanhayskoy Organizatsii, Kvartalny jurnal politicheskikh nauk i mejdunarodnih otnosheniy, s. 102, 2011*

7. *Shanhayskaya konvensia o borbe s terorizmom, separatizmom i ekstrimizmom, 15.06.2001. URL: <http://www.memo.ru/hr/gosduma/49/15.html>*

8. *Soglasenie mejdu gosudarstvami-chlenami Shanhayskoy organizatsii sotrudnichestva o regionalnoy antiterroristicheskoy strukture ot 07.06.2002, URL: <http://ecrats.org/upload/iblock/90a/2.pdf>*

9. Osetrov A.V., *Deyatel'nost Regionalnoy antiterroristicheskoy struktury SHOS po protivodeystviu terrorizmu v Tsentralnoy Azii (2004-2005 gg.), Shanhayskaya organizatsiya sotrudnichestva: k novym rubejam razvitiya: materyal'nyy kruglogo stola, Moskva: Institut Dal'nogo Vostoka. Rossiyskoy akademii nauk (Uzak Do'rudaki Rusya'nin Fen Bilimleri Akademi Institutüsü), s.246-255, 2008*

10. Chenghong, L. (2007). “Limited Defense Strategic Partnership: Sino-Russian Rapprochement and the Driving Forces”, *Journal of Contemporary China*, 16 (52), s. 477- 497.

UNIVERSAL DECIMAL CLASSIFICATION (UDC)

УДК 327 (574)

МРПТИ 04.51.41

Tungatarova Lyazzat¹

¹Candidate of Historical Sciences, Associate Professor at Social and Economic Sciences Department, University of International Business, Almaty/Kazakhstan, E-mail: ltungatarova@gmail.com

Тунгатарова Л.И.¹

¹Тарих ғылымдарының кандидаты, Халықаралық бизнес университеті, әлеуметтік-экономикалық кафедрасының қауымдастырылған профессоры, Алматы қ., Қазақстан, E-mail: ltungatarova@gmail.com

Тунгатарова Л.И.¹

¹Кандидат исторических наук, ассоциированный профессор кафедры социально-экономических наук Университета Международного Бизнеса, г. Алматы, Казахстан, E-mail: ltungatarova@gmail.com

THE PLACE OF KAZAKHSTAN IN THE WORLD GEOPOLITICAL STRUCTURE AND ITS ROLE IN THE SOLUTIONS OF THE REGIONAL AND GLOBAL PROBLEMS

Abstract

One of the most important areas for the development of the modern world is global and regional integration, including in the sphere of security. Napoleon Bonaparte's famous idea that "state policy is determined by its geography" is quite applicable to Kazakhstan's foreign policy. Strictly speaking, Kazakhstan's multi-vector foreign policy is not only a subjective desire or "doctrine" of the President of the Republic of Kazakhstan N. Nazarbayev, but also a consequence of the geographic location of the young independent state, the emergence of a new geopolitical reality in world politics in the Central Asian region. Despite the fact that Kazakhstan's diplomacy has to act against the background of a unique and very mobile geopolitical landscape, the foreign policy guidelines are clear: consistently uphold their national interests, continue the line on constructive interaction with other states, promote the strengthening of international stability and security, democratic foundations of Kazakhstan's statehood.

Key words: global and regional integration, regional and global security, ideology, foreign policy, threat, radicalism, religious extremism, terrorism.

МЕСТО КАЗАХСТАНА В ГЕОПОЛИТИЧЕСКОЙ СТРУКТУРЕ МИРА И ЕГО РОЛЬ В РЕШЕНИИ ПРОБЛЕМ РЕГИОНАЛЬНОГО И ГЛОБАЛЬНОГО МАСШТАБА

Аннотация

Одним из наиболее важных направлений развития современного мира является глобальная и региональная интеграция, в том числе и в сфере безопасности. Известная мысль Наполеона Бонапарта о том, что «политика государства определяется его географией», вполне применима и для казахстанской внешней политики. Собственно говоря, многовекторная внешняя политика Казахстана – это не только субъективное желание или «доктрина» президента РК Н.А. Назарбаева, но и следствие географического расположения молодого независимого государства, появления новой геополитической реальности в мировой политике в Центрально-азиатском регионе. Несмотря на то, что казахстанской дипломатии приходится действовать на фоне уникального и очень подвижного геополитического ландшафта, ориентиры внешней политики, ясны: последовательно отстаивать свои национальные интересы, продолжать линию на конструктивное взаимодействие с другими государствами, содействовать упрочению международной стабильности и безопасности, демократических основ казахстанской государственности.

Ключевые слова: глобальная и региональная интеграция, региональная и глобальная безопасность, идеология, внешняя политика, угроза, радикализм, религиозный экстремизм, терроризм.

ӘЛЕМНІҢ ГЕОСАЯСИ ҚҰРЫЛЫМЫНДАҒЫ ҚАЗАҚСТАННЫҢ РӨЛІ ЖӘНЕ АЙМАҚТЫҚ ЖӘНЕ ЖАҒАНДЫҚ АУҚЫМЫНДАҒЫ МӘСЕЛЕЛЕРДІ ШЕШУДЕГІ РӨЛІ

Аңдатпа

Қазіргі кезең әлемінің даму бағыттарының аса маңызды бағыттарының бірі жаһандық және аймақтық интеграция болып табылады, оның ішінде қауіпсіздік мәселесі. Наполеон Бонапарттың әйгілі ойы – «мемлекеттің саясаты оның географиясымен анықталады» – деген ойы қазақстан сыртқы саясатына да өзекті екендігі мәлім. Атап айтсақ, Қазақстанның көпвекторлы сыртқы саясаты – бұл тек президент Н.Назарбаевтың жеке қалауы немесе «доктринасы» емес, сонымен қатар жас тәуелсіз мемлекеттің географиялық орналасудың нәтижесі, Орталық Азия аймағында әлемдік саясаттың жаңа геосаяси шынайылықтардың пайда болуымен түсіндіріледі. Қазақстан дипломатиясы бірегей және өте шапшаң геосаяси көріністерге қарамастан, сыртқы саясаттың бағыт-бағдарлары айқын: өзінің ұлттық мүдделерін дәйекті қорғау, басқа мемлекеттермен конструктивті өзара іс-қимыл әрекеттерді жалғастыру, халықаралық тұрақтылық пен қауіпсіздіктің нығаюна, сондай-ақ қазақстан мемлекеттілігінің демократиялық негіздеріне ат салысу.

Кілтөме сөздер: жаһандық және аймақтық интеграция, аймақтық және жаһандық қауіпсіздік, идеология, сыртқы саясат, қауіп, радикализм, діни экстремизм, терроризм.

Regional integration is one of the most important directions for the development of the modern world. Practically there are no states that haven't been participating in any integration association. The number of integration groups and their types are increasing: the European Union, the CIS, NAFTA, APEC, ASEAN, ECOWAS, etc. Integration processes have affected absolutely all the regions of the world, from Europe to Africa. Such indicators mark that the process is accompanied by a number of benefits and acquisitions for the participating countries [1].

Well known Napoleon Bonap's idea that "the policy of the state is determined by its geography", is quite applicable to Kazakhstan's foreign policy, to which President N. Nazarbayev pays a lot of commitment. And that is understandable – foreign policy issues are always the subject of the national governments close attention. Strictly speaking, the multi-vector foreign policy of Kazakhstan is not only a subjective desire or the "doctrine" of the president N. Nazarbayev, but also a consequence of the geographic location of the young independent state, the emergence of a new geopolitical reality in the world politics in the Central Asian area [2].

Kazakhstan, which is the second of the CIS (after the Russian Federation) in terms of the spaces, is located almost in the center of the Eurasian continent. The size of the state testifies a lot: firstly, about the large territorial spaces, which, could become after the collapse of the Soviet Union a "tasty morsel" for a number of states, including neighboring ones; secondly, the policy of the countries of the distant and near abroad could also be diverse with respect to Kazakhstan based on issues of its own security; thirdly, the size of the minerals could adversely affect the security and territorial integrity of the state... All these factors reflected on the adoption of the strategically important decisions by the Head of the State that determined the positive outcome of the all possible obvious and perceived threats to the country's security.

In this regard, the questions of how Kazakhstan – a large Eurasian state that is the ninth largest in the world in terms of territory – will outline its foreign policy, what priority it is to follow and how its relations will develop not only with neighboring countries but also with the world community – all these questions were. This interest was also fueled by, first of all, the nuclear weapons in our territory, which, under certain financial and managerial efforts, could prove to be quite capable. It was not a secret that some extremist regimes also looked at the nuclear potential of our state with a great deal of resources. In some countries they even spoke of the temptation of creating the "first Muslim atomic bomb" [3].

Kazakhstan, a supporter of the idea of universal nuclear disarmament, with the assistance of Russia and the United States, dismantled, dismantled and removed nuclear weapons from its territory by May 26, 1995 [4]. Our country voluntarily abandoned the world's fourth nuclear arsenal and closed one of the world's largest nuclear test sites in Semipalatinsk. Kazakhstan's striving for a nuclear-free status and the signing by our country of the START I Treaty, the Treaty on the Non-Proliferation of Nuclear Weapons (NPT), the Comprehensive Nuclear Test-Ban Treaty (CTBT) caused a respect and recognition of the world community.

Undoubtful the president N. Nazarbayev tribute, who in this difficult situation fully demonstrated his political intuition and ability to see the strategic interests of Kazakhstan. The Kazakhstani leader has made it clear to the world community that Kazakhstan has chosen a course of the constructive cooperation with the all interested countries [2]. The rapid disintegration of the USSR was accompanied by a number of the dangerous trends, including the possibility of the forming a Slavic and Turkic-Islamic alliance, which in itself carried a negative charge, and more above that one another threat arose – the complete disintegration of the post-Soviet space.

At the very beginning of the 1990s, most CIS countries held the view that it was possible to quickly enter the "big Europe" or "big Asia". Moreover, political conflicts in some states of the Commonwealth, the desire for rapid integration into the West and the East, the hope for the foreign assistance overshadowed the need to preserve the existing economic links that had been worked out for decades within the Soviet economy. Such an approach slowed down the integration processes in the Commonwealth itself, exacerbated the economic problems, gave rise to the widespread discontent among the population. As one would expect, the harsh reality once again showed that the process of entering the world community is not so simple as it might have seen.

December 2, 1991 at a press conference on the outcome of presidential elections. President N. Nazarbayev for the first time, outlined the contours of Kazakhstan's foreign policy, defining its multi-vector character, and noted that Kazakhstan should become a bridge between Europe and Asia, developing economic and political ties with all the states of the world.

Taking into account the major social, political and economic transformations in Kazakhstan, President N. Nazarbayev determined the formation and maintenance of the favorable conditions for the successful implementation of the reforms inside the country, the formation and development of Kazakhstan as a sovereign state. Such an attitude, despite its external pragmatism, did not at all mean calling for isolationism or narrowing the scope of diplomatic work. On the contrary the task of worthy entry of Kazakhstan into the world community – as an indispensable condition for the successful implementation of internal reforms – was set through the developing bilateral cooperation with all interested countries. Owing to its geopolitical

situation, Kazakhstan adheres to the multi-vector policy, pursuing a policy of developing the balanced relations with both European and Asian countries.

In 1992, our country joined the Council for North Atlantic Cooperation (since 1997 – the Council for Euro-Atlantic Partnership), a special body created to work with the new independent states of Eastern Europe and the former USSR. In 1994 Kazakhstan became a participant in the Partnership for Peace program, which was created to establish the new security relations between NATO.

Priority in the foreign policy of Kazakhstan was and is given to the development of the bilateral relations with neighboring states – Russia, China, Central Asian states, with all CIS countries. But it was clear that one should not be limited only within the framework of the region. Therefore, the leadership of the country from the very beginning sought to develop relations with all countries of the world, primarily with the United States, the European Union countries, Japan and other states of the Asia-Pacific region, the Middle East states. Speaking about the efforts of our diplomacy to ensure global security and stability, we can not ignore the initiative of N. Nazarbayev, who was the first among the leaders of new independent states to propose the establishment of security structures on the Asian continent (1992).

This initiative was supported in practice by the all Asian countries, which play a significant role in modern international relations. Even such political antagonists as Iran, Egypt and Israel took an active part in the CICA process [3]. The meeting became an effective forum on the security issues, uniting today the 29 states of the Asian continent, that occupy more than 90% of the Asian territory and half of the world's population. CICA since 2007 has the status of observer at the UN General Assembly. The forum's authority as an effective dialogue platform for discussing and resolving pressing problems in the sphere of security, socio-economic, humanitarian and environmental cooperation, as well as seeking joint actions for new threats and challenges, is constantly being strengthened.

Objective evidence of Kazakhstan's success during the years of independence was the chairmanship of our country in a number of authoritative international organizations.

In 2010, our country, the first of the former Soviet states, became chairman of the Organization for Security and Cooperation in Europe. Kazakhstan firmly and consistently increases its efforts to strengthen stability and security in the region and at the global international level. Kazakhstan became an OSCE participant in 1992 and thus connected to a developed security infrastructure and confidence-building measures based on a common value system, as documented in the documents of this organization.

This indicates the growing role of Kazakhstan in the international arena. Our country once again proved that it is the leader in the Central Asian region and a reliable partner of European countries. The result of the chairmanship was the OSCE Summit, which took place in Astana after an 11-year break.

The point of view of the leadership of Kazakhstan was heard, since the accent of the adopted “Astana Declaration” on the “dialogue of civilizations” and the inadmissibility of ignoring the way of life, traditions and history of different regions of the world was absolutely correct and in demand, because “this can lead to a fundamental crisis, based on which Social, cultural, religious rejection of the Western model of development” [4].

The next significant initiative of Kazakhstan and its leader was the proposal to hold the 100th anniversary of the Organization to develop a Global Strategic Initiative Plan – 2045. Its purpose is to give the world a new development trend based on equitable terms of an access of all the nations to the world infrastructure, resources and markets, as well as universal responsibility for Development of mankind.

During the years of state independence, our country has shown itself to be an active participant in the political, economic and socio-cultural processes taking place in the world. At the beginning of the XXI century Kazakhstan under the leadership of the President of the Republic of Kazakhstan N. Nazarbayev firmly took the place of one of the regional leaders, successfully demonstrating the implemented foreign policy initiatives, aimed at ensuring regional security and strengthening cooperation.

Taking into account the changed situation, the RK Security Council adopted on 15 March 2014 a new Concept of Kazakhstan's foreign policy. According to the concept, Kazakhstan will make all-round efforts to ensure regional stability and security, counter new challenges and threats, including those originating from adjacent territories [5].

One of the key and authoritative organizations in the Asian continent is the Shanghai Cooperation Organization, which in recent years has significantly strengthened the mutual trust and a common understanding of collective security mechanisms. Within the SCO framework, the Regional Anti-Terrorist Structure is successfully operating, in which Kazakhstan actively participates. Under its aegis, the joint anti-terrorist operations are regularly conducted on a systematic basis, law enforcement agencies are

cooperating as well. All this allows the SCO to become the most important integration component of the Central Asian collective security system.

The region of the “near abroad” is the one of the special interest for Kazakhstan. First, it is because of the immediate vicinity of its borders. Secondly, there is a common historical development of the regional countries. Thirdly, the close economic ties are maintained between the Republic of Kazakhstan and the countries of the “near abroad” as elements of the former united system of the national economy of the USSR.

But also Kazakhstan pays special attention to the Central Asian region due to the importance of the situation in this region. The importance of conflicts in Central Asia is determined by two key factors. The first factor is the large number of the regional population of Central Asia – it is more than that of the former Soviet republics in Eastern Europe from Estonia to Ukraine combined, three times more than the pre-war Syrian population and a little more than Turkey or Iran. Therefore, any major conflict in the region will undoubtedly cause great human casualties and a massive exodus of refugees. The second factor – the conflict potential of Central Asia will have a significant impact on Russia’s relations on the one hand, and China, Turkey and other Asian countries on the other.

The fate of the most countries in the region is in the hands of global players, and the question of the ability of some of them to become truly sovereign national states remains open. Economic growth and ensuring social and economic stability in the newly independent states now depend on the global and political, and economic, (mainly in the field of energy), conjuncture. The defeat of NATO in Afghanistan, the US concern over the development of China’s military capabilities and the energy interests of the West will strengthen NATO’s attempts to gain a foothold in Central Asia [6].

The United States, focusing on the Greater Central Asia strategy, will concentrate its efforts in the erosion of Russia’s presence in the region and on preventing the strengthening of Central Asian states (Iran, China) that could limit or weaken the influence of Washington in the region. As a result, the US / NATO will not be able to expand its control zone in Central Asia, where the gradually knotting contradiction between Russia and China against the expanding influence on the countries of the region by Iran, Afghanistan and India will stimulate the emergence of a zone of political instability.

The SCO, acting as a strategic but temporary compromise between Russia and China in the post-Soviet space, will partially retain the signs of an anti-American project in the period under review, but the influence of PRC in the organization will intensify, which will lead to the domination of the organization’s political and economic component. For their part, Kazakhstan and Uzbekistan, being members of the SCO, oppose the SCO’s involvement in military issues, fearing the emergence of Chinese military capabilities in the region of Central Asia [7]. Therefore, any major conflict in the region will undoubtedly cause great human casualties and a massive outcome of refugees.

Of great importance for Kazakhstan was the establishment and development of relations with the states of the Islamic world. At the same time, Kazakhstan’s leadership constantly stressed that our country is building its relations with Muslim countries not on an ideological or religious basis, but on the basis of its state interests and on universally recognized norms of international law [8].

In the development of the crisis in Syria, encouraging moments have appeared, this is directly related to the launch in Astana a series of regular meetings with the participation of interested parties. The peace talks in Astana (2017) were held on January 23-24, 2017. The goal is the end of the civil war in Syria. In total, seven delegations took part in the talks: Russia, Turkey, Iran, the United States and the United Nations, as well as two sides – representatives of the official Syrian government and the speakers of armed groups opposing President Bashar Assad. This was the first time in the history of the civil war in Syria, when in the course of a peaceful settlement both the authorities of the UAR and the rebels opposing it (both militants) appeared at the negotiating table.

The agreements reached during the Astana process, for example, on the creation of de-escalation zones in Syria, have had a tangible impact on ensuring the security of the population. This was stated during the expanded meeting at the summit of the Shanghai Cooperation Organization by Russian President Vladimir Putin [9]. Experts note that it is in Astana that interested parties come to concrete results. The UN called the Astana process an integral part of the Syrian peace architecture, erected in difficult conditions. According to experts, the Astana negotiation platform shows a greater coefficient of efficiency than the Geneva meetings [10]. The results of the two-day meeting were summed up in plenary session with the participation of all parties. Kazakh Foreign Minister Kairat Abdrakhmanov in his speech stressed that the Astana process, which began

with the direct participation and full support of the President of Kazakhstan, Nursultan Nazarbayev, has turned into an important negotiating platform, meaningfully complementing the Geneva format. The main outcome of the meeting was the signing the Memorandum on the establishment of de-escalation zones in Syria aimed at ending violence, preserving the unity and territorial integrity of this country, as well as political settlement of the conflict [11].

There should be an agreed understanding of the main threats, among which we can distinguish the proliferation of weapons of mass destruction and conventional weapons, the manifestation of terrorist excesses, the proliferation of narcotic drugs that require consideration in the policy of ensuring regional security and stability of integration processes [12]. Thus, in the first half of the 1990s, based on the foreign policy doctrine and the concept of national security formed by Kazakhstan's diplomacy, the main task was achieved – a worthy entry of the Republic of Kazakhstan into the world community as a new sovereign state. External conditions were also provided for carrying out radical reforms. Despite the fact that Kazakhstan's diplomacy has to act against the a unique and very mobile geopolitical landscape, the foreign policy guidelines defined by Nazarbayev are clear: consistently uphold their national interests, continue the line on constructive interaction with other states, contribute to the consolidation of international stability and security, democratic foundations of Kazakhstan's statehood [13].

The head of Kazakhstan formulated the main goals of foreign policy: entering the country into the world community, ensuring its national security, promoting economic development of Kazakhstan, protecting the rights and interests of the citizens of the country abroad, the development of mutually beneficial relations with all states that are interested in this. At present, our country, in addition to the Central Asian region, seeks to intensify its activities in the formation of a system of collective security on a global scale.

In conclusion, assessing the process of formation of the foreign policy of sovereign Kazakhstan, it is possible to state with all certainty that the republic has rapidly entered the world community, is recognized all over the world, has its weight and a solid foreign policy resource – internal stability and economic growth.

1. Yavchunovskaya R.A. "Globalnaya i regionalnaya bezopasnost" – M, 2010, p. 74.
2. Nazarbayev N. *At the dawn of the 21 century*. Almaty: Oner, 2014.
3. Kazakhstan's economic soft balancing policy vis-à-vis Russia <http://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S1879366515000317>
4. Nazarbayev N. // *Aktualnye problemy OBCE. Kontury predsedatelstva Kazakhstana/ pod obszh. red. B. E. Ulakhovicha*. – Minsk: Mon litera, 2010, p. 17–19.
5. <https://kapital.kz/gosudarstvo/26162>
6. *Rossia i mir. Novaya epoha. 12 let, kotorye migut vse izmenit: OOO ID "RUS" – "OLIMP"*, 2008, p. 445.
7. *Rossia i mir. Novaya epoha. 12 let, kotorye mogut vse izmenit: OOO ID "RUS" – "OLIMP"*, 2008, p. 12.
8. <http://today.kz/news/kazahstan/2017-06-09/744024-obnadezhivayuschie-momentyi>
9. <http://today.kz/news/kazahstan/2017-06-09/744024->
10. <http://khabar.kz/ru/news/politika/item/84069-astaninskij-protsess-nazyvayut-samym-rezultativnym-iz-vsekh-mezhsirijskikh-peregovorov>
11. <https://www.kursiv.kz/news/vlast/peregovory-po-sirii-v-astane-daut-rezultaty/>
12. Laumulin M.T. "Politika SSHA I ES v Tzentralnoy Azii (sravnitelnyi analiz)" // *Vyzovy bezopasnosti v Tzentralnoy Azii*. – M.: ИМЭМО РАН, 2013. – P. 74.
13. *Vneshnya politika Kazakhastana: Sbornik statey / Pod red. H.Ж. Danenova, B.Sh. Nadirova I V.M. Kovleva*. Almaty – Moskow: MID Respubliki Kazakhastan, 2015. P. 17.

УДК: 325.1
МРНТИ 04.91.09

А.Е. Токтушаков¹
*¹докторант PhD 3 курса ЕНУ имени Л.Н. Гумилева,
г. Астана, Казахстан*

А.Е. Токтушаков¹
*¹PhD докторанты 3 курс Л.Н. Гумилев,
Астанақ., Қазақстан*

A.Toktushakov¹
*¹PhD student 3 course ENU named after L.Gumilyov,
Astana, Kazakhstan*

АНАЛИЗ ГОСУДАРСТВЕННОЙ ПОЛИТИКИ ПО ПЕРЕМЕЩЕНИЮ НАСЕЛЕНИЯ ИЗ ТРУДОИЗБЫТОЧНЫХ РЕГИОНОВ В ТРУДОДЕФИЦИТНЫЕ

Аннотация

В данной статье анализируется текущая ситуация в сфере внутренней миграции. Подробно рассматриваются основные принципы и механизмы реализации государственной политики по перемещению населения из трудоизбыточных регионов в трудодефицитные.

На основании анализа текущей ситуации в области внутренней миграции, выявлены основные проблемы в ходе реализации политики по перемещению населения из трудоизбыточных регионов в трудодефицитные.

Ключевые слова: внутренняя миграция, перемещение населения, трудоизбыточные регионы, трудодефицитные регионы, рынки труда, региональная квота, переселенцы, мигранты, трудоустройство, социальная адаптация, занятость населения.

ТАЛДАУ МЕМЛЕКЕТТІК САЯСАТТЫ ІСКЕ АСЫРУ БОЙЫНША ОРНЫН АУЫСТЫРУ, ХАЛЫҚТЫ ЖҰМЫС КҮШІ МОЛ АЙМАҚТАРДАН

Аңдатпа

Бұл қағаз ішкі көші-қон саласындағы ағымдағы жағдайды талдау. Detail еңбек-профициті аймақтар *trudodefitsitnye* адамдардың қозғалысы жөніндегі мемлекеттік саясатты жүзеге асырудың негізгі қағидаттары мен тетіктерін.

Ішкі көші-қон және еңбек-профициті аймақтар *trudodefitsitnye* ауыстыру саясатын іске асыру саласында ағымдағы жағдайды талдау негізінде, оны іске асыру негізгі проблемаларды анықтады.

Негізгі сөздер: ішкі көші-қон, халық қозғалыстар, еңбек профициті, *trudodefitsitnye* аймақтар, еңбек нарықтары, аймақтық квота, мигранттар, жұмысшылар, жұмыспен қамту, әлеуметтік интеграция, жұмыспен қамту.

ANALYSIS OF IMPLEMENTATION OF STATE POLICY ON DISPLACEMENT OF POPULATION FROM LABOR-RESIDENT REGIONS TO TRADE-DEFENSE

Abstract

This article analyzes the current situation in the sphere of internal migration. The main principles and mechanisms for the implementation of the state policy on the movement of the population from the surplus regions to the work-deficit ones are examined in detail.

Based on the analysis of the current situation in the field of internal migration and the implementation of the policy of moving the population from the surplus regions to work-deficit regions, the main problems in the course of its implementation have been identified.

Key words: internal migration, population transfer, labor-surplus regions, labor-deficit regions, labor markets, regional quota, immigrants, migrants, employment, social adaptation, employment.

Текущая ситуация

В настоящее время вопросы регулирования внутренней миграции являются одними из наиболее приоритетных и значимых для успешного социально-экономического развития Республики Казахстан.

От эффективности реализации государственной политики в сфере внутренней миграции зависит состояние не только региональных рынков труда, но и общая демографическая ситуация страны. Государственная политика в области внутренней миграции также в значительной степени определяет общественно-политическую, этноконфессиональную, религиозную ситуацию в регионах и в стране в целом.

Важность такой проблематики, как внутренняя миграция предопределяет выстраивание государством специализированной институциональной и нормативно-правовой базы.

На институциональном уровне вопросы реализации государственной политики в сфере внутренней миграции в первую очередь закреплены за Министерством труда и социальной защиты населения РК (Комитет труда, социальной защиты и миграции). Также вопросы регулирования внутренней миграции входят в компетенцию Министерства внутренних дел РК (Комитет миграционной службы) и Министерства национальной экономики РК (Департамент социальной, миграционной политики и развития государственных органов)[1].

На законодательном уровне были разработаны следующие концептуальные документы и государственные программы.

- Закон Республики Казахстан от 22 июля 2011 г. «О миграции населения»[2];
- Концепция миграционной политики Республики Казахстан на 2007-2015 гг. [3];
- Комплексный план по решению проблем миграции на 2014-2016 гг.[4];
- Концепция миграционной политики Республики Казахстан на 2017-2021 гг.[5];
- Государственная программа «Дорожная карта занятости 2020» [6];
- Программа развития продуктивной занятости и массового предпринимательства на 2017 -2021 гг. [7].

За последние годы в результате реализации государственной политики в сфере внутренней миграции ускорился процесс урбанизации, оптимизировалась демографическая ситуация в регионах, а также улучшились показатели по снижению безработицы в ряде регионов страны.

Если рассматривать в целом характер и динамику внутренних миграционных процессов, то необходимо отметить, что за 2005-2015 годы, численность внутренних мигрантов увеличилась с 298.6 тыс. чел. до 455.5 тыс.чел. За 2 квартал 2016 года, во внутренней миграции участвовало 215,085 чел., в т.ч.:
– в межрегиональной миграции (из одного региона в другой) – 96,947 чел.;

- в региональной миграции (внутри одного региона) – 118,138 чел.

Основными регионами притока населения являются гг. Алматы (44,069 чел.), Астана (19,563 чел.), Южно-Казахстанская (20,548 чел.), Алматинская (29,801 чел.), Восточно-Казахстанская (14,324 чел.) и Карагандинская (13,069 чел.) области [8].

Подобные масштабные перемещения неизменно вносят коррективы в демографический состав населения и, как следствие, способны значительно истощить локальные рынки труда. Так, прогнозируется, что к 2050 году население северных регионов может сократиться на 0.9 млн.чел., а южных регионов вырасти на 5.2 млн.чел. По прогнозным данным плотность расселения населения южных регионов будет практически в 4 раза превышать соответствующий показатель северных регионов.

Следует отметить, что настоящая тенденция отчетливо проявляется и в сегодняшних социально-экономических реалиях. Так, согласно данным Министерства труда и социальной защиты населения РК, на сегодняшний день в южных регионах проживает 38% населения, доля которых в валовом региональном продукте (ВРП) составляет 17%, в то время как в северных регионах на 29% населения приходится 25% ВРП.

Учитывая актуальность вышеобозначенной проблемы, для государства становится важным выработка эффективной миграционной политики по оптимизации демографических процессов и обеспечению сбалансированности региональных рынков труда.

Политика по перемещению населения из трудоизбыточных регионов в трудодефицитные

С целью решения проблемы обеспечения трудодефицитных регионов рабочей силой, устранения региональных диспропорций и демографических дисбалансов, в конце 2016 г. Правительством РК была утверждена Программа развития продуктивной занятости и массового предпринимательства на 2017-2021 гг., заменившая собой государственную программу Дорожная карта занятости 2020.

Одной из ключевых целей данной программы является содействие добровольному переселению участников программы из трудоизбыточных областей в трудодефицитные области. Участниками программы по добровольному переселению на новое место жительства являются граждане Республики Казахстан, оралманы и члены их семей.

Необходимо особо отметить, что ежегодно Правительством РК определяется ежегодная квота внутреннего переселения с учетом потребности в трудовых ресурсах регионов и работодателей. Так, в 2017 г. запланирован переезд 2,7 тыс. граждан.

Согласно данной программе, на 2017 г. регионами выбытия определены: Алматинская, Жамбылская, Мангистауская, Южно-Казахстанская области. В свою очередь регионами для расселения участников Программы определены: Павлодарская, Восточно-Казахстанская, Северо-Казахстанская и Костанайская области.

В рамках данной программы преимущественным правом для добровольного переселения на новое место жительства пользуются молодежь в возрасте до 29 лет, выпускники организаций среднего, технического и профессионального, послесреднего, высшего и послевузовского образования в течение 3 лет после завершения учебного заведения, оралманы.

Содействие в добровольном переселении из регионов выбытия в регионы прибытия не распространяется на государственных служащих и низкоквалифицированных рабочих [9].

Для повышения эффективности добровольного переселения населения на новое место жительства государством предоставляются субсидии на переезд (единовременно в размере 35 МРП на каждого члена семьи), а также субсидии на возмещение расходов по найму (аренде) жилья и оплате коммунальных услуг (ежемесячно в течение 1 года для переселившихся в городскую местность – от 20 до 30 МРП, для переселившихся в сельскую местность – от 15 до 21 МРП). В свою очередь субсидии оралманам, прибывающим в регионы, определенные Правительством, выплачиваются независимо от региона выбытия и факта трудоустройства.

Механизм возможного участия в программе для потенциальных переселенцев выглядит следующим образом.

Для начала лица, желающие участвовать в программе, подают заявления в центры занятости населения регионов выбытия. Затем центры занятости населения регионов выбытия в течение 5 рабочих дней направляют предложение о включении в состав участников Программы в центры занятости населения регионов прибытия и уведомляют об этом заявителей.

В дальнейшем центры занятости населения регионов прибытия в течение 5 рабочих дней направляют заявления и документы претендентов на рассмотрение районной (городской) комиссии по реализации Программы. Далее центры занятости населения мест прибытия в течение 5 рабочих дней со дня принятия решения о включении либо отказе включения заявителей в состав участников Программы уведомляют об этом центры занятости населения регионов выбытия [10].

В результате, если все условия соблюдены, центры занятости населения регионов прибытия заключают индивидуальный социальный контракт с переселенцем и/или оралманом.

Между тем, следует отметить, что, несмотря на систематическую работу государства по перемещению населения из трудоизбыточных регионов в трудодефицитные, существуют определенные проблемы в ходе реализации данной программы.

Основные проблемы

Анализ политики по перемещению населения из трудоизбыточных регионов в трудодефицитные показал ряд существующих проблем в ее реализации.

- *Низкий уровень информированности населения о реализации политики по добровольному переселению людей.* Наблюдается низкая степень информированности населения в регионах как относительно общей, базовой информации о данной программе, так и касательно детальной информации (данных о лицах, пользующихся приоритетным правом переезда, выделяемых государством субсидий, мерах государственной поддержки и т.д).

- *Отсутствие данных о результатах реализации добровольного перемещения населения из трудоизбыточных регионов в трудодефицитные.* В настоящее время отсутствует информация о количестве переехавших людей, количестве людей трудоустроенных в той или иной сфере. Также отсутствует информация о затраченных финансовых средствах на реализацию данной программы. Кроме того, не выявлены данные о том, ведется ли отдельный мониторинг оралманов, задействованных в данной программе.

- *Отсутствие исследований относительно эффективности добровольного перемещения населения из трудоизбыточных регионов в трудодефицитные.* На текущий момент не было проведено глубокого и масштабного исследования относительно реального воздействия государственной политики по перемещению людей из трудоизбыточных регионов в трудодефицитные на повышение

занятости населения, оптимизацию демографических процессов, обеспечение сбалансированности региональных рынков труда.

- *Проблема социальной и трудовой адаптации переселенцев.* Учитывая, что политика внутреннего переселения осуществляется преимущественно из южных регионов в северные, актуальными становятся вопросы социальной и трудовой адаптации переселенцев. Вопросы социальной адаптации обусловлены тем, что между жителями этих регионов существуют различия культурного и ментального характера. В свою очередь проблема трудовой адаптации связана с тем, что большая часть южного населения ориентирована на работу в сельском хозяйстве, строительстве и сфере услуг, в то время как в северных регионах преобладают промышленные предприятия.

- *Недостаточная связь между местными исполнительными органами и потенциальными работодателями.* Вопрос эффективной реализации политики добровольного переселения из трудоизбыточных регионов в трудодефицитные в значительной степени зависит от уровня доверия и характера взаимодействия местных исполнительных органов (акиматов, центров занятости) с ведущими организациями, способными предоставить рабочие места для внутренних переселенцев.

- *Слабая коррелированность Программы по перемещению населения из трудоизбыточных регионов в трудодефицитные с Концепцией миграционной политики на 2017-2021 гг.* Информация о государственной политике по перемещению населения освещается в действующей Концепции не достаточно полно и широко. Между тем данная Концепция является ключевой в вопросе формирования и реализации внутренней миграционной политики. Данная ситуация создает сложности для выработки единой стратегии регулирования внутренних миграционных потоков.

Выводы и заключение

Анализ государственной политики по перемещению населения из трудоизбыточных регионов в трудодефицитные позволил выявить ряд проблем в ходе ее реализации.

В первую очередь обращает на себя внимание тот факт, что в обществе наблюдается низкая степень информированности населения относительно реализации данной программы. Данный факт оказывает негативное влияние на эффективность и продуктивность программы с точки зрения ее направленности на позитивный социально-экономический эффект.

Немаловажное значение также имеет отсутствие открытой и доступной информации о результатах реализации программы перемещения населения из трудоизбыточных регионов в трудодефицитные. В частности, не было обнаружено статистических данных о количестве переехавших людей, количестве людей трудоустроенных в той или иной сфере, затраченных финансовых средствах.

Отсутствие открытой и подробной статистической информации в свою очередь обуславливает проблему отсутствия глубоких и качественных исследований относительно эффективности добровольного перемещения населения из трудоизбыточных регионов в трудодефицитные. Это также существенным образом снижает общую эффективность данной программы.

Наряду с проблемами, связанными с низким уровнем информированности и результативности государственной политики по перемещению населения из трудоизбыточных регионов в трудодефицитные, прослеживаются и проблемы социального и адаптационного характера.

В связи с тем, что на текущий момент осуществляется переселение населения преимущественно из южных регионов в северные, в которых наблюдается отток населения, особо остро встают вопросы социальной и трудовой адаптации внутренних мигрантов (различия в культурном аспекте, дисбаланс между трудовыми навыками между населением юга и севера).

Таким образом, осуществляемая государством политика по целенаправленному и последовательному перемещению населения из трудоизбыточных регионов в трудодефицитные, на данном этапе требует определенных корректировок и дополнений. Внесение поправок в данную программу будет способствовать более эффективной ее реализации в современных социально-экономических условиях.

1 <http://www.enbek.gov.kz/ru/node/315657/>

2 https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31038298/

3 Концепция миграционной политики Казахстана на 2007-2015 гг. 28.08.2007 г.

4 Комплексный план по решению проблем миграции, усилению контроля за миграционными потоками из сопредельных государств, созданию благоприятных условий для отечественных квалифицированных кадров с тем, чтобы не допустить их чрезмерного оттока на зарубежные рынки труда на 2014 – 2016 годы. 31.12.2013 г.

5 <http://www.enbek.gov.kz/ru/node/341198>.

6 Государственная программа «Дорожная карта занятости 2020». 19.06.2013 г.

7 Программа развития продуктивной занятости и массового предпринимательства на 2017 – 2021 гг. 29.12.2016.

8 <http://www.enbek.gov.kz/ru/node/341198/>

9 Программа развития продуктивной занятости и массового предпринимательства на 2017 – 2021 гг. 29.12.2016.

10 <http://www.enbek.gov.kz/ru/node/341198/>.

УДК 327 (574)
МРНТИ 04.91.91

Абдыхалыков К.С.¹

¹доктор (PhD) международных отношений, Алматы Менеджмент Университет,
г. Алматы, Республика Казахстан.

Абдыхалықов Қ.С.¹

¹халықаралық қатынастар (PhD) докторы, Алматы Менеджмент Университеті,
info_aks@mail.ru

Dr Kairzhan Abdykhalykov¹

¹PhD in International Relations, Almaty Management University, info_aks@mail.ru

РЕАЛИЗАЦИЯ ИДЕИ О ЕВРАЗИЙСКОЙ ИНТЕГРАЦИИ НА ПОСТСОВЕТСКОМ ПРОСТРАНСТВЕ

Аннотация

Распад СССР и развал традиционных хозяйственных связей между бывшими союзными республиками только усугубил тот экономический кризис, который наблюдался в последние годы существования советской экономики. В связи с чем возникла необходимость кардинального решения поставленных на повестку дня серьезных задач выживания каждой независимой республики СНГ. После распада Советского Союза каждая республика столкнулась с проблемами экономического развития. Переход с плановой на рыночную экономику в каждой республике осуществлялся по-разному, правительства не имели четко выраженной программы плавного перехода, трансформация осуществлялась жестко и по быстрому. Все это вызвало экономические потрясения практически в каждой республике бывшего Союза. Последствиями экономического кризиса были глубокие социальные противоречия в обществе, непопулярные в народе реформы в социальной сфере, обесценивания капитала, сокращение рабочих мест, своевременную невыплату заработной платы работникам бюджетных организаций, многолетние простаивания многих производств, отток сельского населения в города, который был вызван массовой безработицей на селе. В этой связи многие эксперты и государственные деятели заговорили о возможности некоего сплочения бывших советских республик в экономическом плане для преодоления негативных тенденций социально-экономического кризиса в своих странах.

Прообразами такого сотрудничества стали договора об экономическом развитии, о совместном использовании водных ресурсов, о снятии таможенных барьеров для движения капитала, людей и услуг и т.д., заключенные на многостороннем уровне между постсоветскими республиками. Однако данные многосторонние соглашения, появившиеся сразу после распада СССР, не могли решить кардинально вопрос дальнейшего экономического сотрудничества стран СНГ. Для этого необходимо было сделать более решительные шаги на встречу реальной экономической интеграции стран СНГ, однако многие государственные деятели ряда стран не были готовы к такому обороту событий. Лишь немногие видели в подлинном экономическом интеграционном объединении залог будущего долгосрочного экономического развития своих стран. Одним из первых к такому мнению пришел президент Республики Казахстан Н.А. Назарбаев.

Целью статьи является раскрыть особенности практического применения идеи о евразийской интеграции на постсоветском пространстве в период становления и развития интеграционных процессов 1990-2000-х гг., раскрыть роль Казахстана и рассмотреть инициативу президента РК Н.А. Назарбаева по построению евразийской интеграции, показать особенности реализации Евразийского проекта до 2014 г.

Ключевые слова: интеграция на постсоветском пространстве, евразийская интеграция, евразийский проект, таможенный союз, интеграционное объединение, экономическое сотрудничество.

ПОСТКЕНЕСТІК КЕҢІСТІГІНДЕГІ ЕУРАЗИЯЛЫҚ ИНТЕГРАЦИЯ ЖӨНІНДЕГІ ИДЕЯСЫНЫҢ ІСКЕ АСЫРУЫ

Аңдатпа

Аталған мақалада КСРО ыдырағаннан кейінгі заманда ТМД елдері арасындағы интеграциялық үдерістердің нығаю, сондай-ақ Қазақстан президенті Н.Ә. Назарбаев ұсынған Еуразиялық одақ және еуразиялық неointegrация идеясының іске асыру тарихи жолдары көрсетілген.

Бастапқы кезде интеграция экономикалық ынтымақтастық негізінде іске асып, түрлі институционалдық нысандарында өз жалғасын тапты. Алайда 2000-шы жж. басына қарай ғаламдандудың жаңа белестеріне жауап ретінде еуразиялық идеясынан шыққан интеграциялық үдерістер көпжақтық сипатына ие болып, Еуразиялық экономикалық қауымдастықтың (ЕурАзЭҚ) пайда болуына әкеліп соқты. Содан бері интеграция өз күшіне еніп, Кедендік одақ және Бірыңғай экономикалық кеңістігінің қалыптасуына жол ашты. 2009-2010 жж. қарай ЕурАзЭҚ-тың институционалдық әлуетінің дамуы арқасында және мүше-мемлекеттер ұлттық экономикалардың мүдделердің дамуы негізінде жаңа Еуразиялық жобаның жүзеге асыруына дем берді. Бұл жобаның нәтижесінде Еуразиялық экономикалық одақтың (ЕАЭО) қалыптасу үдерістері іске асырылды.

Алайда бұл жолда талай мемлекетаралық әр түрлі мәселелер туындалып, қазіргі күнге дейін өз шешімін табуы үстінде болып келеді. Туындалған мәселелер өнеркәсіп, азық-түлік өнімдері, транзиттік жолдар, өзара сауда, тағы басқа салаларды қамтиды. Дегенмен мемлекетаралық мәселелердің біртіндеп өз шешімін табуда болашағы бар.

Түйін сөздер: посткөненестік кеңістігіндегі интеграция, еуразиялық интеграция, еуразиялық жоба, кедендік одақ, интеграциялық бірлестік, экономикалық ынтымақтастық.

IMPLEMENTATION OF THE IDEA ON EURASIAN INTEGRATION ON THE POST-SOVIET SPACE

Abstract

In this article considers a historical path of strengthening the integration processes between the CIS countries in the post-Soviet era, as well as idea proposed by the President of Kazakhstan Nursultan Nazarbayev about the Eurasian Union formation and Eurasian neo-integration.

At the beginning of integration, on the basis of economic coexistence and further cooperation, various institutional forms were continued. However, in the 2000s. in response to new problems arising from globalization, the integration processes became more multilateral and led to the emergence of the Eurasian Economic Community (EurAsEC). Since then, integration has come into force and has led to the formation of the Customs Union and the Common Economic Space. 2009-2010 due to the development of the EurAsEC institutional capacity, the member states stimulated the implementation of the new Eurasian project based on the interests of the national economies. As a result of this project, the process of formation of the Eurasian Economic Union (EAEU) has been implemented.

However, many different interstate problems arose on this way, which are still being resolved. These problems are related to industry, food, transit, mutual trade and others. However, there is the prospect of gradual solving of interstate issues.

Key words: Integration on the Post-Soviet space, Eurasian integration, Eurasian project, Customs Union, Integration association, economic cooperation.

Президент Казахстана первым из всех тогдашних лидеров стран СНГ осознал серьезные последствия развала единой союзной экономики. И в качестве предложения по выходу из глубочайшего экономического кризиса президент Нурсултан Назарбаев заявил о сплочении и сближении государств постсоветского пространства посредством создания Евразийского союза. Именно Н.А. Назарбаев первым предложил идею евразийства Л.Н. Гумилева претворить в жизнь через создания определенной наднациональной структуры в виде конкретного интеграционного объединения. Тем более что органы и институты наспех созданного в декабре 1991 года СНГ не могли справиться с теми экономическими, социальными и политическими проблемами, которые обуревали бывшие советские республики в начале и в середине 90-х годов XX века. И как было отмечено Н.А. Назарбаевым «все это говорило о необходимости сочетания процесса национально-государственного строительства с сохранением и развитием на этой основе межгосударственных интеграционных процессов» [1]. Таким образом, Н.А. Назарбаев оказался чуть ли не единственным лидером стран СНГ который уже к началу 1994 года пришел к выводу, что без прочных интеграционных связей страны Содружества не смогут в полной мере выйти из того социально-экономического кризиса в который были ввергнуты с распадом СССР. После длительных консультаций с ведущими экспертами и учеными, а также исходя из опыта других межгосударственных объединений, Президент Казахстана Н.А. Назарбаев

пришел к простому и логическому выводу, чтобы быть экономически независимыми, странам СНГ нужно проводить взаимную интеграцию экономик и политических систем путем создания единого межгосударственного пространства на долгосрочной основе.

В итоге президент Казахстана уже ранней весной 1994 года во время своего визита в Великобританию, выступая в Королевском институте международных исследований, кратко озвучил идею создания единого экономического пространства государств Содружества. А в марте 1994 года находясь в городе Москве в стенах старейшего российского вуза – Московском государственном университете имени М.В. Ломоносова Нурсултан Назарбаев подробно изложил свою идею о создании нового интеграционного объединения на постсоветском пространстве. В июне 1994 г. был опубликован текст проекта Н.А. Назарбаева о создании интеграционного объединения с условным названием «Евразийский союз» или сокращенно ЕАС.

Таким образом, Казахстан в лице своего лидера первым на постсоветском пространстве объявил концепцию и принципы реализации теоретических выкладок евразийской идеи князя Трубецкого и историка Льва Гумилева, тем самым заявив о новой идее евразийства как освершившейся геополитической реальности современного мира.

Однако в 1-й половине 1990-х гг. многие государственные деятели России и других стран СНГ оставались еще в плену своих иллюзий о независимости экономических систем своих стран друг от друга и во многом придерживались курса на развитие двусторонних/многосторонних хозяйственно-экономических связей, но не конкретных интеграционных объединений. И предложение Н.А. Назарбаева в то время осталось во многом не реализованным. Тем не менее, ситуация стала меняться в экономическом плане. И уже с конца 1990-х гг. Россия, Беларусь, Кыргызстан и Украина, а также в дальнейшем Армения вместе с Таджикистаном стали совместно с Казахстаном проводить постепенную экономическую интеграцию на постсоветском пространстве.

Надо признать, что на современном этапе инициатива президента РК оценивается экспертами как новое воплощение старой идеи евразийства. Исключительной особенностью данной инициативы является политико-экономический контекст, а также реальная внешнеполитическая активность региональных акторов. Так, по мнению ряда российских авторов, евразийская идея Нурсултана Назарбаева воплотилась в жизнь как «система внешнеполитических и внешнеэкономических идей и приоритетов международного сотрудничества», российские эксперты считают, что «для Казахстана евразийство подразумевает недвусмысленную открытость Европе» [2]. Ряд казахстанских экспертов выдвигают следующий тезис, что Казахстану активное участие «в евразийских интеграционных проектах позволит вести равноправный экономический диалог с глобальными рынками КНР, Японии, Индии, которые, как правило, вступают во взаимодействие только с крупными игроками» [3]. Во многом такая постановка вопроса оправданна, так как действительно Казахстан с учетом своего внутриконтинентального расположения и естественного удаления от мировых экономических центров/рынков, а также исходя из внешнеполитического курса на многовекторность пытается использовать свое участие в любых интеграционных инициативах и проектах, и в том числе в евразийской интеграции как канал для продуктивной коммуникации с другими странами и международными организациями на глобальном и региональном уровнях. Все интеграционные объединения, в которых участвует Республика Казахстан, будь то ШОС, ОБСЕ, ОИС, Новый Шёлковый путь, а также Евразийский экономический союз (ЕАЭС) используется им во благо своих национальных интересов, т.е. идея, выдвинутая Н.А. Назарбаевым, направлена в первую очередь на достижение национальных интересов и приоритетов экономического развития страны в рамках целенаправленного развития интеграционных связей с соседними по геополитическому пространству государствами.

Идея о евразийской интеграции Н.А. Назарбаева получило развитие в трех интеграционных измерениях, это: экономическое, военно-политическое и гуманитарное измерения. В виду чего евразийскую интеграцию можно идентифицировать как поддерживающий инструмент общего вхождения Казахстана как независимого государства в мировую экономику и в глобальные хозяйственные отношения [4].

Локомотивом интеграции на постсоветском пространстве стали, прежде всего, вопросы многостороннего экономического сотрудничества стран СНГ. Еще в 1995-м году было подписано Соглашение о Таможенном союзе России, Беларуси и Казахстана. А 26 февраля 1999 г. было декларировано создание Таможенного союза и Единого экономического пространства. Однако, интеграционные инициативы тех лет так и не воплотились в полной мере, тем не менее, они в любом случае сыграли позитивную роль и дали толчок к практической реализации идеи о евразийской интеграции. Надо

отметить, что в процессе развития интеграционных инициатив состав стран-участниц в том или ином объединении менялся, однако три участника оставались неизменными, это Казахстан, Беларусь и Россия. Эти страны подлинными вершителями всех интеграционных инициатив на протяжении последних более чем 20-ти лет. Они же являются движущими силами по развитию современной евразийской интеграции. Увязка понятия «евразийство» и именного слова «евразийское» началось с подписанием в Астане памятного Договора об учреждении Евразийского экономического сообщества, заключенного главами 5-государств (Беларусь, Казахстан, Кыргызстан, Россия, Таджикистан) 10 октября 2000 года. Именно с этого дня началось современное развитие политического, экономического и гуманитарного измерений евразийской интеграции. Как показало время, ЕврАзЭС стал успешным интеграционным проектом новейшей истории. Именно он послужил базой для дальнейшего углубления интеграции в виде созданных в более поздние годы таких интеграционных объединений как Таможенный Союз ЕврАзЭС, ЕЭП и наконец, ЕАЭС.

По мнению экспертов, приоритетными направлениями развития ЕврАзЭС как интеграционного объединения являлись: 1) проведение согласованной экономической политики и взаимодействие в реальном секторе экономики; 2) организация и совместное развитие энергетического рынка; 3) формирование транспортного союза и реализация транзитного потенциала стран-участниц сообщества; 4) взаимодействие в агропромышленном секторе; 5) создание общего финансового рынка и развитие валютной интеграции; 6) создание общего рынка услуг; 7) сотрудничество в социально-гуманитарной сфере и в области миграционной политики; и др. [5]. Если рассмотреть как пример одно из указанных направлений. Транспортный союз и реализация транзитного потенциала является одним из актуальных и наиболее сложных в реализации направлений государственной политики всех стран-участниц ЕврАзЭС. По мнению казахстанских производителей, учреждение в 2000 году ЕврАзЭС, а также создание в 2010 году на его базе Таможенного Союза (ТС) благоприятно повлияло на приток российского бизнеса и инвестиций в казахстанскую экономику, и непосредственно в сферу железнодорожных перевозок и металлургии (пример: крупный российский контейнерный оператор «Трансконтейнер»). Однако до 2013 года оставалась проблема различия тарифов на железнодорожные грузоперевозки в странах ТС ЕврАзЭС. В Казахстане тарифы на внутренние грузоперевозки были на 1,7 раза ниже российских, и в два раза ниже белорусских. Данная проблема путем взаимных договоренностей была решена. И с 01.01.2013 г. на территории Таможенного Союза стали действовать единые тарифы на железнодорожные грузоперевозки. Тем не менее, в виду этого казахстанские внутренние тарифы заметно подросли. Согласно экспертной оценке, у казахстанских производителей имеются опасения в том, что «низкая стоимость транзитных перевозок даст россиянам возможность снижать транспортные издержки, тем самым удешевляя товар», также рост тарифа для ряда отечественных производителей может быть критически не выгодным, так как «в угольной промышленности доля услуг железной дороги составляет две трети от конечной себестоимости продукта, ... аналогичная ситуация с себестоимостью складывается и у большинства компаний горно-металлургического комплекса, т.к. более половины их грузов транспортируются из РК железнодорожным транспортом» [6].

Как мы видим, проблем во взаимодействии между странами-участницами в одной только транспортной сфере хватает, тем не менее, многие из них решаются и/или найдут свое дальнейшее решение в рамках интеграционных проектов ЕАЭС.

Еще в 1990-е годы были попытки создания действенной интеграционной системы стран Центральной Азии (ЦА). Были последовательно созданы такие интеграционные объединения как ЦАЭС, ЦАС, ОЦАС. Однако фактор отсутствия динамики в отношениях между государствами ЦА фактически отложил реализацию Центрально-Азиатской модели интеграции. В виду чего в 2005 году номинально существующая Организация «Центрально-Азиатское сотрудничество» влилась в ЕврАзЭС. За десять лет после своего создания Евразийское экономическое сообщество укреплялась новыми участниками и развивалась институционально. Еще в 2004 г. ЕврАзЭС официально получил статус наблюдателя при Ген. Ассамблее ООН, был налажен диалог с учреждениями и программами ООН. Таким образом, Сообщество было признано глобально как постоянно действующая международная организация.

К 2013 г. доля ЕврАзЭС в мировом ВВП оценивалась примерно в 4%, при том, что экспорт продукции стран Сообщества был в пределах 3% от мирового экспорта. К этому времени страны-участницы ЕврАзЭС потенциально покрывали «8,5% мировых разведанных запасов нефти, 22% запасов природного газа и угля, более 20% мировых запасов пресной воды и лесного покрова Земли» [7].

Тем не менее, к концу 2000-х годов в ЕврАзЭС накопилось много нерешенных проблем межгосударственной кооперации стран-участниц, это вопрос о едином таможенном тарифе, совместное использование водно-энергетических ресурсов ЦА, снятие таможенного контроля на границах и другое. В виду этого главами государств ЕврАзЭС в 2006-2007 гг. было принято и реализовано предложение о создании Таможенного Союза в рамках границ Сообщества. Однако стоит заметить, что согласно своему экономическому потенциалу к функционированию Таможенного Союза были готовы только экономические лидеры в ЕврАзЭС, это такие страны как Казахстан, Беларусь и Россия. Как отмечают эксперты, «...это обстоятельство лишний раз подтверждает заметное отличие стран-участниц ЕврАзЭС друг от друга по методам, темпам, направлениям и показателям экономического развития, а также внешнеполитическим интересам» [8].

Таможенный Союз официально стал функционировать с 01.01.2010 года. Тогда же был введен единый таможенный тариф. В том же году был принят Таможенный кодекс, который закрепил новые таможенные правила регулирования и прохождения через границы трех стран товаров, капитала, и услуг. А с 2011 года отменен таможенный контроль на границах между странами ТС ЕврАзЭС.

Основными структурными элементами функционирования Таможенного Союза являются единый таможенный тариф, единая торговая политика в отношении третьих стран, также «открытость границ» или отсутствие таможенного контроля [9]. Ряд казахстанских экспертов утверждает, «что в первые годы функционирования ТС были выявлено неравное положение экономик, эффективности нормативов, и взаимной торговли стран. К примеру, во взаимной торговле РК с РФ преобладали российские товары обрабатывающей промышленности, а во взаимной торговле РК и РБ – белорусская продукция тяжелого машиностроения. РК во взаимной торговле со странами ТС поставляла до 80% продуктов сырьевого сектора» [10]. Тем не менее, в рамках ТС сохранялась позитивная динамика интеграционных процессов.

Для Казахстана наиболее эффективное развитие в рамках ТС заключается в достижении макроэкономических показателей, а также в увеличении внутреннего товарооборота, приросте ВВП на душу населения и расширении общего для стран ТС рынка товаров, капитала и услуг. Достижимость показателей интеграции позволяет Республике Казахстан усилить свою инвестиционную привлекательность [11]. Согласно экспертному мнению, важным для стран ТС остается диверсификация их экономик. Тем не менее, в рамках Таможенного Союза формирование общей диверсификационной стратегии было невозможно, т.к. каждая из стран имела собственную стратегию, например, «Казахстан – 2050» или «Россия – 2030». Общим в этих стратегических документах является их направленность на «диверсификацию со сходной конечной целью». В виду схожести производственной структуры экономик стран ТС отрасли государств «с самого начала находятся в острой конкурентной борьбе» [12]. Однако конкуренция во многом является естественным двигателем позитивных факторов развития, к примеру, конкуренция на общем рынке может подстегнуть отдельных производителей и даже целые отрасли национальных экономик к модернизации своих производств, новым нестандартным решениям и пересмотру прежних рыночных стратегий. Также экономики стран ТС имели и имеют в рамках уже ЕАЭС высокий ресурсный потенциал к проведению дальнейшей диверсификации, даже используя для этого разноплановые стратегии развития.

Несмотря на имеющиеся неразрешенные вопросы, но имея в целом позитивные отклики бизнеса и населения стран ТС на интеграционные инициативы 2006-2007 гг., главы трех государств в 2009 году принимают поистине революционное решение о создании Единого экономического пространства (ЕЭП) Беларуси, Казахстана и России, тем самым форсируя события связанные с формированием и функционированием Таможенного Союза ЕврАзЭС.

Таким образом, евразийская интеграция прошла практические этапы формирования зоны свободной торговли, таможенного союза и вышла на уровень создания основ единого экономического пространства. С созданием общего экономического пространства и в дальнейшем союза постепенно открываются возможности обеспечения свободного и равного доступа стран-участниц к транспортным и энергетическим ресурсам, гармонизации норм антимонопольной политики государств, формированию институтов влияния по реализации согласованной макроэкономической политики, и др. [13].

В течение 2009-2010 гг. были разработаны 17 базовых документов ЕЭП, и к концу 2010 г. пакет основных согласительных документов, декларирующих создание Единого экономического пространства, был одобрен и принят тремя государствами. Ратификация соглашений прошла в 2011 г., а с 01.01.2012 года Единое экономическое пространство стало официально функционирующей

структурой. Также с 2012 г. высшим органом ЕЭП и ТС ЕврАзЭС стал Высший евразийский экономический совет на уровне глав трех государств [14]. Однако к тому времени интеграционные устремления трех государств уже пошли дальше, т.к. с осени 2011 года начал реализовываться новый этап проекта интеграции Беларуси, Казахстана и России – началась практическая реализация идеи евразийской интеграции в экономическом измерении.

В ноябре 2011 года впервые в истории была принята официальная декларация о Евразийской экономической интеграции. 18 ноября 2011 г. в Москве на заседании глав государств Беларуси, Казахстана и России было анонсировано стремление трех государств построить экономический союз, путем заключения Договора о создании Евразийской экономической комиссии (ЕЭК), тем самым фактически начался промежуточный этап перехода от ТС и ЕЭП к формированию ЕАЭС.

Данный этап был проблемным, 19.03.2012 г. на заседании Высшего евразийского экономического совета и Межгосударственного совета ЕврАзЭС лидерами России и Беларуси была предпринята попытка преобразования ТС и ЕЭП в ЕАЭС, однако в виду тех проблем, с которыми все еще сталкивался ТС и которые были идентифицированы на основе многочисленных оценок представителей структур, бизнеса и НПО РК, руководство Казахстана отвергло чрезмерное форсирование в вопросе о создании экономического союза. В виду чего принятие решения было отложено до 2015 г. [15].

Ряд казахстанских экспертов считает преждевременным со стороны руководства России политизировать процесс формирования и развития Евразийского интеграционного проекта. Казахстан, прежде всего, руководствуется национальными интересами и не допускает политических функций, которые бы ущемляли его государственный суверенитет [16]. Также в общественном сознании некоторых слоев казахстанского общества имеется протестное настроение в отношении ЕАЭС, в котором они пытаются увидеть возврат к великодержавному советскому прошлому. Имелись попытки создания антиевразийской позиции среди ряда общественных и политических объединений республики.

Тем не менее, несмотря на возникшие разногласия, общий путь к формированию единого экономического союза продолжился. Так как «новое объединение призвано открыть дополнительные возможности для эффективной кооперации в технологической, модернизационной и инновационной сферах, в области науки и образования» [17]. Проект практической реализации евразийской интеграции действительно направлен на поступательную модернизацию национальных экономик стран-участниц. По мнению российского эксперта, «модернизационный потенциал евразийского проекта заключен не только в темпах роста формальных показателей, но и в совершенствовании самой экономической модели Казахстана, России и Беларуси», далее эксперт подытоживает, что согласно эффективности и прозрачности работы экономических механизмов и модернизационному потенциалу у Республики Казахстан есть чему поучиться остальным. При этом особый фокус делается на достаточно эффективном казахстанском налоговом законодательстве и на очень приемлемых условиях для открытия и ведения бизнеса в РК [18].

Таким образом, несмотря на имеющиеся проблемы, но исходя из будущего перспективного экономического сотрудничества главами государств Казахстана, Беларуси и России 29 мая 2014 г. в Астане был одобрен новый интеграционный проект и подписан Договор о создании Евразийского экономического союза, который вступил в свое действие с 01.01.2015 года.

Однако все еще проблемным вопросом остается создание общего рынка нефти и нефтепродуктов, а также электроэнергетики, решение данного вопроса отложено до 2025 г. Выше рассмотренный вопрос тарифов грузоперевозок на железнодорожном транспорте также все еще требует более комплексного решения. Т.к. высокие тарифы на ж/д перевозки выгодны только России, при том, что грузоперевозки на дальние расстояния не субсидируются. Не получила свое решение проблема равного доступа к трубопроводам и разработку единых тарифов на транспортировку энергоресурсов [19].

В 2011-2014 гг. выявились следующие проблемы для Казахстана в реализации Евразийского интеграционного проекта: «рост цен на продукты питания и товары народного потребления, негативное влияние на отечественный малый и средний бизнес, односторонние действия России по защите своего внутреннего рынка, ограничение возможностей на российском рынке для казахстанских предпринимателей, отсутствие единой системы технического регулирования», и др. В политическом плане широкие массы общественности воспринимают Евразийский проект как политический проект России, который развивается «в соответствии с ее геостратегическими интересами на постсоветском пространстве» [20]. Начиная с середины 2014 года для казахстанской экономики возникнет еще одна проблема напрямую не зависящая от самого Казахстана – это политика санкций ЕС и США в отношении РФ, в виду российского вмешательства в Украине. С учетом взаимосвязи

двух экономик, последствия антироссийской санкционной политики задевали, и задевают в экономическом плане интересы РК.

Надо заметить, что на Западе среди экспертных и политических кругов во многом укоренилось мнение, что идея о евразийской интеграции хоть и была впервые представлена мировой общественности именно Казахстаном в лице его президента Н.А. Назарбаева, но в ее практической реализации (особенно в 2011-2014 гг.) явно доминировало влияние российских геополитических интересов. Так как ряд западных экспертов до сих пор рассматривает РФ как единственную политическую и экономическую силу в Евразии, способную развивать экономический союз, тем самым противопоставляя его влиянию Европейского союза и ТНК. Разумеется, это в корне неправильная формулировка. Так как ЕАЭС это чисто экономический проект, согласованный и одобренный его всеми участниками исходя из их национальных интересов, а не геополитических устремлений России. Однако необходимо признать доминирующую роль российского государства и ее бизнеса в развитии экономической интеграции.

Разрешимость ряда проблем возникающих на пути евразийской интеграции во многом зависит от позиции правительств, бизнес сообществ и народов государств-членов ЕАЭС. Неоспоримым является факт обоюдной выгоды всех государств-членов от дальнейшего развития интеграционных процессов в рамках практической реализации Евразийского экономического союза. В виду сложной мировой и региональной конъюнктуры, государствам ЕАЭС, прежде всего надо сфокусироваться на решении экономических и социальных проблем, а также на развитии наукоемких технологий и инноваций.

1. Назарбаев Н.А. На пороге XXI века. – А.: Атамұра, 2003. – С. 97.
2. Винокуров Е., Либман А. Евразийская континентальная интеграция. – СПб.: Центр интеграционных исследований и при ЕАБР, 2014. – С. 19.
3. Сыздыкова Е. ЕЭС и стратегические интересы Казахстана //ЕвразИС. Евразийские исследования. – №1(1) – 2013. – С. 53.
4. Байзакова К., Кемебаев А. Роль Казахстана в современной евразийской интеграции //Вестник КазНУ. Серия международные отношения и международное право. – №2 (70) – 2015. – С. 203-204.
5. Мансуров Т. Развитие современной евразийской интеграции //ЕвразИС. Евразийские исследования. – №1(1) – 2013. – С. 16.
6. Радостовец Н. Трамплин для эффективной интеграции // ЕвразИС. Евразийские исследования. – №1(1) – 2013. – С. 32-33.
7. Мансуров Т. Развитие современной евразийской интеграции //ЕвразИС. Евразийские исследования. – №1(1) – 2013. – С. 17.
8. Чеботарёв А. Казахстанское измерение евразийской интеграции: неоднозначные тенденции //Мысль. – №6 – Июнь – 2014. – С. 37.
9. Радостовец Н. Трамплин для эффективной интеграции // ЕвразИС. Евразийские исследования. – №1(1) – 2013. – С. 31.
10. Казахстан в глобальном мире /интервью Ю. Барсукова с академиком А. Кошановым //Мысль. – №1 – Январь -2014. – С. 38.
11. Сыздыкова Е. ЕЭС и стратегические интересы Казахстана // ЕвразИС. Евразийские исследования. – №1(1) – 2013. – С. 54.
12. Кошанов А. Этапы интеграции Казахстана в ЕЭС //Мысль. – №10 – Октябрь – 2014. – С. 44.
13. Солозобов Ю. Евразийский Союз: от замысла к созиданию //ЕвразИС. Евразийские исследования. – №1(1) – 2013. – С. 27.
14. Мансуров Т. Развитие современной евразийской интеграции //ЕвразИС. Евразийские исследования. – №1(1) – 2013. – С. 19.
15. Чеботарёв А. Казахстанское измерение евразийской интеграции: неоднозначные тенденции //Мысль. – №6 – Июнь – 2014. – С. 39.
16. Казахстан в глобальном мире /интервью Ю. Барсукова с академиком А. Кошановым //Мысль. – №1 – Январь –2014. – С. 39.
17. Мансуров Т. Развитие современной евразийской интеграции //ЕвразИС. Евразийские исследования. – №1(1) – 2013. – С. 21.
18. Власов А. Будущее евразийской интеграции: экономика, социальная модернизация, новые стандарты качества жизни //ЕвразИС. Евразийские исследования. – №1(1) – 2013. – С. 37.
19. Кошанов А. Этапы интеграции Казахстана в ЕЭС //Мысль. – №10 – Октябрь – 2014. – С. 45.
20. Чеботарёв А. Казахстанское измерение евразийской интеграции: неоднозначные тенденции //Мысль. – №6 – Июнь – 2014. – С. 39.

УДК 34.4
МРНТИ 04.71.21

Л.Н. Нурсултанова¹

*¹д.и.н., профессор кафедры Регионоведения ЕНУ им. Л.Н. Гумилева,
Астана, Казахстан*

С.Т. Тайшанова²

² PhD докторант ЕНУ им. Л.Н. Гумилева

Д.Н. Абдикаликова³

³магистрант ЕНУ им. Л.Н.Гумилева

Л.Н. Нурсултанова¹

*¹т.ғ.д.,Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің
Аймақтану кафедрасының профессоры*

С.Т. Тайшанова²

² PhD докторантЛ.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті

Д.Н. Абдикаликова³

³магистрантЛ.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті

L.N. Nursultanova¹

*¹ Doctor of Historical Sciences, professor of Regional Studies Department
Eurasian National University named after L.N. Gumilyov*

S.T. Taishanova²

²PhD student Eurasian National University named after L.N. Gumilyov

D.N. Abdikalikova³

³MA student Eurasian National University named after L.N. Gumilyov

АНАЛИЗ ТОРГОВО-ЭКОНОМИЧЕСКИХ СОГЛАШЕНИЙ ЕВРОПЕЙСКОГО СОЮЗА: ВНУТРЕННИЕ И ВНЕШНИЕ ФАКТОРЫ

Аннотация

Общая торговая политика ЕС начала свое формирование с момента подписания Римского договора и продолжает развиваться по сегодняшний день. В статье анализируются торгово-экономические отношения, установленные в договорах и соглашениях ЕС, регулирующие создание Таможенного союза, Общего рынка, Экономического и валютного союза, а также институтов Европейского союза. Договоры ЕС включают в себя общие положения о торгово-экономических отношениях, введение валюты, отмены таможенных барьеров, введение экономических институтов ЕС. Помимо этого в статье также анализируются торговые отношения Европейского союза с третьими странами, среди которых государства Африки, бассейнов Карибского моря и Тихого океана, а также с республиками СНГ.

Ключевые слова: экономика, торговля, Европейский союз, Общий рынок, Таможенный союз, Еврозона.

ЕУРОПАЛЫҚ ОДАҚТЫҢ САУДА-ЭКОНОМИКАЛЫҚ КЕЛЕСІМДЕРІН ТАЛДАУ: ІШКІ ЖӘНЕ СЫРТҚЫ ФАКТОРЛАР

Андатпа

Рим Шартқа қол қойғаннан бастап, оның қалыптасу ЕО басында жалпы коммерциялық саясаты, және бүгінгі дамуын жалғастыруда. мақала ЕО шарттар мен Кеден одағы, жалпы нарық, экономикалық және валюталық одақ

құру реттейтін келісімдер, сондай-ақ Еуропалық Одақ орындарында құрылған, сауда-экономикалық қарым-қатынастарды талдау. ЕО шарттар сауда туралы жалпы ережелер және экономикалық қарым-қатынастарды, валюта енгізу, кедендік кедергілерді алып тастау, ЕО экономикалық институттардың енгізуді қамтиды. Сонымен қатар, мақалада, сондай-ақ Африка, Кариб теңізі мен Тынық мұхиты бойынша, сондай-ақ ТМД елдерімен, соның ішінде елдің Еуропалық Одақ пен үшінші елдер арасындағы сауда қатынастарын талдайды.

Түйін сөздер: Экономика, сауда, Еуропалық Одақ, Біртұтас Market, Кеден одағы, Еуроаймақта.

ANALYSIS OF TRADE-ECONOMIC AGREEMENTS OF THE EUROPEAN UNION: INTERNAL AND EXTERNAL FACTORS

Abstract

The common trade policy of the EU began its formation since the signing of the Treaty of Rome, and continues to develop to this day. The article analyzes trade and economic relations established in the treaties and agreements of the EU that regulate the creation of the Customs Union, the Common Market, the Economic and Monetary Union, and the institutions of the European Union. The EU treaties include general provisions on trade and economic relations, the introduction of currency, the abolition of customs barriers, the introduction of EU economic institutions. In addition, the article also analyzes the trade relations of the European Union with third countries, including Africa, the Caribbean and the Pacific, as well as with the CIS countries.

Keywords: economy, trade, European Union, Common Market, Customs Union, Eurozone.

Общая торговая политика направлена на регулирование внешних отношений ЕС. Ее цель заключается в содействии позитивным структурным сдвигам в экономике ЕС, социальному развитию и реализации основных целей. Формирование общей торговой политики происходило постепенно, начиная от создания странами – членами ЕС Таможенного союза. Трансформация Таможенного союза, переход к общему рынку, а впоследствии до экономического и валютного союза обусловили совершенствование общей торговой политики. Она предусматривала не только свободное передвижение товаров на внутреннем рынке независимо от происхождения и без контроля на внутренних границах, но и формирование, и развитие общей торговой политики в отношении третьих стран.

Формирование общей торговой политики началось с момента создания европейского сообщества Римским договором [1].

Римский договор – это соглашение о создании ЕЭС, подписанное в 1957 г. Францией, ФРГ, Италией и странами Бенилюкса. Данный договор составлен под девизом либерализации экономики и отношений между странами – участниками. Римский договор является самым важным соглашением в истории ЕС. Основной задачей договора является создание общего рынка, экономического и валютного союза, а также посредством осуществления общей политики или деятельности повлиять на эффективное развитие экономики в странах сообщества. Для осуществления данных задач договор закреплял следующие положения: запрещение таможенных пошлин и количественных ограничений на импорт и экспорт товаров в торговле между государствами-членами; общую торговую политику; внутренний рынок со свободным перемещением товаров, лиц, услуг и капиталов между государствами-членами. Договор установил в Сообществе открытую рыночную экономику со свободной конкуренцией.

Параллельно с данными пунктами договор также устанавливал фиксированный обменный курс, ведущий к введению единой валюты – ЭКЮ. Введение и разработка единой валютной политики согласно договору, является необходимым критерием для поддержания стабильных цен и общих экономических курсов в Сообществе.

Помимо этого, договор устанавливал создание Европейской системы центральных банков, Европейского центрального и Европейского инвестиционного банков.

Также соглашение охватывает положение о Таможенном союзе, который регулирует торговлю товарами и предусматривает запрещение импортных и экспортных таможенных пошлин и любых равнозначных сборов в торговых отношениях между государствами-членами, а также установление общего таможенного тарифа в их отношениях с третьими странами.

Римский договор регулирует торговлю между государствами-участниками и третьими странами в сфере сельского хозяйства. Соглашение устанавливает основные цели аграрной политики Сообщества, среди которых: увеличение производительности сельского хозяйства, стимулирование технического прогресса и обеспечение рационального развития сельскохозяйственного производства, а также оптимальное использование производственных факторов стабилизации рынков; обеспечение наличия продовольствия.

Согласно договору в Сообществе установлена общая валютная политика, которая регулируется Европейской системой центральных банков (ЕСЦБ). Основными задачами ЕСЦБ являются: определение и осуществление валютной политики; проведение международных обменных операций; владение и распоряжение официальными резервами государств-членов в иностранной валюте; содействие плавному функционированию платежных систем.

Договор, являясь основополагающим документом Сообщества и устанавливающий общую экономику запрещает образование картелей и других ограничительных соглашений между фирмами; осуждает злоупотребления доминирующим положением на рынке; предусматривает регулирование слияний, запрет слияний, которые могут создать доминирующее положение для данной фирмы; запрещает государственную помощь фирмам, которая искажает торговлю между странами. По условиям договора государства-участники должны приложить усилия для развития сотрудничества между странами внутри Сообщества и максимально контролировать деятельность крупных фирм в стране [2].

В связи с этим, также запрещались любые соглашения между предприятиями, решения об объединении предприятий и их координированная деятельность, имеющие целью воспрепятствовать, ограничить или нарушить свободу конкуренции внутри ЕС. Соглашения такого рода считаются лишены юридической силы, несовместимой с принципами ЕС. Также не допускается индивидуальная монополистическая практика, основанная на установлении одной или несколькими фирмами господствующего положения на рынке и злоупотребления им. Запрещается любая форма помощи со стороны государства, которая нарушает или грозит нарушить конкуренцию, благоприятствуя некоторым предприятиям или видам продукции. Главной формой государственного контроля является система регистрации картельных и иных ограничительных соглашений в специальных административных органах. Впервые это было предусмотрено именно Римским договором. К широко используемым методам антимонопольного регулирования относятся: постоянный государственный мониторинг деятельности монополий, отмена неправильных решений, наложение крупных штрафов.

В 70-е и 80-е годы XX столетия страны – участницы ЕС поддерживали национальные уровни протекционизма в чувствительных отраслях, несмотря на существование общей торговой политики. По завершении строительства ЕВР в начале 90-х годов они утратили способность использовать национальные инструменты. ЕС в этот период выступает за всеобъемлющую повестку многосторонних торговых переговоров, настаивая на том, чтобы программа деятельности ВТО распространялась на иностранные инвестиции, политику конкуренции, регулирование государственных закупок и определение стандартов наемного труда. Не случайно в последующие годы, на основании положений Амстердамского договора 1997 г., у государств – членов ЕС, при условии их единогласия, появилась возможность дополнительно отнести к наднациональной компетенции любой вопрос (в том числе внешнеторговый) -уже без необходимости прибегать для этого к ревизии основополагающего Договора. Тем самым усиливались позиции ЕК на остро интересовавших членов Евросоюза международных торговых переговорах[3].

Маастрихтский договор подписан 7 февраля 1992 года в городе Маастрихт (Нидерланды). Договор был призван содействовать реформированию Европейского сообщества в политический, а затем – в экономический и валютный союз.

Условием вступления в Союз было выполнение так называемых «маастрихтских критериев» – ограничений на допустимые величины показателей инфляции, процентных ставок, дефицита бюджета и государственного долга, а также на диапазон изменений валютных курсов будущих государств-участников. Критерии были выработаны таким образом, чтобы, с одной стороны, обеспечить сближение монетарных показателей (инфляции и процентных ставок), а с другой – устойчивость государственных финансов за счет ограничения допустимого дефицита бюджета и отношения государственного долга к ВВП [4].

Договор определил процедуру введения единой валюты евро. Документом предусмотрено установление Европейского центрального банка (ЕЦБ), имеющего исключительное право санкционировать эмиссию банкнот. Его дополняет Европейская система центральных банков стран-членов, которые вместе с ЕЦБ занимаются выпуском европейских денег.

В Маастрихтский договор помимо разделов об экономическом сотрудничестве были включены разделы о внешней политике и правосудии, что означало формирование трех опор ЕС: экономический и валютный союз (ЭВС) общая внешняя политика и политика безопасности ЕС (ОВПБ); сотрудничество государств-членов в области внутренних дел и правосудия [5].

Соглашение Котону, подписанное в 2000 г. в столице Бенина, обозначило новый этап стратегии развития ЕС. Данное соглашение между ЕС и странами Африки, бассейнов Карибского моря и Тихого океана считается одним из самых масштабных соглашений о торговле и помощи, когда-либо заключавшихся. Главной целью торгового сотрудничества и оказания помощи остается содействие и способность экономического, культурного и социального развития стран региона, а также сотрудничество в различных сферах. Одной из задач соглашения является усиление развития сельскохозяйственного сектора в регионах, посредством частного сектора. Для их поддержки, соглашение Котону предусматривало введение всесторонней программы с новыми инструментами, такими как доступ к финансированию через Европейский инвестиционный банк [6].

Соглашение Котону утверждало введение Экономического Соглашения о сотрудничестве, схема которого вступила в силу в 2008. Данная система устанавливает обновленные торговые соглашения, согласно которым ЕС обеспечивает беспрепятственный доступ к своим рынкам для экспорта в страны Африки, бассейнов Карибского моря и Тихого океана. [7]

Лиссабонский договор, известный так же, как Договор о реформе – международный договор, подписанный на саммите ЕС 13 декабря 2007 года. Лиссабонский договор должен был заменить проект европейской Конституции, от которой руководители стран ЕС решили отказаться, учитывая результаты референдумов в некоторых странах. Целью Лиссабонского договора является повышение эффективности Евросоюза, укрепление его демократической легитимности и унификация деятельности. Фактически данный договор подтверждает положения, при которых создавалось Сообщество. Договор подтверждал создание внутреннего рынка для обеспечения устойчивого развития Европы за счет экономического роста и стабильности цен, наличия высокой степени конкурентоспособной рыночной экономики при полной занятости.

Также договор утвердил создание экономического и валютного союза и введение единой денежной валюты – евро. Согласно статьям соглашения ЕС получил право определять, каким образом будет проходить координация экономической политики стран-членов еврозоны. Комиссия может выступить с предупреждением государства о том, что его экономическая политика не соответствует общим рамкам экономической политики ЕС [8].

Отношения между государствами-членами ЕС регулируются положениями Лиссабонского договора. Согласно пунктам 4 раздела, странам не запрещается налаживание отношений индивидуально, но это должно регулироваться институтами ЕС. Продвинутое сотрудничество призвано способствовать достижению целей Союза, охранять его интересы и укреплять его интеграционный процесс.

Статус института ЕС обрел Европейский центральный банк (ЕЦБ). ЕЦБ, оставаясь руководящим органом Европейской системы центральных банков, получил прерогативы, свойственные институтам ЕС. В частности, он наделен правом издания обязательных регламентов в сфере своего ведения, подтверждено его право наложения штрафных санкций. ЕЦБ выполняет роль руководителя евросистемы, охватывающей все страны, входящие в зону евро. Именно эта банковская система официально именуется евросистемой. Он участвует также в работе Еврогруппы, руководящий орган которой объединяет министров финансов стран, входящих в евросистему [9].

Таким образом, основные изменения, внесенные Лиссабонским договором, направлены на реформирование структуры ЕС и его институциональной системы.

В контексте Лиссабонского договора была заключена новая торгово-политическая стратегия «Глобальная Европа – конкурентоспособность в мире». Данное неолиберальное видение «Глобальной Европы» стремится к укреплению европейской конкурентоспособности, которая должна повышаться путём дальнейших «реформ», «мероприятий гибкой защиты» на рынках труда в странах-членах ЕС и путём заключения новых торговых и инвестиционных соглашений с третьими государствами [10].

Данная стратегия основывается на развитии сотрудничества как внутри ЕС, так и отношений с третьими странами. Такая позиция позволит ЕС устоять в усиливающейся глобальной конкуренции. В рамках этой концепции открываются возможности для выхода на рынок, при этом отмечается, что необходимо установить прочные отношения в треугольнике: государства-члены ЕС, Европейская комиссия и предприятия.

Следует также отметить, что регулирование внешней торговли для ЕС всегда было вопросом не только экономическим, но и политическим, имеющим важное значение с точки зрения определения позиции группы стран в мирохозяйственных связях. После расширения ЕС существенное внимание стало уделяться восточноевропейским странам СНГ, Закавказью и Центральной Азии. По состоя-

нию на 2013 г. Евросоюз выступал крупнейшим экспортёром и вторым после США импортёром среди стран мира с долей в общемировом экспорте и импорте в размере 15,3 и 14,8 % соответственно. При этом если импорт ЕС за период с 2012 г. сократился на 3 %, то экспорт, напротив, вырос на 8 % и составил в 2013 г. 2,3 трлн дол.

В настоящее время важнейшей задачей для Европейского союза является применение инструментов внешнеэкономической политики с целью ликвидации последствий кризиса и обеспечения долгосрочной экономической стабильности в странах-членах. В то же время, практикуемое ЕС использование торговых мер в качестве политического инструмента не может способствовать стабильности как мировой торговли в целом, так и экономики Евросоюза в частности. Радикальное изменение системы торговых преференций и заключение соглашений о свободной торговле для реализации политических целей (в том числе на постсоветском пространстве) вряд ли будет способствовать смягчению конфликтов и экономическому росту в развивающихся странах, что, в свою очередь, создаст дополнительные внутренние проблемы для ЕС. Отдельные страны – члены Евросоюза уже высказывают возражения против установленной ЕС монополии на осуществление внешнеэкономической политики в регионе, поскольку она нередко входит в противоречия с их интересами (как в случае включения положений об инвестиционных спорах в торговые соглашения с Канадой и США, так и при применении антироссийских санкций в ходе украинского кризиса). В данных условиях для России целесообразно: – стремиться к расширению внешнеполитического диалога с Евросоюзом в целом и его отдельными странами-членами в частности и подписанию соглашения СПС-2 с учётом собственных экономических и геополитических интересов [11].

В работе с развивающимися странами Евросоюз ставит своей целью отказ от невзаимных торговых преференций и переход к соглашениям о создании зон свободной торговли и соглашениям о партнёрстве. Новая генеральная система преференций ЕС вступила в силу с 1 января 2014 г. В рамках реформы список стран, которым предоставляются торговые преференции со стороны ЕС, был сокращён со 176 до 90 государств. Ещё у 54 стран останется привилегированный доступ к европейскому рынку в меньшем объёме, а по отношению к 32 странам сняты все ранее действовавшие льготы. Из схемы преференций Евросоюза исключены государства, которые, согласно данным Всемирного банка, за последние три года достигли высокого или выше среднего уровня доходов. В список стран с уровнем доходов выше среднего, лишившихся преференций в торговле с ЕС, попали, в частности, Россия, Казахстан, Белоруссия, Бразилия, Аргентина, Венесуэла и Куба.

За период 1993 – 2012 гг. валовый приток прямых инвестиций из стран ЕС в экономику Казахстана составил 70 млрд долл. США (из 160 млрд всего привлеченных). Дальнейшему развитию торговых отношений между крупными промышленными предприятиями РК и ЕС способствует решение о прекращении антидемпингового расследования по желтому фосфору, экспортируемому из Казахстана в страны Евросоюза, которое было принято Европейской Комиссией в начале 2013 г.

Одной из главных стратегических задач является углубление действующего формата энергетического диалога, новый импульс которому придали состоявшийся в 2011 г. визит в Казахстан Еврокомиссара по энергетике Г. Оттингера. При этом предполагается развивать диалог сразу по нескольким отраслевым направлениям – реализация нефтегазовых проектов, повышение энергоэффективности и энергосбережения, широкое применение возобновляемых источников энергии, использование атомной энергии в мирных целях, развитие электроэнергетики и чистых энергетических технологий.

Несмотря на определяющую роль энергетических и транспортных вопросов в контексте экономического сотрудничества с ЕС, Казахстан не намерен ограничиваться этими отраслями. Наша страна ставит перед собой стратегические цели развития, имеющие комплексный характер. В этой связи приветствуется желание Евросоюза оказывать содействие в диверсификации нашей экономики, а также участие государств Европы с высоким уровнем технологического развития в реализации Программы форсированного индустриально-инновационного развития.

Особенностью казахстанско-европейского сотрудничества в последние годы стало усиление его региональной составляющей. Казахстан был активно вовлечен в разработку новой Стратегии ЕС по ЦА и продвижение различных новаций, в том числе предложений по ее реализации с учетом как регионального, так и индивидуально-странового подходов, а также согласование Национальных приоритетов для стран Центральной Азии. Стали традиционными встречи в формате «ЕС – Центральная Азия» на уровне глав внешнеполитических ведомств, в ноябре 2012 г. в Бишкеке состоялась уже 6-я такая встреча.

Чтобы в полной мере раскрыть большой созидательный потенциал отношений Казахстана и ЕС, нам необходимы новые шаги навстречу друг другу, основанные на конструктивном диалоге, взаимном уважении и признании многообразия путей развития.

Объем внешнеторгового оборота РК – ЕС в 2012 г. составил 54 млрд долл. США, на долю ЕС приходилось 49% и 45% всех прямых иностранных инвестиций в экономику РК.

Таблица 1

Темп роста товарооборота Республики Казахстан и мирового товарооборота за период 2007-2013 гг. (млрд долл. США)

Годы	Общий товарооборот РК		Мировой товарооборот	
	Объем товарооборота (млрд. долл. США)	Темп роста к предыдущему году, %	Объем товарооборота (млрд. долл. США)	Темп роста к предыдущему году, %
2007	80,5	130,0	27 913,2	115,2
2008	109,1	135,5	32 299,7	115,7
2009	71,6	65,6	25 040,5	77,5
2010	90,7	126,6	30 494,7	121,8
2011	124,7	137,5	36 561,5	119,9
2012	133,5	107,1	36 525,5	99,9
2013	131,4	98,4	36 774,2	100,7

Примечание – Составлено по данным Агентства РК по статистике.

Основными торговыми партнерами Казахстана по итогам 2013 г. являлись страны ЕС (41%), Россия (17,9%) и Китай (17,1%), объемы которых в казахстанском товарообороте составили более 99,7 млрд. долл. США (таблица 2) или 76% всего товарооборота. В список основных партнеров входят также Украина, Швейцария и Турция[12].

Внешняя торговля преодолевает ограниченность национальной базы ресурсов, входит в международный рынок товаров и услуг, способствует созданию новых рабочих мест на базе увеличения экспорта, повышает темпы экономического роста.

Правовое регулирование общей торговой политики осуществляется Договором о Европейском Сообществе, 1957 г. Образование Европейского Союза практически не изменило структуру торгового права Сообществ. Можно сказать, что положения о «торговом праве Европейского Союза» и «торговом праве Европейского Сообщества» практически не изменились с 1957 года по настоящее время. Произошли некоторые структурные изменения, которые были закреплены Маастрихтским и Лиссабонским договорами. Положительным является то, что ЕС объединяет все сферы экономики как, единую политику.

В заключение нужно отметить, что Европейский Союз с помощью общей торговой политики последовательно расширяет свою внешнеэкономическое влияние в мире и укрепляет свои позиции во взаимоотношениях с третьими странами и международными экономическими организациями.

1 Богатуров А. Д., Аверков В. В. *История международных отношений 1945-2008- М.: Аспект Пресс, 2010. – 520 с.*

2 *Договор, учреждающий Европейское сообщество от 1957 г. Рим (Электронный ресурс) – 2001 – Eulaw.ru/content/ (Дата обращения: 04.09.2017)*

3 Стрежнева М. *Эволюция торговой политики Европейского союза М. // Мировая экономика и международные отношения – 2012. – № 8. – С. 39-48.*

4 Понин Ф.А. *Европейский валютный союз: от Маастрихтского договора до долгового кризиса М. // Международные финансы – 2012. – №2. С.62-70.*

5 *Договор о Европейском Союзе (Маастрихт, 7 февраля 1992 г.) (в редакции Лиссабонского договора 2007 г.) (Электронный ресурс) – 2007 – <http://base.garant.ru/2566557/> (Дата обращения: 12.09.2017)*

6 Киселева Е.В., Голованов А.С. *Сотрудничество Европейского союза и Африканского союза по вопросам миграции: три поколения соглашений М. // Евразийский юридический журнал – 2014. – №3. – С. 12-26.*

7 Смирнова О.А. Золина Д.М. *Эволюция отношений ЕС-Африка (на примере договора Котону) М. // Общественные науки. Политика и право – 2009. – №3. – С. 12.*

8 Энтин Л. М. *Лиссабонский договор и реформа Европейского Союза // Журнал российского права – 2010. – № 3. – С. 104-115.*

9 Громыко А.А., Носова М.Г. *Европейский союз в поисках глобальной роли: политика, экономика, безопасность – М.: Весь мир – 2015. – 736с.*

10 Право Европейского союза. Лиссабонский договор от 2007. (Электронный ресурс) – 2007 – <http://eulaw.ru/treaties/lisbon> (Дата обращения: 16.09.2017)

11 Шарова Е.А. Актуальные аспекты внешнеэкономической политики ЕС М. //Проблемы национальной стратегии – 2015. – № 1. – С. 129-150.

12 Жанақова Н., Текебаев Д. Современное состояние развития внешней торговли Республики Казахстан. Астана // Экономика и статистика – 2014. – №3. – С. 34 – 37.

УДК 316 (091)
МРНТИ 04.09.91

Конуратова А.С.¹

¹докторант 3 курса, ЕНУ им.Л.Н. Гумилева

Конуратова А.С.¹

¹Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ-нің докторанты

Konuratova A.S.¹

¹doctoral student of 3 course, ENU named after LN Gumilev

МЕЖДУНАРОДНЫЕ РЕЙТИНГИ И ИХ РОЛЬ В ОЦЕНКЕ КАЧЕСТВА ОБРАЗОВАНИЯ

Аннотация

В статье раскрываются такие аспекты оценки качества образования, как рейтинговая система оценки качества образовательных услуг, анализируются как республиканские рейтинг, так и международные рейтинговые системы. Помимо этого в статье приводится критический анализ существующих рейтинговых систем и предлагаются авторские рекомендации по их совершенствованию. В статье исследуется, что на сегодняшний день существуют две международные институциональные рейтинговые системы. Далее рассказывается что кроме институциональных рейтингов, существуют так же другие, сравнивающие другие подразделения университетов с подобными подразделениями в других вузах.

Ключевые слова: Образование, образовательные рейтинги, международные рейтинговые системы, оценка качества образования, академический рейтинг

Аңдатпа

Мақала білім беру сапасын бағалаудың рейтингтік жүйесі ретінде ұлттық рейтингтер мен халықаралық рейтингтік жүйелердің сапасын бағалау аспектілерін қарастырады. Бұдан басқа, мақалада қолданыстағы рейтингтік жүйелерге сыни талдау жасалып, оларды жетілдіру бойынша авторлық ұсынымдар ұсынылады. Мақалада бүгінде екі халықаралық институционалды рейтинг жүйесі бар екені қарастырылады. Бұдан басқа, институционалды рейтингтермен қатар басқа университеттердегі басқа бөлімшелерді басқа жоғары оқу орындарында ұқсас бөлімдермен салыстыратын басқа да адамдар бар.

Түйінді сөздер: Білім беру, білім беру рейтингі, халықаралық рейтингтік жүйелер, білім сапасын бағалау, академиялық рейтинг

INTERNATIONAL RATINGS AND THEIR ROLE IN ASSESSING THE QUALITY OF EDUCATION

Abstract

In this article the author analyses such aspects of education quality as ranking system of evaluation the educational services quality, also author analyses the republic's rating and international rating systems. Except these features the critical analysis of the existing rating systems and the author's recommendations for their improvement are given. The article explores that today there are two international institutional rating systems. Further it is told that in addition to institutional ratings, there are also others that compare other divisions of universities with similar units in other universities.

Key words: Education, educational ratings, international rating systems, assessment of the quality of education, academic rating

Оценка качества предоставляемых образовательных услуг – один из важнейших вопросов высшего образования как с точки зрения политики в этой области, так и методологии проведения. Это связано с ростом конкуренции среди высших учебных заведений на внутригосударственном и международном уровне, а также с диверсификацией образования, что привело к возникновению широкого спектра образовательных программ и дополнительных курсов [1, с.36].

В большинстве стран с развитой системой высшего образования рейтинги университетов составляются регулярно и ежегодно предоставляются на суд академических кругов и общественности. Первый из них был опубликован более 20 лет назад в журнале «US News and World Report» как реакция на потребность рынка в более прозрачных и сравнимых данных об образовательных учреждениях. Рейтинги университетов представляют собой списки учебных заведений по определенным группам, упорядоченным в соответствии с общим набором показателей в порядке убывания. Рейтинги могут проводиться также на национальном и международном уровнях.

На сегодняшний день существуют две международные институциональные рейтинговые системы: академический рейтинг университетов мира Шанхайского университета, впервые опубликованный в 2003 году, и рейтинг университетов мира Приложения о высшем образовании британской газеты «Times» «Times Higher Education Supplement» далее «THES»), выпущенный впервые в ноябре 2004 года. Кроме институциональных рейтингов, существуют также субинституциональные, сравнивающие отдельные подразделения университетов с подобными подразделениями в других вузах. Эти рейтинги составляются, как правило на национальном уровне и касаются специальностей [2].

Существуют также схемы ранжирования, сконцентрированные на отдельных аспектах университетской деятельности. Например, рейтинг Best American Research Universities (Лучшие университеты Америки в области исследований) ранжируют учреждения США исключительно по результатам их исследовательской деятельности.

При составлении рейтинга необходимо четко представлять, для кого он предназначен. Как правило основными потребителями рейтингов являются сами университеты абитуриенты, а также студенты желающие перевестись в другой вуз. При этом университеты нуждаются в подробной информации, в то время как для абитуриентов достаточно простых, доступных сведений. В конечном итоге чаще всего именно ориентация на поступающих в университеты определяет концепцию рейтинга, показатели и способ представления результатов.

Среди разработчиков рейтингов существует единое мнение, что абсолютно объективный рейтинг невозможен поскольку по меньшей мере дважды в процессе его подготовки срабатывает субъективное мнение разработчиков: процесс выбора показателей для оценки по различным критериям и утверждение процентных весовых значений по конкретным показателям.

Системы ранжирования основаны на преобразовании деятельности университетов в единичные сравнимые численные показатели. В большинстве рейтинговых систем это сравнение проходит три ступени: во-первых, сбор данных по показателям; во-вторых, подсчет данных; в-третьих, взвешивание баллов по каждому показателю и их суммирование. Число показателей в рейтинговых системах может в значительной степени варьировать от пяти в самом простом примере THES World Rankings) до нескольких десятков в сложных рейтингах (La Republica или Wuhan). За небольшим исключением в системах ранжирования берутся данные по каждому показателю, которые переводятся в баллы. Обычно ВУЗу с наивысшим количеством баллов по отдельному показателю присваивается абсолютная отметка 100, а затем по пути убывающего количества баллов располагаются другие вузы. После подсчета баллов по каждому показателю наибольший вес присваивается тем показателям которые считаются более значимыми. Баллы по всем показателям подсчитываются в результате чего по каждому вузу выводится общий итоговый балл. Выбор показателей и веса, присвоенного каждому из них, приводит к большим различиям в итоговых результатах [3].

Одним из существенных недостатков такого подхода является то что незначительные колебания численных значений могут быть истолкованы неверно с точки зрения разницы в уровне качества. Например, в рейтинге американских университетов 2008 года, подготовленном журналом «U.S. News and World Report», разница между 13 и 22 позициями составляет всего 6 баллов при 100-балльной шкале.

Одним из важнейших вопросов методологии рейтинга является система используемых показателей. Finnie и Usher предложили концептуальный механизм измерения качества, взяв за основу четыре элемента:

1. начальные характеристики которые представляют собой характеристики, качества и способности поступивших студентов в начале обучения;
2. затраты ресурсы которые делятся на два основных типа:

– материальные и финансовые ресурсы доступные студентам и преподавательскому составу до момента выпуска;

– преподавательский состав в количественных показателях и способе распределения нагрузки;

3. итоги обучения представляющие собой «набор навыков» (или присвоенные квалификации) или других качеств выпускников как результат их образовательного опыта, как например критическое и аналитическое мышление. Они также включают данные о выпуске студентов и о тех, кто не завершил обучение или остался на повторный курс;

4. финальные результаты представляющие собой конечные результаты образовательной деятельности включая не только такие традиционные показатели как уровень занятости и доход, но и любые другие результаты, считающиеся важными для общества и индивида, к примеру удовлетворенность работой, гражданская позиция и др [4].

Ключевым вопросом в подготовке ранжирования и рейтингов является метод сбора данных.

Существуют три основных источника данных по вузам:

– данные опросов которые могут быть использованы для получения сравнительных данных по разным учебным заведениям в отношении качества образования;

– данные от независимых третьих лиц (государственные органы, работодатели);

– данные, предоставляемые университетами.

Использование каждого источника имеет свои достоинства и недостатки. Данные опросов являются научными в том смысле, что они точно регистрируют наблюдения но только в той мере, в которой они используются для опроса работодателей или других лиц, формирующих общественное мнение о качестве подготовки выпускников того или иного вуза. Однако не все опрошенные лица владеют полной информацией о достоинствах и недостатках конкретных вузов и их мнение может быть субъективным. Опросы студентов или недавних выпускников можно также подвергнуть сомнению на том основании, что они формулируют свое отношение к собственному учебному заведению не имея основы для сравнения своего вуза с другими. В третьем случае можно получить наиболее полные данные по любым задаваемым вопросам, но недостатком является отсутствие гарантии того, что вузы действительно предоставляют составителям рейтингов объективные, непротиворечивые данные.

В целом можно отметить, что разные рейтинговые системы имеют разные определения качества представление о котором в высшем образовании весьма гибкое. Не только не существует единого показателя во всех рейтинговых системах, не существует также единой общей категории показателей.

Таким образом рейтинг вуза в большой степени зависит от того, что выбрано составителями рейтинга для измерения. Подтверждением данного положения является Королевский университет в Кингстоне (Канада). В национальных рейтингах он добился большого успеха, так как привлекает выпускников школ с высоким рейтингом и хорошими баллами и имеет хорошее материальное обеспечение. В международных рейтингах он выглядит слабо, даже в сравнении с другими канадскими вузами поскольку его небольшие размеры являются недостатком в условиях использования нестандартизированных показателей по результатам исследований.

Тем не менее, в тех примерах где можно использовать множественные рейтинговые схемы чтобы увидеть относительные суммы баллов по стране, мы обнаруживаем что определенные вузы неизменно оказываются наверху таблицы: Оксфорд и Кембридж в Великобритании, Гарвард, Йель Принстон и Стэнфорд в США университеты Пекина и Циньхуа в Китае и Торонто в Канаде. Несмотря на очень разные весовые соотношения и схемы группирования используемые национальными и международными ранжированиями, этим вузам удается сохранить свое лидирующее положение. Объяснением этого является тот факт что международные ранжирования более целостны и объективны. При этом каждый используемый показатель является рациональным мерилем качества и тогда соответствующим образом подсчитанные и взвешенные показатели составляют убедительную и целостную картину состояния вуза. Как считают Finnie и Usher, большинство показателей являются побочными проявлениями основной черты («невидимой материи») не подлежащей измерению. Они высказывают предположение, что кандидатами на эту роль являются показатели: «возраст учебного заведения», «преподавательский состав» и «расходы на одного студента» [5].

Совершенно другой метод применяют в Центре развития высшего образования (СНЕ) в Германии, где выпускаются ежегодные рейтинги совместно с информационным партнером из СМИ «Die Zeit», а ранее журнал «Stern»). СНЕ проводит регулярные опросы, приблизительно 130000 студентов и 16000 преподавателей из почти 250 высших учебных заведений Германии. Опросы студентов носят очень широкий характер и содержат вопросы касающиеся как образовательного опыта сту-

дентов, так и их удовлетворенности вузом. Опросы преподавателей проводятся с целью сбора данных для особого показателя, известного как «мнение инсайдеров» в опросе преподавателям предлагается назвать три учебных заведения в их изучаемой области, которые они бы порекомендовали кому-либо в качестве лучшего места учебы). В данном методе используется также ряд показателей, основанный на независимых источниках информации. Ориентировочно, две трети показателей данного рейтинга основываются на опросах, одна треть – на источниках третьей стороны, при этом данные из университетских источников не используются.

Ранжирование учебных заведений выполняет важную социальную функцию – предоставление потребителям образовательных услуг (абитуриентам, их родителям работодателям) и обществу в целом объективной информации о деятельности вузов, их индивидуальности качеству предоставляемых услуг степени внедрения инновационных методик и технологий, состоянию материально-технической и информационной базы развитию международных программ востребованности выпускников на рынке труда, потенциалу развития.

Казахстанское высшее образование использует ранжирование вузов как элемент системы обеспечения и оценки качества образования. Начиная с 2006 года, Национальный аккредитационный центр проводит ранжирование высших учебных заведений страны. Долгосрочным приоритетом развития системы ранжирования является подготовка ведущих вузов страны к участию в международных академических рейтингах университетов, «узнаваемость» казахстанских дипломов, высокий уровень образования и компетенций выпускников казахстанских вузов, их востребованность на мировом рынке труда. Согласно Закону Республики Казахстан «Об образовании» от 11 августа 2017 г. (ст.55, п.п. 3 и 4 «...образовательный мониторинг осуществляется с помощью комплекса статистических и аналитических оценочных показателей для внешней и внутренней оценки качества системы образования. Внешняя оценка учебных достижений является одним из видов независимого от организаций образования мониторинга за качеством обучения.

Внешняя оценка учебных достижений осуществляется в целях оценки качества образовательных услуг и определения уровня освоения обучающимися общеобразовательных учебных программ начального, основного среднего общего среднего образования и образовательных программ высшего образования, предусмотренных государственными общеобязательными стандартами» [6].

Методика и методология проведения институционального рейтинга была разработана Национальным аккредитационным центром в 2007 году с учетом опыта методики ранжирования вузов США, Великобритании, Германии Польши, России, Японии. Данная методика широко обсуждалась с представителями научно-педагогической общественности, государственных органов, работодателей, студентов и др.

Один из самых существенных факторов оказывающих влияние на определение места вуза в рейтинге, – это мнение работодателей, «потребителей» конечного продукта деятельности вузов. На оценку работодателей, в свою очередь также влияет ряд факторов. В частности, после прохождения вузами международной аккредитации, выпускники аккредитованных программ стали более востребованными зарубежными компаниями работающими в Казахстане.

В связи с тем что распределение образовательных грантов по госзаказу проводится по направлениям подготовки, Национальный аккредитационный центр в 2009 году начал разработку методики ранжирования образовательных программ. Ведь, в конечном счете, абитуриент выбирает специальность, которой планирует посвятить всю свою жизнь, а не просто вузовский брэнд.

Для реализации методики рейтинговой оценки образовательных программ были предложены следующие группы специальностей высшего образования: «образование», «естественные науки» «технические науки и технологии», «сельскохозяйственные науки», «здравоохранение и социальное обеспечение», «искусство». Обзор государственного образовательного заказа на подготовку специалистов с высшим образованием свидетельствует, что большинство грантов выделяется на эти группы специальностей.

Вместе с тем несмотря на то что государственный заказ на такие группы специальностей, как «право», «социальные науки и бизнес», является небольшим, молодежь по-прежнему стремится получить высшее образование по этим группам специальностей на платной основе. Поэтому отмеченные группы специальностей также включены в рейтинг.

Первое ранжирование проведено в 2009 году по результатам пилотного проекта по рейтинговой оценке деятельности вузов добровольно участвовавших в реализации данного проекта. В рейтинге образовательных программ принял участие 81 вуз из 131 опрошенных в том числе 9 национальных

38 государственных, 33 частных и 1 вуз, имеющий статус международного Международный Казахско-Турецкий университет им. Х.А. Ясави).

Основными источниками для сбора статистических данных стали информация из вузов, данные работодателей и внешних независимых экспертов. В оценке образовательных программ приняли участие 49 организаций, в том числе Национальный банк РК, Верховный суд РК, 11 министерств в их числе Министерство иностранных дел РК Министерство сельского хозяйства РК и другие, акционерные общества «Казкосмос», «Казпочта» Национальные компании акиматы всех областей.

Для рейтинговой оценки вузов, реализующих образовательные программы бакалавриата использовались показатели и соответствующие этим показателям критерии оценки, наиболее сильно влияющие на качество обучения:

- количество студентов поступивших на 1-ый курс очного отделения в том числе поступивших по государственным образовательным грантам, а также на платной основе;
- качественная характеристика профессорско-преподавательского состава вуза (наличие ученой степени ученого звания, обладателей государственного гранта «Лучший преподаватель вуза», международных исследовательских грантов и т.п.);
- эффективность учебно-научной деятельности преподавателей вуза за последние три года. Здесь учитывались такие показатели, как количество опубликованных учебников имеющих гриф МОН или МЗ РК монографий, рекомендованных ученым советом вуза к публикации индекс цитируемости в известных отечественных и зарубежных изданиях;
- число трудоустроенных выпускников за последние три года, обучавшихся на очном отделении;
- анкетные данные от работодателей, принявших на работу выпускников обучавшихся на очном отделении, с оценкой уровня их подготовленности [7 с.110].

Интегральное максимальное число баллов, которое мог получить вуз равно 1000. Эта сумма складывалась из 200 баллов, отводимых на первый показатель, 200 баллов – на второй 200 – на третий 100 – на четвертый и 300 – на пятый показатель. В 2010 году методика ранжирования была скорректирована с учетом поступивших предложений.

Основные мировые рейтинги в области образования самое главное и самое весомое место отдают научной деятельности, которую измеряют цитируемостью научных статей и академической репутацией. В Шанхайском рейтинге важны лауреаты премий, а в рейтинге TimesHigherEducation – вклад в инновации [8 с.132].

Прямого доказательства того, как данные исследования оказывают влияние на производство, инновации экономику страны или мира в целом, нет. Также отсутствует в рейтингах измерение эффективности вложений в научную деятельность университетов, хотя это самые признанные рейтинги на сегодняшний день среди мирового сообщества высшего образования. Если и затрагивается какой-то из этих показателей, то не напрямую, а косвенно, и в основном через оценку университетов экспертами, а не фактами и конкретными данными.

Но в любом случае рейтинги весьма полезны, а неприятные – полезны вдвойне. Здесь имеет место стимулирование, которое дает возможность увеличивать уровень конкуренции и проникать в глобальное пространство высшего образования.

Не следует также забывать о том что одной из основных задач вуза является подготовка студентов для успешной реализации себя на рынке труда. Этот показатель – трудоустройство выпускников – также не учитывается в той степени, в какой это необходимо. Например, в рейтинге Universitas 21 уровень востребованности выпускников учитывается но наряду с эффективностью научной работы и наличием в стране университетов с мировым именем. Научная деятельность и продвижение науки – это важно, но также важен процесс производства торговли и реализации, где должны работать профессионалы. Эти показатели должны рассматриваться в совокупности так как без науки нет практики но и практика без теории возможна не в полной мере.

Основными целями любого университета являются:

- обеспечение развития университета с перспективой вхождения в число ведущих вузов мира;
- достижение лидирующих позиций – запланированной совокупности показателей – в списке лучших университетов;
- усиление интеграции в международное образовательное и научное пространство основанное на системном развитии партнерских отношений с ведущими мировыми образовательными научными и бизнес-партнерами;
- обеспечение языковой компетенции сотрудников и студентов [1, с.45].

Оценивая цели университета, видно, что рейтинги в основном соответствуют поставленным целям. Получается, идет конкуренция между университетами за звание «лучшего» а потом, как следствие за студентов. Но о качестве образования ни слова.

Самое важное для формирования рейтингов лучших университетов – это наличие научной деятельности. Показатели деятельности университета, включенные в рейтинги не гарантируют привлечения лучших преподавателей, да и лучших студентов, так как они не оценивают качество образования а следовательно, не являются решающим фактором для студентов в выборе вуза для обучения. Студентам, как и их родителям, интересны возможности «бюджетного» образования и хорошего трудоустройства. Этого рейтинги не учитывают, поэтому скорее, носят для потребителей информативный характер но не влияют на окончательный выбор места обучения. На наш взгляд, успешному обучению способствуют:

- преподаватели, знающие свой предмет и постоянно обновляющие свои знания работающие в глобальном пространстве высшего образования;
- наличие инфраструктуры необходимой для успешного обучения;
- возможность получения бюджетного обучения, грантов/стипендий не только на оплату обучения, но и на расходы на проживание и проезд;
- возможность академической мобильности;
- возможность хорошего трудоустройства.

Разумеется, такие показатели, как научная деятельность, индекс цитирования индекс инновационного развития имеют значение и должны учитываться в рейтингах, но наряду с другими вышеперечисленными показателями. Рейтинги не нужно абсолютизировать. Их нужно принимать во внимание.

При всем несовершенстве университетских рейтингов они удовлетворяют потребность общества в информации о высших учебных заведениях и прозрачности их деятельности. Рейтинги являются эффективным инструментом контроля качества, однако в первую очередь сами университеты должны внедрять у себя механизмы обеспечения качества.

Хочется подчеркнуть что смысл ранжирования вузов заключается не в простом определении их места в зависимости от полученных в результате анкетирования данных. Это, прежде всего, своеобразная диагностика развития или стагнации достижений вуза по сравнению с предшествующими годами выявление возможных и необходимых областей улучшения качества предупреждение о возможных угрозах отставания от современных требований, предъявляемых к организациям образования.

Рассматривая перспективы развития системы ранжирования можно предположить возрастание потребности в сравнительной информации в связи с ростом числа вузов и требованиями к качеству обучения. Для более полного удовлетворения потребностей и ожиданий потребителей, необходима научно обоснованная методика подготовки рейтингов, а также абсолютная надежность и достоверность данных, на которых рейтинг составляется. Система ранжирования находится только на этапе своего становления особенно это касается международных ранжирований, располагающих ограниченным числом возможных показателей из-за недостатка доступных данных для сравнения. При условии того, что международные рейтинговые схемы берут на себя роль гаранта качества на растущем международном студенческом рынке, участие казахстанских вузов в международном рейтинге представляется актуальной задачей.

1. Finnie R., Usher A. *Measuring the Quality of Post-secondary Education: Concepts, Current Practices and a Strategic Plan*. – Kingston: Canadian Policy Research Networks, 2013. – 223 p.

2. Кузьминов Я.И. Неприятные рейтинги нам вдвойне полезны 2014 [Электронный ресурс] // Сайт «lenta.ru». URL: <http://lenta.ru/articles/2013/12/27/kuzminov/> (дата обращения: 19.05.2017).

3. Мировые рейтинги вузов: Великобритания после США [Электронный ресурс] // Сайт «Национальный рейтинг университетов». URL: <http://www.univer-rating.ru/txt.asp?rbr=52&txt=Rbr52Text5227&lng=0> (дата обращения: 19.05.2017).

4. *The World University Rankings 2014-2015* [Electronic resource] // Официальный сайт «Times Higher Education». URL: <http://www.timeshighereducation.co.uk/world-university-rankings/2014-15/world-ranking> (access date: 19.05.2017).

5. Сайт <http://www.univer-rating.ru>

6. Закон Республики Казахстан от 11 августа 2017 года «Об образовании». – Астана, 2017.

7. Комардина Л.С. Рейтинг казахстанских ВУЗов в контексте мировых тенденций оценки качества образования // Вестник Инновационного Евразийского университета. – №6. – 2011. – С.106-115

8. Liu, Cheng Y. *The Academic Ranking of World Universities*. – Higher Education in Europe, 2008. – 30(2). – P.127-136.

**ДЕРЕКТАНУ ЖӘНЕ ТАРИХНАМА
ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ И ИСТОРИОГРАФИЯ
SOURCE AND HISTORIOGRAPHY**

УДК 930(574) «19» (091)
МРНТИ 03.01.07

Ж.Д.Кусаинова¹

¹*к.и.н., профессор, Университета КАЗГЮУ,
г.Астана, Казахстан*

Ж.Д. Құсайынова¹

¹*т.ғ.к., КАЗГЮУ Университетінің профессоры,
Астана қ., Қазақстан*

Zh.D.Kusainova¹

¹*c.p.s., professor of KAZGUU University
Astana, Kazakhstan*

**НАЦИОНАЛЬНО-ОСВОБОДИТЕЛЬНОЕ ДВИЖЕНИЕ КАЗАХСКОГО НАРОДА 1837-1847
ГОДОВ В ЗАРУБЕЖНОЙ ИСТОРИОГРАФИИ (2-Я ПОЛОВИНА XX ВЕКА)**

Аннотация

Изучение национально-освободительного движения казахского народа 1837-1847 годов в зарубежной историографии получило свое начало с середины XX века. Зарубежными исследователями движение под предводительством Кенесары Касымова сразу же получило оценку национально-освободительного движения за независимость. Зарубежными исследователями изучалась оценка самого движения, отношение к его исследователям советской власти с позиции тоталитарной системы. Изучению движения Кенесары Касымова в зарубежной историографии придавалось такое же значение как и теме присоединения Казахстана к Российской империи.

Ключевые слова: национально-освободительное движение, историография истории Казахстана, колонизация, методика изучения, идеология.

**1837-1847 ЖЖ. ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ ҰЛТ-АЗАТТЫҚ ҚОЗҒАЛЫСЫ ШЕТЕЛ
ТАРИХНАМАСЫНДА (XX Ғ. 2-ШІ ЖАРТЫСЫ)**

Аңдатпа

Мақалада 1837-1847 ж.ж. Кенесары Қасымұлы бастаған қазақ халқының ұлт-азаттық қозғалысы шетел тарихнамасында XX ғ. 2-ші жартысынан бастап зерттелініп келе жатырғаны туралы айтылады. Шетел зерттеушілер Кенесары Қасымұлы басқарған көтеріліске ұлт-азаттық сипатын берді. Сонымен бірге кеңес билігінің ұлт-азаттық қозғалысқа, Кенесары Қасымұлына, көтерілісті зерттеген зерттеушілерге тоталитарлық жүйе тұрғыдан берілген бағалары да шетел зерттеушілермен талданылғаны көрсетілген. Шетел зерттеушілер Кенесары Қасымұлы басқарған көтеріліс жайлы тақырыпты Қазақстанның Ресейге қосылуы тақырыбымен бірге тең маңызды деп қарастырады.

Түйін сөздері: ұлт-азаттық қозғалыс, Қазақстан тарихының тарихнамасы, колонизация, тарих ғылымының әдістемесі, идеология.

**NATIONAL LIBERATION MOVEMENT OF THE KAZAKH PEOPLE 1837-1847 YEARS IN
FOREIGN Historiography (2nd half of the XX century)**

Abstract

The study of the national liberation movement of the Kazakh people 1837-1847 years in foreign historiography had its beginnings with the middle of the twentieth century. Foreign researchers movement under the leadership of Kenesary Kasymov immediately received an evaluation of the national-liberation movement for independence. Foreign researchers have studied the evaluation of the movement itself, relevant to its researchers, the Soviet authorities from

the position of the totalitarian system. The study of the movement of Kenesary Kasymov in foreign historiography was given the same value as the subject of the accession of Kazakhstan to the Russian Empire.

Keywords: the national liberation movement, the historiography of the history of Kazakhstan, colonization, methods of studying ideology.

Обретение Казахстаном независимости, суверенитета, духовное освобождение народа от идеологических канонов, навязанных советской системой навлекло за собой рост национального самосознания, интереса к отечественной истории. В соответствии с этими переменами происходит пересмотр истории, историографии Казахстана, вводится в научный оборот наследие западных и восточных исследователей истории и этнографии казахов и народов среднеазиатского региона, сложная судьба которых является составной частью взаимозависимого, целостного всемирного исторического процесса.

Вопросы, связанные с колонизаторской политикой России, национально-освободительными движениями являются на сегодняшний день актуальными. Движение Кенесары Касымова 1837-1847гг. было одним из самых значительных и длительных в истории казахского народа, трактуемое в советской историографии как «феодално-монархическое» нуждается в новом более углубленном и мотивированном исследовании. Но оно не будет полным, если не иметь ввиду исследования зарубежных ученых. Обратимся к некоторым из них.

Исследования западных ученых, касающихся Кенесары Касымова и движения 1837-1847 гг. начинались активизироваться в связи с развернувшейся в 50-х годах дискуссией в советской историографии вопроса о движении Кенесары Касымова. Западными историками оно изображается как освободительная борьба казахского народа за свою независимость. Западногерманский историк Э.Саркисянц, с 1967 г. ставший директором Семинара по политической науке при Институте Южной Азии Гейдельбергского университета, в своей работе «История восточных народов России до 1917 года» стремился описать историю русско-казахских отношений и движение Кенесары с позицией евразийской концепции. Э.Саркисянц пишет: «Кенесары организовал массовое восстание во всех трех жузах, вылившееся в 1837-1847 гг. в самое грандиозное восстание казахов против русских вторжений на их территорию. Оно вышло за национальные рамки ... На стороне Кенесары боролись пятеро русских, многочисленные башкиры, татары, каракалпаки, узбеки, киргизы ... Кенесары вскоре стал знаменосцем освободительной борьбы во всей Средней Азии. Эмир Бухары выслал ему 60 орудий и 5 пушек, а хивинский хан 2 отряда, большое количество пороха» [1, с. 327-328].

По всей вероятности, Э.Саркисянц слишком превозносит масштабы движения. Но суть движения, его цели, национально-освободительный характер были правильно оценены им на основе всестороннего и глубокого изучения истории русско-казахских отношений и колонизаторской политики царизма, проводимой в Казахстане.

Одним из весомых трудов, посвященных национально-освободительному движению 1837-1847гг. и личности Кенесары Касымова можно считать коллективную монографию «Центральная Азия. Век русского господства» (Нью-Йорк, Лондон, 1967). Наибольшее внимание этой проблеме уделяет Хелен доц. Анкос, которая считает Кенесары Касымова дальновидным политиком, а движение под его предводительством – антиколониальным. По мнению ученого Кенесары стремился к суверенитету и освобождению казахского народа от колониального ига России [2, с.11]. Временные рамки она определила 1836-1846 годами. Источниковой базой для Хелен доц. Анкос и её коллег явился «Сборник материалов Туркестанского края». Анализ движения, изучение личности Кенесары Касымова приводит исследователей к однозначному выводу. Они считали, что Россия хотела иметь Казахстан в качестве плацдарма для действий и укрепления своих позиций в Центральной Азии, но Кенесары явился помехой в имперских планах расширения своего влияния в этом регионе.

Как уже говорилось выше, интерес зарубежных исследователей истории Казахстана повысился в связи с дискуссией в советской историографии по вопросу о характере движения Кенесары Касымова и о его личности. Тогда начались гонения видного казахского ученого Е.Б.Бекмаханова, чей труд «Казахстан в 20-40 годы 19 века» являлся одним из самых полных исследований по истории восстания 1837-1847гг. Гонения ученого были обусловлены его новым взглядом на эту проблему. Его концепция национально-освободительного движения Кенесары Касымова привлекла внимание зарубежных исследователей. Этому интересу также способствовала ситуация, сложившаяся после победы СССР над фашистской Германией, когда появился мировой интерес к России и её национальным окраинам.

Е.Б. Бекмаханова обвинили в буржуазно-националистических идеях и возвеличивании Кенесары как национального героя. Мнение автора не совпадало с официальной точкой зрения советского правительства. Эта «эпопея» не могла оставить равнодушными западных ученых. Одним из сторонников Е.Б.Бекмаханова и его концепции был известный американский ученый Карпат Кемаль. В своем труде «Географический масштаб Средней Азии» он отмечал следующее: «Абсолютно законно и совершенно естественно для ученых развивать свою собственную точку зрения или выдвигать вопросы, где излагаются взгляды, основанные на прочной научной базе и не опровергнутые противоположными доказательствами. Трудности появляются тогда, когда мнение ученых конфликтует с официальной точкой зрения, исходящей из указаний правительства. Советское правительство, и об этом знает любой ученый, специализирующийся по этому региону, имеет свою собственную теорию по национальному вопросу, развивающуюся в соответствии с политическими реалиями и интересами советского государства; эта теория включает в себе спорные моменты. В этой теории есть определенные моменты, которые, в конце концов, могут быть приняты исследователем [3, с.3-10]. Исходя из данной цитаты, мы видим, что Карпат Кемаль недвусмысленно указывает на то, что зарубежные ученые не имели возможностей для детального изучения исторического прошлого казахов. Можно найти у него подтверждения причинам того, почему наши ученые, в том числе и Е.Б.Бекмаханов, отказывались от интерпретации движения Кенесары Касымова как национально-освободительной борьбы казахского народа. И стали рассматривать его с субъективных позиций сословных притязаний казахской аристократической элиты, которая начала борьбу с Россией за восстановление отжившего института ханской власти и возрождение других утраченных привилегий...

Интерпретация главных исторических событий и деятельности личностей в истории, сами по себе являются источником противоречий в бывшей советской историографии. В этой связи самыми важными вопросами являются объяснение исторического значения подчинения казахов русскому правлению и значение антирусских движений в Казахстане. Так профессор Вейн Вучинин писал: «Кенесары Касымов, например, рассматривался сначала как «прогрессивный местный деятель», пытавшийся добиться свободы от царского гнета, однако позже, тоже самое движение было подвергнуто и осуждено как реакционный бунт. Точная формулировка того, как объяснить антирусские движения – до сих пор не выработана. Суть проблемы состоит в следующем: было ли казахское вхождение в Россию русским «завоеванием» или «наименьшим злом», – если это освобождение от феодального гнета, значит наименьшее зло» [4, с.16].

В.С. Вучинин считает, что существует множество других подобных же противоречий в толковании событий и истории Казахстана. Вместе с тем он подчеркивает, что Е.Б. Бекмаханов являлся одним из выдающихся национальных историков, который в своих работах игнорировал официальную точку зрения на прошлое своей страны.

Одним из исследователей, интересующимся движением Кенесары Касымова является американский ученый М.Б.Олкотт. В своей монографии «Казахи» она характеризует восстание «мощным вызовом русским властям» Олкотт рассматривает национально-освободительное движение 1837-1847г.г. как результат многолетней борьбы Касыма и его семьи с колонизаторской политикой царской России. Самого Кенесары Касымова Олкотт считает «человеком очень деятельным и проницательным». Вместе с тем она пишет: «Многие казахи в наши дни считают Кенесары первым казахским националистом» [5, с.65]. По её мнению Кенесары Касымова «самозванный наследник» своего деда Аблая, считающий, «что он сможет объединить казахский народ для устранения нависшей над ним угрозы поглощения русскими и завоевания кокандским ханом» [6,с.65]. Она подчеркивает способность Кенесары добиться поддержки масс. «Его движение продемонстрировало отмирающую способность орды, функционировать в качестве союза, включающего в себя все роды и все слои общества, оказывающие сопротивление русским» [7, с.66-67].

М.Б. Олкотт не сомневается, что Кенесары Касымов был национальным героем, которого казахский народ любил и уважал как справедливого правителя, основывающего свое правление на определенном законодательстве.

В основном, акцентируя свое внимание на личности Кенесары Касымова Олкотт, мало внимания уделяет самому движению. Она не раскрывает сути, целей движения, считает его локальным. Высоко оценивая роль Кенесары в движении, Олкотт все же затрудняется четко оценить причину его успеха у народа и воздерживается от оценки его движения. Это мы видим из следующих строк её труда: «Кенесары мог преодолевать племенные антагонизмы, но неизвестно было ли его движение выражением нового политического самосознания, или же, оно было просто апологетическим

выражением несогласия с русским правлением и сопутствующим ему экономическим упадком [8, с.67]. Также Олкотт предполагает, что Кенесары пользовался помощью и руководством польских националистов, сосланных в степь: «Большая часть его вооружения поставлялась ремесленниками, жившими среди казахов, и изготовлявшими для них ружья» [9, с.68]. Кроме того она считает, что «Кенесары получал дополнительные силы от эмира Бухарь» [10, с.69].

По нашему мнению американский ученый Олкотт не достаточно глубоко изучила движение К.Касымова и не раскрыла его значения для судьбы казахского народа.

Говоря в целом о рассмотренных фрагментах зарубежной историографии Кенесары Касымова и национально-освободительного движения 1837-1847 г.г. мы больше приходим к выводу о том, что эта проблема не нашла полного отражения и квалифицированного анализа. Это естественно, если иметь ввиду замкнутость нашей истории для исследователей извне. В том числе и желание приукрасить нашу историю – все это привело к тому, что многие вопросы, целые этапы движения не были известны западным ученым, историкам.

В западной литературе на протяжении многих лет накапливался разнообразный фактический материал о социально-экономическом развитии дореволюционного Казахстана. Значительная часть его обобщена и осмыслена рядом западных историков. На основе вышерассмотренных трудов мы убедились, что движению Кенесары Касымова уделялось большое внимание наряду с такими важнейшими вопросами истории Казахстана как присоединение Казахстана к царской России и других. Тема эта была предметом изучения еще со времен возникновения национально-освободительных выступлений казахов с 1837 года. Более углубленное изучение данной темы относится ко времени с начала 50-х годов. Оно характеризуется вовлечением зарубежными исследователями в научный оборот, хотя и в ограниченном количестве, новых источников и материалов и тематики исследований.

В настоящее время зарубежным исследователям открыт широкий доступ к источникам, материалам и исследованиям по данной теме. Национально-освободительная борьба 1837-1847 г.г. под руководством Кенесары Касымова и в дальнейшем будет важнейшим направлением разработки в трудах зарубежных исследователей.

1 Sarkisvnz E. *Geschichte der Orientalischen Volker Russlands bis 1917.*- Munchen, Oldenburg, 1961.- S.327-328

2 Centrai Asia. *A Century of Russian Ruie/-Coiambia Univer situ Press/New York and Iondon.* 1967. – S.11

3 Karpat K. *The deodraphucal scope of Central Asia // Central Asian Survey.*- Oxtord.1984. Vof.3 №3 – S.3-10

4 Vucinich W.S. *Stantord.*1987. – S.16

5 Olcott M.B. *The Kazakhs.*- Stantord.1987. – S.65

6 Там же. – С.65

7 Там же. – С.66-67

8 Там же. – С.67

9 Там же. – С.68

10 Там же. – С. 69

УДК 903/904: 004 (574)

МРНТИ 03.41.01

Воякин Д.А.¹

¹к.и.н., руководитель Отдела документации и археологической консервации Института археологии им. А.Х. Маргулана

Сорокин Д.В.²

²магистр архитектуры, научный сотрудник Отдела документации и археологической консервации Института археологии им. А.Х. Маргулана

Воякин Д.А.¹

¹т.ғ.к., Ә.Х.Марғұлан атындағы Археология институтының Құжаттама және археологиялық консервация бөлімінің жетекшісі.

Сорокин Д.В.²

²магистр, Ә.Х.Марғұлан атындағы Археология институтының Құжаттама және археологиялық консервация бөлімінің ғылыми қызметкері.

Voyakin D.A.¹

¹Ph.D., Head of the Department of Documentation and Archaeological Conservation of the Institute of Archeology named after A. Kh. Margulan.

Sorokin D.V.²

²Master, Researcher of the Department of Documentation and ²Archaeological Conservation of the Institute of Archeology named after A. Kh. Margulan.

РЕЗУЛЬТАТЫ 3-Х ЛЕТНЕГО ПРОЕКТА ПО ТЕМЕ «СОЗДАНИЕ ГИС-ПОРТАЛА «ПАМЯТНИКИ ИСТОРИИ И КУЛЬТУРЫ КАЗАХСТАНА»

Аннотация

В данной статье рассмотрен современный метод сбора и обработки разноплановой информации с применением ГИС технологий. Авторами решается проблема создания общей базы данных по памятникам истории и культуры, опубликованным в свода памятников областей, районов, городов республиканского значения и др. источниках. Авторы предлагают использование онлайн платформы ArcGISOnline как один из вариантов демонстрации материалов.

Ключевые слова: *Казахстан, культурное наследие, свод памятников, археология, ГИС*

“ҚАЗАҚСТАННЫҢ ТАРИХИ ЖӘНЕ МӘДЕНИ ЕСКЕРТКІШТЕРІНІҢ ГАЖ – ПОРТАЛЫН ҚҰРУ” ТАҚЫРЫБЫ БОЙЫНША 3 ЖЫЛДЫҚ ЖАЗҒЫ ЖОБАНЫҢ НӘТИЖЕЛЕРІ

Аңдатпа

Мақалада ГАЖ қолдану арқылы әртүрлі деңгейдегі ақпараттарды жинақтау және өңдеудің соңғы әдістері қарастырылған. Авторлар облыстар, аудандар, қалаларда орналасқан республикалық маңызы бар тарихи және мәдени ескерткіштердің жарияланған жинағымен басқада дереккөздері бойынша жалпы мәліметтер базасын құру мәселелерін көтереді. Авторлар материалдарды көрсету бір нұсқасы ретінде ArcGIS Online онлайн платформасын пайдалануды ұсынады

Кілтсөздер: *Қазақстан, мәдени мұра, ескерткіштері жинағы, археология, ГАЖ*

RESULTS OF 3 YEARS SUMMER PROJECT ON THE THEME «CREATION OF GIS-PORTAL «MONUMENTS OF HISTORY AND CULTURE OF KAZAKHSTAN»

Abstract

In this article, a modern method for collecting and processing diverse information using GIS technologies is considered. The authors solve the problem of creating a common database on monuments of history and culture,

published in the registers of monuments of oblasts, regions, cities of republican significance and other sources. The authors propose the use of the online platform ArcGIS Online as one of the options for demonstrating the materials.

Keywords: Kazakhstan, Cultural heritage, register, archaeology, GIS

Охрана и изучение историко-культурного наследия Казахстана в современных условиях требует создания эффективного механизма его учета и анализа. Оптимальным решением является разработка геоинформационной системы, состоящей из комплекса программных мероприятий, позволяющих комплексно систематизировать и анализировать данные [1]. Такой продукт актуален для органов контроля, научных организаций, а также для самостоятельных исследователей. База данных археологических памятников может быть интегрирована с уже существующими базами данных земельного фонда РК.

Создание единой базы данных археологических памятников Казахстана, с практической точки зрения, дает возможность объединить и систематизировать разрозненную информацию в единую справочную и аналитическую систему, интегрировать готовый продукт с другими археологическими и геоинформационными проектами, использовать в качестве основы для формирования сводов археологических памятников Республики Казахстан. С теоретической точки зрения, данный продукт повысит технологический уровень археологических исследований, облегчит статистическую обработку данных, позволит установить и визуализировать закономерности распространения и развития археологических памятников.

Цель данного проекта заключается в разработке базы данных объединяющей в себе накопленную информацию, с помощью которой возможен статистический подсчет, научный анализ и мониторинг современного состояния археологических памятников. Это открывает широкие перспективы для использования ее как учеными, так и государственными органами по охране историко-культурного наследия. Использование в этих целях комплекса компьютерных программ выводит на новый уровень работу по учету и классификации данных по археологическим памятникам. Существование базы данных в электронном виде дает возможность исправления, обновления и дальнейшей разработки проекта. Электронная база данных археологических памятников может быть развиваемой в соответствии с актуальными требованиями науки. В рамках проекта была начата работа по формированию общего банка, на основании которого в дальнейшем возможны дополнения и перспективное развитие.

Для достижения целей проекта были обозначены ключевые этапы:

1. создание и утверждение методического руководства по формированию базы данных археологических памятников Казахстана;
2. сбор архивной и библиографической информации по археологическим памятникам Казахстана;
3. уточнение и унификация данных глобального позиционирования по ранее исследованным археологическим памятникам;
4. сбор недостающей информации по памятникам согласно разработанной методике;
5. цифровая обработка всего комплекса накопленных данных по археологическим памятникам Казахстана на основе ранее опубликованных сводов и реестров по республике и областям;
6. создание таблиц в среде «excel» согласно утвержденному методическому пособию;
7. создание единой цифровой базы данных на основе составленных таблиц;
8. создание разнородной ГИС основы, включающей в себя информацию о компонентах составляющих земную поверхность;
9. создание векторных слоев, созданных на основе подготовленной базы данных;
10. сведение в единую ГИС;
11. создание интерфейса для общего доступа к результатам проекта

Реализуемый проект с точки зрения научной новизны является единичным в своем роде. Предшественником такой базы является «Археологическая карта Казахстана» 1960 года. Однако разрабатываемый реестр памятников является единой цифровой базой данных, сопровождающейся электронными картами с нанесенными археологическими объектами, отличающейся не только в формате представления, но и в количестве памятников. В свою очередь за памятниками прикрепляется соответствующая информация, согласно разработанному алгоритму. По географическому охвату, территория исследования охватывает весь Казахстан.

Ознакомление широких кругов общественности и ученого сообщества с перечнями памятников истории и культуры обеспечивается печатными научными изданиями инвентаризационного характера – археологическими картами и сводами памятников истории и культуры.

Методика исследования, примененная в ходе реализации проекта, представляет собой комплекс теоретических и эмпирических методов, сочетание которых дает возможность с наибольшей достоверностью исследовать сложные объекты с привлечением широкого спектра критериев.

- метод первичного сбора данных в опубликованных изданиях и архивных материалах. Он необходим для получения информации по объектам историко-культурного наследия. В качестве источников исследования, используются: Список памятников Всемирного наследия ЮНЕСКО, Государственный список памятников истории и культуры республиканского значения, государственные списки памятников истории культуры местного значения, областные и районные своды памятников истории культуры, Археологическая карта Казахстана.

- метод полевых исследований. При отсутствии необходимой информации, либо ее недостоверности, рабочими группами были проведены полевые исследования. Посредством натурального обследования памятников с применением новейших геодезических приборов были точно определены места расположения проблемных объектов, обновлены сведения об их размерах и морфологии.

- метод ГИС. ГИС является одним из распространенных методов в археологической науке. Данный метод позволяет создавать базы данных и в последующем управлять ими. Посредством ГИС была создана картографическая основа, к которой привязаны созданные базы данных. Это позволяет визуализировать пространственное положение и статистические данные по памятникам археологии.

В данное время в арсенале ученых присутствуют такие методы документации как геомагнитное сканирование, аэрофотосъемка, 3-х мерное документирование методом фотограмметрии и высокоточного 3-d сканера, а также использование лазерного тахеометра.

Применение данных методы позволило накопить огромный объем информации, включающий метрические, пространственные и описательные данные памятников.

Создание единой базы данных археологических памятников Казахстана, с практической точки зрения, дает возможность объединить и систематизировать разрозненную информацию в единую справочную и аналитическую систему, интегрировать готовый продукт с другими археологическими и геоинформационными проектами, использовать в качестве основы для формирования сводов археологических памятников Республики Казахстан. С теоретической точки зрения, данный продукт повысит технологический уровень археологических исследований, облегчит статистическую обработку данных, позволит установить и визуализировать закономерности распространения и развития археологических памятников.

Данный проект открывает широкие перспективы для использования его как учеными, так и государственными органами по охране историко-культурного наследия. Использование в этих целях комплекса компьютерных программ выводит на новый уровень работу по учету и классификации данных по археологическим памятникам. Существование базы данных в электронном виде дает возможность исправления, обновления и дальнейшей разработки проекта. Электронная база данных археологических памятников может быть развиваемой в соответствии с актуальными требованиями науки[2].

База данных включила в себя сведения обо всех памятниках истории и культуры фигурирующих в следующих источниках:

1. Список памятников всемирного наследия ЮНЕСКО[3];
2. Предварительный список памятников ЮНЕСКО в Казахстане;
3. Государственный список памятников истории и культуры республиканского значения[4];
4. Государственные списки памятников истории и культуры местного значения 16 административных единиц (14 областей и 2 города республиканского значения);
5. Изданные своды памятников истории культуры 11 областей и 2 городов республиканского значения;
6. Изданные своды памятников 42 районов Жамбылской, Атырауской, Западно-Казахстанской, Актюбинской, Южно-Казахстанской и Карагандинской областей;
7. Археологическая карта Казахстана.

Перечисленные материалы содержат в себе сведения о более чем 20 тыс. памятниках истории и культуры. Несомненно, база данных не может и не должна замыкаться в обозначенном объеме. Впоследствии, она может пополняться сведениями об объектах, не вошедших в указанные документы и издания, а также материалами новых исследований[5].

Перечисление и локализация памятников истории культуры не исчерпывают возможностей ГИС-технологий. Важным их преимуществом является возможность анализа данных в различных аспек-

тах – пространственном, хронологическом, типологическом и других[6, 112]. Для достижения этой цели была разработана структура БД, включающая большое количество атрибутивной информации. В общей сложности таблица базы данных состояла из 23 атрибутов, включающих название памятника, координаты, тип, датировку и много другой информации, полученной в процессе работы с архивными данными. Широкая классификация объектов по типам и принадлежности к хронологическим периодам позволила создать широкие возможности для последующей аналитики. Так например памятники относящиеся к архитектуре имеют 18 типов, а археологии 6 типов, разделенных на 36 видов. Хронологически классификация подразделялась на 7 этапов начиная с каменного века и заканчивая современностью, каждый этап делился на более мелкие и общее их число составляло 18.

Полученные данные были собраны в таблицы и загружены в ГИС [7].

Заключительным этапом данного проекта было оформление сформированной базы данных в удобный и понятный интерфейс. Для этого была использована популярная технология онлайн веб картографирования.

Для выполнения данной задачи был использован ресурс ArcGIS Online. ArcGIS Online – это онлайн веб-ГИС для совместной работы, которая позволяет использовать, создавать и настраивать доступ к картам, сценам, слоям, приложениям, аналитике и данным[8].

Благодаря широким возможностям данного ресурса была сформирована онлайн база данных, включившая в себя все памятники истории и культуры, находящиеся в официальных источниках.

В данное время ведется работа по настройке доступа и виде представления материала. Предусматривается создание тематических карт для общего доступа и публикация их на официальных веб страницах государственных учреждений, работающих в области истории и культуры[9].

На базе данного проекта создан ряд тематических карт, размещенных в интернете для свободного доступа.

1. Berg, E. 2001. *National registries of sites and monuments in Norway – developing GIS-based databases // Computing archaeology for understanding the past. – Ljubljana, 2001. –P. 133-138.*

2. Haser, J. and Schultz, A. *An internet-Geographical Information System for multi-disciplinary research in Oman // Enter the past: proceedings of the 30th CAA conference. -Viena, April 2003. -P. 367-370.*

3. *Список памятников всемирного наследия ЮНЕСКО в Казахстане. <http://whc.unesco.org/ru/list/?iso=kz&search=&>*

4. *Государственный список памятников истории и культуры республиканского значения.*

http://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30169766#pos=0;0

5. Berg, E.. *Using a GIS-based database as a platform for cultural heritage management of sites and monuments in Norway // Digital Discovery. Exploring New Frontiers in Human Heritage. CAA2006. Computer Applications and Quantitative Methods in Archaeology. -Fargo, 2007. – P. 321-327.*

6. Conolly, J. & Lake, M. *Geographical information systems in archaeology. -New York, 2006. – 327 P.*

7. Байпаков К.М., Воякин Д.А., Сорокин Д.В. *Археология онлайн (геоинформационные системы как инструмент популяризации истории)// Промышленность Казахстана. – Алматы, 2016. – № 5 (98). – С. 94-97.*

8. Baena, F., Quesada, F. and Blasco. *An application of GIS intra-site analysis to museum display // Interfacing the past: computer applications and quantitative methods in archaeology, vol II. – Leiden, 1996. -P. 465-471.*

9. D' Andrea, A., Niccolucci, F. and Crescioli. *Web access to an archaeological GIS // Computing archaeology for understanding the past. – Ljubljana, 2001. – P. 317-322.*

ӘӨЖ 39.572.9
МРНТИ 03.81.22

Г.И. Кушенова¹

¹ тарих ғылымдарының кандидаты, доцент.
(Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана қ.)

Кушенова Г.И.¹

¹ к.и.н., доцент ЕНУ им. Л.Н.Гумилева

Kushenova G.I.¹

¹ Associate professor, candidate of Historical sciences

ҚАЗАҚСТАН ТАРИХЫ ТАРИХНАМАСЫНЫҢ ДАМУЫ МЕН ҚАЛЫПТАСУЫ

Аңдатпа

Қазақстан тарихының тарихнамасы сыртқы және ішкі жазба деректер арқылы екі жолмен толығып отырды. Даму тарихында «тарихнамашы» термині титул ретінде қолданылды. Ал ежелгі және ортағасырлық шығармалардың басым көбі тарихи оқиғаларды жинақтап ұсынумен шектелді. Қазақстан тарихының жаңа және қазіргі заманғы кезеңін қарастырғанда Ресей империясы және Кеңес Одағы тарихымен тығыз байланыста зерделенуі қажет. Отандық тарих ғылымының әлемдік ғылымның құрамдас бөлігі деңгейіне көтерілуі тек тәуелсіздіктен кейін жүзеге асырылды. Бұл отандық тарихнаманың теориялық-методологиялық тұрғыдан жаңаша дамуына түрткі болды. Тарихнама саласының қазіргі кезеңі күрделі сатыдан өтуде. Отандық тарихнамаға жаңа бағыттардың енуі оның методологиясын жаңаша көзқарастармен, әдістермен толықтырып отыр.

Тірек сөздер: отан тарихы, тарихнама, ішкі деректер, сыртқы деректер, тарихнамалық бағыт.

ФОРМИРОВАНИЕ И РАЗВИТИЕ ИСТОРИОГРАФИИ ИСТОРИИ КАЗАХСТАНА

Аннотация

Историография истории Казахстана пополняются двумя путями, внутренними и внешними. В истории развития термин – «историограф» использовался, как титул. Подавляющее большинство древних и средневековых сочинения ограничивались сбором исторических событий. В исследованиях новой и новейшей истории Казахстана необходимо учитывать тесную связь истории Российской империи и Советского союза. Возвышение отечественной исторической науки на мировой уровень стало возможным после получения Казахстаном независимости. Это явилось толчком развитие теоретико-методологических аспектов отечественной историографии с новых позиции. Историография переживает сложный период. Внедрение новых историографических направлений в отечественной истории пополняется новыми идеями, методами и методологиями.

Ключевые слова: отечественная история, историография, внутренние источники, внешние источники, историографическое направление.

FORMATION AND DEVELOPMENT OF THE HISTORIOGRAPHY OF THE HISTORY OF KAZAKHSTAN

Summary

Historiography of the history of Kazakhstan is replenished in two ways, internal and external. In the history of the region – the “historiographer” was used as a title. The vast majority of ancient and medieval works of limited collections of historical events.

In studies of the new and modern history of Kazakhstan, it is necessary to take into account the close connection between the history of the Russian Empire and the Soviet Union. The rise of the national historical science to the world level became possible after Kazakhstan gained independence. This was the impetus for the development of the theoretical and methodological aspects of Russian historiography from a new position. Historiography is going through a difficult period. The introduction of new historiographic trends in national history is supplemented by new ideas, methods and methodologies.

Keywords: domestic history, historiography, internal sources, external sources, historiography.

Әлем тарихының құрамдас бөлігі ретінде Қазақстан тарихы қазіргі таңда бірқатар өзгерістер мен жаңалықтарды тарихи ой елегінен өткізуде. Қазақстандық тарихшы ғалымдардың тарих ғылымы

жүйесіндегі ізденістері мен бастамалары әлемдік ғылыми айналым кеңістігіндегі ықпалдастықты арттыру мен сапаны көтеруге бағытталуда. Отандық тарихнама саласында түрлі жобалар іске асырылуда.

Бастапқы уақытта тарихты жазу тарих білімінің, әрі жазу өнерінің құрамдас бөлігі ретінде саналды. Бертін келе терминнің мағынасы кеңейіп, екі түрлі мазмұнға ие болды: 1) саяси, қоғамдық даму сатысындағы ғылыми еңбектердің жиынтығы, яғни, кез-келген тақырыпқа қатысты барлық кезеңдегі барлық тарихи әдебиеттер дегенді білдіреді. Мәселен, неміс ағартушылығы тарихнамасы, Қазан төңкерісінің тарихнамасы т.б.; 2) ол ғылым ретінде түрлі таным әдістерін қолдана отырып, зерделенген тарихи оқиғаларды талдаудан өткізіп, шындықты орнату мақсатын көздейді. Тарих ғылымында зерделеген қандай да бір мәселені қайта қарастырып, тарих беттерінде объективті түрде айқындалмай қалған мәселелі сұрақтарды қайтадан тарих ғылымының алдына қояды, – деп айтуға болады [1]. Осы жерде тарихнама жоғарыда берілген осы кі мазмұнды да толық қамтиды десек те қателеспейміз.

Тарих беттерінен «тарихнама», «тарихнамашы» деген сөздердің пайда болуын қарастырсақ, тарихи кезеңдерде «тарихнамашы» деген титулдың да болғанын кездестіреміз. Тарихи деректерде көне дәуірде өз кәсібін өте жақсы меңгерген тарихты жазған адамға сол елдің патшасы «тарихнамашы» деген атақ беріп, сарайына арнайы «тарихнамашы» ретінде қызметке алғаны жөнінде мәліметтер де бар. Бұл «тарихнамашының» сол кезеңде патша маңындағы ең беделді мансаптардың бірі болғанын аңғартады. Ежелгі Қытайдың алғашқы сарай тарихнамашысы Сыма Цянь аталады. Орта ғасырда Әмір Темір сарайының тарихнамашысы Шараф ад-дин ал-Йазди, сондай-ақ әйгілі тарихшы Фазлуллах Хамадани Рашид ад-Динді осы тізімге қосуға болады. XVI ғасырда Францияда монархтың абсолюттік билігін идеологиялық тұрғыдан бекіту үшін король Франция тарихын жазуға тапсырма береді. Мұны жазған адамдар «тарихнамашылар» деп аталады [2]. Одан бергі уақыттарда Ресей империясында сарай тарихнамашысы ретінде жалақы алып, ресми тарих жазушылығымен айналысқан көрнекті ғалымдар – Г.Ф.Миллер (1748 ж.), М.М.Щербатов (1767 ж.), Н.М.Карамзин (1803 ж.) болғаны тарихтан мәлім. Дегенмен салыстырмалы түрде айтатын болсақ, тарихнама жас ғылымдардың бірі.

XVIII ғасырда тарихшылар өз дәуіріне жақын кезеңдерді зерттей бастады. Осы ізденістердің нәтижесінде жинақталған деректердің қоры тарихнамалық заңдылықтардың пайда болуына әкеп соқты. Ал XIX ғасырда тарихи заңдылықтар туралы мәселе көтерілді. Ол өз кезегінде түрлі көзқарастар мен зерттеу тәсілдемелеріне байланысты түрлі ағымдар мен мектептердің шығуына түрткі болды. Осылайша XIX ғасырдың ортасына қарай тарихнама тарихи ойды зерделеуші пән ретінде оқытыла бастады.

XX ғасырдың басында «тарихнама – тарих ғылымының тарихы» деген түсінік ғылыми айналымға енгізілді. Содан бастап XX ғасырдың ортасында тарихнама пәнін айқындауда бірқатар пікірлер қалыптасты [3]. Оларды мынадай кезекте көрсетуге болады: 1) тарихнама қандай да бір мәселеге арналған тарихи еңбектердің жиынтығы; 2) тарихнама қандай да бір кезеңде пайда болған еңбектердің жиынтығы; 3) тарихнама тарих ғылымының тарихы; 4) тарихнама тарихи ойлардың тарихы. Бұл пікірлерден әлі де тарихнама терминінің мағынасы мен оның зерттеу аясы шеңберінің кеңею үстінде екені аңғарылады.

Осы орайда Қазақстан тарихы тарихнамасының қалыптасуы мен дамуы жөнінде сөз қозғайтын болсақ, оны күрделі тарихи кезеңдерді өткерген ғылым саласы деуге болады. Қазақстан тарихы ғылымының белгілі бір дәуірін Ресей империясының және Кеңес Одағы тарихының бір бөлігі ретінде зерделеу қажет. Отандық тарихтың әлемдік тарих ғылымының құрамдас бөлігі ретінде бой көтеруі тек тәуелсіздіктен кейін ғана жүзеге асырылды.

Ежелгі және ортағасырлық Қазақстан тарихының әдебиеттер жиынтығына (тарихнамасына) тоқталып өтсек, оны грек, қытай, парсы, араб, түркі авторларының тарихи, мемуарлық, географиялық шығармалары толықтырады. Соның ішінде Сыма Цяньның «Ши Цзи» (Тарихи жазбалар) деп аталатын іргелі еңбегі қазіргі кезеңде отандық тарихи қордың құнды шығармаларының бірі болып саналады. Жүсіп Баласағұнның «Құтадғу білік», Махмұд Қашғаридің «Диуани лұғат ат-түрік», Фазлаллах Рашид ад-Диннің «Жами ат-тауарих», Шараф ад-Дин Йаздидің «Зафар-наме» т.б. еңбектердің алар орны ерекше. Қазақ тарихының шешуші кезеңдері жайлы құнды мәліметтер беретін XVI ғасырдағы Хайдар Дулатидың «Тарих-и Рашиди» атты шығармасын Қазақ хандығының тарихын зерттеу үшін аса маңызды бастапқы деректеме деуге болады. Шах-Махмұд Шорастың «Тарих» (Хроника) деген шығармасы қазақ хандары Бұйдаш, Хақназар, Тәуекел, Есім және оның ұлы Жәңгір кезіндегі

XVI-XVII ғасырлардағы қазақ-моғол қатынастарының тарихы жөніндегі түпнұсқа болып табылады. Орта Азия мен Қазақстан тарихы жөніндегі аса маңызды түпнұсқа еңбек Фазлаллах ибн Рузбихан Исфханидің «Михман-наме-йи Бухара» (Бұхара мейманының кітабы) деген шығармасы ерекше орын алады. Еңбекте қазақтардың тұрмысы, шаруашылығы, Шығыс Дешті Қыпшақ халқының этникалық құрамы, Қазақстан мен Орта Азия халқының сауда-экономикалық байланыстары, Қазақ хандығының билеушілері мен Шайбанилердің өзара саяси қатынастары туралы мәліметтерімен ерекшеленеді. Өтеміс қажының «Шыңғыс-наме», Қадыр әлі бектің «Жами ат-тауарих», Әбілғазы ханның «Шаджара-йи тюрк» т.б. еңбектері де жеке-жеке тоқталып өтуге лайықты құнды еңбектерге жатады. Бұдан Қазақстан тарихының тарихнамасы екі жолмен толығып отырғанын көреміз: бірі – сыртқы жазба деректер, екіншісі – ішкі жазба деректер. Сонымен ежелгі және орта ғасырға тән шығармалардың басым көбі тарихи оқиғаларды жинақтап ұсынумен шектелді.

Соңғы орта ғасырда отандық тарихнамалық қор қайта сыртқы жазба деректермен толығы түсті. Ресей императоры І-Петрдің қазақ жеріне қызығушылығының артуы, қазақ-орыс қатынастарының дами түсуі көп ұзамай мұнда ресейлік зерттеушілердің келуіне тікелей себеп болды. Олардың арасында XVIII-XIX ғғ. Ресей А.И.Левшин, В.Г.Тизенгаузен, Н.А.Аристов, А.Н.Харузин, В.В.Радлов, В.В.Бартольд, Г.Н.Потанин т.б. атап өтуге болады. Осы орайда алғашқы іргелі монографиялық зерттеу ретінде А.И.Левшиннің 1832 жылы жарияланған «Описание киргиз-казачьих или киргиз кайсацких орд и степей» деген еңбегін атап өткен жөн. Еңбекте қазақ халқы өмірінің табиғи жағдайлары, тарихы, қазақтардың рулық-тайпалық құрылысы, тұрмыс салты т.б. құнды деректер қамтылған.

Айта кететін жайт, Ресейде капиталистік қатынастар орныға бастағанда орыстың зиялы қауым өкілдерінің батыс еуропалық мәдениетпен қатар қазақтарға қатысты империялық-шовинистік пиғылдармен қарағаны жасырын емес. Дегенмен, қазақ тарихына орыс тарихнамасының сіңірген еңбегін де теріске шығара алмаймыз.

1863-1887 жж. арасында жарық көрген В.В.Вельяминов-Зерновтың «Исследование о касимовских царях и царевичах» деген төрт томдық тарихи еңбегінде алғаш рет XV-XVI ғасырлардағы Қазақстан тарихына назар аударып, қазақ хандығының тарихын, мемлекеттік құрылуы секілді мәселелер қарастырылды. Дегенмен Қазақстан тарихы тарихнамасының ежелгі, ортағасырлық және империялық кезеңі «жинақтаушы» тарихи еңбектердің жиынтығынан құралады деп айтуға болады.

Қазан төңкерісінен кейінгі кезеңді қолға алатын болсақ, алдымен XX ғасырдың 20-30 жылдарында тарихи білімді жүйелі жолға түсіру бағытындағы А.П.Чуловников, М.Тынышбаев, Т.Шонанов және Қ.Кемеңгеровтың еңбектерін атап өтуге болады. Алайда аталмыш еңбектерде ұлттық тарихи білімнің тарихын арнайы зерттеуге талпыныс байқалмайды. М.Тынышбаев қана қазақ тарихын басқа ұлт өкілдері тарапынан жазудың алғаш рет кемшіл тұстарын көрсетіп берді [4]. Қазақстан тарихын алғаш жинақтап, жүйелеп жазған көрнекті мемлекет және қоғам қайраткері, ғалым С.Ж.Асфендияров 1935 жылы «История Казахстана (с древнейших времен)» атты кітап шығарды. Онда қазақ халқының шығу тегі және қазақ мемлекетінің пайда болуы мәселелері басқа да түрік халықтары дамуындағы осындай мәселелермен байланыстыра қарастырылды. Қазақстан тарихының бұл кезеңі кәсіби тарихшы емес мемлекет және қоғам қайраткерлерінің қазақ тарихы үшін күресімен сипатталады.

1935-жылы мамырда Бүкілодақтық тарихшылар кеңесінде КСРО тарихы мен жалпы тарихтан дәріс берудегі оқу жоспарының үлгілік жобалары, тарихшылар даярлаудың құрылымдық ұстанымдары, тарихтан сабақ берудің әдіс-тәсілдері секілді тарихи білімге қатысты мәселелер көтеріліп, одақтас республикалардың тарихын КСРО тарихына бейімдеп оқыту туралы шешім қабылданды. Бұл шешім КСРО тарағанша басшылыққа алынды.

1940-50-жылдарды Қазақстан тарих ғылымының дамуында жаңа кезең деп айтуға болады. Мұны 1943 жылы ҚазМУ-де тарих факультетінің, 1945 жылы Қазақ ССР Ғылым академиясында Тарих, археология және этнография институтының ашылуымен байланыстыруға болады. Институтта Қазақстанның әсіресе, орта ғасырдағы тарихын зерттеу жұмыстары дамытылды. Осы жылы тұңғыш ұжымдық еңбек – «Қазақ ССР тарихы (көне заманнан бүгінге дейін)» жарық көрді. Аталмыш жұмыстың нәтижесінде Қазақстан тарихы жөнінде жарияланған деректемелер мен мәліметтер бір жүйеге келтірілді.

1960-шы жылдардың басында Кеңестік тарих ғылымында тарихнама проблемаларын қайта ой елегінен өткізу қажеттілігі туындады. Дегенмен 60-70-жылдардағы тарихнама проблемаларын қайта қарауда марсктік-лениндік тарихи таным теориясына айтарлықтай жаңа көзқарас енгізілген жоқ. Бұл кезеңде іргелі еңбектердің бірі Г.Ф.Дахшлейгердің 1969 жылы жарық көрген «Историография Советского Казахстана» атты кітабын атап өтуге болады. Ол тарихшылардың назарын аз зерт-

телген, мәселелі тақырыптарға аударды. Елдің аграрлық қатынас мәселелерін зерттеуге үлкен үлес қосты. Сондай-ақ 1970-80-жылдары жарық көрген П.Г.Галузоның «Очерк советской историографии аграрных отношений в Казахстане в период капитализма» атты еңбегі де отандық тарихнамада аграрлық қатынасқа арналған іргелі еңбектердің бірі болды. Ал Д.И.Дулатова «Историография дореволюционного Казахстана (1861-1917)» атты еңбегінде алғаш рет аграрлық және көші қон мәселесі бойынша зерттеулерді жүйелеуге тырысты. Аталмыш ғалым кеңестік кезеңнің тарихи әдебиеттеріне тарихнамалық қорытынды жасады [5,].

Кеңестік кезеңде алғаш рет 1976-1979 жж. «Қазақстанның тарихнамасы» атты мемлекеттік тапсырыстағы Қазақстан тарихының өзекті мәселелері бойынша тарихи ойлардың дамуына зерттеу жұмысы басталады. Ал 1983-1986 жж. «Кеңестік Қазақстандағы тарих ғылымының дамуы» атты мемлекеттік тапсырыстағы ғылыми-зерттеу жобада отандық тарих ғылымының қалыптасуы мен дамуы, өлкетануды зерттеу саласындағы ғылыми қоғамдар мен мекемелердің құрылуы, тарихшы ғалымдарды даярлау, ғылыми зерттеулердің басты бағыттары қарастырылды. Сонымен қатар қазақстандық археология және этнография, ежелгі және ортағасыр тарихына қатысты мәселелердің зерттелуі мен Қазақстанның Ресейге қосылу тарихы, Қазан төңкерісі мен Азамат соғысының тарихнамасы, Ұлы Отан соғысын кезеңдеу мәселелері, тың және тыңайған жерлерді игеру мен қазіргі заман тарихының көптеген өзекті мәселелері күн тәртібіне қойылды. Алайда осы ғылыми зерттеу жұмыстарының басты міндеті жоғарыда аталған іс-шараларда коммунистік партияның рөлі мен маңызын көрсетуі қажет болды. 1990-жылдардан бастап мемлекеттік құрылыс тарихын зерттеуде түбегейлі өзгерістер жүзеге асты. Бұл кезең төл тарихымыздың, тарихнама ғылымының дамуына кеңінен жол ашты.

Қазақстан өзінің тәуелсіздігін алғаннан кейінгі жылдарда отандық тарихнамада бірқатар өзгерістер байқалды; тарихнамалық зерттеулерді жүргізуге ықылас артып, тарих ғылымының тарихын терең түсінуге алғашқы қадамдар жасалды. Тарихшылар жаңа әдістемелік көзқарастар қалыптастыруға талпынып, дүниежүзі тарихының құрамдас бөлігі тарихымызды тұтас, диалектикалық даму үстінде зерделеуде біршама жетістіктерге қол жеткізілді.

Ұлттық тарихи білімге қатысты тарих ғылымдары бойынша көптеген диссертациялық жұмыстар қорғалып, оның даму жолдарын саралаған мақалалар мен кітаптар да жарық көрді. Сонымен қатар қазіргі Қазақстан тарихына жаңа тарихнамалық жаңа бағыттар тереңдей еніп келеді.

Қазақстан тарихының теориялық-методологиялық тұрғыда толығына өзіндік үлес қосқан кәсіби тарихшыларымыздан М.Қозыбаев, Б.Е.Көмеков, М.Қойгелдиев, Б.Аяған, Т.Омарбеков, Қ.Атабаев, Т.С.Садықов, Х.Әбжанов, М.Әбусейітова, С.Мәжитов, Ә.Муминов, И.Ерофеева, Г.Мендікұлова, Б.Сужиков, А.М.Алпысбес, С.И.Ковальская, А.И.Оразбаева, А.С.Мұсағалиева, О.Мұхатова, К.С.Калиева және басқа да отандық ғалымдарды атап өтуге болады. Ғалым С.Мәжитов Темірқазық ұлттық сарапшылар клубының отырысында: «ұлттық тарихнаманың қалыптасуы үшін 20 жыл өте қысқа мерзім. Біздің ұлттық тарихнамамызды ХІХ ғасырдың екінші жартысынан бері үзілген болатын. Біз тарихи жадымызды енді ғана жаңғыртып қалыптастырып, орнына қойып жатқан халықпыз», – деген болатын [6].

Қорыта айтқанда Қазақстан тарихының тарихнамасы әлі толыққанды қалыптасты деп айта алмаймыз. Өйткені Қазақстан тарихы тарихнамасының теориялық және методологиялық мәселелеріне арналған немесе тың әдіснамалық тұжырымдама ұсынған, тарихнамалық еңбектер жоқтың қасы деп айтуға болады. Қазіргі тарихнамалық еңбектер жеке тарихи оқиғалардың немесе бір мәселенің қоғамдық-саяси даму кезеңіндегі жағдайларына қатысты зерттеулерден асып кете алмай отыр. Дегенмен мұрағат қорлары ашылып, уақыт өте ақтандақтар жойылып келеді. Өткенді және қазіргіні ой елегінен өткізу қажеттілігі тарихнама ғылымының дамуына септігін тигізуде.

1. Игибаев С.К. *Историография Казахстана. – Усть-Каменогорск: ВКГУ им. С.Аманжолова, 2013. – 216 с.*
2. Калиева К. С. *Тарихнама. – Оқулық. – Алматы: «Полиграфкомбинат» ЖШС, 2013. – 280 б.*
3. Ковальская С.И. *Историография истории Казахстана. – Учебное пособие. – Алматы: Эверо, 2014. – 216 с.*
4. Берлібаев Б.Т. *Қазақстанда тарихи білімнің қалыптасуы мен дамуы: тарихи-теориялық зерттеу (1920-2001 жж.). – Тарих ғыл. докторы ғыл. дәрежесін алу үшін дайындалған диссертацияның авторефераты. – 53 б.*
5. Жаппасов Ж.Е., Тасилова Н.А. *Қазақстан Республикасы тарихнамасындағы жаңа концептуалды тұрғылардың қалыптасуы* // <http://edu.e-history.kz/ru/publications/view/403>
6. Мәжитов С.Ф. *Біздің ұлттық тарихнамамызды қалыптастыру дәстүрі 19 ғасырдың екінші жартысынан үзілген болатын* // <http://www.kazinform.kz/kz/>

УДК 930

МРНТИ 10.01.09

Салғараев М.Т.
докторант МКТУ имени Х.А.Яссауи

Салғараев М.Т.
Қ.А.Ясауи атындағы ХҚТУ-нің докторанты

Salgarayev M.
PhD of IKTU named after Kodzha Akhmed Yassawi

АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ИСТОРИОГРАФИИ ИСТОРИИ СКИФОВ

Аннотация

Интерес к истории скифов возник в далеком прошлом, когда греки в своей истории переживали архаический период. Первыми рапсодами и историками были Гомер и Гесиод, воспевавшие героические события из жизни скифов. И уже начиная с VIII века до н.э. появляются множество античных трудов по истории этих номадов. Почти все письменные источники про скифов сумел собрать российский источниковед В.В.Латышев.

Уже в советское время и в постсоветский период массовым исследованием истории скифов занимаются археологи, антропологи, лингвисты, этнографы и пр. Но несмотря на это до сих пор остаются спорными некоторые важные вопросы истории скифов, в особенности их языка, прародины, расселения, антропологии и пр.

Ключевые слова: скифы, киммерийцы, «триада», абии, млекеды, гиппомолги.

СКИФТЕР ТАРИХЫ ТАРИХНАМАСЫНЫҢ ӨЗЕКТИ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Аңдатпа

Скифтердің тарихына қызығушылық ежелгі Грекияның архаикалық кезеңінен бастау алады. Скифтердің батырлық оқиғаларын ең алғашқы болып Гомер және Гесиод рапсодтары жырлаған. Б.з.б. VIII ғасырдан бастап осы көшпенділердің тарихы туралы көптеген антикалық еңбектер жарық көреді.

Скифтер жайлы барлық дерлік жазба деректерін ресей деректанушысы В.В.Латышев жинақтай алды. Оған дейін Татищев, Ломоносов, Соловьев т.б. антикалық деректерді аударған тарихшылар болса да, көлемі жағынан Латышевке жетпейді.

Кеңестік және кеңестіктен кейінгі кезеңдерде скифтердің тарихын археологтардың, антропологтардың, лингвистердің, этнографтардың т.б. көпшілік қауымы зерттей бастайды. Бірақ соған қарамастан скифтер тарихының кейбір маңызды мәселелері, әсіресе олардың тілі, түпкі отаны, таралуы, антропологиясы т.б. әлі де болса пікірталас тудыруда.

Түйін сөздер: скифтер, киммерийліктер, «триада», абийлер, млекедтер, гиппомолгтар.

ACTUAL PROBLEMS OF THE HISTORIOGRAPHY OF THE SCYTHIANS HISTORY

Abstract

Interest in the history of the Scythians arose in the distant past, when the Greeks experienced an archaic period in their history. The first rapsods and historians were Homer and Hesiod, who sang heroic events from the life of the Scythians. And since the 8th century BC, many ancient works on the history of these nomads have appeared. Almost all the written sources about the Scythians were able to assemble the Russian sourceologist V.Latyshev. Although before him some historians like Tatischev, Lomonosov, Solovyov, and others also translated ancient works, no one surpasses its abundance.

Already in Soviet times and in the post-Soviet period, a massive study of the history of the Scythians involved in archaeologists, anthropologists, linguists, ethnographers and others. But despite this, some important questions of the history of the Scythians, in particular their language, ancestral homeland, settlement, anthropology, etc., still remain controversial.

Keywords: Scythians, Cimmerians, “triad”, abi, mlekody, hippomolga.

Интерес к истории скифов у историков и филологов проявляется еще в начале XVIII века. Одним из первых историков России, исследовавший историю скифов, считается В.Татищев. В своей книге «От скифов до славян» автор, опираясь на многих греческих и латинских историков, рассматривает происхождение скифов, определение этнонима «скиф», традиции и быт этих номадов [1, 197].

Немаловажный вклад в изучении истории скифов внес сборник серии 1996-1997 годов «Древнейшие государства Восточной Европы» под редакцией А.В.Подосинова. В этой серии А.И.Иванчик в разделе «Млекоеды и абии Илиады», обзоре гомеровскую Илиаду, останавливается на упоминании Гомером в Троянской войне млекоедов и абиев. В ходе исследования было утверждено, что эти млекоеды и абии Гомера и есть те самые скифы. Последователь и современник Гомера Гесиод прямо утверждал, что млекоеды и абии это скифы [2, 7-12].

Одними из представителей, поддерживающие иранскую языковую принадлежность скифов являются Г.М.Бонгард-Левин и Э.А.Грантовский. Они в своей книге «От Скифии до Индии», опираясь на труды иранистов В.Ф.Миллера и В.И.Абаева и ряда археологических памятников на территории Ирана утверждают, что родиной не только скифов, но и культуры «зверинного стиля» является территория нынешнего Ирана. Авторы используя некоторые древние и современные названия рек и имен мифических царей, а так же некоторую схожесть в мифологиях народов Кавказа и Ирана, определили скифов как ираноязычные народы [3, 16-25]. Этих авторов не удивляло то обстоятельство, что археологический памятник, найденный в Северо-западном Иране в 1947 году относится к III веку до н.э., что такие же по идентичности памятники, найденные на территории Казахстана, Алтае и в других регионах относились к более раннему периоду нежели III век до н.э.

В противовес Бонгард-Левину и Грантовскому выступает Заур Гасанов. В своем грандиозном труде «Царские скифы» Гасанов проводит обильные исследования по изучению истории скифов. Гасанов не только смог утвердить, что скифы пратюркские народы, но и сумел дать идентичные критерии скифов с современными тюркскими народами, к примеру с казахами. Гасанов использовал разные методы изучения, комментировал труды многих скифологов, таких как Миллер и Абаев. В ходе изучения археологии, антропологии, традиций, религии, ритуалов, языка, этнических признаков, мифологии, этнонимии и ономастики скифов Гасанов пришел к единому выводу, что скифы или саки это и есть древние огузы, автохтонная территория которых являлась в свое время Центральная Азия. Так же Гасанов определяет хронологию скифов в понтийских степях IX в. до н.э. [4, 28,31,70,116-117]. Главным достижением работы Гасанова является опровержение теории советских скифологов об иранизации скифов. Работа была выполнена четко и ясно со всеми указанными источниками и результатами исследования.

Множество идентификаций и параллели скифов с другими древними народами можно заметить и в древних эпосах и легендах: в «Нартах», греческих мифах, в иранских сказаниях. Такие схожести можно рассмотреть при изучении эпосов и сказаний в труде отечественного исследователя А.Маргулана «Древние эпосы и сказания» [5, 62-63]. Для нашей научной работы в особенности важны некоторые идентификации казахских эпосов с древнегреческими. Идентификации заметны не только в сюжете, но и в персонажах.

Немаловажное значение имеет и работа Т.Журтбая «Дулыга» («Шлем»), в котором автор придерживается мнения Гасанова об конкретных ошибочных мнениях некоторых советских скифологов о происхождении пратюркских народов, в частности скифов. В своих рассуждениях автор книги придерживается такого мнения, что все дошедшие до нас скифские имена являются не иранскими или греческими или славянскими, а именно тюркскими. А рассказ Геродота о происхождении скифов, т.е. легенда о Таргитае, прародителе скифов, автор считает не мифом, а персонажем, реально существовавшим [6, 40-45]. Кроме Таргитая автор останавливается на деятельности и других скифских царей и мыслителей, таких как Ишпакай, Паргатуа, Мадий, Анахарсис, Токсарис, Иданфирс, Атей и пр.

Видное место при изучении истории скифов занимает работа под общей редакцией Б.А.Рыбакова «Археология СССР. Степи европейской части СССР в скифо-сарматское время». Работа, на основе археологических раскопок, прослеживает расселение, хронологию, географические рамки, этнографию европейских скифов. Кроме этого работа дает краткий обзор периодизации изучения истории скифов в новое время и в советский период. Но несмотря на обильную изученность данной проблемы, работа никоим образом не ставит окончательную точку об хронологии истории скифов [7, 10].

Умеренный вклад в изучении истории скифов вносит У.Х.Шалекенов в своей книге «Цивилизация ариев Центральной Азии», в которой автор подробно описывает погребальный обряд племен бронзового и раннежелезного веков Центральной Азии, Северного Кавказа и Северного Причерноморья. Автор утверждает, что найденные во всех этих исторических регионах погребения имеют общие аналогии. В особенности в Центральной Азии в найденных могильниках и курганах, как утверждают археологи, вместе с покойником в могилу клали ценные вещи, оружие, верховую лошадь

со всеми принадлежностями, если человек был знатным в их могилы помимо этого еще хоронили одну из жен усопшего и различные драгоценности. В самом Казахстане еще в 1960 году в археологическую карту были внесены около пяти тысяч памятников бронзового и раннежелезного веков, многие из которых идентичны памятникам скифского периода северного Причерноморья. Найденный в Исыкском кургане «Золотой человек» ставит большую точку об идентификации скифских и сакских погребений [8, 92-100].

Важные исследования по изучению истории скифов преподносит нам труды О.Сулейменова. Его знаменитые произведения «Глиняная книга», «Код слова», «1001 слово», «Тюрки в доистории» и прочие книги затрагивают те самые важные детали истории, которые необходимы при идентификации скифов с огузами, протоказахами и другими тюркскими народами. Особенность автора в том, что он находит коренной источник слова путем исторического метода разбора этого слова. Именно он первым сумел дать пратюркское значение словам «скиф» и «сколот» [9, 202-2008].

Немаловажные и очень интересные сведения по изучению истории скифов предоставляет работа Ж.Бейсенбайұлы «Орталық Азиядағы арғытүрік сипатты мәдениеттер: этнокультурлік аспектілер». Автор в своей работе рассматривает проблемы прародины скифов и киммерийцев. Интересно то, что автор работы пытается раскрыть генеологию самих киммерийцев, не отрицая того случая, что быть может и они являлись пратюркскими народами [10, 234-282].

Интересные исследования прослеживаются в статье В.А.Шнирельмана «Арийцы или тюрки? Борьба за предков в Центральной Азии». Автор работы рассматривает исторические взгляды некоторых казахстанских ученых. Например, казахский археолог Р.Б.Исмагилов еще в советское время утверждал, что прародина скифов расположено далеко на Востоке, где находились Гиперборейское море и Рифейские горы. Кроме этого он уверял, что происхождение царских скифов в Северном Причерноморье произошло путем прихода в эти места сакских племен из Семиречья, и что все эти племена тюркоязычные народы [11, 197-198].

О военном снаряжении скифов предоставляет книга А.И.Мелюковой «Вооружение скифов». Работа считается полным описанием вооружения скифов, начиная от доспехов и панцирей и заканчивая дротиками и копьями. Работа прослеживает подробные описания каждого атрибута вооружения: мечи и кинжалы, лук и стрелы, копы и дротики, защитные панцири и кольчуги, боевые топоры и пращи. Так же работа дает археологические данные и пояснения к ним в виде таблиц [12, 65-78].

Статистические данные о численности войск народов в древности дает научная статья А.А.Сланова «Численность армий иранских народов древности». Автор предоставляет численность войск персов и скифов во время скифского похода Дария, македонцев и скифов во время скифского похода Зопириона, македонцев и саков во время македонского похода в Среднюю Азию и др [13, 178-180].

Йорданов Ст. в своей статье «Исследования о мифо-эпических народах Балкан и Северного Причерноморья» рассматривает один из самых древних античных источников про скифов гомеровские произведения. Именно Гомер первым упоминает скифский народ как «абиями», «глагоктофагами» и «гиппомолгами». В статье автор подтверждает сведения Гомера и другими источниками поздних античных историков, таких как Эсхил, Страбон, Николай Дамаский и др [14, 84-100]. Мифические образы и персонажи гомеровских произведений имеют важное место при изучении истории скифов.

Важные сведения об истории скифах рассматриваются в статье А.А.Клейменова «К вопросу о северопричерноморских планах Александра Македонского». Автор трактует работы двух античных историков Арриана и Курция Руфа о походе А.Македонского против саков и скифов. До сих пор многих волнует вопрос, каких номадов сумел победить Александр, а каких он просто от себя ограничил? Используя все имеющиеся источники автор статьи попытался дать более оптимальную версию этих событий [15].

Некоторые сведения предоставляет Махортых С.В. в труде «Киммерийцы на Северном Кавказе». Автор изучая историю киммерийцев, затрагивает некоторые моменты из жизни скифов. По его мнению к истории скифов невозможно подойти без изучения истории киммерийцев [16].

Освещает некоторые подробности о расселении скифов на северном побережье книга А.Белова «Русь Арийская». Книга сама по себе посвящена изучению прародины арийцев и индоарийцев, но в результате исследования автор приходит к выводу, что прародиной не только европейских скифов, но и ранних арийцев является территория Казахстана и Южной Сибири. Автор, в своих рассуждениях, в основном опирается на археологические и антропологические данные, что по своей сути дают более точные сведения нежели письменные источники [17, 8-14].

Взаимосвязь, схожесть и идентификация скифов с другими древними народами изучалась еще с античных времен, когда еще сам Геродот называл саков азиатскими скифами. Так же у Гомера и Гесиода имеются комментарии о гиппомолгах, голоктофагах и абиях, которые сходны не только со скифами но и с киммерийцами. В современном периоде истории скифов по разным причинам и сходствам стали приближать и к спартамцам. В особенности в политическом и социально-экономическом отношении: такая же форма правления, сильно обособленный военный характер, дикий нрав по сравнению с другими греческими городами и государствами, сходство в вооружении, военная демократия у обоих прототипов и пр. [18, 313-314] [19, 183-184]. Более убедительные факты сходства этих двух народов попытался выявить А.В.Зайков в статье «Спартано-скифские параллели в античной литературе и вопрос о причинах их появления». За основу сходства автор берет божество Артемиду, вокруг которого некоторые ритуалы были идентичны лишь двум народам античного мира: скифам и спартамцам [20, 7-23].

Важные моменты истории скифов рассматривал известный советский скифолог М.И.Артамонов. по его научным расчетам скифы прибыли на территорию Северного побережья Черного моря не в V-II ввек до н.э. как утверждали многие скифологи и данные из некоторых письменных источников, а намного ранее в последней трети II тысячелетия до н.э. почти все археологические находки ведут к тому, что срубная культура берет свое начало далеко на востоке в центре Азии. И только оттуда они стали вытеснять катакомбную с Северного Причерноморья на юг Кавказа и Переднюю Азию [21, 12-14].

Другой советский скифолог М.И. Ростовцев в своей книге «Эллинизм и иранство на Юге России» утверждает, что южные степи России были еще заселены в период неолита и энеолита видимо скотоводами. Странно то, что автор комментирует о сильном влиянии на южные земли России два могучих культурных очага, одну из которых (западную) он рассматривает, а что касается второй (видимо восточной) автор промалчивает [22, 21-22]. Далее при рассмотрении истории киммерийцев, автор заключает сильное родство этих народов с фракийцами, имея лишь некоторые древние топонимические названия, хотя схожести этих двух прототипов в погребениях, ритуалах, фольклоре и тем более языка он не демонстрирует. Интересен еще тот факт, что автор комментирует будто скифы все таки смогли подчинить себе некоторые народы киммерийцев и, что синды, меоты, савроматы это и есть остатки тех самых киммерийцев [22, 30]. Вывод обычный, многие скифские народы, перечисляемые Геродотом и многими другими античными историками, по мнению Ростовцева, это остатки тех народов, которых поработили скифы, а сами скифы это и есть «царские скифы».

После греческой колонизации на территории Южной России появляются греческие торговые города. Это было время греков и кочевых воинственных скотоводов, которые по-началу не вели военные действия между собой. Складываются греческие мифы об аргонавтах, Геракле, Ахилле, Персее, Одисее и многих других. Во многих мифах встречались кентавры, циклопы и др., образы которых греки изымали у скифов, аримаспов и пр., т.е. у тех народов, которые были незнакомы или мало знакомы эллинам. Это время было взрывом греческих рапсодов, историков, философов и пр. В своих произведениях они часто затрагивали проблему происхождения скифов, их обычаи и традиции, язык и ритуалы. Знаменитыми сборниками источников почти всех античных сведений о скифах считаются издания В.В.Латышева «Известия древних писателей о Скифии и Кавказе» [23][24][25][26] [27][28].

О воинственности скифов прослеживается и в труде А.А. Инкова «Еще раз о «скифском» походе Зопириона». Автор подробным образом освещает причины, ход и конец этой скифо-македонской войны, исход которой стало «белым пятном» в истории завоевательных походов А.Македонского [29, 4-14]. Эта война снова показала, что скифы никогда никому не подчинялись и всегда были готовы защитить свои владения.

Обоснованные размышления по изучению истории скифов предлагает книга А.П. Смирнова «Скифы». Уже в начале книги автор утверждает, что из трех легенд о происхождении скифов у Геродота, правдоподобна и научно обоснованна лишь третья легенда, в котором повествуется, что скифы прибыли на территорию Северного Причерноморья с Востока. Так же автор указывает, что скифы были прародителями раннежелезной эпохи на территории нынешней Южной России [30, 10-14]. Автор определяет завоевательную политику скифов военной демократией. Автор комментирует действия скифов в Передней Азии из библейской книги Иеремии, в котором скифов описывают жестокими и сильными воинами, не щадившие ни малых ни старых людей. В отличии от других скифологов, Смирнов уверяет, что скифы не были представителями срубной культуры, а являлись как и киммерийцы племенами катакомбной культуры [30, 40-41].

Объективное исследование по изучению истории скифов проводил Тамара Т.Райс в своей работе «Скифы: Строители степных пирамид». Исследуя археологические памятники и письменные источники по истории скифов, автор приходит к выводу, что прародиной скифов является территория Алтая. О языке скифов автор лишь полагает версии многих историков, но уверен в одном: все кочевники Великой степи, вероятней всего говорили на одном языке, как сейчас почти все кочевники в Азии говорят на тюркских языках [31, 13]. Автор в своей книге рассматривал в основном этнографические особенности скифов, сближая сибирских и алтайских скифов с южнорусскими скифами. Отличительной особенностью книги от других исследований является смелое утверждение автором о расовых и антропологических несхожествах скифов со славянами [31, 34].

Немаловажные сведения представляет книга В.И.Гуляева «Скифы. Расцвет и падение великого царства». Автор сопоставляет исследования и исторические версии некоторых советских скифологов. Например, он комментирует мнение Гракова об автохтонности скифов в Северном Причерноморье. Эта гипотеза дает версию, что прямыми предками скифов являлись племена срубной культуры эпохи бронзы и насчитывается серединой II тысячелетия до н.э. Такой версии Гракова свои доводы противопоставляет Тереножкин, считающий, что скифы прибыли из глубин Азии в VIII веке до н.э. уже с сформировавшейся культурой своеобразной «триады» [32, 92-99].

Более обоснованные и близкие к истине сведения встречаются у Б.Н. Гракова. В своем очерке «Скифы» автор пытается определить хронологические рамки истории скифов в Северном Причерноморье. [33, 18-21.]. Очерк Гракова изложение не только политической и экономической жизни скифов, но и подробные описания и рассуждения хозяйства, материальной культуры, религиозных обрядов, торговых отношений и пр.

Попытки рассмотреть проблемы происхождения скифов имеются у украинского скифолога В.Ю.Мурзина. В своей монографии «Происхождение скифов: Основные этапы формирования скифского этноса» автор сопоставляя научные доводы многих советских скифологов, пытается найти объективные факторы происхождения скифов на территории Северного Причерноморья. Рассматривая научные интересы таких историков как В.А. Ильинская, А.И. Тереножкин, М.И. Артамонов, Б.Н. Граков, А.А. Иессен и многих-многих других, автор делит их на два лагеря: скифологов полагающих, что скифы были переселенцами и , что скифы были автохтонами [34, 4]. Представители теории, что скифы были переселенцами, к примеру А.И. Тереножкин, утверждал, что скифы произошли задолго до VIII века до н.э. в глубинах Азии, где формировалось так же и их культура: оружие, снаряжение коня, зверинный стиль [34, 5.].

Интересные и очень важные моменты истории скифов рассматривает Г.В.Вернадский в своей книге «Древняя Русь». Во второй главе своей книги автор прямо утверждает, что скифы перебрались на территорию Южной России из Казахстана [35, 36]. Большое внимание автор уделяет на искусство скифов характеризующий их зверинный стиль. Все орнаменты на оружиях или же на сосудах, а так же на многих обычных предметах были связаны с животными, такими как пантера, тигр, олень, лошадь, бык и пр. Такие вещи часто встречаются и при археологических раскопок в Казахстане и Сибири, хотя и отличаются утонченностью. Причина тому, что европейские скифы-цари заказывали такие вещи уже искусным греческим мастерам. Так же автор утверждает, что оттенки этого зверинного стиля позднее уже встречается и в самой Греции и других исторических регионах [35, 39]. К примеру, греческие образы минотавра (быке с человеческим телом) и кентавров (полулюдей, полулошадей), так же грифоны, сциллы, гидры и харибды, все эти мифические чудовища напоминают нам скифский зверинный стиль. Так же нельзя не упомянуть самого А.Македонского, золотой шлем которого идентичен голове барана.

1. Татищев В.Н. От скифов до славян. Часть первая. М., 2011.
2. Подосинов А.В. Древнейшие государства Восточной Европы. М., 1999.
3. Бонгард Левин Г.М., Грантовский Э.А. От Скифии до Индии. М., 1983.
4. Гасанов З. Царские скифы. Нью-Йорк, 2002.
5. Марғұлан Ә. Ежелгі жыр, аңыздар. Алматы, 1985.
6. Жұртбай Т. Дулыға. Т.1. Алматы, 2007.

7. *Археология СССР. Степи европейской части СССР в скифо-сарматское время. Под общей редакцией академика Рыбакова Б.А. М., 1989.*
8. *Шалекенов У.Х.-Баласагуни. Цивилизация ариев Центральной Азии. Тараз, 2012.*
9. *Сулейменов О. Собрание сочинений. Тюрки в доистории. Т.5. Алматы, 2004.*
10. *Бейсенбайұлы Ж. Орталық Азиядағы аргытүрік сипатты мәдениеттер: этнотекстік аспектілер. Астана, 2015.*
11. *Шнирельман В.А. Арийцы или тюрки? Борьба за предков в Центральной Азии // Политическая концептология. № 4, 2009.*
12. *Мелюкова А.И. Вооружение скифов. М., 1964.*
13. *Сланов А.А. Численность армий иранский народов древности // Теория и практика общественного развития. № 3. 2014.*
14. *Йорданов Ст. Исследования о мифо-эпических народах Балкан и Северного Причерноморья: социокультурная характеристика гомеровских АВЮИ // Античный мир. Харьков, 1997.*
15. *Клейменов А.А. К вопросу о северопричерноморских планах Александра Македонского // Научные ведомости Белгородского государственного университета. №1. Выпуск 21. 2012.*
16. *Махортых С.В. Киммейцы на Северном Кавказе // АН Украины ИА. Серия «Скифы: Экономика и история». Киев, 1994.*
17. *Белов А. Русь Арийская. М., 2014.*
18. *Салгараев М. Т. Теоретические взгляды на изучение истории скифов // Тюркский мир: От Якутии до Средиземного моря через Кыргызстан. Материалы международной тюркологической научно-практической конференции. Бишкек, 25-26 марта 2011.*
19. *Салгараев М.Т. Новые рассуждения о скифах // Материалы международной научно-практической конференции. Том I. Туркестан, 27 ноября 2015.*
20. *Зайков А.В. Спартакско-скифские параллели в античной литературе и вопрос о причинах их появления // Античная древность и средние века. Екатеринбург, 2004. Выпуск 35.*
21. *Артамонов М.И. Киммерийцы и скифы. Л., 1974.*
22. *Ростовцев М.И. Эллинизм и иранство на Юге России. М., 2002.*
23. *Латышев В.В. Известия древних писателей о Скифии и Кавказе // Вестник древней истории.- Том I. С.-П., 1890.*
24. *Латышев В.В. Известия древних писателей о Скифии и Кавказе. // Вестник древней истории.- Издание 4. М., 1947.*
25. *Латышев В.В. Известия древних писателей о Скифии и Кавказе. // Вестник древней истории. М., 1947.- №№1-4; 1948. – №№1-4; 1949.-№№1-4.*
26. *Латышев В.В. Известия древних писателей о Скифии и Кавказе // Вестник древней истории.- Том II. Выпуск 1. С.-П., 1904.*
27. *Латышев В.В. Известия древних писателей о Скифии и Кавказе // Вестник древней истории.- Том I. М., 1948.*
28. *Латышев В.В. Известия древних писателей о Скифии и Кавказе // Вестник древней истории.- Том 2. Выпуск 2. С.-П., 1906.*
29. *Инков А.А. Еще раз о «скифском» походе Зопириона // Научные труды МГУ. №1. 2014.*
30. *Смирнов А.П. Скифы. М., 1966.*
31. *Райс Т. Скифы: Строители степных пирамид // Загадки древних цивилизаций. М., 2012.*
32. *Гуляев В.И. Скифы. Расцвет и падение великого царства. М., 2005.*
33. *Граков Б.Н. Скифы. М., 1971.*
34. *Мурзин В.Ю. Происхождение скифов: Основные этапы формирования скифского этноса. Киев, 1990.*
35. *Вернадский Г.В. Древняя Русь. Нью-Хейвен, 1943.*

ӘӨЖ 172.18
МРНТИ 02.31.31

Мухажанова Т.Н.¹

¹Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ Тарих, археология және этнология факультетінің доценті,
Қазақстан Республикасы, Алматы қ.

Әсетілла А.М.²

²Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ Тарих, археология және этнология факультетінің
2 курс магистранты, Қазақстан Республикасы, Алматы қ.
E-mail: akerke2312@mail.ru

Мухажанова Т.Н.¹

¹Доцент кафедры Истории, археологии и этнологии имени Аль-Фараби,
Республика Казакстан, г. Алматы.

Асетілла А.М.¹

²Магистрант 2 курса кафедры Истории, археологии и этнологии имени Аль-Фараби,
Республика Казакстан, г. Алматы.
E-mail: akerke2312@mail.ru

Mukhazhanova T.N.¹

¹Al-Farabi Kazakh National University. Assistant professor. Republic Kazakhstan. Almaty

Asetilla A.M.²

²Al-Farabi Kazakh National University. Master Degree's undergraduate. Republic Kazakhstan. Almaty.
E-mail: akerke2312@mail.ru

«КОДЕКС КУМАНИКУС»-ҚЫПШАҚТАР ТАРИХЫН ЗЕРТТЕУДЕГІ ҚОЛЖАЗБА, ДЕРЕК РЕТІНДЕ

Аңдатпа

Құман тілінде жазылған қолжазба ескерткіштердің бірі, «Кодекс куманикус»- қолжазбасы болып табылады. Византия және латын жазбаларында құман(команы) атауы түркі тайпаларының одағын білдірді. Орыс жылнамаларында оларды құмандар деп атады, бірақ көп жерлерде половецтер деді. Құман тілінде жазылған бұл шығарма екі бөлімнен тұрады және жазбаша емес, сол заманның ауызекі сөйлей тілін көрсетеді.

«КОДЕКС КУМАНИКУС»- РУКОПИСНОЙ ДАННЫХ КАК ИЗУЧЕНИ ИСТОРИИ КИПЧАКИ

Аннотация

Одним из письменных памятников куманских языков, является рукопись «Кодекс Куманикус». В византийских и латинских хрониках именем куманы(команы) обозначалось объединение тюркских племён, известное у восточных авторов под самоназванием кыпчаки; русские летописцы их называли куманами, но чаще – половецами. Написанное на языке куманов это произведение состоит из двух частей и отражает не письменную, а разговорную речь того периода.

«CODE KUMANICUS» – HANDWRITTEN DATA AS THE STUDY OF THE HISTORY OF THE KIPCHAKS

Abstract

One of the written monuments Kumanian languages, is the manuscript “Codex Kumunikus”. In Byzantine and Latin chronicles Kumans name (coma) denotes the union of the Turkic tribes, known in eastern authors under the self-designation of Kipchak; Russian chroniclers were called Cumans, but more often – Polovtsy. Written in the language of the Cumans of this work it consists of two parts and does not reflect the written and spoken language of the period.

Көне қыпшақ тілі туралы ең алғаш мәлімет берген автор – М.Қашқари. Ол өзінің белгілі еңбегінде қыпшақ тілінің кейбір грамматикалық ерекшеліктерін талдап, көптеген лексикалық мысалдар келтіріп отырады. Қыпшақ тілін ол әрдайым атай отырып, заманындағы көп тараған көрнекті тілдердің қатарына жатқызады. [1]

Кодекс куманикус (Құмандардың кітабы). Қолжазба осы күнгі Венециядағы Марк әулиенің шіркеуінде сақтаулы. Сырты былғарымен қапталған.

Түпнұсқа бір-ақ дана. Ол 82 парақтан (164 беттен) тұрады. «Кодекстің» алғашқы бетінде «1303 жылы 11 июль» деген жазу бар. Бұл, шамасы, қолжазбаның барлық парақтары түгел жиналып, бір жерге қосып тігілген уақыты болу керек. Сонда ол XIII ғасырдың II жартысында құрастырыла бастап, XIV ғасырдың басында ғана аяқталған болып шығады. Қолжазбаның жазылған жері мен жазылу мақсаты туралы мәселенің түркология ғылымында күні бүгінге дейін басы ашылған емес.

Қолжазба 2 бөлімнен тұрады. Бірінші бөлімінде келтірілген материалдар: 1. Латынша – парсыша және құманша сөздік. Сөз тізімі латын алфавитінің тәртібімен берілген. Әр тілдің сөзі жеке – жеке колонкалар арқылы жоғарыдан төмен қарай тізіліп келеді. 2. Куман тіліндегі үстеу сөздер және олардың латын тіліндегі баламалары. 3. Куман тіліндегі есімдер мен есімдіктердің септелу үлгісі және олардағы куман сөздерінің латынша аудармалары. 4. Лексикалық мағыналарына қарай 40 топқа бөлініп берілген латынша – парсыша және куманша сөздік.

Екінші бөлімде келтірілген материалдар 1. Куманша – немісше және латынша сөздік. 2. Куманша жазылған текстер. 3. Латын тілінде жазылған куман тілінің қысқаша грамматикалық очеркі. 4. Италиян тілінде жазылған өлеңдер. Әдетте, мұны Петрарканың өз қолымен жазылған шығармасы деп есептейді. 5. Латын тіліндегі бір етістіктің жіктелу үлгісі және латын тілінде жазылған текстер. 6. Жазылмай бос қалған беттер.

Құрылысына қарағанда, «Кодекстің» бірінші бөлімі таза практикалық мақсат көздеп жазылған. Ол – тіл үйрену, сол үшін жарамды оқу құралын жасау. Екінші бөлім кумандар арасында христиан дінін уағыздау үшін жазылған да, діни кітаптардан әр түрлі үзінділер әдейі куман тіліне аударылып берілген. Мұнан басқа бұл бөлімдер жеке сөздер, сөз тіркестері мен сөйлемдер, 50-ге тарта жұмбақ, дін басшыларының әмірі мен істері жайында хикаялар бар. Аударманың сөз құрау тәсілі мен грамматикалық құрылысы кумандардың байырғы тіл ерекшелігінен әлдеқайда алшақ жатыр. Сондықтан да сөйлемдері барынша икемсіз де орашолақ жасалған.

Бірінші бөлім бес түрлі қолтаңбамен жазылған. Оны жазған итальяндықтар болса керек. Екінші бөлім (14 түрлі қолтаңбамен жазылған) немістердің қолынан шыққан. Осыдан барып, әдетте бірінші бөлімді «итальяндық кодекс» немесе «итальяндық бөлім», екінші бөлімді «неміс бөлімі» деп атайды.

Екі бөлім де готикалық көне шрифтпен жазылып, бірде қара, бірде қара қошқыл бояулы сиялармен өрнектелген.

Қолжазба өте нашар жазылған да, орфографиялық қателерден аяқ алып жүргісіз. Готикалық алфавит түркі тілі дыбыстарын таңбалауға келгенде өте бір дәрменсіз алфавит екендігін осы «Кодекс» бетінде барынша айқын танытты. Оның үстіне қолжазбаны жазушылардың да сауаты төмен болса керек – оп-оңай сөздің өзін бұрмалап, барынша былықтырып жіберген. Сондықтан да П.М.Мелиоранский кезінде «Осы «Кодекстің» сөзін оқығаннан бір нәрсе шыға қоятынына менің күмәнім бар» деп жазған еді. Әрине, «Кодекстің» бұл мәндері оны оқып-үйрену үшін көпке дейін залалын тигізіп келді.

Европа білімпаздары (әсіресе, Италия жерінде кітапқұмар адамдар) «Кодекс» туралы ертеден бері-ақ хабардар болған. Томазиус деген кісінің жазып кеткен мәліметіне қарағанда, 1362 жылы Италияның атақты ақыны Ф.Петрарка бұл жазбаны басқа кітаптармен қоса Венеция республикасына сыйға тартқан. Ұлы ақынның шығыс елдерін көп аралап, елшілік қызметтер атқарғаны мәлім. Бірақ «Кодексті» оның қайдан қолға түсіріп алғаны осы уақытқа дейін белгісіз болып келеді.

Неміс халқының әйгілі математик ғалымы, философ ойшылы Г.В.Лейбниц – тарих мәселелерімен де көп шұғылданған адам. Ол тарихи қолжазбаларды жинап, жариялауға зор мән беріп, көңіл аударып отырған. Сол В.Лейбниц «Кодекс» туралы былай деп жазады: «Мен Петрарка кітаптарының каталогын көрдім. Ондағы кітаптардың ішінде көбірек көңіл аударғаным «Куман тілінің сөздігі» болды. Бірақ мен қанша әуреленсем де, оны оқып, ештеңе шығара алмадым».

«Кодекстің» I-бөлімін ең алғаш француз тіліне аударып, бастырып шығарған көрнекті ориенталист, синолог, академик Генрих Юлий Клапорт (1783-1835) болды. Ол өзінің «Азия туралы зерттеулер» деген диссертациялық жұмысына қоса әңгіме болып отырған қолжазбаны «Ф.Петрарка

кітапханасынан алынған латынша – парсыша – куманша сөздік» деген атпен жарияланды (Париж, 1828ж).

«Кодекс куманикусті» екінші рет түгелдей (екі бөлімін де) латын тіліне аударып, 1880 жылы Р.Кун Будапешт қаласында бастырды. Баспа 3 бөлімнен тұрады. 1. «Алғы сөз» бен үлкен «Кіріспе» бар. Кіріспеде кумандардың тарихы, олардың басқа түрлі халық тарихымен (хазарлармен, печенегтермен, массагеттермен, Туран ойпатын жайлайтын тағы басқа тайпалармен, орыстармен қарым-қатынасы, ру – тайпалық құрылысы, тілдік (аномастика мен топономика бойынша) ерекшеліктері, діни, саяси-әлеуметтік құрылысы сияқты мәселелер сөз болады. 2. «Кодекстің» текстері мен олардың латын тіліндегі аудармалары келтірілген. 3. Куманша – латынша (2838 сөз), парсыша-латынша, немісше-латынша сөздіктерге арналған. Оның үстіне, баспада қосымшалар, түзетулер және әдебиет көрсеткіштері де бар.

Г.Кун баспасы түпнұсқасының әрі дәл, әрі толық көшірмесі тәрізді. Онда әр сөз латын алфавитімен қайта таңбаланып, латын тіліне аударылып берілген. Көптеген сөздер басқа түркі тілдеріндегі (әсіресе, шағатай, ұйғыр, татар тілдеріндегі) өзі тектес сөздермен салыстырыла қаралып отырады.

Г.Кун баспасының маңызы – бұрын жарық көрмеген «Кодекстің» екінші бөлімін басып шығарып, «Кодекстің» Г.Ю. Клапрот айтқандай сөздіктен ғана емес, екі бөлімнен тұратын қолжазба екендігін әйгілі еткендігі, сондай-ақ ол «Кодексті» халықаралық ғылым тілі болып саналатын латын тіліне аударып, оның даңқын барлық әлемге жаюы. Латын тілі мен неміс тілін жақсы білетін болғандықтан Г.Кун көптеген куман сөздерінің өзіндік қиын аудармаларын анықтап берді. «Кодекс» тілі туралы оның осы баспасы бойынша бірсыпыра пікірлер айтылып, еңбектер жазылды.

«Кодекс куманикус» үшінші рет В. В. Радловтың аудармасымен Санкт-Петербургте басылып шықты (1887). Бірақ бұл толық аударма емес: Р. Кун баспасының әр жерінен бір үзінді алған да, оны орыс алфавитінің үлгісімен транскрипциялап, неміс тіліне аударып берген. Бұл басылымның мазмұны мынадай:

Алғы сөз. Онда куман тілінде келтірілген 15 жұмбақ талданады.

Куманша-немісше сөздік (2217 сөз)

Жеке сөйлемдер мен сөз тіркестері.

Куман текстері мен олардың аудармалары.

Сөз тізімі (3024 сөз).

Түзетулер (33 сөз)

Орыс жазуының негізінде жасалғандықтан, В.В.Радлов транскрипциясы қазіргі оқушылар пайдалану үшін қолайлы-ақ. Бірақ біраз сөздердің грамматикалық тұлғасы мен семантикалық аудармалары көп жерде-ақ көңілден шықпай жатады. Әсіресе, В. В. Радловтың Куман тілінде ц дыбысы бар деп тануы барлық жерде ч дыбысының орнына ц жазып қолдануы дұрыс емес еді. 1936 жылы Дания ғалымы К.Гренбек қолжазбаларының түпнұсқасын басып шығарды. Бұл «Кодекстің» 4 рет басылуы еді. Мұны өзі ескерткіштің кейінгі зерттеушілеріне түпнұсқамен жұмыс істеуге мүмкіндік туғызып, кейбір сөздің дұрыс – бұрыстығы туралы осыған дейін болып отырған айтыс – тартыстан құтқарды.

«Кодекс куманикустың» соңғы, бесінші баспасы да К.Гренбектің қолынан жарық көрді. Ол куманша-немісше сөздік есебінде арнаулы алғы сөзімен қоса жарияланды (1942 жылы, Копенгаген, 2728 сөз). Онда алғы сөзден басқа куман сөздерінің орфографиясы мен орфограммасы куман тіліндегі дыбыстардың айтылуы ерекшеліктері, сөз жасау тәсілдері жайында бірқыдыру әңгіме болады. Мұндағы куман сөздері латын әріптерінің негізінде жасалған ғылыми транскрипциялық жүйемен берілген. Әр сөздің түпнұсқасы қолжазба бойынша дәл көрсетіп отырылды. Сөйтіп, К.Гренбек баспасының арқасында куман сөздерінің оқылу принциптері бір ізге түсіп, көп жеңілдік тапты. Аударма жағы да ойдағыдай жақсартыла түсті.

Куман тілін зерттеу жұмыстарының ішіндегі аса бір бағалы еңбек – В.В.Радловтың «Куман тілі туралы» деген кітабы. Ол «Кодекстің» Р.Кун басып, фонетикалық құрылымын зерттеп, «Кодекстің» орфография ережелерінен ауытқып жазылған жерлерін анықтау – осы еңбектің өз алдына қойған негізгі міндеті болып табылады.

Ескі қыпшақ тілінің ең іргелісі де, сүбелісі де, готикалық көне курсивпен жазылған қолжазба «Кодекс куманикус» («Қыпшақтардың кітабы») еді. Бұл жазба жадыгерліктің тілін зерттеу Ә.Құрышжанұлының зерттеу еңбектерінен басталады. «Кодекс куманикустың» өзі мен оның тілдік ерекшеліктері туралы Ә.Құрышжанұлы бірқатар еңбектер жазып шығарды. Мысалы, «К изучению куманских загадок» (1960); «Арабо – персидские элементы в куманском языке» (на материале лексики); «К вопросу об уйгурской письменности куманов» (1962); «О графике одного слова в памятнике

куманского языка «Кодекс куманикус» //Эпиграфика Востока (М., 1963); «Көне қыпшақ тіліндегі ай, күн аттары» (1969); «К истории изучения разговорной речи кипчаков XIII-XIV вв.» (1970); «К истории изучения куманского языка» (1972); «О замечаниях редакторов на полях рукописи «Кодекс куманикус» (1974); «Куманша-қазақша жиілік сөздік» (А.Жұбановпен және А.Белботаевпен бірге); «К изучению лексики «Кодекс куманикус» (1981); «Кодекс куманикус» // Қазақ тілі. Энциклопедия, 1998; «Түркістан». Энциклопедия, 2000; «Кодекс куманикус» – қазақ әдеби тілінің лексикографиялық арнасы» (1989), т.б.

Ескі қыпшақ тілінің жазба жадыгерліктері, біз айтып өткендей, тек қана «Кодекс куманикуспен» ғана шектелмейді. Біз жоғарыда әдейі атап көрсеттік, қыпшақ тілін оқып – үйренудің жазылып қалған көздері толып жатыр, ол туралы Ә.Құрышжанұлының «Көне қыпшақ тілінде жазылған ескерткіштер» деген еңбегінде тиісті мәліметтер келтірілген [2,44-65]. [2,44-65]

Ә.Құрышжанұлы ескі түркі жазба ескерткіштерін қазақ тіліне тәржімалап, қалың қауым оқушылар үшін олардың барынша ұғымды болуын көздеп жүр. Ә.Құрышжанұлы көне түркі жазба ескерткіштерін және олардың тілін зерттеу саласында ең алғашқы жол бастаушы. Қазіргі қазақ тілінің жасалу, қалыптасу, өсу-өрбу, даму-жетілу, өзгеру-шарықтау, байи түсу және құнарлану, т.б. жолдарын танып-білу үшін, Н.Т.Сауранбаев айтқандай, ескі қыпшақ тілінде жазылып қалған мұралардың тілін зерттеу, әрине, қажет-ақ, өйткені, «...племена кипчаков можно считать предками казахского народа» [3].

Қорытындылай келе Дешті-Қыпшақ түркілері халықтық тілінің негізінде түзілген бұл жинақтық қордың маңызы аса зор. Біл бірден бір орта ғасырдағы саны жағынан ең көп тайпалардың бірі-қыпшақтар туралы сыр шертетін ең құнды дерек көзі болып табылады. Сонымен қатар «Кодекс Куманикустегі» ежелгі түркі мәдениетіндегі сөздердің, ұғымдар мен түсініктердің адам санасының, оның дүниетанымы мен философиясының жанды куәсі ретіндегі ескерткіштік маңызы мен ғылыми құндылығы зор екені айқын.

1. Қашқари М., Түрік сөздігі. А., Хан – I том, 1997-590 б.

2. Құрышжанұлы Ә. Көне қыпшақ тілінде жазылған ескерткіштер. 1975. 44-65 б..

3. Сауранбаев Н.Т. Некоторые черты древнекипчакского языка // Сб. Сауранбаев Н.Т. Проблемы казахского языкознания. – Алма-Ата. Ғылым, 1982. – С.254 //Сб. Вестник АН Каз. – 1948. № 12.

**АРХЕОЛОГИЯ И ЭТНОЛОГИЯ
АРХЕОЛОГИЯ ЖӘНЕ ЭТНОЛОГИЯ
ARCHAEOLOGY AND ETHNOLOGY**

УДК 903.02 (653)(574.52)
МРНТИ 03.41.91

Е.Ш. Ақымбек¹

*¹PhD доктор, Старший научный сотрудник Институт археологии
им. А.Х. Маргулана, г. Алматы, Казахстан
eraly_a@mail.ru*

Т.В. Савельева²

*²д.и.н., ГНС Институт археологии им. А.Х. Маргулана, г. Алматы, Казахстан
tsavelieva@mail.ru*

Akymbek Y.Sh.¹

¹Doctor, Senior Researcher Institute of Archeology im. ОН. Margulana, Almaty, Kazakhstan

Savelyeva T.V.²

²Doctor, Senior Researcher Institute of Archeology im. ОН. Margulana, Almaty, Kazakhstan

*Работа выполнена по программе «Грантовое финансирование научных исследований» по теме:
2587/ГФ4 «Керамика средневековых городищ и поселений Шуйской долины (VI – начало XIII в.)»*

КИРПИЧЕОБЖИГАТЕЛЬНАЯ ПЕЧЬ СРЕДНЕВЕКОВОГО ГОРОДИЩА АКТОБЕ

Аннотация

В результате проведенных многолетних исследований на средневековом городище Актобе было определено, что обожженные кирпичи использовались при возведении башен, строительстве бани, для вымостки поверхности площади, а также в строительстве, в частности, жилых помещений и ремесленных мастерских.

Были предприняты поиски и раскопки, в результате которых в шахристане была выявлена кирпичеобжигательная печь, которая относится к XI-XII вв.

Удалось установить параметры печи: она квадратной в плане формы, размером 5,8x5,8 м. Углами ориентирована по сторонам света. Печь двухкамерная, состоит из топочной камеры или топки и обжиговой камеры. Топочная камера прямоугольная, вытянутая с юго-востока на северо-запад, длиной 4,5 м и шириной 2,9 м. Топочная камера была отделена от обжиговой подом. Ширина основания сводов различная – от 40 до 55 см. Внутренняя сторона сохранившейся арки от пола до топки высотой 2,16 м. Арки сооружены из крупномерных сырцовых кирпичей 36x18x8 см, уложенных на ребро и скрепленных глинистым раствором. Между арками, образующими под печи, имеются семь продухов различной ширины: от 14 до 34 см. Прослежено, что в процессе эксплуатации кирпичеобжигательной печи топочная камера, а возможно и вся печь, как минимум дважды подвергались ремонту. Печь сооружена поверх нижнего культурного слоя.

Ключевые слова: городище Актобе, средневековье, раскоп, печь, топочная и обжигательная камеры, кирпич.

Е.Ш. Ақымбек, Т.В. Савельева

ОРТАҒАСЫРЛЫҚ АҚТӨБЕ ҚАЛАСЫНДАҒЫ КІРПІШ КҮЙДІРЕТІН ПЕШ

Аңдатпа

Ортағасырлық Ақтөбе қаласына жүргізілген көп жылдық зерттеулер нәтижесінде қыш кірпіштен салынған мұнара, монша, табанына қыш кірпіш төселген алаң және қыш кірпіштерді тұрғын үй бөлмелері мен шеберханалардың кейбір бөліктеріне де пайдаланғандығы анықталды.

Осыншама көп кірпішті қайда күйдіріп жасағандығын білу мақсатында да бірқатар зерттеулер жүргізіліп, нәтижесінде шахристаннан XI-XII ғғ. жататын кірпіш күйдіретін пеш – құмбыз ашылды.

Бұрыштары әлемнің төрт тарабына бағытталған пештің қалың қабырғасының сыртынан есептегенде көлемі 5,8x5,8 м. Екі бөліктен: күйдіру және оттық камерасынан тұратын пештің тек оттық камерасы сақталған. Оның ұзындығы 4,35 м, ені 2,9 м, сақталған қабырғасының биіктігі 0,8-1,65 м. Күйдіру және оттық камераларының арасындағы аркалы күмбездің тек іргесінің қалдықтары ғана қалған. Екі қабырғасындағы аркалы күмбездің саны алтау. Аркалы күмбез іргесінің қалыңдықтары 0,4-0,5 м. Ал, олардың арасын ауа (от жалыны) жүретін жеті қуыс бөліп тұр. Қабырға сызығынан ішке қарай 13-30 см кіріп тұрған, тарамдалған қуыстарының ені 18-26 см. аралығында. Пештің жұмыс істеу барысында бірнеше (екі) рет күрделі жөндеу жұмыстарынан өткендігі және соған байланысты қайта жасақталғандығы байқалады. Құрылыс астыңғы мәдени қабаттың үстіне салынған.

Тірек сөздер: Ақтөбе қаласы, орта ғасыр, қазба, пеш, оттық және күйдіру камерасы, кірпіш.

BRICK BURNING KILN OF THE MEDIEVAL FORTIFIED SITE OF AKTOBE

Abstract

As the result of the conducted long-term researches on the medieval fortified site of Aktobe it was defined that the burned bricks were used on construction of towers, construction of a bath, for the pavement of a surface of the square, and also in construction, in particular, of premises and craft workshops.

Searches and excavation were undertaken and as the result the burning brick which dated to the XI-XII centuries was revealed on the Shakhristan part of the site.

It was succeeded to reveal its parameters: it is square by its form (5,8x5,8 m size parties). By its corners it is focused on parts of the world. The kiln furnace chamber, that consists of two-piece remained: actually fire chamber and calcination chamber. The kiln chamber or a fire chamber rectangular, extended from the southeast on the northwest 4,5 m long and 2,9 m wide. The combustion chamber was separated from calcination baking plate. Width of the basis of the arches various – from 40 to 55 cm. Inside of the remained arch from a floor to a fire chamber 2,16 m high. The kiln arches are built from the large-sized adobe bricks of 36x18x8 cm laid on an edge and fastened with clay grout. Between the arches forming under furnaces there are seven pro-arches that width differs: from 14 to 34 cm. It is tracked that in use the brick burning kiln a furnace chamber, and is possible also all furnace, at least were exposed to repair twice. The kiln was built the lower occupation layer.

Keywords: fortified settlement of Aktobe, Middle Ages, excavation, kiln, combustion chamber and calcinatory, brick.

Археологические раскопки, проведенные на средневековых городищах и поселениях, выявили, что к строительным материалам, после высыхания и принятия формы, обожженным при высокой температуре в печах, относятся кирпич, резной шtuk, плитка, орнаментированные облицовочные плитки. Жженный кирпич широко применялся в любом виде строительства: при возведении религиозных и общественных зданий, жилым строительстве, иногда в мощении площадей и в строительстве дорог.

Обожженные кирпичи широко использовались в строительстве средневековых городищ и поселений, наиболее интенсивно он использовался в период караханидов.

Слово «кирпич» встречается также в древнетюркском языке. Существует много споров о его появлении и распространении. Слово «KERPIÇ» почти не отличается от слова, употребляемого в наши дни [1, с. 301].

В результате проведенных археологических раскопок обнаружено, что обжиг сырцовых кирпичей из глины происходил на специализированном структурном сооружении. Тем не менее, на сегодняшний день существует несколько вариантов названия средневекового кирпичеобжигательного сооружения.

Несмотря на то, что неизвестно название печи для обжига изделий из глины в средневековье, встречается несколько названий очагов. К ним относятся: «ОСАQ» – печь (очаг), «OTÇUQ», «ÖCÜK» – очаг (?) [с.1, 362, 373, 376].

М. Кожя классифицирует несколько печей для обжига глины, найденных в городе Отрар как «печь-хумдан», «хумдан», а нижнюю часть топочной камеры (комнаты) хумданов, состоящих из двух частей как «отхана» («топочная») [2, б. 65]. У. Шалекенов и Н. Алдабергенов называет печью две с несколькими камерами для обжига керамических изделий, найденных в шахристане, расположенного к северу-востоку от цитадели городища Актөбе, и один очаг для обжига керамики, выявленный в западном рабаде [3, б. XXV]. А.К. Писарчик пишет что, в XIX – начале XX в. мастера Ферганского региона называли обжиговые печи кирпича «хумдон» [4, с. 231].

В начале XX в. ремесленники Хорезма называли кирпичеобжигательную печь – хумбуз, а мастера, занимающегося его изготовлением, хумбузчи [5, 380 б.]. Гончары городища Хива гончарную

печь называли хумбуз [6, с. 357]. В Южном Хорезме существует памятник Хумбузтепе. Название свидетельствует о том, что долгое время поселение являлось центром гончарного производства [7]. В настоящее время в некоторых регионах Казахстана встречается слово «құмбыз» («хумбуз») в качестве диалекта. Хумбуз – сооружение для обжига глины, помещение для изготовления кирпича, завод по производству кирпича [8, с. 332; 9, б. 439]. Следовательно, как мы видим, в казахском языке слово «хумбуз» сохранило свое полное значение. Значение слов «хумдан» и «хумбуз» схожи. Корень двух слов состоит из слова «хум». Но, на основе полученных сведений, можно сделать вывод, что «хумбуз» предназначался для обжига кирпича, а «хумдан» для обжига сосудов.

Есть полное основание назвать очаг для обжига кирпича печью, а очаг для обжига керамических изделий – хумданом. В казахстанской науке стали известны печи для обжига глины, относящиеся к древнему и средневековому периоду, также несколько видов хумбузов. Одна из них средневековая кирпичеобжигательная печь или хумбуз найдена в средневековом городище Актобе.

Средневековое городище Актобе расположено на реках Саргау, Аксу, Карабалта и Токташ, протекающих к реке Чу. В 1980 году в шахристане, в 30 м к северу от цитадели городища экспедицией КазНУ им. Аль-Фараби были проведены археологические раскопки, в результате были обнаружены остатки кирпичеобжигательной печи (хумбуз) [10, с. 20-23]. Географические координаты: N 43°13'46.8», E 074°03'00.9».

Несмотря на проведенные исследовательские работы на месте сооружения, объект остается до сих пор полностью необследованным. С целью определения структуры остатков строения печи, плана полного размера, фотосъемки в 2015 году в яме были проведены очистительные работы [11, с. 33-35]. После очистки поверхности строения на глубине 0,2 м выявлены остатки стен. При углублении раскопа размером 7,3x7,2 м на 1,75 м была обнаружена топочная камера кирпичеобжигательной печи, сооруженной на культурном слое (рис. 1-2). С учетом наружной части толстых стен размером 5,8x5,8 м, была полностью расчищена топочная камера печи, направленной с севера-востока на юг-восток. Обжиговая камера не сохранилась. Очевидно, что при эксплуатации печи топочная камера подвергалась капитальному ремонту несколько раз и в связи с этим была переоборудована заново. Стены сооружены сверху стены нижней части строения. При ремонте стены уплотнялись. Стены с двух сторон (север-восток и юг-запад) плотные, толщиной 1-1,8 м. Толщина стен передней и задней части 0,65-1 м. Стены сооружены из сырцового кирпича размером 36-38x18x8-10, 31x15x8-9 см. В первичном строении длина топочной камеры, отделенной от обжиговой, 4,35 м, ширина 2,9 м, высота сохранившейся стены 0,8-1,65 м.

С двух сторон топочной камеры сохранилось основание фрагментов шестиарочного купола. Арка сложена из сырцовых кирпичей размером 36x18x8 см., кирпичи скреплены глинистым раствором. Ширина арочного купола 40-50 см. По данным раскопок, проведенным в 1980 году, его высота внутренней стороны от пола до топки – 2,16 м. Между ними семь продухов. Они идут внутри стены, на 13-30 см, ширина составляет от 14 до 34 см. Продухи были сквозными до обжиговой камеры. Основание арочного купола, возможно, начиналось от низа стены, но можно заметить, что во время ремонта печи продухи между ними были закреплены на высоту 0,8-1 м. Поэтому на сегодняшний день сохранились только маленькие фрагменты верхней части арочного купола. Их высота 5-47 см. Возможно, во время возведения шестиарочный купол и семь продухов были построены одновременно. Хотя поверхность оштукатурена, штукатурка и стены расплавились при высокой температуре и превратились в темно-зеленый шлак толщиной 4-6 см. Его большая часть отсвечивает словно стекло. Благодаря этому, можно заметить, что топочная камера первоначального строения печи функционировала очень долгое время.

Во время первого ремонта топочная камера заштукатурена глиной толщиной 2-2,5 см. Продухи камеры покрыты до места, где начинается арочный купол. Штукатурка расплавилась при высокой температуре, поверхность превратилась в темно-зеленый шлак толщиной 0,2-0,3 см. Поверхность расплавленного и застывшего, текущего вниз шлака можно увидеть в работе печи после ремонта.

Похоже, что второй ремонт печи был намного сложнее. В северо-восточной стене камеры имеется выступ, специально сооруженный для основы арки. Ширина 40 см., выпирает от стены на 24 см (рис. 3). При расчете первого строения с северной стороны, расположен в передней части основания третьего арочного купола. В других частях не прослеживается подобное строение. Он мог быть сооружен в двух случаях. Во-первых, был построен для подпорки арочного купола, который был в аварийном состоянии. Во-вторых, все арочные купола были закрыты на первом ремонте, как и в первоначальном строении, был возведено в таком же плане новое строение. При ремонте внутрен-

ние стены топочной камеры были заштукатурены глиняным раствором толщиной 0,6-0,8 см. Стоит отметить, что штукатурка очень тонкая и немного превратилась в шлак красного цвета.

Топочная камера забилась обломками кирпичей и шлака, золой и другими строительными остатками. Поверхность пола из утрамбованной земли покрыта черной и серой золой толщиной 1-2 см. В конце эксплуатационного периода внизу юго-восточной стены камеры отверстие высотой более 0,9-1 м, шириной 1 м. Сначала отверстие топочной камеры находилось в северо-восточной части, позже было перекрыто сырцовыми кирпичами.

На поверхности южно-восточной части стены строения, поперек стены расположена стена толщиной 22 см. На ее поверхности имеются фрагменты очага-тандыра диаметром 40 см, расположенном от стены на 0,75 см. В связи с расположением от пола строения на 1,2 м относится к периоду функционирования печи. Толщина стены, расположенной напрямую от юго-западной стены – 1,1 м.

В середине поверхности северо-восточной стены поперек имеется стена толщиной 0,6 м. Поверхность гладко заштукатурена глиняным раствором.

К северу-востоку внизу северо-западной стены находится стена толщиной 18 см. На поверхности северо-западной стены, в северном углу обнаружены два очага-тандыра. Диаметр 50-55 см, толщина стенок 5 см, сохранившаяся высота 10 см. На поверхности внутренней стенки имеются линии, начерченные твердым предметом. Эти тандыры относятся к нижнему культурному слою.

В целом, до сегодняшнего дня выявлено несколько кирпичеобжигательных печей, относящихся к разным периодам. Их планировка, структура и технология строения очень схожи. Но при этом, у каждой печи есть свои характерные особенности. Мы решили особое внимание уделить периодам некоторых печей, планировка и структурные особенности которых схожи с кирпичеобжигательной печью, найденной в средневековом городище Актобе.

Некоторые кирпичеобжигательные печи, найденные на территории Казахстана, относятся к древности. Между обжиговой и топочной камерами массивных по объему печей, обнаруженных на поселении гончаров оазиса Бабиш молла, имеются несколько отверстий. Эти печи датируются IV–II вв. до н.э. [12].

Г.И. Ионе 37 печей для обжига, выявленных в Азербайджане на Минчегаура вдоль реки Кура по их форме и структуре делит на три группы. Несмотря на то что, печи первой группы из двух частей, прямоугольные, со сложными каналами схожи с рассматриваемой нами печью, вместо воздуха между топочной и обжиговой камерой сделаны отверстия. На топочной камере есть воздух, доходящий до отверстия между двумя промежутками низа стены. Верх воздуха проходит до обжиговой камеры через жаропроводное отверстие. Размеры камер, сооруженных на котловине: эти печи приблизительно 6х3 или 4х2 м, датируются III–I вв. до н.э. – I–II вв. н.э. Исследователь датирует круглые или прямоугольные печи из двух частей, сооруженных из сырцового блока, средневековья XI–XII вв. [13, с. 42-54; 14, с. 31-56].

В 1943 году в городе Мунчактепе обнаружена древняя печь для обжига керамических изделий. Длина трапециевидной печи 5,7 м, ширина 0,7-1,2 м. Передняя и центральная части топочной камеры широкие, в середине стена с пятью перегородками, выпирает от линии наружу, между ними сделаны каналы. Не все каналы начинаются от пола. Со временем все каналы были закрыты и заштукатурены с целью укрепления перегородок. В задней части имеется одна перегородка, расположенная напротив друг друга. В.Ф. Гайдукевич, сравнивая печь с другими печами древней эпохи и анализируя наряду с обнаруженной керамикой, датирует их I–II вв. [15, с. 77-82].

Топочные камеры печей древней эпохи прямоугольные, круглые и длинные, каналы в середине играли важную роль. Пламя, проходящее через тонкие каналы, попадало в камеру для обжига через отверстия. Отверстия между топкой и обжиговой камеры встречались крайне редко на средневековых кирпичеобжигательных печах, но широко использовались в печах для обжига сосудов.

Объем печей с отверстиями между топкой и обжиговой камерой не очень большой, видимо, в основном использовался для обжига сосудов. Куполообразные печи хумданы с несколькими отверстиями были обнаружены в городище Отрар. На некоторых хумданах XIII–XV вв. мастерской Мыншункыр кроме отверстий имеются выпуклости во внутренней стороне стены топочной камеры [2, с. 36-71]. Некоторые сильно похожи на ниши. На некоторых можно заметить отверстия, тянущиеся до верхней камеры. Но все-таки некоторые элементы больших печей древней эпохи повторяются. Вероятно, эти отверстия служили для улучшения нагрева топки.

Расположение тонких каналов глубоко в стенах продолжалось до средневековья.

Появление и развитие кирпичеобжигательных печей приходится на XI в. «Кирпичеобжигательная печь» и печи, рассматриваемые отдельно от печей для обжига керамики, относятся к этому же

периоду. Конечно, название кирпичеобжигательной печи связано с найденными внутри печи фрагментами и обломками кирпичей. На ней обжигали не только кирпич, но и большие сосуды. Также было обнаружено большое количество кирпичеобжигательных печей.

Две средневековые печи из трех, выявленные в Херсонесе А.Л. Якобсоном, сохранились весьма неплохо. Длина первой печи грушевидной формы 3,44 м. Верхняя часть канала в середине топочной камеры возведена из кирпичей в виде купола. Длина второй печи – 3,72 м. Печь прямоугольная, углы закруглены. Каналы в середине прямоугольной формы. Четыре отверстия находятся с двух сторон. Как проходило пламя первой печи с тремя и второй печи с четырьмя отверстиями топочной камеры к обжиговой камере через продухи или отверстия остается под вопросом из-за не сохранения верхней части строения. Судя по покрытиям из керамики, найденной рядом, их можно отнести к XI–XII вв. [16, с. 153-166; 17, с. 53-62].

В 1949 году на берегу реки Каменка обнаружена печь для обжига плинфы (тонкий плоский кирпич). Внутри печи прямоугольной формы шести перегородчатая стена разделена на 7 секций. Сторона продухов, разделяющая канал посередине на секции проходит к камере для обжига через двухсторонние длинные отверстия. Подобная печь была найдена возле кремля Суздаль в 1950 году. А.Д. Варганов, сравнивая кирпичи, используемые в строении печи и плинфы со строительными материалами архитектурных памятников в окрестностях печи из Суздаля, датирует их XI–XII вв. [18, с. 49-54].

В 1956 году И.Архаров выявил 5 печей, расположенных на склоне рабада старого города Кува (Центральная Фергана). Проведены исследовательские работы, размер одной прямоугольной печи 5,5x4,4. В нижней части топочной камеры, состоящей из двух частей, расположено 7 полукруглых арок. Длина топочной камеры 4,5 м, ширина 2,8 м, высота 2,2 м. Толщина арок, сооруженных из сырцовых кирпичей 45 см, их промежутки 15-20 см. Исследователь датирует печь XI в. [19, с. 80-86].

В 1963 году экспедицией под руководством Н.Н. Воронина были обнаружены фрагменты трех печей на восточной стороне Смоленск-Рачевка. Диаметр печи круглой формы с сохранившейся нижней частью – 4,2 м, внутреннее пространство разделено обкладкой из плинфы на 7 частей, между ними проходят каналы, их ширина 15-29 см. Посередине печи проходят каналы топки. Обкладка кирпичами на стороне канала сооружена арками. Диаметр второй печи, расположенной внизу третьей печи, 3,15 м. Арочная стена, разделяющая на семь продухов, возведена из сырцового кирпича. Толщина арочных стен 21-28 см, ширина продухов каналов 18-20 см. Плохо сохранившаяся первая печь также построена из сырцовых кирпичей. Ширина каналов 11-15 см. Размер центрального канала топки близок к размеру второй печи. А.А. Юшко датирует кирпичеобжигательную печь плинфы концом XII в. [20, с. 307-312].

В 1959-1960 гг. Е.Б. Пругер выявил три печи на городище Султан в средневековой местности Мерв и одну печь в городище Гяур. Все печи городища Султан сложены из сырцовых кирпичей, состоят из двух частей: топочной и обжиговой камеры. Топочная камера первой прямоугольной печи полукруглой формы, покрыта аркой шириной 30 см, между ними жаропроводящие каналы, их ширина 25-46 см. Верхняя часть топочной камеры покрыта пятью арками полукруглой формы, шириной 32-34 см. Верхняя часть каналов разделена на четыре. Их размеры: длина 60 см, ширина 23 см. Размер топочной камеры третьей печи, нижняя часть которой сооружена в углублении земли, – 2,95x3,08 м. Ее топочная камера покрыта пятью арками, между ними проходят каналы. Размер топочной камеры печи, обнаруженной в городе Гяур 3,92x3,05 м. Внутри топочной камеры, возведенной на земле, построено шестиарочное строение. Длина каналов между ними 1,27-1,76 см, ширина 20-34 см. Автор, проанализировав все кирпичеобжигательные печи, пришел к заключению, что печи, обнаруженные в городище Султан, датируются XI–XII вв. и что ремесло обжига кирпича возрождено во второй половине XIII – XIV вв. [21с. 227-241].

Грушевидная форма печей древней эпохи (Херсонес, Смоленск) встречалась в развитом средневековье: от основного канала посередине топочной камеры отделена арками полукруглой формы, на двух краях расположены несколько тонких каналов, через них пламя проходило к обжиговой камере. Этот стиль сохранился на прямоугольных печах XI–XII вв. (Суздаль). Хотя и основания стен полукруглых арок некоторых печей и каналы не стали глубже из-за уменьшения ширины (Кува), топочная камера некоторых печей (город Султан, город Гяур) сооружена в виде большого открытого помещения. Основания арок стали короче, продухи для пропуска пламени не углубившиеся в стену, но протянувшиеся до камеры для обжига, сохранились в последующих веках.

В 1953 году две печи, выявленные в городе Мерв, построены смежно друг к другу. Размеры печей прямоугольной формы различны. На топочной камере одной печи размером 2,5x1,5 м имеются

четыре арки, общее количество отверстий, расположенных в пять рядов между обжиговой камерой – 37. Размер второй печи – 2,7x1,5x1,79 м. Предположительно, в то время, когда первая печь использовалась в быту, вторая печь применялась для выбрасывания мусора и других отходов. К. Адыков датирует этих печи концом XII – началом XIII в. [22, с. 30-37].

В 1955 году в средневековом городище Мерв Южно-Туркменистанская археологическая комплексная экспедиция полностью расчистила пять печей: одну наполовину, контур одной печи и только нижнюю часть другой печи. В 1954 году в этом месте были обнаружены две печи. В общем, в течение двух лет было выявлено десять печей. Несколько печей (пять) расположены в одном ряду. Возведены из сырцовых кирпичей, размеры печей прямоугольной формы разнообразны. Внутренняя часть топочной камеры разделена арочными стенами, пламя к обжиговой камере проходило через отверстие. По мнению С.Б. Луниной, печи относятся к началу XII – XIII в. [23, с. 349-365].

В топочных камерах печей XII–XIII вв. возведены арки, хотя и промежутки разделены продухами, пламя к обжиговой проходило через отверстие. Как мы видим, производство обжига кирпича широко развивалось в этот период. Обнаружение нескольких печей в одном месте является доказательством этого факта.

На сегодняшний день известны несколько мест, где были найдены кирпичеобжигательные печи в Казахстане: городища Отрар, Куйрыктобе, Сарайчик и Жайык.

В 1950 году Г.И. Пацевич обнаружил кирпичеобжигательную печь в средневековом городище Сарайчик. Один край был размыв рекой Жайык, длина сохранившейся топочной камеры 4,5 м, приблизительная ширина 3,5 м. На одной стороне основной стены строения сохранились семь арок, на второй стороне шесть дугообразных арок. Толщина арок 42-47 см, ширина продухов от 13 до 20 см. Сопоставив с печами древней эпохи и средневековья, их датировка XIII–XIV вв. [24, с. 221-224; 25, с. 111-114].

Печи, обнаруженные в Отраре и Куйрыктобе, датируются XIII–XIV вв. Размер топочной камеры печи, выявленной 0,5 км. южнее от центральной части городища Отрар – 2,9x4,7 м. Ширина продухов для пропуска пламени, расположенных между шестью арками, – 20-21 см. Арки возведены из сырцовых кирпичей. Эту печь относят ко второй половине XIII – середине XIV в. Печь, состоящая из двух частей (то есть и из топки и обжиговой камеры), найденная в этом городище, длина ее топочной камеры – 2,9 м, ширина 2,8 м, датируется второй половиной XIII – первой половиной XIV в. Печь возведена на нижнем культурном слое XI–XII вв, размер топочной камеры 5x2,7 м, состояла из десяти арок. Толщина арок 30 см, ширина продухов 15-18 см. Размер топочной камеры двух печей, выявленных в 2 км западнее центральной части городища Отрар – 3,5x1,4 м, сооружена в углублении земли. Стены возведены из сырцовых кирпичей. Толщина арок 25-26 см, ширина продухов 20 см. Печи использовались в конце XIII – первой половине XIV в. Длина сохранившейся топочной камеры печи, найденной в рабаде городища Куйрыктобе, – 2,9 м, ширина 2,8 м. Состоит из 7 арок, их толщина 30 см, ширина продухов 16 см. Период существования печи вторая половина XIII в. – первая половина XIV в. [26, с. 178-184].

В средневековом городище Жайык обнаружены две кирпичеобжигательные печи.

Первая печь найдена в результате исследовательских работ, проведенных восточнее городища Жайык в 2001 году. Внутренняя длина сохранившейся топочной камеры 4,9 м, ширина 3,25 м. На топочной камере, возведенной на земле, имеются восемь арок. Кирпичеобжигательная печь датируется XIII–XIV вв. [27, б. 89-91].

В 2012 году археологические раскопки были проведены восточнее городища Жайык, в результате чего выявлена вторая печь с сохранившейся топочной камерой. Размер печи, возведенной на земле: длина 4,76 м, ширина 3,6 м. Ширина сохранившихся продухов 25-32 см., количество арок на сохранившейся части печи на одной стене семь, на второй шесть. Эту печь датируют XIII–XIV вв. [28, с. 205-213].

Строение и конструкция всех печей XIII–XIV вв., обнаруженных на территории Казахстана, схожи. Топочная камера большинства печей возведена на земле либо в углублении нижнего культурного слоя памятника. В этот период печи прямоугольной или квадратной формы сооружались из сырцовых кирпичей. Этот стиль сохранился на печах последующих веков.

В 1971 году Ш. Шарахимов классифицирует печь, найденную в Афрасиаб в 1971 году, как хумдан. Вероятно, местное население называло его таким образом. На топочной камере сооружены из сырцовых кирпичей семь арок полукруглой формы. Ширина арок 45-50 см., их промежутки 45-50 см. Хумдан относится к XIV–XV вв. [29, с. 84 -89].

В 1952 году в результате археологических раскопок, проведенными на холме возле караван-сарая Талайхан-ата, исследовательской группой под руководством О.А. Вишневого выявлено место с печью, возведенной из обожженного кирпича. Внутри топочной камеры находятся стены из пяти арок. Воздух к обжиговой камере проходил через продух. Печь датируется конец XIV в.– начало XV в. [30, с. 462-466].

Печи XIV–XV вв. хоть и полностью повторяют планировку печей древней эпохи, все-таки имеются различия в строении дымохода. Например, воздухопропускающий канал печи посередине топочной камеры, найденной в караван сарае Талайхан-ата, возведен на полу из кирпичей. Г.И. Пацевич обнаружил небольшую печь XI–XII вв. в средневековом городище Тараз в 1940 году, в нижней части топочной камеры этой печи, воздух проходил через трубопровод [31, с. 76-79].

В последующие века строение и конструкция печей не подвергалась сильному изменению. Печь XVII в. из поселения Селище возведена на земле. Между топкой и обжиговой камерой имеются отверстия для пропуска пламени [32, с. 71].

В 1940 году В.В. Екимова кирпичеобжигательные печи (хумбуз), найденные в Хорезме района Хиуа, делит на две группы: а) печи для обжига чигирного кувшина, арычного трубопровода и больших хумов; б) печи для обжига сосудов. К тому же, печей состоящих из двух частей: топочной и обжиговой камеры, между ними находятся отверстия, ее нижняя часть печи возведена под землей.

В своей статье о строительных материалах и конструкционном методе строительства мастеров XIX–XX вв. А.К. Писарчик отмечает, что кирпичеобжигательные печи (хумдон) состоят из двух частей: топочная под землей и обжиговая камера на поверхности земли. Промежутки топочной камеры печи размером 5х3,3 м. покрыты аркой полукруглой формы. Пламя проходило к обжиговой камере через прямоугольные отверстия [4, с. 231-234].

В целом, несмотря на то, что характерные функции печей древней эпохи и средневековья для обжига керамики и кирпичей схожи, имеются различия в плановой и конструкционной части.

Выявлено, что все кирпичеобжигательные печи состоят из двух камер: топочной и обжиговой камеры и то что, в основном, топочная камера была возведена под землей. Это помогало сохранять одну температуру. Стены некоторых печей строились толще для сохранения тепла продолжительное время. Как мы видим, топочная камера из средневекового городища Актобе сооружена на выкопанной котловине культурного слоя IX–X вв., стены толстые.

Значительная часть печей древней эпохи и средневековья размещены поблизости к водным источникам или водохранилищам. Потому что гончары того времени учли близкое расположение печей к водоему для добычи глинистого сырья и воды для раствора. Рассматриваемая нами печь из средневекового городища Актобе расположена в 100 м от русла реки Аксу.

В ходе раскопок и зачистки были обнаружены фрагменты керамики снаружи и внутри печи: это фрагменты кухонной и хозяйственной посуды. Выделяется среди находок тагора, на которой свастика. Диаметр венчика 22 см, диаметр дна 15 см, высота 13 см. (рисунок 3).

Выявлено очень мало фрагментов столовой и бытовой посуды. Это связано с тем, что нижняя часть строения печи была построена на месте жилого дома. Выше мы уже упомянули о том, что на нижней части вокруг печи были найдены фрагменты нескольких очагов-тандыров. В результате сравнительного анализа керамики определено, что она датируются IX–X и XI–XII вв.

В общем, строение и конструкция печи из городища Актобе относится к XI–XII вв. Его строительство на культурном слое IX–X вв. и обнаруженные керамические изделия доказывает этот факт. Минарет и баня в городище Актобе, возведенные из обожженных кирпичей, также относятся к этому периоду [33, р. 2093-2096; 34, с. 7-11]. Размеры кирпичей, использовавшиеся при строительстве города, соответствуют размерам кирпичей, найденных внутри и вокруг печи. Результаты радиоуглеродного анализа сгоревшего куска дерева из основания средневекового минарета показали 1000 ± 30 года. Таким образом, можно сделать вывод, что печь использовалась в начале XI в.

Сушка и обжиг керамики – это сложный процесс. От этого напрямую зависит правильное изготовление и качество предмета. Хорошо смешанная глина, ее формовка в виде кирпича, проведение линий с помощью пальцев рук обеспечивает равномерную и гладкую сушку. Эти работы проводились до возведения печи. Если этот процесс выполнялся не как следует, изделие во время обжига получалось некачественным. Температура оказывала большое влияние на этот процесс. Вот поэтому планировка печи и ее правильное строение играли важную роль.

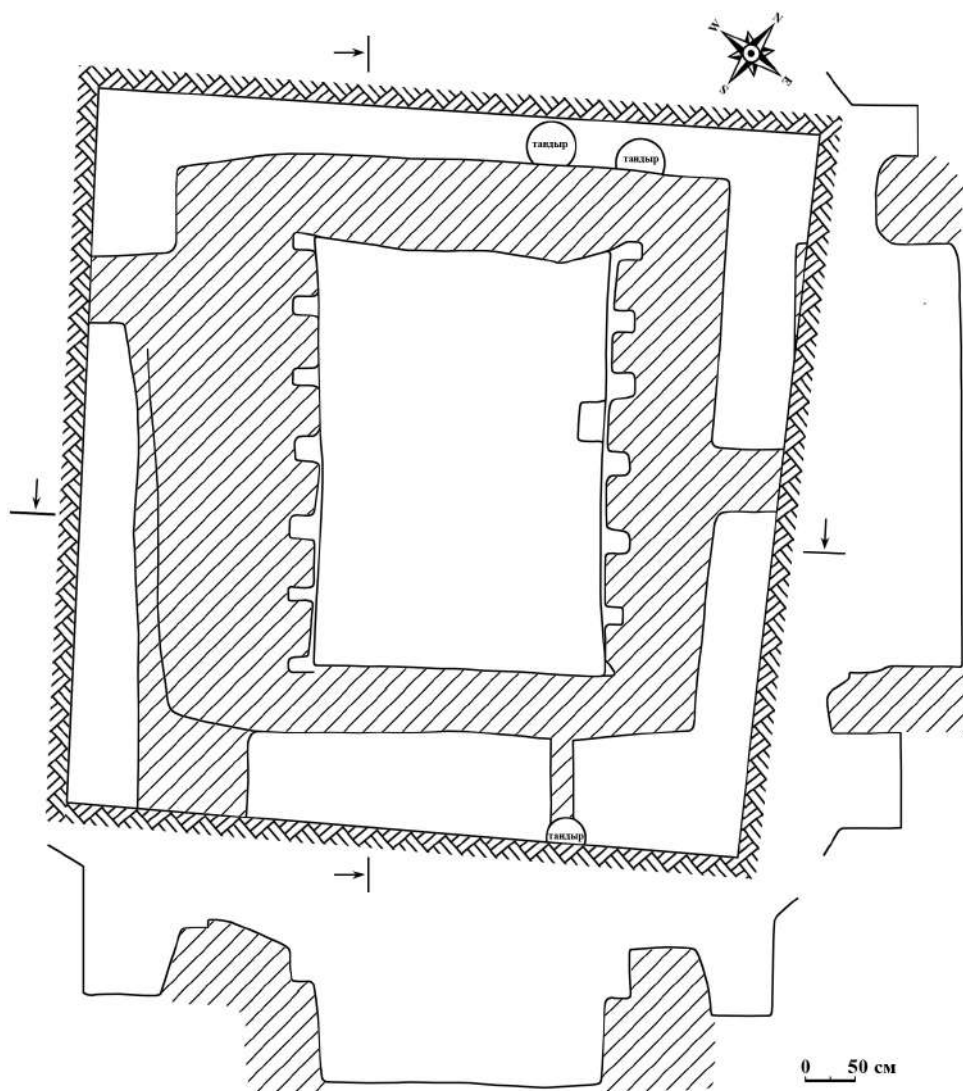

Рисунок 1 – Средневековое городище Актобе. План кирпичеобжигательной печи

Рисунок 2 –Общий вид кирпичеобжигательной печи с востока

Рисунок 3 – Северо-восточная стена топочной камеры. Вид с юго-запада

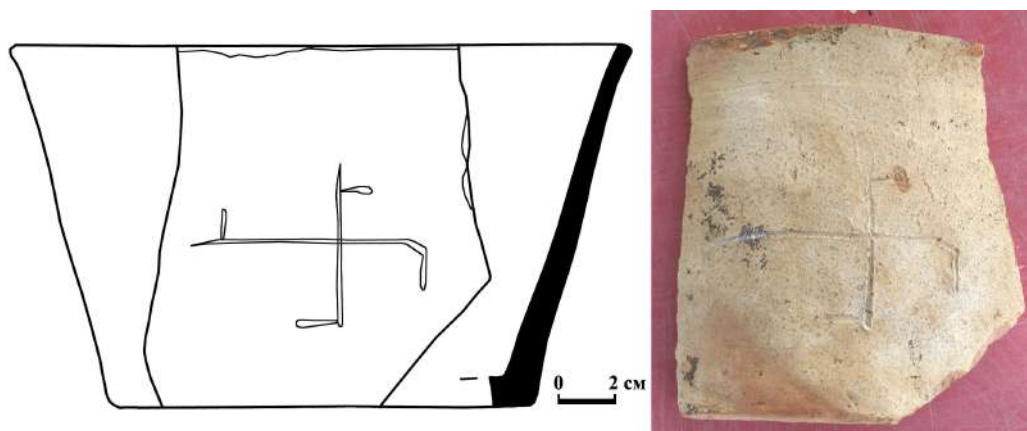

Рисунок 3 – Фрагмент тагоры

[1] Древнетюркский словарь. – Ленинград: Наука, 1969. – 677 с.

[2] Қожаев М. Отырардағы керамика өндірісі. – Түркістан: Мұра, 1996. – 159 б.

[3] Шәлекенов У., Алдабергенов Н., Бозер Р. Орта ғасырдағы Ақтөбе. – Анкара, 2006. – 160 б.

[4] Писарчик А.К. Строительные материалы и конструктивные приемы народных мастеров Ферганской долины в XIX – начале XX в. // Среднеазиатский этнографический сборник. – М., 1954. – С. 216-298.

[5] Джаббаров И.М. Новые материалы к истории гончарного ремесла Хорезма // Труды Хорезмской археолого-этнографической экспедиции. – М., 1959. – Т. 4. – С. 379-396.

[6] Екимова В.В. Гончарное производство в Хивинском районе // Труды Хорезмской археолого-этнографической экспедиции. – М., 1959. – Т. 4. – С. 344-378.

[7] Мамбетуллаев М. Хумбузтепе – керамический центр Южного Хорезма // Археология Приаралья. – Ташкент, 1984. – Вып. 2. – С. 21-39.

[8] Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық / құраст.: Қ. Күдерінова, О. Жұбаева, М. Жолшаева және т.б. – Алматы, 2011. – Т. 8. – 744 б.

[9] Қазақ тілінің аймақтық сөздігі / құраст. Ф. Қалиев, О. Нақысбеков, Ш. Сарыбаев, А. Үдербаев және т.б. – Алматы: Арыс баспасы, 2005. – 824 б.

[10] Шалекенов У.Х. Отчет по научно-исследовательской работе «Археолого-этнографическое изучение Чуйской долины» // Архив Института археологии им. А.Х. Маргулана КН МОН РК. – Алма-Ата, 1981. – Офис 2, дело 1791. – 76 с.

- [11] Савельева Т.В. Шу өңіріндегі ортағасырлық қалалар мен қоныстардың керамикасы (VI–XIII ғ. басы) // ҚР БҒМ ҒК Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институтының мұрағаты. – Алматы, 2015. – 83 б.
- [12] Утубаев Ж.Р. Бәбіш молла оазисіндегі көзешілер елді мекені // «Қазақстанның тарихи-мәдени мұраларының өзекті мәселелері: өткені, бүгінгі мен болашағы» атты тарих ғылымдарының докторы, профессоры Мадияр Елеуовтың 70 жылдық мерейтойына арналған халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары. – 2016 ж. 6 мамыр. – I-бөлім. – 123-127 б.
- [13] Ионе Г.И. Гончарные печи древнего Мингечаура // Краткие сообщения Института истории материальной культуры. – М.-Л., 1949. – Вып. 24. – С. 42-54.
- [14] Ионе Г.И. О гончарных обжигательных печах из Мингечаура // Материальная культура Азербайджана. – Баку, 1951. – Вып. 2. – С. 31-78.
- [15] Гайдукевич В.Ф. Керамическая обжигательная печь Мунак-тепе // Краткие сообщения докладах и полевых исследованиях Института истории материальной культуры. – М.-Л., 1949. – Вып. 28. – С. 77-82.
- [16] Якобсон А.Л. Средневековый Херсонес (XII–XIV вв.). Материалы и исследования по археологии СССР. – М.-Л., 1950. – №17. – 338 с.
- [17] Якобсон А.Л. Гончарные печи средневекового Херсонеса // Краткие сообщения докладах и полевых исследованиях Института истории материальной культуры. – М.-Л., 1941. – Вып. 10. – С. 53-62.
- [18] Варганов А.Д. Обжигательные печи XI–XII веков в Суздале // Краткие сообщения докладах и полевых исследованиях Института истории материальной культуры. – М.-Л., 1956. – Вып. 65. – С. 49-54.
- [19] Ахраров И. Кирпичеобжигательная печь XI в. на старом городище Кува // История материальной культуры Узбекистана. – Ташкент, 1962. – Вып. 3. – С. 80-86.
- [20] Юшко А.А. Кирпичеобжигательная печь конца XII в. в Смоленске // Культура древней руси. – М., 1966. – С. 307-312.
- [21] Пругер Е.Б. Кирпичеобжигательное производство средневекового Мерва // Труды Южно-Туркменстанской археологической комплексной экспедиции. – Ашхабад, 1969. – Том 14. – С. 227-241.
- [22] Адыков К. К характеристике гончарного производства в Мерве конца XII – начала XIII вв. // Известия АН Туркменской ССР. – 1955. – №6. – С. 30-37.
- [23] Лунина С.Б. Техническое устройство гончарных печей средневекового Мерва // Труды Южно-Туркменстанской археологической комплексной экспедиции. – Ашхабад, 1958. – Том 8. – С. 349-365.
- [24] Пацевич Г.И. Гончарная печь на городище Сарайчик // Труды ИИАЭ. Археология. – Алма-Ата, 1950. – Т. 1. – С. 221-224.
- [25] Пацевич Г.И. Печь для обжига кирпича в древнем городе Сарайчике // Краткие сообщения Института истории материальной культуры. – М., 1957. – Вып. 69. – С. 111-114.
- [26] Акишев К.А., Байпаков К.М., Ерзакович Л.Б. Отрар в XIII–XV веках. – Алма-Ата, 1987. – 256 с.
- [27] Байпақов К.М., Смағұлов Е.А., Ахатов Ғ.А. Ортағасырлық Жайық қала жұрты. – Алматы: Gredo, 2005. – 221 б.
- [28] Калменов М.Д. Кирпичеобжигательная печь с городища Жайык // Поволжская археология. – 2013. – №4(6). – С. 205-213.
- [29] Шарахимов Ш. Кирпичеобжигательная печь средневекового Самарканда // Афрасиаб. – Ташкент, 1974. – Выпуск 3. – С. 84-89.
- [30] Вишневская О.А. Раскопки караван-сараев Ак-Яйла и Талайхан-Ата // Труды Хорезмской археолого-этнографической экспедиции. – М., 1958. – Том 2. – С. 431-466.
- [31] Пацевич Г.И. Раскопки на территории древнего города Тараза в 1940 году // Труды Института истории, археологии и этнографии. – Алматы, 1956. – Том 1. – С. 73-86.
- [32] Кузнецова М.Ю. Раскопки печи для обжига кирпича в пос. Селище // Археологические открытия 1975 года. – Москва, 1976. – С. 71.
- [33] Акymbek Y., Vaibuginov B. Minaret of medieval city Aktobe // World Academy of Science, Engineering and Technology. Issue 78 June 2013 Paris. – P. 2093-2096
- [34] Елеуов М. Исследования в северо-восточной части цитадели. Раскоп 3. / «Археолого-этнографическое изучение Чуйской долины (1983 г.)». // Архив Институт археологии им. А.Х. Марғұлана МОН РК. – Алма-Ата, 1984. – С. 7-11.

УДК902

МРНТИ 03.41.01

А.С. Ермолаева¹

¹*Институт археологии им. А.Х. Маргулана МОН РК*

Е.В.Дубягина²

²*Институт археологии им. А.Х. Маргулана МОН РК*

Ж.С.Калиева³

³*Институт археологии им. А.Х. Маргулана МОН РК*

А.С. Ермолаева¹

¹*А.Х. Маргулан атындағы археологии институты*

Е.В.Дубягина²

²*А.Х. Маргулан атындағы археологии институты*

Ж.С.Калиева³

³*А.Х. Маргулан атындағы археологии институты*

Ermolaeva A.S.¹

¹*Institute of Archeology. OH. Margulan MES of the Republic of Kazakhstan*

Dubyagina E.V.²

²*Institute of Archeology. OH. Margulan MES of the Republic of Kazakhstan*

Kalieva Zh.S.³

³*Institute of Archeology. OH. Margulan MES of the Republic of Kazakhstan*

СОПЛА КАК ПОКАЗАТЕЛЬ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ НАЗЕМНЫХ ТЕПЛОТЕХНИЧЕСКИХ СООРУЖЕНИЙ НА ПОСЕЛЕНИИ ТАЛДЫСАЙ.

Аннотация

В статье предметом исследования являются керамические сопла, обнаруженные при изучении поселения бронзового века Талдысай в Улытау-Жезказганском горно-металлургическом центре. На поселении найдены неплохо сохранившиеся остатки металлургических печей двух разновидностей: шахтного типа и наземных печей отражательного типа действия, имевшие небольшие размеры и использовавшиеся для плавки окисленных руд. Становление металлообрабатывающего производства на территории Казахстана является одной из дискуссионных проблем древней истории. Среди свидетельств металлопроизводства эпохи бронзы Евразии наиболее выразительными и массовыми являются наконечники воздуходувных устройств фурмы – сопла. Обнаруженные изделия изготовлены преимущественно из глины, кости и редко – из камня. По мнению специалистов, появление этих изделий может указывать на использование теплотехнических сооружений и демонстрировать высокий уровень металлообработки.

Ключевые слова: эпоха бронзы, Улытау-Жезказганский регион, горно-металлургические центры, металлопроизводство, поселения, теплотехнические сооружения, сопла.

ТАЛДЫСАЙ АЙМАҒЫНДА ҚОЛА ДӘУІРІ МЕТАЛЛУРГТЕРДІҢ ҚОНЫСЫНАН ТАБЫЛҒАН ҚЫШТАН ЖАСАЛҒАН ҚЫШ ТҮТІК ЖАЙЫНДА

Аңдатпа

Мақалада Ұлытау-Жезказган аймағында орналасқан Талдысай қола дәуірі металлургтердің қонысынан табылған қыштан жасалған қыш түтік жайында зерттеу айтылған. Қоныстан екі түрлі металлургиялық жақсы сақталған: тотыққан руданы балқытуға арналған шахталық және жер үсті пештер табылды. Қазақстан аймағында мыс балқыту өндірісінің құрылуы ертедегі тарихта толық шешімін таппаған даулы мәселелерінің бірі. Еуразияның қола дәуірінде мыс балқыту өндірісінің көрнекті әрі салмақты заттарының бірі ауа беруге

арналған шарықпен пешті байланыстырып тұратын түтікшелер болып табылады. Табылған заттар көбінде қыштан, сүйектен кей жағдайда тастан жасалған. Мамандардың пікірінше түтікшелер жылу беру құрылысында да пайдаланылып, мыс балқытудың жоғарғы дәрежеде болғанын көрсетеді.

Түйінді сөздер: қола дәуірі, Ұлытау-Жезказған аймағы, тау-кен орталықтары, мыс балқыту өндірісі, қоныс, жылу техникалық құрылысы, түтікше.

NOZZLES AS INDICATOR OF USE OF GROUND HEAT-BUILDING STRUCTURES ON SETTLEMENT OF TALDISAI.

Abstract

In the article, the subject of the study is the ceramic nozzles found during the study of the settlement of the Bronze Age Taldisay in the Ulytau-Zhekkazgan mining and metallurgical center. On the settlement found well-preserved remains of smelting furnaces in two varieties: chess and ground ovens reflective type of action, which had small sizes and used for melting of oxidized ores. The formation of metal-production on the territory of Kazakhstan is one of the controversial problems of ancient history. Among the evidence of metal production of the Bronze Age of Eurasia, the most expressive and massive are the tips of the blowers of the tuyere – nozzle. Discovered products are made mainly of clay, bone and rarely of stone. According to experts, the appearance of these products may indicate the use of heat engineering facilities and demonstrate a high level of metal working.

Keywords: Bronze Age, Ulytau-Zhekkazgan region, the mining and metallurgical centers, metal, settlements, heat engineering installations, nozzle.

Археологическими и геологическими исследованиями установлено, что в эпоху бронзы во втором тысячелетии до нашей эры металлургия и металлообработка стали определяющим родом занятий для племен, населяющих в это время Центральный Казахстан. В 70-80-е годы прошлого столетия металлургические комплексы были выявлены на памятниках атасуского микрорайона в Северной Бетпақдале [1, 1992]. В 90-е годы прошлого столетия подобные теплотехнические сооружения были открыты при раскопках на поселении Талдысай Улытау-Жезказганского региона [2, 2013, с. 135-172]. На поселениях обоих регионов обнаружены и простые, и сложные тепловые агрегаты, в которых комплексно проводились все металлургические операции.

На территории Улытау-Жезказганского региона в эпоху бронзы действовал один из крупных металлургических центров древнего мира, в котором Жезказганское месторождение меди обеспечивало сырьем целый ряд металлургических очагов Евразии. На его территории в настоящее время исследуется поселение Талдысай, расположенное в одноименном урочище на слиянии рек Улькен-Жезды и Бала Жезды.

На поселении найдены неплохо сохранившимися остатки печей двух типов: шахтного типа, представлявшие собой ямы, углубленные в землю на два с лишним метра, которые использовались для обогащения и плавки сульфидной руды, а также – наземные печи отражательного типа действия, имевшие небольшие размеры и использовавшиеся для плавки окисленных руд. Плавильные печи разных типов соседствовали или находились непосредственно в жилищах древних металлургов, что позволяет сделать вывод о появлении в эпоху бронзы специализирующихся на металлургии поселений.

Для древнего металлурга необходимы были четыре вещи: руда, топливо, дутье и собственно агрегат для плавления. Выплавка меди из окисленных руд в огромном большинстве случаев производилась в печах небольших размеров. Непосредственно в процессе металлопроизводства был задействован целый комплекс орудий, использовавшихся в плавильном и литейном производствах, прямыми свидетельствами которых являются остатки таких изделий, как сопла, тигли, льячки, литейные формы и т.д. (рис. 1, 1-9).

Среди свидетельств металлопроизводства эпохи бронзы Евразии наиболее выразительными и массовыми являются наконечники воздухоудных устройств формы – сопла. Обнаруженные изделия изготовлены преимущественно из глины и редко – из кости и камня. Сопла встречены и в материалах поселений эпохи бронзы Волго-Уральского региона, в том числе из Синташты и Аркаима. Сопла эпохи поздней бронзы степи и лесостепи Евразии представлены единичными фрагментами. Обычно к ним относятся керамические обломки с остатками цилиндрических отверстий. Наиболее полные сведения по находкам сопел Евразийской металлургической провинции содержатся в статьях Д.В. Валькова и С.В. Кузьминых [3, 2000] и С.Ф. Кокшарова [4, 2014].

Есть в литературе данные о находках фрагментов керамических и костяных сопел на поселениях металлургов в Казахстанских горно-металлургических центрах Евразийской металлургической провинции [1, 1992]. На поселениях Атасуского микрорайона (Атасу, Мыржик) найдены три сопла, изготовленные из глины и трубчатой кости животного, из которых наиболее представительным является фрагмент сопла из поселения Мыржик [1, 1992, с. 144-145]. Сопло имело удлиненно-коническую форму длиной 23 см, со сквозным фигурным отверстием, имеющим диаметр на концах трубки 4,7 и 2,2 см (рис. 1, 3).

Наиболее явными показателями использования сопел в металлургическом и металлообработывающем производстве относится длина фурмы-сопла, которая находится во взаимосвязи с параметрами теплотехнических конструкций. Особенно это существенно в металлургии. Вторым важным показателем является форма воздуходувного канала сопла и диаметр его выходного отверстия. Эти параметры влияют на создание оптимального потока воздуха, скорость его подачи и как следствие – на необходимый температурный режим и поэтому должны быть согласованы с диаметром огневой камеры теплотехнического сооружения или же с диаметром и формой плавильных чаш. Третьим важным параметром является диаметр входного отверстия сопла. В сопоставлении этого параметра с формой входного и диаметром выходного отверстий сопел возможно найти решение одной из важных задач – использовались сопла с мехами или же с воздуходувными трубками. Четвертым технологическим параметром является диаметр изделий у выходного отверстия, что имеет существенное значение для определения опорных площадок сопел при сопоставлении с диаметром носиков-сливов, имеющих нередко на производственных сосудах [5, 2005, с.261-263].

На поселении Талдысай найдено шесть керамических наконечников сопел, четыре из которых имеют привязку к теплотехническим сооружениям петровской культуры (рис. 1, 1-2, 5-8). Один целый наконечник сопла представлял собой глиняную трубочку конусовидной формы с отверстиями диаметром 1,2 см и 5 мм. Техничко-технологическим анализом установлена технология изготовления наконечника сопла и состав глиняного теста: исходное сырье: кварц окатанный – 1-2мм. Обработка исходного сырья: органика, жирный (металлический?) блеск, шамот 2-3мм. Формовочная масса: исходное пластичное сырье + органика + шамот. Поверхность сопла заглажена и сформована рукой, на ней встречаются следы лощености в результате использования. Обжиг костровой, в восстановительной атмосфере. Внутренняя часть черного, внешняя – коричневого цвета (рис. 1, 5; фото 1, 1-3). Остальные три орнаментированных наконечника сопел представлены фрагментами. У одного наконечника сопла сохранилась часть входного отверстия, диаметр которого составил 1,3 см, а в срединной части 1,5 см (рис. 1, 8). Два других фрагментированных наконечника сопел с орнаментами имеют в срединной части диаметр 1,4 см (рис. 1, 1,2). Остальные два фрагментированных наконечника сопел происходят из объектов андроновской культурной общности (рис. 1, 6, 9). Один из них был с орнаментом (рис. 1, 9). Техничко-технологическим анализом установлена технология изготовления наконечника сопла и состав глиняного теста: исходное сырье: кварц окатанный мелкий 0,5– 1мм. Обработка исходного сырья: органика, жирный (металлический?) налет, блеск. Формовочная масса: ИПС + органика. Конструирование полого тела: в ручную. Поверхность заглажена и сформована рукой, встречаются следы заглаживания. Обжиг костровой в восстановительной атмосфере. Обе поверхности черные (рис. 1, 6).

Обычно в состав формовочной массы, изготовленной для сопел, добавляли песок для особой огнеупорности но для талдысайских керамических сопел в формовочную массу добавлялась органика, скорее всего навоз жвачных животных, так как органика, в том числе навоз, дает большую огнестойкость (определение технолога-керамиста Ж.Калиевой).

В решении вопросов по развитию теплотехники с использованием фурм – сопел на твердом топливе, большое значение имеет форма факела горения и его параметры, поэтому основным технологическим показателем у сопел будет являться форма выходного отверстия-канала. Все известные сопла разделяются на две основные группы: 1. сопла с конусовидным каналом, 2. сопла с цилиндрическим каналом. Для выявления формы выдуваемого воздуха (факела) у сопел, использовались экспериментальные данные, в результате которого определились два типа факела. Для сопел с конусовидным каналом характерен короткий факел в форме расширяющегося конуса, а для сопел с цилиндрическим каналом – более узкий и длинный факел линзовидной формы. Полученные данные позволили сопоставить параметры факела сопел с имеющимися объемами и формой плавильных чаш.

Более эффективный процесс дутья можно было обеспечить лишь при меньшем объеме подаваемого воздуха. Воздух, подаваемый через сопло с коническим каналом, создавал охват разогретой площади, близкий к диаметру чаши. Сопло с цилиндрическим каналом создавало более узкую площадь разогрева и более высокую температуру, но металл расплавился лишь с применением двух сопел, создающих непрерывный поток воздуха.

Как показывают проведенные исследования диаметры выходных каналов сопел и их форма являются важными параметрами, с которыми согласуются объемы самих воздуходувных устройств. Проявляется четкая взаимозависимость, выраженная в том, что увеличения диаметров выходных каналов сопел ведет к увеличению объемов воздуха в резервуарах воздуходувных устройств. Следовательно, результаты сопоставления диаметров отверстий в соплах дают возможность предоставить развитие воздуходувных устройств.

Сопла эпохи бронзы Евразии имеют диаметры отверстий в пределах 5-10 мм. Важно подчеркнуть, что преобладают изделия, диаметр выходных отверстий которых находится в пределах 5-6 мм, а изделия с отверстием в пределах 10 мм единичны. Оценивая полученные данные, можно с уверенностью считать, что в названный период преобладало дутье при помощи воздуходувных трубок и происходило внедрение дутья при помощи мехов.

В эпоху поздней бронзы намечаются существенные изменения в системе дутья, возможно в это время произошел и переход от употребления керамических сопел к металлическим. По сравнению с керамическими изделиями, рабочие окончания которых из-за соприкосновения с золой и углем ошлаковывались и деформировались, медное сопло лишь покрывалось пленкой побежалости и тончайшим слоем окалина [5, 2005, с. 263-265].

В целом, находки сопел встречаются в значительный хронологический период развития древнего металлопроизводства в степи и лесостепи Евразии и являются важнейшей составной частью источниковой базы для решения вопросов развития теплотехники в металлопроизводстве.

Работа выполнена при поддержке грантов МОН РК: грант № 2977/ГФ4 «Комплексные исследования технологии древних производств в эпоху камня и бронзы»; грант № 2984/ГФ4 «Историко-технологические исследования металлопроизводства на поселениях Казахстана финальной бронзы – переходного периода к раннему железу (на материалах поселений металлургов Восточного и Центрального Казахстана)»

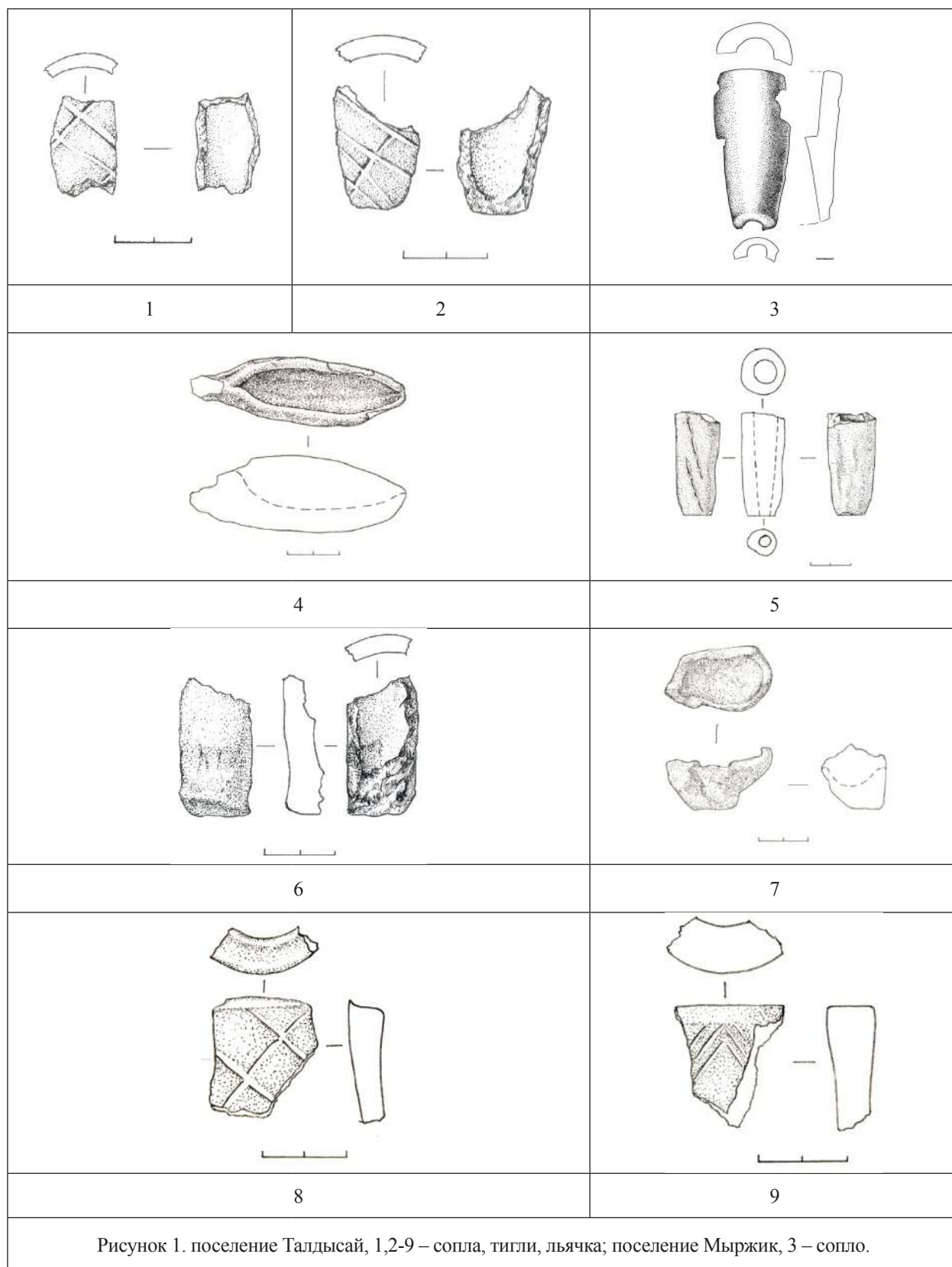
1. Кадырбаев М.К., Курманкулов Ж. *Культура древних скотоводов и металлургов Сары-Арки (по материалам Северной Бетпак-Далы)*. – Алма-Ата: Галым, 1992. – 247 с.

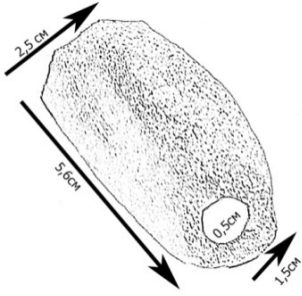

2. Ермолаева А.С., Ержанова А.Е. *Характеристика раскопанных объектов нижнего слоя поселения Талдысай // Артюхова О.А., Курманкулов Ж., Ермолаева А.С., Ержанова А.Е. Комплекс памятников в урочище Талдысай. Т.1. – Алматы, 2013. – 400 с.*

3. Вальков Д. Н., Кузьминых С. В. *Сопла евразийской металлургической провинции (к проблеме одной археологической загадки) // Проблемы изучения энеолита и бронзового века Южного Урала. Орск, 2000. С. 73-77.*

4. Кокишаров С.Ф. *Сопла бронзового века с севера Западной Сибири // Вестник НГУ. Серия: История, филология. 2014. Т. 13, вып. 3: Археология и этнография. С. 78-87.*

5. Саврасов А.С. *Сопла эпохи бронзы – источник для реконструкции технологии металлопроизводства // Проблеми гірничої археології: Матеріали II-го міжнародного Картамиськогопольового археологічного семінару. Алчевськ, 2005. – С.262-266.*

	
	
<p>2</p>	<p>3</p>
	
<p>1</p>	<p>4</p>
	
<p>5</p>	<p>6</p>
<p>Фото 1. Поселение Талдысай. Керамические наконечники сопел.</p>	

УДК 902.15

МРНТИ 03.41.91

Ж. Құрманқұлов¹, Ж. Утубаев², М. Суюндикова³, А.Д. Касенова⁴
т.ғ.к¹, аға ғылыми қызметкер², археология маманы³, ғылыми қызметкер⁴
Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институты
Алматы қ, Қазақстан

Ж. Құрманқұлов¹, Ж. Утубаев², М. Суюндикова³, А.Д. Касенова⁴
к.и.н¹, старший научный сотрудник², специалист археологии³, научный сотрудник
Институт археологии им. А.Х.Марғұлана
г. Алматы, Казахстан

ZH. Kurmankulov¹, ZH. Utubaev², M. Sujundikova³, A.D. Kassenova⁴
c.h.sc¹., senior research associate², archeology specialist³, research associate⁴
Institut arheologii im. A.H.Margulana;
g. Almaty, Kazahstan

БҰЛАНДЫ (БАЛАНДЫ) КЕШЕҢІНЕН ТАБЫЛҒАН ЗООМОРФТЫ МҮСІНШЕЛЕР

Аңдатпа

Мақалада Сырдардарияның көне арналары Жаңадария, Қуандария мен Іңкәрдария бойындағы ескерткіштердің бірі Бұланды (Баланды) қалашығы, жоспары, оның зерттелуі, аталмыш қалашықтағы №2 үй-жайға жүргізілген археологиялық қазба туралы және қазба барысында табылған зооморфты мүсіншелер туралы жазылған.

Түйін сөздер: Қалашық, археологиялық қазба, үй-жай, зооморфты мүсіншелер.

ЗООМОРФНЫЕ СТАТУЭТКИ В КОМПЛЕКСЕ БУЛАНДЫ (БАЛАНДЫ)

Аннотация

В статье рассматривается городище Баланды. Оно выявляется довольно четко: центральная укрепленная усадьба, отдельные небольшие усадьбы на берегу магистрального канала около нее, погребальные и культовые сооружения на периферии оазиса.

Ключевые слова: Городище, археологические раскопки, усадьба, зооморфные статуэтки.

ZOOMORPHOUS STATUETTES ARE IN COMPLEX BALANDY

Abstract

The site of ancient settlement of Balandy is examined in the article. It comes to light clearly enough: the central fortified farmstead, separate small farmsteads ashore main channel near her, funeral and cult building on periphery of oasis.

Keywords: Site of ancient settlement, archaeological excavations, farmstead, anthropomorphic statuettes.

Арал теңізіне құйған Сырдардарияның ең көне арналары Жаңадария, Қуандария мен Іңкәрдарияның бойларында ғажайып ескерткіштер мол сақталған. Олар Шірік-рабат, Бұланды (Баланды), Бәбіш-молла сынды т.б. қалалар мен қамалдарың төңірегінде қорымдары және ғұрыптық салттар өткізген Сенгір-там сияқты зәулім ғимараттары қалған. Сонымен қатар жоғарыда аталған көне арналардан тартылған каналдар мен арықтардың іздері жақсы сақталған. Ондаған шақырымға дейін созылған каналдар бойында егістік алқаптардың орындары жатыр. Олар егіншіліктің кең дамығанын көрсетеді.

Сондай қалалардың бірі Бұланды (Баланды) қалашығы. Ол Сырдариядан бөлініп шыққан Жаңадария мен Іңкәрдария арналары аралығында, Қызылорда қаласынан оңтүстік-батысқа қарай 200 шақырым жерде, Шірік рабат қалашығынан оңтүстік-шығысқа қарай 40 шақырымда орналасқан. Кейбір зерттеушілердің пікірі бойынша ол егін шаруашылығымен айналысқан елдің орталығы болған [1, 200-б]. Қаланың суландыру жүйесі жақсы дамыған. Жергілікті халық Жаңадария мен Іңкәрдария арналарынан каналдар мен арықтар тартып егістік алқаптарын сумен қамтамасыз

етіп отырған. Каналдарды жағалай егін шаруашылығымен айналысқан ауылдар мекендеген. Олар бірнеше шақырымға созылған егіс алқаптарында сұлы, тары, бидай және т.б. өнімдерін өсірген.

Жоспары төртбұрышты пішінде болып келген ескерткіштің көлемі 80x130 м. Бұрыштары дүниенің төрт жағына қараған. Қазіргі сақталған қабырғаларының биіктігі 2,5 м, қалыңдығы 2 м (1-ші сурет).

Бекіністің батыс-оңтүстік-батыс және солтүстік жағында каналды бойлай бірнеше жекелеген үйлердің орындары орналасқан. Сонымен қатар бекініс маңайында адам жерленген молалары да кездеседі. Олар жұмбадалған саздан және шикі кесектен тұрғызылған кесенелерден тұрады.

Бұл аймаққа 1957-60 жылдары Хорезм археологиялық-этнографиялық экспедициясы қазба жұмыстарын жүргізіп, кешеннің б.з.д. III-II ғғ. өмір сүргенінаытады [2, 172-174-бб]. Кейін біршама уақыттан соң 2007 жылдан бері Шірік рабат археологиялық экспедициясы кешенді зерттеу жұмыстарын жүргізіп келеді.

Бүгінгі мақаламызда Баланды кешенінен табылған саздан істелген зооморфты және антропоморфты мүсіншелерге тоқталмақпыз.

Мүсіншелер Баланды қалашығынан солтүстік-шығысқа қарай 97 м қашықтықта орналасқан №2 үй-жайдан табылды. Оның жобасы тікбұрышты, солтүстіктен оңтүстікке қарай 36 метр, шығыстан батысқа қарай 42 метр созылып жатқан төбе тәріздес болып келген. Үй-жайдың ішкі конструкциясы ортасында ошақтары бар, тікбұрышты үш бөлмеден тұрады. Бөлмелердің едені саз балшықпен сыланып, кейбір жерлерінде көлемі 30x30x10 см болатын қам кесектерден төселген (2-ші сурет).

Үйдің кейбір бөлмелерінен қоқыс шұңқырлары мен бағана шұңқырлары табылды. Сонымен қатар, үйдің оңтүстік бөлігінде керамикалық пеші бар үлкен бөлме орналасқан.

Бөлменің орталығынан табылған керамикалық пештің жоспары тікбұрышты болатын солтүстіктен оңтүстікке қарай созылған крест түрінде сақталған.

Біздің байқауымызша, пеш арнасының оңтүстік-батыс қабырғасы балшықпен сыланған. Оның ішкі жағы күйіп шлак болып қалған және кесек сынықтары араласқан топырақпен көміліп қалған. Қабырғаны тазалау барысында оның ішкі беті қам кесекпен қапталғанын жоғарғы бөлігі 15-20 см болатын балшықпен сыланғаны белгілі болды.

Пештің сақталған бөлігін негізге ала отырып, тазаланған бөлігі төменгі ярус немесе пештің оттығы болуы мүмкін. Ыстық ауа саңылауы арқылы жоғары көтеріліп, екінші ярусқа немесе өртеуші камераға келген. Екі ярустың бұрышында сақталған 38x40x10 см болатын қам кесектерге қарағанда, оның тікбұрышты болғанын көруге болады. Осыған ұқсас пештердің аналогиясын қарасақ, пештің төбесі қорап тәріздес пішінде болған.

Сонымен қатар пешке жақын қабырғадан қатты күйген, ұзына бойы орналасқан ұзындығы 1,15-2,56 см, тереңдігі 20-30 см-ге дейін жететін төрт шұңқыр анықталды. Олардың ішінде күйенің, күл мен көмірдің болмауына қарап оған ыстық ауаның жіберілгенін байқаймыз.

Аталған пештің жанынан саздан күйдіріліп жасалған зооморфты мүсіншелер табылды. Аталмыш мүсіншелер осы пеште күйдірілген болса керек.

Үй-жайдың конструкциясына қарап, үйдің оңтүстік-шығыс бөлігінің жоспары мен құрылысының басқа бөлмелерден ерекшелігі ол шаруашылық бөлменің ауласы болып табылады. Сонымен қатар бөлменің ортасында керамикалық пештің болуына қарағанда, бөлменің төбесі толық жабылмағанын көрсетеді. Содан барып барлық қызу ортадағы саңылау арқылы тік көкке көтерілген. Егер керамикалық пеш, ошақ, шұңқырларды талқылайтын болсақ үй бөлмелерінде әйелдер қауымы отырған орталық деп қарауымызға болады [3, 34-36-бб].

Үй-жайдағы табылған зооморфты және антропоморфты мүсіншелер адамның сұлбасын, жылқы, су бетінде жүзіп жүрген құстар, қой және түйе іздерін бейнелейді [4, 52-54-бб] (3-ші сурет).

Жылқы бейнесіне ұқсайтын 2 мүсінше (суреттің, 6,7) ұзындығы 11-7 см, биіктігі 7-4,5 см. Бірінің толық денесі сақталса, екіншісінің алдыңғы және артқы аяқтарының бөліктері сақталған. Жануардың басы жеңішке сүйір болып келген. Онда көзі, мұрны аузы сомдалмаған. Ал, аяқтары жуан бір-біріне жапсырылған.

Жылқы бейнеленген мүсіншелер көптеген әртүрлі ескерткіштерден табылды. Солардың бірі Тазабагьяб мәдениетінің Кават қонысы. Мүсіншелер ескерткіштің б.д.д III-II ғғ жататын мәдени қабатынан табылды. Қоныстан жылқы сүйектерінің көптеп табылуына қарағанда мүсін жасаушылар тірі жануарға қарап жасаған деп сенімді айтуға болады. Мүсіншелер сол кезеңдегі қолданбалы өнер үлгісінің бірі және ертедегі тайпалардың жылқы шаруашылығымен айналысқандығын көрсетеді

[5, 137-139-бб]. Сонымен қатар жылқының ат әбзелдерімен, тартпаларымен анық бейнеленген мүсіншелер Қойқырылған қаланың б.д.д ІҮ-ІІ ғ.ғ қабатынан кездеседі.

Түйе табанын немесе ізін бейнелеген дөңгелек пішінді мүсіншелердің (суреттің 10-14) диаметрі 4-6,5 см, қабырғасының қалыңдығы 2 см. №10,14 мүсіншелер бір саусақтың, №11,12,13 мүсіншелер екі саусақтың көмегімен батырылып жасалған.

Ертеден Орта Азия халықтары үшін түйенің алар орны ерекше. Сондықтан болар бұл аймақтардағы қазбалардан түйе басы, өркешті түйе денелері бейнеленген мүсіншелер көптеп кездеседі. Мысалы Өзбекстан мемлекетіндегі Төрткөл қаласынан солтүстік-батысқа қарай 22 шақырым жерде орналасқан Қойқырылған қаласынан табылған түйе, жылқы және зооморфты мүсіншелер діни ғұрыптық мақсатта пайдаланылған деп көрсетеді [6, 178-193-бб].

Құстарға ұқсайтын 5 мүсіншенің (суреттің 1-5) биіктігі 4,5-6 см, ұзындығы 4,5-10 см, ені 3-5,8 см. Су бетінде жүзіп жүрген құстың немесе үйректің бейнесі сомдалған (суреттің 1,3,4,5) деседе №3,4,5 мүсіншелердің бас бөліктері қойдың басына ұқсаса №2 мүсін құстың балапанына бір қарағанда тасбақаға келеді.

Е.Е. Неразиктің пікірінше Ортағасырлық Дариялықкөл қонысынан табылған үйрек және көгіршін бейнесіндегі мүсіншелер хорезм халқы үшін маңызды рөл атқарған. Көгершін дүниеден өткен адам жанының таза болғандығын дәлелі деп көрсетеді [7, 110-б].

Қой бейнесі сомдалған мүсіншенің (суреттің 8) ұзындығы 7,2 см, биіктігі 4,6 см. Бас бөлігі сақталмаған, денесі жоғарыда атап кеткен жылқыға ұқсас мүсіншелер тәрізді төрт аяғы жапсырылып бейнеленген.

Адам сұлбасын бейнелейтін мүсінше (суреттің 9) биіктігі 14 см, ені 4 см. Мүсіншеде адамның толық бейнесі, оң қолы төмен түсірілсе, сол қолы сақталмаған. Жуан қосылған екі аяғы бейнеленген. Бейнеленуі ұқсас адам бейнесіндегі мүсіншелер Шірік рабат мәдениетінің Бәбіш молла қонысының б.д.д ІҮ-ІІ ғ.ғ мәдени қабатынан табылған. Бұл мүсіншелер ертегі жергілікті салт, жоралғыға байланысты пайдаланылған [8, 59-б].

Бейнелері белгісіз (суреттің 15-17) мүсіншелер табылды. Мүмкін бұл мүсіншелер ақауы бар мүсіншелер болуы мүмкін (?).

Барлық мүсіншелер қызыл сазбалшықтан толықтай сомдалып күйдірілген.

Сонымен, зерттелуі ширек ғасырдан асқан Шірік рабат мәдениетінің жерлеу орындарында зооморфты мүсіншелердің кездеспеуіне қарағанда бұл мүсіншелер діни ғұрыптық мақсатта пайдаланылған деп айта алмаймыз. Қысқа ғана қорыта айтсақ шұрайлы, кең әрі жазық Сыр бойында мекен еткен мал және егін шаруашылығымен айналысатын халықтардың өмірлерінде жоғарыда тоқталған мүсіншелерде бейнеленген жануарлардың алар орны ерекше екені баршамызға белгілі. Археологиялық қазба барысында ірі, ұсақ малдардың және құс сүйектерінің көптеп кездесуі шаруашылықта күнделікті пайдаланған жануарларға қарап мүсіншелер сомдалды десек, су бетінде жүзіп жүрген құстарға ұқсас мүсіншелерді Жаңадария және Іңкардария арналарында көп болғандығын аңғартады. Яғни, мүсін жасаушы шеберлер күнделікті көз алдында жүрген жануарлармен құстарды сазбалшыққа бейнелеп, сомдап балаларға ойыншық ретінде пайдалануға берген болуы мүмкін (?). Бұл тұжырым алдағы уақытта жан-жақты сараланып, терең зерттеуді қажет етеді.

1. Андрианов Б.В. Древние оросительные системы Приаралья. – М.: 1969.– 200 б.

2. Толстов С.П. По древним дельтам Окса и Яксарта М., 1962. 172-174 бб.

3. Курманкулов Ж., Жетибаев Ж., Утубаев Ж., Дарменов Р., Тажекеев А. Археологические исследования на укрепленной усадьбе Баланды 1 и в ее окрестностях в 2010 году // Отчет об археологических исследованиях по Государственной программе «Культурное наследие» в 2010 г Алматы, 2011. 34-36 бб.

4. Құрманқұлов Ж, Утубаев Ж., Баланды (Бұланды) антикалық ескерткіші Алматы, 2013. 52-54 бб.

5. Итина М.А. История степных племен Южного Приаралья II-начало I тысячелетия до н.э. // ТХАЭ, М., 1977. 137-139 бб.

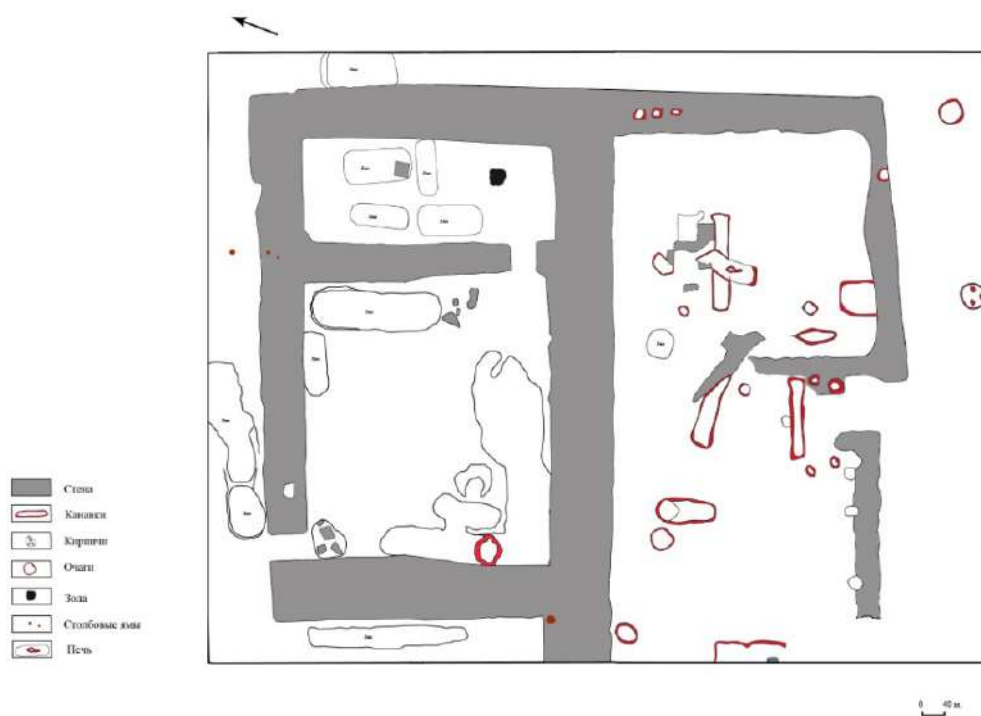
6. Толстов С.П., Вайнберг Б.И. Кой-Кырылган-Кала памятник культуры древнего Хорезма ІҮ в. до н.э.-ІҮ в.н.э. // ТХАЭ, М., 1967. 178-193 бб.

7. Неразик Е.Е. Сельское жилище в Хорезме I-XIV вв.// ТХАЭ, М., 1976. 110 б.

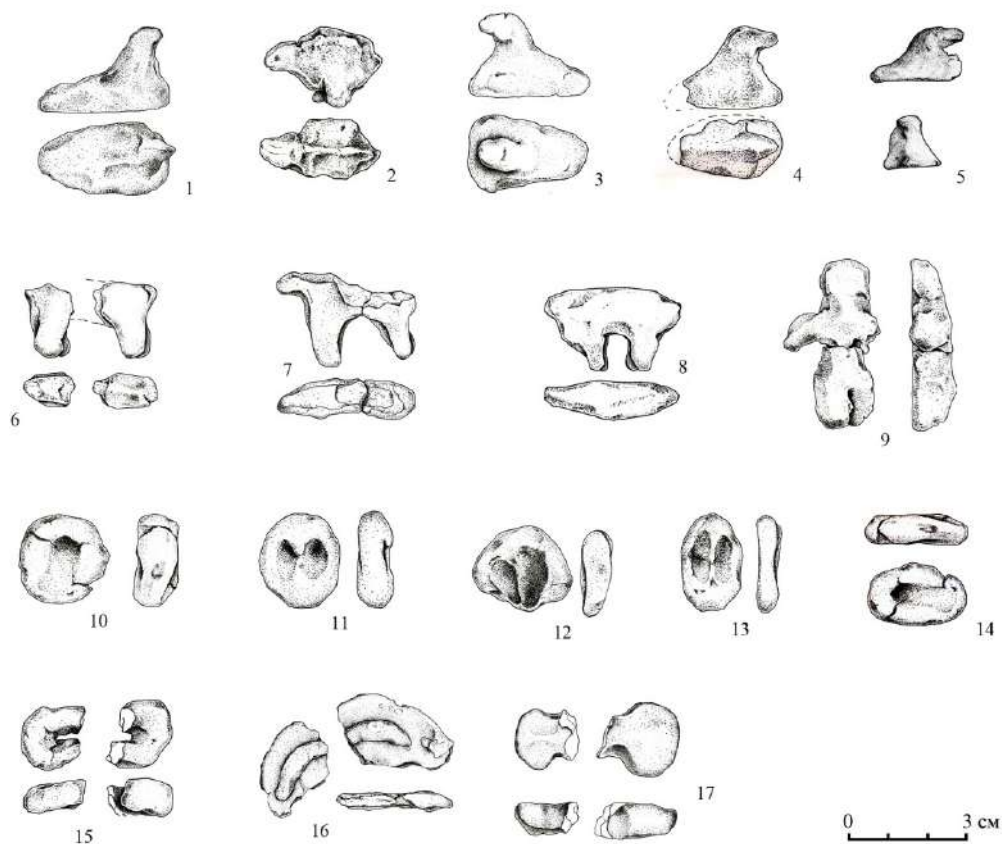
8. Степная полоса азиатской части в скифо-сарматское время М., 1992. 59 б., 13 таб., 35,36 сурет.

1-ші сурет. Бұланды қалашығы.

2-ші сурет. Үй-жайдың жоспары.

3-ші сурет. Зооморфты мүсіншелер.

ӘӨЖ 39;572.9
МРНТИ 03.61.21

Калыш А.Б.¹

¹ Казахский национальный университет имени аль-Фараби, д.и.н., профессор
Бекесова А.Т.²

² Казахский национальный университет имени аль-Фараби, магистрант 1 курса

Калыш А.Б.¹

¹ әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, т.ғ.д., профессор.
Бекесова А.Т.²

² әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, 1 курс магистранты.

Kalysh A.B.¹

¹ al-Farabi Kazakh National University, doctor of historical sciences, Professor
Bekesova A.T.¹

² al-Farabi Kazakh National University, 1st year Master student

ТУРКМЕНИ ДОРЕВОЛЮЦИОННОГО КАЗАХСТАНА

Аннотация

В статье на основе на основе данных первой Всероссийской переписи населения 1897 года и «Материалов по киргизскому землепользованию» начала XX века исследованы численность и расселение этнических туркмен и тех их соотечественников, которые были ассимилированы казахами. Туркмены, принудительно переселенные на территорию Казахстана в XVIII-XIX вв., населяли Закаспийскую и Семиреченскую области

Туркестанского генерал-губернаторства, Уральскую, Тургайскую и Акмолинскую области Степного генерал-губернаторства.

Ключевые слова: туркмены, казахи, толенгуты, насильственное переселение, ассимиляция, шала-казак.

РЕВОЛЮЦИЯҒА ДЕЙІНГІ ҚАЗАҚСТАН ТҮРІКМЕНДЕРІ

Аңдатпа

Мақалада 1897 жылы жүргізілген бірінші Жалпыресейлік халық санағы мен XX ғасыр басындағы «Материалы по киргизскому землепользованию» зерттеулеріндегі қазақ халқымен ассимиляцияға түскен этникалық түрікмендер мен олардың отандастарының орналасқан аймақтары мен саны жөніндегі мәліметтер қарастырылған. XVIII-XIX ғасырларда Қазақстан территориясына күштеп қоныс аударылған түрікмендер Каспий маңы мен Жетісу облысындағы Түркістан генерал-губернаторлығы, Орал, Торғай және Ақмола облысындағы Дала генерал-губернаторлығында қоныстандырылды.

Кілт сөздер: түрікмендер, қазақтар, төлеңгіттер, күштеп қоныс аудару, шала-казак.

TURKMENS OF PRE-REVOLUTIONARY KAZAKHSTAN

Annotation

In article on the basis of data of the first All-Russian population census of 1897 and “Materials on the Kyrgyz land use” the beginning of the 20 century the number and resettlement of the ethnic Turkmens and those their compatriots who have been assimilated by Kazakhs are investigated. The Turkmens who are forcibly moved on the territory of Kazakhstan in the 18-19th centuries inhabited Zakaspiy and Semirech’e regions of the Turkestan general-governorship, the Ural, Turgai and Akmolra regions of the Steppe general governorship.

Keywords: Turkmens, Kazakhs, tolenguts, forcedrelocation, assimilation, shala-Kazakh.

В формировании туркмен Казахстана, длившейся несколько столетий, сыграли свою роль военно-политические события, имевшее место в XVIII-XIX вв. Во-первых, на них оказали определенное влияние взаимные набеги и столкновения в приграничных территориях Казахского ханства с Хивинским ханством, частично Бухарским эмиратством. В руки победителей попадали достаточное количество не только военнопленных, но и мирного населения, преимущественно женского. Впоследствии, они в качестве военных трофеев-рабов, перемещались во внутренние территории. Часть из них состояли на службе казахских султанов в качестве толенгутов и, впоследствии их можно было встретить практически на всей территории Казахстана – от Уральской и Тургайской областей вплоть до Акмолинской, Семипалатинской, Семиреченской и Сырдарьинской. Отметим, что в этот процесс были вовлечены также торговцы, реже муллы, которые предпочитали селиться в уездных центрах (городах). Аналогичные примеры характерны и для насильно водворенных на территорию Казахстана кыргызов, каракалпаков и других тюркских этносов [1].

Во-вторых, в результате завоевательной политики царской России, где мирно, и где «огнем и мечом» территорий указанных выше феодальных среднеазиатских государств вошли в состав Российской империи, которые были закреплены соответствующими административно-территориальными реформами 1868 и 1881 годов. Так, в Закаспийской области Кавказского намесничества царизмом на вновь завоеванных владениях были учреждены Мервский, Красноводский и Мангышлакский уезды. В последней, традиционно населенной преимущественно казахами из родоплеменной группы адаев, частично табынов и др., проживали и туркмены, особенно в волостях и административных аулах, граничившими с туркменскими уездами. В 1897 году эти три уезда были переданы в состав Туркестанского генерал-губернаторства [2].

Считаем, что в материалах первой Всероссийской переписи населения 1897 года к туркменам, проживавшим на территории дореволюционного Казахстана относили скорее всего вновь прибывших из вышеуказанных нами категорий населения. В то же время те из туркмен, которые попали на территорию Казахстана в XVIII столетий в результате военных столкновений и числившиеся в административных аулах султанов, были отнесены к казахам. Многие из них были ассимилированы казахами в силу близости этнокультурных и этноконфессиональных параметров, так как большинство из них состояли в национально-смешанных браках, второе поколение которых идентифицировали себя казахами. Во многом второе поколение таких браков, именуемое окружающими «шала казах», были записаны статистами и колониальными чиновниками не туркменами, а казахами. Подтверждением этому являются данные «Материалов по киргизскому землепользованию», которые ничем не выделяли их от казахов. Некоторые из них были потомками туркменских дайханов [3, с.287-288]. В

хозяйственном отношении большинство из туркмен занимались скотоводством, подсобный характер носило земледелие, рыболовство и охота [4, с.24].

Теперь, рассмотрим численность и расселение исследуемых нами туркмен по первой Всероссийской переписи населения 1897 года. Из нее видно, что к этническим туркменам были отнесены всего 2 883 человека. При этом 96,0% из них населяли пограничный Мангышлакский уезд (см. таблицу 1). В данном уезде большинство туркмен (93,3%) составляло сельское население, что полностью отражал их хозяйственно-культурный тип – кочевое и полукочевое скотоводство, приспособленное к суровым природно-климатическим условиям этого региона, не пригодного к занятию земледелием, садоводством или огородничеством.

Таблица 1. Численность туркмен Мангышлакского уезда Закаспийской области в 1897г. [5, с.54-55]

Города и уезды	Всего	В том числе			
		мужчин		женщин	
		число	%	число	%
Мангышлакский уезд	2767	1496	54,1	1271	45,9
Форт Александровск	186	107	57,5	79	42,5
Уезд без города	2581	1389	53,8	1192	46,2

Если перейти к рассмотрению поставленной нами проблемы в разрезе дореволюционных областей, то этнические туркмены зафиксированы по этой переписи населения в Семиреченской, Уральской, Тургайской, Акмолинской областях и отсутствуют в Семипалатинской и Сырдарьинской областях.

Относительно компактная группа их была зарегистрирована переписью в Семиреченской области (см. таблицу 2.), на которую приходится 44,8% казахстанских туркмен. Здесь большинство из них проживали в Верненском уезде, преимущественно в уездном центре, занимаясь в сфере торговли и обслуживания.

Таблица 2. Численность туркмен Верненского и Джаркентского уездов Семиреченской области в 1897г. [6, с.52]

Города и уезды	Всего	В том числе			
		мужчин		женщин	
		число	%	число	%
Область	52	29	55,8	23	44,2
Города	49	26	53,1	23	46,9
Уезды без города	3	3	100	–	–
Верненский уезд	50	27	54	23	46
г. Верный	49	26	53,1	23	46,9
Уезд без городов	1	1	100	–	–
Джаркентский уезд	2	2	100	–	–
Уезд без города	2	2	100	–	–

В соседнем Джаркентском уезде малочисленные туркмены были представлены сельскими жителями.

Как свидетельствуют «Материалы по обследованию туземного и русского старожильческого хозяйства» в этом уезде туркмены были сосредоточены в VI и VII административных аулах Тургенской волости (см. таблицу 3). Их численность намного превышает ту, которая содержится в переписи населения 1897 г., что еще раз свидетельствует о том, что для царские чиновники причисляли местных туркмен к коренному казахскому населению.

Таблица 3. Численность туркмен Тургенской волости Верненского уезда в 1911 г. [7, с.42]

Зимовки (кыстау) по аксакалу VI и VII администр. аулов	Всего	В том числе			
		мужчин		женщин	
		число	%	число	%
Касымбек Есендос	58	31	53,4	27	46,6
Абдымамык Абдилда	56	33	58,9	23	41,1

Кедыр Мамбет	35	19	54,3	16	45,7
Токабай Календер	38	25	65,8	13	34,2
Тургамбай Темирбай	76	36	47,4	40	52,6
Калыбай Жарбол	55	35	63,6	20	36,4
Имангазы Байбол	41	22	53,7	19	46,3
Даурембек Балта	25	14	56	11	44
Нургазы Сергазы	29	15	51,7	14	48,3
Мынбай Кузембай	48	26	54,2	22	45,8
Жаксымбе Конак	3	2	66,7	1	33,3
Ергараш Жумагел	4	3	75	1	25
Всего	468	261	55,8	207	44,2

Как видно из таблицы, туркмены были прикреплены к зимовкам административных аулов № VI и VII. Самым людным был хозяйственный аул аксакала Темирбая Тургамбая, в которой числилось 76 человек (36 мужчин и 40 женщин). Последующие места занимали хозяйственные аула Е. Касымбека, А. Абдымамыка, Ж. Калыбая и М. Кузембая. Преобладающим их занятием было скотоводство, в видовом составе скота преобладали овцы, козы, КРС и лошади, подсобный характер носило земледелие.

Вызывает удивление то обстоятельство, что перепись 1897 г. абсолютно замалчивает численность и расселение туркмен Копальского уезда, что вполне вписывается в нашу версию об ассимиляционных процессах среди них. В Алтын-Эмельском (см. таблицу 4) и Чолакском (см. таблицу 5) волостях упомянутого уезда в 1910 г. проживали соответственно 458–427 туркмен.

Таблица 7. Численность туркмен Алтын-Эмельской волости Копальского уезда Семиреченской области в 1910 г. [8, с.244]

Зимовки (кыстау) по аксакалу IX адм. аула	Всего	В том числе			
		мужчин		женщин	
		число	%	число	%
Байганалы Тулемис	20	9	45	11	55
Сарбай Байтобет	19	10	52,6	9	47,4
Нуртай Толемис	30	13	43,3	17	56,7
Есенгельды Жирен	44	26	59,1	18	40,9
Жумаш Карбай	18	9	50	9	50
Керейкул Сакабай	12	6	50	6	50
Абу Муса	18	9	50	9	50
Маймак Кундакбай	16	9	56,2	7	43,8
Токтамыс Чаинбак	13	6	46,2	7	53,8
Сулеймен Таланбай	15	8	53,3	7	46,7
Карамбай Колдыкул	26	17	65,4	9	34,6
Омирзак Калкимбай	7	4	57,1	3	42,9
Кашкимбай Жантас	8	5	62,5	3	37,5
Оразалы Чора	17	9	52,9	8	47,1
Бектай Назарбек	22	14	63,6	8	36,4
Тайсары Жундубай	25	14	56	11	44
Донен Тайкожак Омар	35	16	45,7	19	54,3
Батырбай Алике	17	10	58,8	7	41,2
Кожеке Сеит	17	10	58,8	7	41,2
Султанкул Смаил	10	5	50	5	50
Кутан Медет	18	8	44,4	10	55,6
Тайгара Медет	10	7	70	3	30
Данекул Байсал	8	4	50	4	50
Отенги Ержигит	11	4	36,4	7	63,6
Садыбек Темирбек	22	11	50	11	50
Всего	458	243	53,1	225	49,1

В Алтын-Эмельской волости туркмены, прикрепленные к IX административному аулу, проживали совместно с каракалпаками, казахами из рода канлы и потомками султана Тезека. По информации

аксакалов их предки, равно как и каракалпаков, проживали раньше на побережье Каспийского и Аральского морей, переместились сюда в Жетысу с султанами, толенгутами и кулами (рабами) во второй половине XVIII. На новых местах – в Копальском уезде они разместились согласно административному делению. Сначала они поделили наиболее ценные угодья – зимние, осенние, весенние пастбища и пашни, обосновавшись в средних урочищах этой волости. Казахи из племени канлы и каракалпаки заняли южные и юго-западные урочища, а потомки султанов – восточные. Еще далее на восток располагалась площадь летовок, общие для всех родоплеменных групп. Вреальном использовании хозяйственных угодий каждая из этих групп подразделялись на общины. Границы этих площадей определялись техникой выпаса, учитывающей естественно-климатические и природные условия, присущие для данной местности. Система их жизнедеятельности, равно как и хозяйственно-культурной, определялись регулировались нормами обычного права (адата) и административными постановлениями уездной и волостной администрации, которые с течением определенного времени приобретали характер границ землевладения, конкурируя с более старыми границами, установленными при их первоначальном переселении на территорию Копальский уезда [9, с.244].

Если рассмотреть хозяйственную деятельность исследуемых нами туркмен упомянутой выше волости, то они также занимались скотоводством стойлового содержания, располагая необходимыми сенокосными угодьями. Превалирующие их хозяйства можно также дифференцировать в основном на среднее и мелкие. Среди более состоятельных числились хозяйственные аулы аксакалов Т. Байганалы и Ж. Тайсары, имевших достаточное поголовье овец – от 290 до 326, достаточное количество лошадей и крупного рогатого стада. Ими заготавливались значительные объемы сена для зимнего периода или для достаточно снежного зимнего времени. Подсобное значение имело земледелие, при этом размеры поливных пашен в основном варьировали в пределах 3,2 – 21,6 десятин.

Туркмены соседней Чолаковской волости Копальского уезда попали в эти края в середине XIX века из Кокчетавского уезда Акмолинской области вместе с потомками султанов. Их зимовки (кыстау) располагались на трех площадях: 1) на площади обособленного пользования урочища Чолак; 2) на площади общего пользования различных общин этой волости урочища Чанканай; 3) на аналогичной площади урочища Актюбек.

Таблица 8. Численность туркмен Чолаковской волости Копальского уезда Семиреченской области в 1910 г. [10, с.266-267]

Зимовки (кыстау) по аксакалу VIII адм. аула	Всего	В том числе			
		мужчин		женщин	
		число	%	число	%
Каткул Жандос	56	30	53,6	26	46,4
Жумадил Бает	66	27	41	39	59
Чайгожа Мурзакан	50	27	54	23	46
Камаш Монрак	36	16	44,4	20	55,6
Мамарбай Жанабай	55	27	49	28	51
Сейдахмет Иманкул	69	33	48	36	52
Жакыпбек Сергазы	33	15	45,4	18	54,6
Алпысбай Алдабергген	42	21	50	21	50
Рахымбек Мамырбай	20	8	40	12	60
Всего	427	204	47,8	223	52,2

В хозяйственном отношении туркмены рассматриваемой волости занимались комплексным скотоводческо-земледельческим хозяйством при преобладании первого типа, располагая значительными сенокосными угодьями. Хозяйства были как крупные, так и средние и мелкие. Например, в хозяйственном ауле аксакала Ж. Баета, начитывавшем 12 хозяйств в составе 66 человек, насчитывалось около 800 голов скота, в том числе 157 дошадей, 10 верблюдов и 584 овец. В занятой выращиванием неприхотливого просаполевой пашни имелось 9,6 десятин земли. Аналогичным был размер хозяйственного аула И. Сейдахмета. В остальных хозяйственных аулах данные показатели были намного меньше [11, с.72].

Третье и четвертое места по численности туркмен в дореволюционный период занимала Уральская (см. таблицу 6) и Тургайская (см. таблицу 7) области, соприкасавшиеся с Мангышлакским уездом Закаспийской области.

Таблица 9. Численность туркмен Уральской области в 1897г. [12, с.48]

Города и уезды	Всего	В том числе			
		мужчин		женщин	
		число	%	число	%
Уральский уезд	45	27	60,0	18	40,0
г. Уральск	36	21	58,3	15	41,7
Уезд без городов	9	6	66,7	3	33,3

В Уральском уезде переписью населения было зафиксировано 45 туркмен (27 мужчин и 18 женщин). При этом 80,0% из них проживали в уездном центре, а в сельской местности – 20%.

В соседней Тургайской области все 15 местных туркмен были сосредоточены в Кустанайском уезде, который до 1895 года именовался Николаевским уездом. Здесь они также предпочли жить в уездном городе.

Таблица 10. Численность туркмен Тургайской области в 1897г. [13, с.38]

Города и уезды	Всего	В том числе			
		мужчин		женщин	
		число	%	число	%
Кустанайский уезд	15	11	73,3	4	26,7
г. Кустанай	15	11	73,3	4	26,7
Уезд без городов	–	–	–	–	–

Самое последнее место по численности исследуемого нами этноса занимает Акмолинская область, в которой переписью населения 1897 г. отмечено всего 4 туркмена, числившиеся в составе Акмолинского уезда.

Таблица 10. Численность туркмен Акмолинской области в 1897г. [14, с.51]

Города и уезды	Всего	В том числе			
		мужчин		женщин	
		число	%	число	%
Область	4	1	25	3	75
Уезды без городов	4	1	25	3	75
Акмолинский уезд	4	1	25	3	75
Уезд без городов	4	1	25	3	75

Таким образом, благодаря рассмотренным нами данным, основанным на данных Первой всеобщей переписи населения Российской империи 1897 года и «Материалов по обследованию туземного и русского старожильческого хозяйства и землепользования» 1910-1911 годов мы смогли выяснить, как и каким образом туркмены переселились на территорию Казахстана, включая их численность и расселение на территории Закаспийской, Семиреченской, Уральской, Тургайской и Акмолинской областях.

1. Калыш А.Б., Раймбеков М.Т. Кыргызы Казахстана (историко-этнографическое исследование). – Астана: InDesignstudio, 2016. – С. 17-39.

2. Васильев Д.В., Нефляшева Н.А. Конструируя империю: исламские периферии России // Научные труды Института бизнеса и политики. – Вып. 1. – М.: ИБП, 2006. – С. 8-50.

3. Кадыров Ш.Х. Российско-туркменский исторический словарь. – Т.1. – Берген: VodoniHus, 2001. – 456 с.

4. Каруц Р. Среди кигизов и туркмен на Мангышлаке. – СПб., 1910. – 189 с.

5. Первая всеобщая перепись населения. 1897г. Вып 82. Закаспийская область. Под ред. Н.А.Тройницкого. – СПб., 1904. – 169 с.

6. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897г. Вып 81. Семиреченская область / под ред. Н.А.Тройницкого. – СПб., 1905. – 149 с.

7. Материалы по обследованию туземного и русского старожильческого хозяйства Верненский уезд. Тургенская волость. Поаульная таблица статистических сведений о киргизском хозяйстве. – Т.4. – СПб., 1913. – 529 с.

8. Материалы по обследованию туземного и русского старожильческого хозяйства и землепользования в Семиреченской области, собранные и разработанные под руководством П.П.Румянцева. Киргизское хозяйство. Копальский уезд. Алтын-Эмельская волость. Сводная таблица статистических сведений о киргизском хозяйстве по административным аулам, волостям и уезду. – СПб., 1913. – Т.2. – Ч.1. – 529 с.

9. Материалы по обследованию туземного и русского старожильческого хозяйства и землепользования в Семиреченской области, собранные и разработанные под руководством П.П.Румянцева. Киргизское хозяйство. Копальский уезд. Алтын-Эмельская волость. Поаульная таблица статистических сведений о киргизском хозяйстве – СПб., 1913. – Т.2. – Ч.1. – 529 с.

10. Материалы по обследованию туземного и русского старожильческого хозяйства и землепользования в Семиреченской области, собранные и разработанные под руководством П.П.Румянцева. Киргизское хозяйство. Копальский уезд. Чолаковская волость. Поаульная таблица статистических сведений о киргизском хозяйстве – СПб., 1913. – Т.2. – Ч.1. – 529 с.

11. Материалы по обследованию туземного и русского старожильческого хозяйства и землепользования в Семиреченской области, собранные и разработанные под руководством П.П.Румянцева. Киргизское хозяйство. Копальский уезд. Чолаковская волость. Сводная таблица статистических сведений о киргизском хозяйстве по административным аулам, волостям и уездам. – СПб., 1913. – Т.2. – Ч.1. – 529 с.

12. Первая всеобщая перепись населения Российской Империи 1897 г. – Вып. 88. Уральская область / под ред. Н.А.Тройницкого. – СПб., 1904. – 125 с.

13. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897г. – Вып. 87. Тургайская область / под ред. Н.А.Тройницкого. – СПб., 1904. – 103 с.

14. Первая всеобщая перепись населения Российской Империи 1897 г. Вып. 81. Акмолинская область / под ред. Н.А.Тройницкого. – СПб., 1904. – 135 с.

ӘӨЖ 902 (4/9)
МРНТИ 03.41.91

А.Е. Ержанова¹

¹СНС Института археологии им. А.Х. Маргулана МОН РК КН

А.Е. Ержанова¹

²Ә.Х.Марғұлан атындағы Археология институты

A.E. Yerzhanova¹

¹Institute of Archeology. O.N. Margulan MES of the RK

ТАС ҚҰРАЛДАРЫН КЛАССИФИКАЦИЯЛАУ ҮРДІСТЕРІ МЕН МӘСЕЛЕЛЕРІ

Аңдатпа

Мақалада Орталық Қазақстан аймағында орналасқан қола дәуіріне жататын екі ірі кен орындары Атасу микроауданы мен Талдысай микроауданынан табылған тас құралдарын классификациялау мәселесі қарастырылған. Қазақстан аймағында тас құралдарын зерттеуде тірлекті жүйелеудің формасының жоқтығы және әрбір зерттеушілер өз еңбектерінде терминдерді біркелкі қарастырмайтыны жайында айтылған. Тас құралдарын жүйелеу арқылы олардың қызметтерін анықтап, қызметтік классификациясын құрып, құралдардың «типтерін» анықтап, басқа табылған заттармен бірге өндіріс пен шаруашылықтағы рөлін айқындау болып табылады. Мақаланың нәтижесінде ортақ терминалогияны қолдану ұсынылады.

Түйінді сөздер: морфология, топ, сыныптау, жүйелеу, типологиялық әдіс, трасология.

ПРОБЛЕМЫ И ПРОЦЕССЫ КЛАССИФИКАЦИИ КАМЕННЫХ ОРУДИЙ

Аннотация

В статье рассматривается проблема классификаций каменных орудий по двум крупным месторождениям бронзового века, расположенных в Центральном Казахстане в микрорайонах Атасу и Талдысай. При изучении каменных орудий Казахстана исследователи часто не обращают внимание на единую терминологию и классификацию. Нами была поставлена цель систематизировать каменные изделия, составить их функциональную классификацию, определить понятие «тип» конкретных орудий и их место среди других материалов при изучении производства и хозяйства. В результате статьи рекомендуется использовать единую терминологию.

Ключевые слова: морфология, классификация, группа, систематизация, типологический метод, трасология.

PROBLEMS AND PROCESSES OF CLASSIFICATION OF STONE TOOLS

Abstract

The problem of classification of stone tools in two major fields of the Bronze Age, located in Central Kazakhstan in the districts of Atasu and Taldysai is considered in the article. When studying stone tools of Kazakhstan, researchers often do not pay attention to a single terminal and classification. We set ourselves the goal of systematizing stone products, making their functional classification, defining the concept of the “type” of specific tools and their place among other materials in the study of production and the economy. As a result of the article, it is recommended to use a single terminology.

Key words: morphology, classification, group, systematization, typological method, tracology.

Ескерткіштере қыш ыдыстар мәдени-мерзімделуді түсіндіруде дәстүрлі дерек көзі болып табылады. Қыш ыдыстар қазба кезінде көптеп табылады және оны типологиялық талдау жасау арқылы ескерткіштің қай кезеңге жататындығы, ерекшеліктерін көрсетуге болады. Атасу мен Талдысай муроудандарында қыш ыдыстар көп және өзіндік ерекшеліктері көп. Қазіргі таңда қыш ыдыстарын типологиялық және технологиялық жағына зертеген ғалымдар да, ғылыми кітаптар да жеткілікті, сол себепті бұл еңбекте оларды зерттеу орынсыз болып табылады. Осы ықшамаудандардағы тас құралдарына техника-морфологиялық сараптау әлі күнге дейін толығымен жүргізілмеген. Тас құралдарын техника-морфологиялық талдау дегеніміз- тастан жасалған бұйымдарды қасиеттері мен белгілеріне, салмақтарына қарай топтау (немесе қазіргі таңда кеңінен қолданылып жүргендей классификациялау) болып табылады.

Отандық және шетелдік археологияда археологиялық материалдарды әртүрлі классификациялау кеңінен тараған. Осы мәселені шешу [1] XIX ғ. аяғында [2] пайда болған нақты әдіс – типологиямен тығыз байланысты. Бірақ та бұл бағыттың ұзақ уақыт зерттелініп келе жатқанына қарамастан әлі күнге дейін толыққанды шешілді деу мүмкін емес.

Археологиялық нысандарды топтау және жүйелеуге «типология», «типологиялық әдіс» және «тип» түсінігін талдауда классификациялай мен типология арасындағы ерекшелікті ажыратуға арналған Л.С. Клейннің (1991) [3] көлемді еңбегі бар. Өз еңбегінде автор отандық және шетелдік археологтардың материалдарын талдай отырып, оны қысқартуға және нақтылауды қарастырады. Оның бұл мәселені шешу үшін қарастырған түсініктері қазіргі таңда себепкер болып отыр.

Тас дәуірінің еңбек құралдарын классификациялық кестелер мен терминдерін жүйелеуде Ю.Ф.Кирюшин, Т.И. Нохрина және В.Т. Петрин [4] секілді ғалымдар Ресей аймағындағы ескерткіштерге қатысты қарастырса, Қазақстан аймағындағы тас дәуірін зерттеген Х.А. Алпыспаев, А.Г. Медоев, М.Н. Клапчуктың еңбектері зор [5]. Шетелдік және отандық ғалымдардың еңбектерін қарастыра отырып, белгілі бір құралдың жүйеленген атауы мен классификациясы жоқ екенін көруге болады. Өздерінің зерттеп отырған нысандарын зерттеу үрдісінде археологтар «классификация», «типология», «жүйелеу», «таксономия» атауларын қолданғанмен олардың еңбектерінде терминдердің біркелкілігі мен түсінігі қарастырылмайды. Соның салдарынан материалдарды талдау кезінде зерттеуші үшін қиындықтар туындайды. Ең алдымен оларға өз терминдердің мазмұнын анықтау қажет.

Палеолит кезеңінің тас құралдарын классификациялық және типологиялық кесте, терминдерді өңдеп, зерттеп жүрген ғалымдар жеткілікті. Алайда олардың көпшілікке ұсынып жүрген терминдері өз кезеңіне ерекше болғанымен кейінгі кезең ескерткіштеріне кейбірін пайдаланғанымен толығымен пайдалануға келмейді. Неолит пен қола дәуірлерінің тас құралдарына осындай жүйелеу 1960 жылдары пайда болды [6, 7]. Соған қарамастан қазіргі таңда жүйелі еңбектер аздың қасы, көбінде белгілі бір ескерткіштің тас өнеркәсібіне немесе жекелеген мәденеттің тас құралдарының кейбір категорияларына қатысты болып келеді. Көбінде ғалымдар садақ ұштарына көп мән береді [8]. Зерттеушілердің тас құралдарын классификациялауда әртүрлі міндеттер мен тұрақсыз терминдерді пайдалануы мәселені шешуде қиындықтар туғызады. Нәтижесінде жүйесіз терминдердің салдарынан бір-бірімен салыстыруға келмейтін көпжақты материалдар пайда болады. Сол себепті қола дәуірі тас құралдарын классификациялауда әртүрлі мәдениеттің ерекшеліктерін ескере отырып, нақтыланған біркелкілі терминдер жүйесі мен қағидалар болуы қажет. Бұл дегенің қарастырылып отырған диссертация міндетіне жатпайды, қайта көптеген мамандардың бірлесе отырып, шешетін мәселелерінің бірі.

Қазақстан аймағындағы қола дәуірі ескерткіштерін зерттеу кезінде ұзақ уақытқа дейін тас құралдарын классификациясы мен типологиясының маңызды болмады, көбінде хронологиялық

шеңберін анықтайтын археологиялық материалдар – керамика, мыстан жасалған бұйымдар зерттелініп отырды. Сонымен қатар қазба барысында классикалық тұрғыдағы құралдар жиналып, дайындамалар мен дөрекі саймандар археологиялық материал ретінде алынбады. Соның салдарынан ғалымдар өз мақалалары мен ғылыми еңбектерінде тас құралдарының жалпы сипаттамасымен ғана шектелді. Кей жағдайда көрнекті құралдардың типологиясы метриттік әдіспен өңделді. Мысалы, мезолит пен неолит кезеңінің ескерткіштерінен табылған тас құралдарының сипаттамасы ғана көбінде беріледі [9, 10.]. Энеолит кезеңінің Ботай қонысының тас құралдарының типологиясын зерттеген В.И. Зайтов формасы жағынан қырғыштардың әртүрлі болып келетінін және құралдардың қолдану қызметінің де әртүрлігін айтады [11, 21 б.].

Атасу мен Талдысай микроаудандарында орналасқан қола дәуірі қоныстарының тас құралдарын зерттеуде оларды жүйелелеп және топтарға бөлу арқылы мәдени-хронологиялық ширегін анықтай аламыз. Ғылыми жұмыста қола дәуірі қоныстары тас құралдарының классификациясы мен типологиясын жасауды негізге алып отырмыз. Техничко-морфологиялық талдаудың нәтижесі таксономикалық топтау негізінде жүргізіледі. Мұндай топтау Орталық Қазақстан аймағындағы қола дәуірі қоныстарының тас индустриясының белгілерін мерзімдеуге салыстырмалы талдаулар жасауға мүмкіндік береді.

Негізінен тас құралдарының функциясын анықтау үшін С.А.Семеновтың (1957 ж.) [12] жасаған әдісі қолданылды. Бұл әдіс қоныстан табылған әрбір құралдың бетіндегі тозғын белгілерін микроскоптың көмегімен қарау арқылы қандай қызмет атқарғанын айқындауға мүмкіндік береді.

Трасологияның маңыздылығы екі негізгі жағдаймен анықталады және сонысымен археологтарды қызықтырады. Біріншіден, табылған құралдың қызметі ертедегі тұрғындардың пайдаланатын құралы ретінде емес, бетіндегі тозғын белгілеріне қарай анықталады. Екіншіден кез-келген уақытта құралдар жиынтығын қайта трасологиялық талдаудан өткізуге болады. Трасологиямен таныс археологтар үшін бұл жақсы мүмкіндік [13, 2 б.].

Құралдардың қызметін анықтауда бірнеше тозғын іздің топтары – макро және микро белгілері ескеріледі. Үгітілуі- ретуштің әртүрлі макроқыры, ол құралдың жүзі мен басқа бөліктерінде пайда болады. Бұл құралдың жарамсыздығын білдіреді, кей жағдайда шикізаттың нашарлығынан пайда болатын белгілер. Оны микроскоптың көмегімен көруге болады. Қатты затты ұру салдарынан керткіштер мен жарықтар пайда болады [14, 7 б.].

Жылтыр (заполировка) – бұл жарамсыз болған құралдар бетінде қалған белгі, кей жағдайда жасанды факторлар немесе табиғи деформацияның салдарынан пайда болған әртүрлі дәрежедегі жылтыр және топография. Материалдың өңделуіне, құралдың ұзақ уақыт пайдаланылу және топографиялық құрылымына байланысты жылтыр бірнеше түрге: түтіккен, майлы, темір секілді, ашық, айна тәрізді, шашыраңқы, дақ тәрізді, бетінде ғана болуы, тығыз және мөлдір, тегіс, толқынды болып бөлінеді [15, р. 3]. Мысалы, темір секілді жылтыр металлургиялық өндірісте пайдаланылатын балта, үккіш және рудаүккіштерде және дайн металл бұйымдарды өндеуде (абразив, балғалар) кездеседі [16, 58, 60 бб.]. Тері өндеу өндірісіндегі құралдарға майлы жылтырлар тән [17, 97 б.].

Құралдың кинематикасына, жұмыс барысында қолдану қалыбына, өңделетін материалға ену тереңдігіне және өңделетін бұйым бетінің сипатына, орналасқан жеріне қарай жылтырату әдісі де бірнеше түрге бөлінеді. Жиекті, ернеулі, бірқырлы және екі қырлы, жеке және жолақты, ұзындығы мен ені әртүрлі болып келгендері, кең таралған және сирек кездесетін түрлері болады. Жылтырлығының қанықтығы да түрліше болуы мүмкін. Жылтыратылмаған жерлерімен түйсетін тұстары жырым-жырым, шорт кесілген болып келеді. Жылтырату – жылтырлық дәрежесі (немесе қарқындылығы), топографиясы және жұмыс бетінің микрорельефіне ену дәрежесіне қарай анықталады [13, 29 б.].

Майлы жылтыр (залощенность) – адамның денесіне (тұмарлар) және қолына (құралдар) үнемі үйкеліп, пайда болатын аздап майлылау болып келетін жылтыр. Мұндай жылтырлар тері мен алақанға үйкелу салдарынан бұйымға сіңіп қалуынан пайда болады [13, 28 б.].

Тегістеу (пришлифовка) – құралдың беткі қабатының толық немесе жартылай желінуі, жұмысқа жарамсыз болып қалуы. Кей жағдайда абразивтің көмегімен құралдың беті тегістеледі, табиғи тегістелу де кездеседі. Соңғы жағдай құралдар бетінен бірең сараң байқауға болады [13, 28 б.].

Сызықтық белгілер құралдың бетінде болған қозғалыс салдарынан пайда болады. Негізінен сызықтар әртүрлі: керткілген, сызылған, сырылған, нүкте тәрізді, ойықшалар, т.б. Осындай белгілер құралдың екі бетінде, қырында, жүзінде кездеседі. Кейбір құралдарда табиғаттың әсерінен де пайда болады [13, 30 б.].

Жоғарыда сипатталған трасологиялық талдаудың теориялық ережелері ғылыми жұмыстың негізгі өңдеуші бөлігі болып табылады.

Классификацияның негізі – сынып, топ, және топасты болып бөлінеді. Сынып шаруашылық типімен қатыстылығын (жер өңдеу құралы, үй шаруашылығына пайдаланылатын құрал т.б.) және тас бұйымдарының түрлерін анықтайды. Сынып бірнеше топқа бөлінеді. Топасты нақты өндірісте қолданылған құралды, мысалы, қыш өндірісі, руда дайындау өндірісі т.б. анықтайды. Топтар типтерге бөлінеді және тас құралдарының қызметін анықтауға мүмкіндік береді (төс, тегістегіш, т.б.). топасты бұйымның негізгі формасына байланысты (дөңгелек, үшбұрыш, т.б.).

Тас құралдарының функционалды қызметін анықтағанан кейін оның шаруашылықта қандай салада пайдаланылғанын санау үшін проценттік арақатынасы жүргізілді. Осындай құралдарды өңдеу үшін типпарақ әдісі қолданылды, ол сыныптарға, топтарға типтерге бөлуге мүмкіндік береді. Құралдың типі құралдың көмегімен жүргізілген белгілі бір операцияны анықтауға, топта қандайда бір өндірісте пайдаланылған құралдарды топтастыруға, сыныптауда шаруашылық ерекшелігін анықтау үшін өндірістік салаларды біріктіруге мүмкіндік береді.

Тас құралдарын жүйелеуде өзіндік қиындықтар туындап отыр. Қола дәуіріндегі тас бұйымдарының сыныпталуы трасологиялық және эксперименталді әдістің қолданылу негізінде пайдалану ортасына қарай өңделуі мүмкін деген қағиданы ұстанады. Құралдың тозуын зерттеу, орналасуы, пайдалануы, түрін зерттей отырып қандай қызмет атқарғанын анықтауға болады. Бұйымның жұмыс атқаруына байланысты өзіндік із қалдырады, соның арқасында көп нәрсені білуге болады. Қола дәуірінде құралдың көпқызметтілігі нақты сыныптауды құрастыруға мүмкіндік бермейді. Соған қарамастан тас құралдарын жүйелемесек оның толық мәлімет ала алмаймыз. Осы мәселелерді шешу үшін Атасу ықшам ауданынан Атасу, Мыржық, Ақ-Мұстафа, Ақмая, ал Талдысай ықшамауданынан Талдысай қонысынан табылған материалдарын өңдеуге алып отырмыз.

Атасу микроауданында кезінде қазба барысында тас құралдарын іріктеп алған, сол себепті ол аймақтан 500 дана құрал есепке алынса, Талдысай микроауданынан элитный және толық өңделменген тас құралдар 1,5 мың дана есепке алынып отыр. Тас құралдарының көп болуынан біз техника-морфологиялық белгілерін толығымен қамтып, ашып көрсете аламыз. Тас құралдарының салмақты және типологиялық жағынан әртүрлілігі мәдени кешендердің дерек көзі болуына толық мүмкіндігі бар [18, 47 б.]. Біз қарастырып отырған Атасу және Талдысай микроауданындағы тас құралдарын типологиялық жағынан салыстырғанда мәлімет беретін дерек көзі ретінде қыш ыдыстарымен қатар қоюға болады. Құралдардың әртүрлі болуынан біз миросараптау әдісін қолдана отырып, жаңаша мүмкіндіктер ашамыз. Зерттеліп отырған коллекциялар негізінен Орталық Қазақстан археологиялық экспедицияларының қазба барысында жинақтаған материалдары болып табылады. негізінен функционалды типологиясын толығымен анықтауға Талдысай микроауданындағы мәдени қабаттардан алынған материалдар және кездейсоқ табылған құралдар құрайды, олардың 1300 данасында жұмыс барысында тозған белгілері бар. Сонымен бірге негізгі дайындамалар (120 дана), тозу белгілері кездеспеген және өндіріс қалдықтары (60 дана) мен не себепті дайындалғаны белгісіз (20 дана) заттар кездеседі.

Классификацияның көмегімен Атасу және Талдысай микроаудандарының тас құралдарын зерттеу нәтижесінде металлургиямен айналысқан қоныстардың төрттопқа бөлінгені анықталды. Яғни Атасу мен Талдысай, Мыржық қоныстарында металлургияның орны жоғары болған, кен өндіру мен мыс балқытуда тас құралдары көп қолданылса, үй шаруашылығы мен егін егу, үй құрылысында қола құралдарымен қатар аздап тас құралдары да қолданылғаны айқындалып отыр. Алдағы уақытта толыққанды тас құралдарына жүргізілген классификацияның нәтижесін береміз деп ойлаймыз.

Жұмыс ҚР БҒМ гранттары негізінде орындалды: грант № 2977/ГФ4 «Комплексные исследования технологии древних производств в эпоху камня и бронзы»; грант № 2984/ГФ4 «историко-технологические исследования металлопроизводства на поселении Казахстана финальной бронзы – переходного периода к раннему железу (на материалах поселений металлургов Восточного и Центрального Казахстана)»

1. Кирюшин Ю. Ф., Нохрина Т. И., Петрин В. Т. Методика обработки коллекций каменного инвентаря неолитического времени: Учебное пособие. Барнаул: Изд-во Алтайск. ун-та, 1993. 65 с.

2. Монгайт, А.Л. Археология Западной Европы. Т. 1. Каменный век. – М.: Наука, 1973. – 355 с.; ил.

3. Клейн Л.С. Археологическая типология Ленинград: Академия наук СССР, ЛФ ЦЭНДИСИ, Ленинградское научно-исследовательское объединение археологическое объединение, 1991. – 442 с.

4. Кирюшин Ю.Ф., Нохрина Т.И., Петрин В.Т. Методика обработки коллекций каменного инвентаря неолитического времени Учебное пособие. Барнаул: изд-во Алтайского университета, 1993. 65 с.

5. Артюхова О.А. Мустье Центрального Казахстана. – Алматы, 2013. – 216с.
6. Коробкова Г. Ф. Орудия труда и хозяйства неолитических племен Средней Азии. Л. Наука. 1969 г.
7. Молодин В.И., Глушков И.Г., Самусьская культура в верхнем Приобье (соавт.) (Новосибирск, 1989).
8. Артюхова О.А., Мамиров Т.Б. Палеолитические памятники на территории Западно-Казахстанской области// Вопросы археологии Западного Казахстана. Выпуск 2. – Актобе, 2005б. С. 9-17
9. Артюхова О.А. Корреляция мустьерских индустрий Казахстана// Каменный век Казахстана и сопредельных территорий (Материалы международной конференции, посвященной 70-летию Х.А. Алтыспаева). – Туркестан: ТОО «Мирас», 1998. – С. 31-57
10. Деревянко А.П., Петрин В.Т., Таймагамбетов Ж.Қ. Методика изучения и информативность палеолитических памятников поверхностного залегания в аридной зоне Центральной Азии //// Каменный век Казахстана и сопредельных территорий (Материалы международной конференции, посвященной 70-летию Х.А. Алтыспаева). – Туркестан: ТОО «Мирас», 1998а. – С. 165-196
11. Заитов В.И. Общие принципы построения типологической классификации // Проблемы археологии Урало-Казахстанских степей. Межвузовский сборник. – Изд-е Башкирского ун-та, Челябинск, 1988, – С. 20-30
12. Семенов С.А. Первобытная техника (опыт изучения древнейших орудий и , изделий по следам работы), МИА 54, Из-во Академии Наук СССР, Москва-Ленинград, 1957, 240 с
13. Коробкова Г.Ф., Щелинский В.Е. Методика микро-макроанализа древних орудий труда// Археологические изыскания. – Выпуск 36. – Ч.1. – СПб, 1996. – 80 с.
14. Семенов С.А. Каменный орудия эпохи ранних металлов // СА. – №2. – М., 1969. – С. 3-14
15. Keeley L.H. Experimental Determinations of Stone Tool Uses: A Microwear Analysis. – London, Chicago: University of Chicago Press, 1980. – 226 p.
16. Коробкова Г.Ф., Виноградов Н.Б. Каменные и костяные орудия из поселения Кулевчи III // Вестник ЧГПУ. – Исторические науки. – № 2. – Челябинск: Изд-во ЧГПУ, 2004. – С. 57–87. 66.
17. Коробкова Г.Ф., Шаровская Т.А. Костяные орудия каменного века (диагностика следов изнашивания по археологическим и экспериментальным данным) // Археологические вести. – №8. – СПб: издво ИИМК РАН, 2001. – С. 88-98. 67
18. Коробкова Г.Ф. Хозяйственные комплексы ранних земледельческо-скотоводческих обществ юга СССР. – Л.: Изд-во «Наука», 1987. – 320 с.

УДК902:911

МРНТИ 03.81.29

Ж. Курманкулов¹

Ж.Р. Утубаев²

А.Д. Касенова³

М. Суюндикова⁴

¹ кандидат исторических наук, ГНС, Институт археологии им. А.Х. Маргулана

² СНС, Институт археологии им. А.Х. Маргулана

³ НС, Институт археологии им. А.Х. Маргулана

⁴ СП, Институт археологии им. А.Х. Маргулана

Ж. Курманкулов¹

Ж.Р. Утубаев²

А.Д. Касенова³

М. Суюндикова⁴

¹ тарих ғылымдарының кандидаты, БҒҚ, Ә.Х. Маргулан атындағы археология институты

² АҒҚ, Ә.Х. Маргулан атындағы археология институты

³ ҒҚ, Ә.Х. Маргулан атындағы археология институты

⁴ АМ, Ә.Х. Маргулан атындағы археология институты

Kurmankulov Zh.¹

Utubaev Zh.R.²

Kassenova A.D.³

Sujundikova M.⁴

¹ candidate of historical sciences, MRA, Institute of archeology of A.Kh. Margulan

² ORA, Institute of archeology of A.Kh. Margulan

³ RA, Institute of archeology of A.Kh. Margulan

⁴ AS, Institute of archeology of A.Kh. Margulan

АНТРОПОМОРФНЫЕ СКУЛЬПТУРЫ ИЗ ГОРОДИЩА ЧИРИК-РАБАТ

Аннотация

В статье определяется степень изучения антропоморфных скульптур из городища Чирик-рабат. Археологические исследования последних лет ввели в обширный круг культур сако-скифского мира новые материалы из юго-восточного Приаралья – наименее изученного региона евразийских степей. Основным объектом археологического изучения Института археологии имени А.Х. Маргулана в Приаралье является городище Чирик-рабат. Проводились анализ этих скульптур.

Ключевые слова: памятник Чирик-рабат, городище, мавзолей, стена, скульптура, антропоморфное, древнее.

ШІРІК РАБАТ ҚАЛАШЫҒЫНАН ТАБЫЛҒАН АНТРОПАМОРФТЫҚ МҮСІНДЕР

Аңдатпа

Мақалада Шірік-Рабат қалашығынан табылған антропоморфты мүсіндердің зерттелу деңгейі қарастырылады. Археологиялық зерттеулер соңғы уақыттары аз зерттелген Еуразия даласының оңтүстік-шығыс Арал маңының сақ-скифтік жаңа материалдарды мәдени айналымға енгізді. Ә.Х. Марғұлан атындағы археология институтының Арал маңын археологиялық зерттеудегі басты нысаны Шірік-Рабат қалашығы. Мүсіндерге толық саралау жүргізілді.

Түйін сөздер: Шірік рабат ескерткіші, қалашық, кесене, қабырға, мүсіндер, антропаморфты, көне.

ANTHROPOMORPHIC SCULPTURES FROM SETTLEMENT CHIRIK-RABAT

Abstract

The study determined the degree of anthropomorphic figurines of the Early Iron Age settlement Chirik-Rabat. Archaeological studies in recent years have put in a vast range of cultures Saki-Scythian world new material from the southeastern Aral Sea region of the Republic of Kazakhstan – the least studied area of the Eurasian steppes. The main object of archaeological study of the Institute of Archeology named A. H. Margulana in the Aral Sea region is a stronghold Chirik -Rabat. In this article, the example of the finds from the monument Chirp-Rabat, an analysis of these figures.

Keywords: monument Chirik -Rabat, anthropomorphic, fortification, sculpture, early Iron Age, image, ancient.

Антропоморфные изделия, найденные в ходе археологических работ, являются сакральным источником по изучению культуры и мировоззрения древнего населения. Такие находки были обнаружены в ходе археологических раскопок на памятнике Чирик-рабат.

Древнее городище Чирик рабат является центром Чирикрабатского оазиса. Памятник расположен на 15 м возвышенности, на левом берегу сухого русла Жанадарьи (Рис.1). Городище занимает всю площадь естественного холма размером 850х600 м вытянутого с севера на юг (рис. 1). В плане соответствует овальным очертаниям холма. Городище укреплено визуально мощной фортификаци-

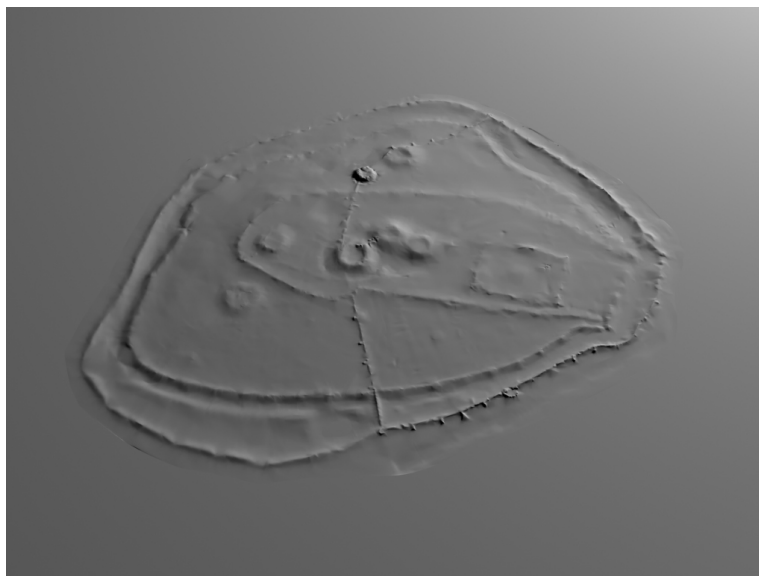

Рисунок-1. Городище Чирик рабат. Трехмерное изображение.

онной системой. У основания холма вырыт ров шириной до 40 м, глубиной до 4,5 м, из выкидов рва сооружен мощный внешний вал. Сохранившаяся высота его в настоящее время до 3 м. Ров опоясан валом с внутренней стороны. Кроме того, самая верхняя часть холма окружена третьими стенами. Самой древней его частью является северная – более высокая часть холма площадью 40 га, где расположены два крупных кургана и три округлых в плане сооружения из сырцового кирпича (IV-II вв. до н.э.).

Чирик рабат было открыто и обследовано С.П.Толстовым в 1946 году в четвертом заключительном этапе авиаразведочных работ Хорезмской экспедиции по древним руслам Сырдарьи – Жанадарья и Кувандарья. [1, с. 98 – 99].

По мнению С.П.Толстова здесь на периферии Древнего Хорезма у больших древних сбросовых озер нижнего течения Жана-дарьи и Акча-дарьи в V-II вв. до н.э. происходит процесс формирования единой культурной области, так называемой «кокчатенгизская культура», в ее «жанадарьинском варианте». Локализовав здесь территорию расселения одного из четырех крупных племенных сакских союзов – «апасиаков», располагавшихся в бассейне Жана-Дарьи [2, с.136 – 204].

В 1957 г. по С.П. Толстовым на городище Чирик-рабат было заложено пять основных раскопов и произведены зачистки и шурфовки еще на нескольких участках памятника. Раскопы были заложены в следующих местах: в северной части древней стены; на одном из курганов; на круглом погребальном сооружении, входящем в систему более поздней стены; на прямоугольном погребальном здании в центре древней цитадели; в южной части древней цитадели. Все эти раскопки, дали возможность, прежде всего, уточнить датировку памятника. Время его существования, судя по наличию полуметрового культурного слоя под строением, V в. до н.э. в стратиграфическом раскопе (раскоп № 5) на городище Чирик-рабат, последнее, вероятно, было столицей уже сакских племен, которая доживает до II в. до н.э. [3, с. 23 – 40].

Вторично небольшая площадь в южной части городища была на короткое время освоена в XII – начале XIII в. н.э.

Сопровождающий погребальный инвентарь представлен поделками из золота, бронзового трехперого втульчатого наконечника стрелы, несколько фрагментов керамики и два отщепы [3, с.26. рис. 18 и рис .25].

В 2004 г. начался новый этап археологического исследование памятников Восточного Приаралья. Институтом археологии были возобновлены археологические работы на городище Чирик-рабат. Цель работы было выяснение стратиграфической ситуации и выявление планировок в пределах оборонительных стен городища.

Раскопки были заложены в следующих местах: в северной части городища, внутри площади третьей оборонительной стены, между I и II царским курганом; в северо-северо-западной части городища внутри площади второй оборонительной стены на одном из царских курганов; а также, исследовано окрестность городища Чирик-рабат. Попутно ставилась задача визуально определить характер оазиса, снять современные схематические планы поселения, и собрать подъемный материал [4,5,6, С.249–251], [7, С.194 –197].

Среди материалов памятника Чирик-рабат выделяются антропоморфные фигурки, выполненные из алебаstra и слюды. Они имеют важное значение для изучения изобразительного искусства Сырдарьинского региона. Первая фигурка найдена на Чирик-рабате еще в 1957 – 1962 годы. Все фигурки примерно датируются не ранее III в. до н.э., судя по сооружениям.

Найденные три статуэтки из Чирик-рабата отличаются друг от друга.

Антропоморфная скульптура №1.

Одним из основных объектов раскопок на городище Чирик-Рабат в 2016 году стало отдельно стоящее квадратное сооружение, расположенное в пределах третьей древней оборонительной стены.

До раскопок объект представлял собой оплывший холм, который с юга примыкал к оборонительной башне. Контур наружных стен здания не прослеживался. Холм имел искусственное происхождение и визуально представлял собой курган. Однако трудно было определить, что раньше было воздвигнуто – песчаный холм или оборонительная стена с башней, так как башня подрезала холм на уровне современной поверхности.

Здесь было выявлено четыре симметрично расположенных помещения, разделенных двумя мощными взаимно-перпендикулярными стенами. Внешние стены толщиной до 3 м сложены из песчаных кирпичей. Высота внешних стен не одинакова; в северной части здания они достигают – 1,6 – 1,7 м, в южной и восточной частях – сохранность от 0,2м до 0,5м. Хорошая сохранность северной

стены связано с тем, что она полностью была перекрыта позднее оборонительной стеной (помещение № 2 и 3 были забутованы). В помещении № 2 с восточной стороны, при строительстве башни, внешняя стена была подрезана для привязки стен.

Как показали раскопки, сооружение воздвигнуто непосредственно на материковом грунте – крупнозернистом желтом песке с мелкими белыми известково-песчанистыми стяжениями, из которого сложена занимаемая городищем Чирик-рабат возвышенность. Крепостная стена, примыкающая и проходящая через сооружение с севера на северо-запад и с юга на юго-восток, и оборонительная башня, встроенная с северо-востока, были возведены позже, когда само здание уже начало разрушаться.

В основу плана сооружения положен квадрат, размером 10х10м, ориентированный точно сторонам света и разделенный внутри двумя взаимно-перпендикулярными стенами на четыре прямоугольных помещения размером: помещение № 1 – 300х 320см, помещение № 2 – 350х350 см, помещение № 3 – 370х370 см и помещение № 4 – 330х 370 см. Помещения образуют два комплекса – западный и восточный, которые соединены между собой проходами, ширина, которых варьируется от 1 до 1,20 м с небольшим отклонением. Вход в здание шириной 1,50 м расположен с юга.

Помещение № 1 – сохранилось удовлетворительно, однако верхняя часть стены срезана в период постройки позднее оборонительной стены. Восточная стена сохранилась местами до 1,50 м, а западная стена от 60 – 70 см.

Заполнение помещения № 1 – состоит из песчано-глиняных намывов и желтого песка с известково-карбонатными стяжениями, местами попадались песчаные кирпичи. На уровне – 247 см от

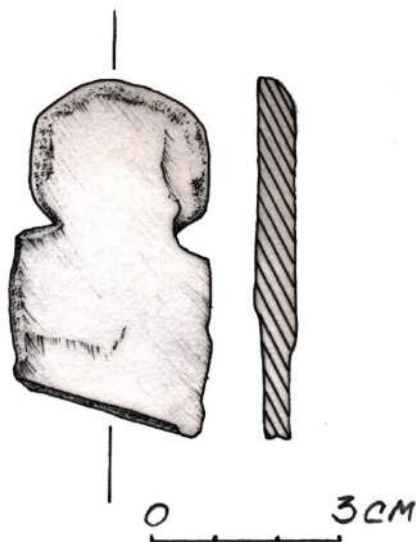

Рисунок-2. Антропоморфная скульптура №1.

реперной точки был расчищен пол с плохо сохранившийся обмазкой. В помещении выявлены следы прореза саманного пола, причем ровно по центру. Здесь на уровне – 260 см от реперной точки в 20 см от восточной стены была вскрыта вырытая до материка яма (240х60 см).

Входе расчистки помещения, выявлен первый антропоморфный идол, сделанный из слюды. Верх головы статуэтки скруглен, четко выделены плечи. Фигурка без всяких атрибутов. Высота 5,5 см, ширина 3,2 см, толщина 0,3 – 0,6 см (Рис.2).

В результате раскопок квадратного здания, стоящего под оборонительной стеной на городище Чирик-рабат, установлено, что оно являлось погребальным сооружением. Обрядом погребения являлось – трупо-выставление, который становится доминирующим на чирикрабатских мавзолеях не ранее III вв. до н.э.

Сооружение своеобразно, в особенности по применению тут в строительстве песчаных кирпичей. Песчаный кирпич изготовлен из желтого среднезернистого песка, без добавления глины для цементирования. Единственная аналогичная технология возведения стены при помощи песчаных кирпичей, выявлено на раскопе №14, произведенное в 2010 году на оборонительной стене, опоясывающей самую древнюю часть городища. Других прямых аналогий мы не находим.

Близость нашего объекта по архитектурному плану и находкам к погребальным сооружениям на городище Чирик-рабат позволяет отнести его к чирикрабатской культуре и датировать не ранее III вв. до н.э.

Антропоморфная скульптура №2.

Помимо №17 объекта, алебастровая фигурка найдена и в объекте № 14 на оборонительной стене, расположенной в юго-востоке от царских курганов, и является третьей внутренней оборонительной стеной, опоясывающей центральную часть городища (цитадель). В настоящее время стена полностью покрыта выбросным песком, который был по все видимости засыпан в период средневековья. При повторной реконструкции древней внешней оборонительной стены смысл сохранения третьей стены отпал, так как средневековое поселение на городище Чирик-Рабат было не большим и имело мало защитников.

Входе расчистки поверхности стены от выбросного песка был выявлен под 50 см слоем стрелковый коридор, которые выложен из сырцовых кирпичей и пахсовых блоков. Сырцовый кирпич размером 50 /60х30 х10 см.

Структура кладки оборонительной стены комбинирована, состоящая из пахсовых блоков с восточной стороны и земляной насыпи с западной стороны, поверхность которой перекрыты нависающими рядами прямоугольного сырца – кирпича. Опорной стеной для выкладки их служила восточная – пахсовая подушка. Толщина пахсовых блоков достигает 180 см. Толщина основания стены – 6 м, которая заканчивалась на высоте кирпичной кладки – 160 см от реперной точки. Кирпичная кладка состояла из 9 рядов (по горизонтали) и 5 рядов (по вертикали) и имела ширину – 420см. Для кладки стены характерны следующие характеристики: кладка строго регулярная, перевязка в половину кирпича по всей поверхности стен, ряды положены строго горизонтально, тесто плотное, серо-коричневого цвета. При кладке осуществляется перевязка швов – вертикальная и горизонтальная (вполовину или треть длины кирпича). Кирпичная кладка упиралась с востока пахсовым панцирем, которая, по всей видимости, являлась внешней стрелковой стороной, где размещались бойницы.

В ходе расчистки стены встречались немногочисленные фрагменты керамики чирикрабатского комплекса, а также была найдена гипсовая голова женщины. Высота статуэтки 4,5 см, ширина 4,3 см, толщина 0,8 – 1,4 см. Отбитая голова статуэтки, верх головы скруглен. Лицо круглое, слегка расширенное в нижней скуловой части. Нос передан рельефно. От него дугообразно расходятся брови. Глаза миндалевидной формы. Брови и глаза отмечены черной краской. Остатки краски сохранились на щеках фигурки, а также окрашены губы в красный цвет (Рис.3). Памятник с помощью находок был датирован V – II вв. до н.э.

Рисунок-3. Антропоморфная скульптура №2.

Антропоморфная скульптура №3.

Еще одна антропоморфная фигурка из Чирик-рабата как выше сказано, обнаружено в 1957-1962 годы во время раскопок под руководством С. П. Толстова. Фигурка сохранилась в фонде Государственного музея искусства народов Востока. К сожалению, без каких либо данных. Антропоморфная фигурка с круглым лицом. Верх головы скруглен, очень четко намечен левый глаз миндалевидной формы, на лице также рельефно намечен прямой и длинный нос. Шея короткая. Руки и ноги в виде коротких конических отростков расставлены вместе, бедра широкие. Правая нога отбита. Фигурка сделана из слюды. Размер: высота 5,5 см, ширина 2,8 см, толщина 0,8 см (Рис.4).

Большая часть подобных фигурок была найдена на памятниках Хорезма. Точнее, во время раскопок на памятнике Кой-кырылган-кале с 1937 до 1967 гг. было собрано 80 терракотовых фигурок. Из них 35 штук – женские антропоморфные фигурки, которые отнесены к концу второй половине I тысячелетия до н.э.

По описанию, М. Г. Воробьевой эти статуэтки связаны с земледелием «божества плодородия» по ее мнению этому свидетельствует политический и экономический строй Хорезма V—IV вв. до н. э. [8, с. 173 – 175].

Чирикратские статуэтки с объекта №14 стилистически сходны со статуэтками из античного комплекса Елхарас на левом берегу Амударьи (Туркменистан). Статуэтки из Елхарас, как и Чирикратская статуэтка с объекта №14, имеет отбитую голову из алебаstra с большим выпуклым глазам [9, с. 80, 247]. Аналогичные алебастровые статуэтки были найдены во время раскопок могильника в Ташраватской впадине (южные предгорья Ферганы) из кургана №33 и №19, которые Г.А. Брыкина связывает с культом предков. По ее мнению: «Они олицетворяли совершенно конкретных людей» [10, с. 52 – 53]. Точнее, они отражают физический тип населения Юго-Западной Ферганы.

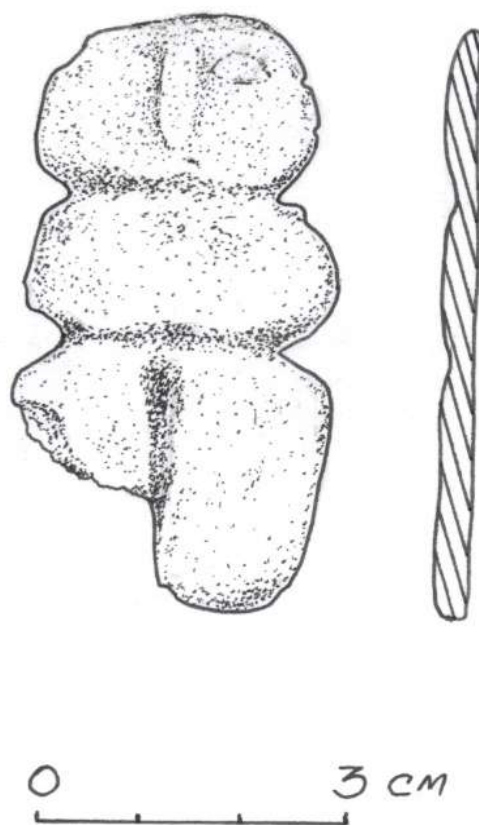

Рисунок-4. Антропоморфная скульптура №3.

О статуэтке, найденной на раскопках поселения Ворух, Б. А. Литвинский писал, что идол «является важным звеном в цепи антропоморфных изображений, связанных с погребальным культом» [11, с. 62].

Изменения в хозяйственной жизни повлекли и смену мировоззрения, возникновение иного отношения к природе в целом. Человек стал меньше верить в силу магических обрядов. Начинает

складываться культ природы, олицетворявшийся в различных духах природного и растительного мира, земных и небесных сил. Дальнейшее развитие получил материнско-родовой культ возможно стал зародиться и известный у более развитых народов культ женщин-прародительниц.

Однако наиболее загадочным культурным явлением эпохи являются разнообразная антропоморфная скульптура. Нет единой точки зрения почему она возникает, и почему именно в такой форме, что она представляет собой, по существу и для каких целей была создана и использовалась. Археологический словарь У. Брейя Трампа определяет антропоморфный комплекс просто как «воплощение образа человека» [12, с. 232] Однако, на практике и в исследовательской литературе не все оказывается столь очевидным.

Как видно из вышеприведенного обзора работ исследователей, антропоморфные статуэтки отнесены или к широкому хронологическому диапазону от конца II тыс. до н.э. до середины I тыс. до н.э., или только к эпохе раннего железа, или к раннему средневековью. Такой разницей в датировке статуэток объясняется особенностями самих предметов и их происхождения. Четкая и обоснованная классификация имеет большое значение для установления датировки столь специфических предметов материальной культуры.

Как видно из всего приведенного материала, статуэтки из Чирик-рабата датируются I тысячелетии до н.э.

Судя по распространенности антропоморфных статуэток на территории Средней Азии, Чирикратские изображения можно отнести к древнехорезмийским божествам. Эти ритуальные антропоморфные фигурки могли служить как обереги талисман для всех племен Сырдарьи. Ведь считается, что камень обладает магическими свойствами.

Рассмотренные в данной статье материалы, свидетельствуя о не случайности возникновения и развития феномена скульптуры в Средней Азии, подтверждают высокую социокультурную информативность памятников изобразительного искусства I тысячелетия до н.э.

Таким образом, приведенные сведения позволили нам установить факты о распространении в Средней Азии культур очень близких к чирикратским фигуркам, или даже представляющие типичный вариант этой культуры, и не дают сомневаться в местном происхождении описанных выше античных фигурок.

1. Толстов С.П. Хорезмская археолого-этнографическая экспедиция АН СССР 1955-1956 гг. – СА. 1958. № 1.
2. Толстов С.П. По древним дельтам Окса и Яксарта. М., 1962. – 321 с.
3. Толстов С.П., Воробьева М.Г., Рапопорт Ю.А. Работы Хорезмской археолого-этнографической экспедиции в 1957 г. // МХЭ. Вып. 4. М., 1960. С. 3 – 62.
4. Курманкулов Ж., Бирмуханова А., Калиева Ж., Утубаев Ж. Археологические исследования на городище Чирик-рабат и в его окрестностях // Отчет об археологических исследованиях по Государственной программе «Культурное наследие» в 2004 г. Алматы, 2005.
5. Курманкулов Ж., Жетибаев Ж., Утубаев Ж., Искаков А. Археологические исследования памятников городища Чирик-рабат // Отчет об археологических исследованиях по Государственной программе «Культурное наследие» в 2006 г. Алматы, 2007.
6. Курманкулов Ж., Болелов С. Б., Утубаев Ж., Дарменов Р., Торезжанова Н. Исследования укрепленной усадьбы Баланды 1 в 2007 г. // Отчет об археологических исследованиях по Государственной программе «Культурное наследие» в 2007 г. Алматы, 2008.
7. Касенова А. Д., Дарменов Р. Т. К вопросу о функциональной значимости древнего городища Чирик-рабат // Современные решения актуальных проблем евразийской археологии. Барнаул – 2013, с. 194 – 197.
8. Кой-Крылган-кала – памятник культуры древнего Хорезма IV в. до н.э. – IV в. н.э. // Тр. ХАЭЭ. Т. V. М.: 1967. 348 с.
9. Древности Южного Хорезма. // Тр. ХАЭЭ. XVI. М.: 1991. – 288 с.
10. Брыкина Г. А. Об антропоморфных скульптурах в захоронениях Ферганы // Прошлое Средней Азии. – Душанбе, 1987. С. 52 – 58.
11. Давидович Е. А., Литвинский Б. А. Археологический очерк Исфаринского района // Труды Акад. наук Таджик. ССР. Ин-т истории, археологии и этнографии; Т. 35– Сталинабад: Изд-во Акад. наук Таджик. ССР, 1955. – 231 с., 2 л. план : ил.; 25 см.
12. Брей Д., Трамп Д. Археологический словарь. – М.: Прогресс, 1990. –368 с.: ил.

УДК 39.572.11
МРНТИ 03.81.27

Шевнина Ирина Викторовна¹

¹ ТОО «Казакский научно- исследовательский Институт культуры»,
старший научный сотрудник,
Лошакова Татьяна Николаевна²

² Филиал РГКП «Институт археологии им. А.Х. Маргулана» КН МОН РК в
г. Астана, старший научный сотрудник,

Шевнина И. В.¹

¹ ТОО «Қазақ мәдениет ғылыми-зерттеу институты», аға ғылыми қызметкер
Лошакова Татьяна Николаевна²

² А.Х. Марғұлан атындағы Археология институты, аға ғылыми қызметкер

Shevnina Irina Viktorovna¹

¹ Kazakh Scientific Research Institute of Culture LLP, Senior Researcher,
Loshakova Tatyana Nikolaevna²

² Branch of the State Enterprise “Institute of Archeology named after. ОН. Margulan
“KN MES RK in Astana, senior researcher

ПЕТРОГРАФИЧЕСКОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ КЕРАМИКИ С ПОСЕЛЕНИЯ ТОКСАНБАЙ

Аннотация

Данная работа посвящена изучению исходного сырья и формовочных масс керамических изделий с поселения Токсанбай. Ранее авторами уже предпринимались исследования керамики с поселения Токсанбай, что исследование древней керамики с поселения Токсанбай, находится в начальной стадии, но уже сейчас можно сказать, что токсанбайские гончары использовали местную глину, а самой распространенной примесью является местный органогенный известняк, находящийся на плато Устюрт в избытке.

Ключевые слова: Токсанбай, поселение, керамические изделия, технические и технологические исследования

ТОКСАНБАЙ ҚОНЫСЫНДАҒЫ ПЕТРОГРАФИКАЛЫҚ ҚЫШ БҰЙЫМДАРДЫ ЗЕРТТЕУ

Аңдатпа

Мақала Токсанбай қонысынан табылған қыш бұйымдардың техникалық-технологиялық зерттеулеріне арналған. Зерттеудің мақсаты – қыш ыдыстарды дайындау барысындағы технологиялық аспектілерді және қоныс көзешілері қолданған шикізат пен қорамалау қоспасын зерттеу болып табылды. Қыш ыдыс қалдықтарын зерттеуде бинокулярлық микроскопия әдісі қосымша түрде қолданылды және сынық құрамында темірдің бар-жоқтығы микрореакция арқылы тексерілді.

Тірек сөздер: Токсанбай, қонысы, қыш бұйымдар, техникалық-технологиялық зерттеулері

PETROGRAPHIC STUDY OF CERAMICS FROM TOKSANBAI SETTLEMENT

Abstract

The article is devoted to technical and technological studies of items made of ceramics from the settlement Toksanbai. The aim of the research is to study the technological aspects used in the production of ceramic vessels, detailed studies of raw materials and molding compounds of the ceramics produced by the porters of the settlement. Some fragments of the ceramics were additionally studied with the help of binocular microscopy and were checked by their microreaction to the iron as a part of the ceramic body.

Keywords: Toksanbai, settlement, ceramics, technical and technological research

Поселение Токсанбай расположено на плато Устюрт в урочище Токсанбай, в 120 км к северо-востоку от с.ТурушБейнеуского района Мангыстауской области. Памятник исследуется с 1997 г. Западно-Казахстанской археологической экспедицией Института археологии им. А.Х. Маргулана

Республики Казахстан под руководством З.С.Самашева. Поселение занимает останец размером около 70 x 20 м, под бортом чинка, огибающего с юга и востока сор Шомиштыколь, имеет овально-вытянутую в плане форму.

Данная работа посвящена изучению исходного сырья и формовочных масс керамических изделий с поселения Токсанбай. Ранее авторами уже предпринимались исследования керамики с поселения Токсанбай (Шевнина, Лошакова, 2008, с. 270-278). При помощи технико-технологического анализа были изучены 16 частично реконструированных и целых сосудов, крупные фрагменты верхних частей (16 экз.), фрагменты стенок (4 экз.) и донных частей сосудов (4 экз.).

Целью исследования является продолжение изучения технологических аспектов при изготовлении керамических сосудов и углубленное изучение исходного сырья и формовочных масс керамики гончаров поселения Токсанбай.

Итак, для анализа было отобрано 16 фрагментов керамики. Кроме петрографического анализа фрагменты керамики дополнительно изучались при помощи метода бинокулярной микроскопии. Петрографический анализ выполнен в петрографической лаборатории отдела вещественного состава ОАО «Кустанайская поисково-съёмочная экспедиция» петрографами О.В. Карзановой и Е.Н. Мирошниченко. Кроме этого, были проведены следующие химические опыты (микрометодом):

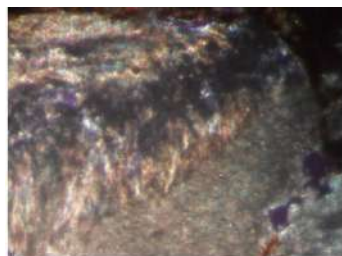
1) анализ с применением молибдена аммония $(\text{MoH}_4)_2\text{AmO}_4$ показывает наличие или отсутствие фосфатов, при взаимодействии с карбонатосодержащим черепком дает желтый цвет;

2) анализ с соляной кислотой HCl показывает наличие или отсутствие карбоната.

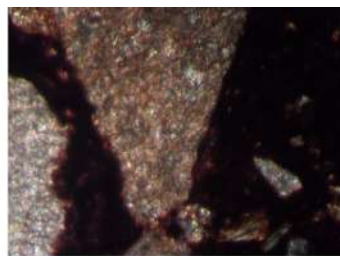
А также все фрагменты дополнительно проверялись микрореакциями на железо в составе черепка.

Исходным сырьем токсанбайским гончарам служила ожелезненная (гидроокислы железа – гематит и лепидокрокит) глина (гидрослюда с примесью монтмориллонита и каолинита) (таблица 1). Химическая реакция на Fe всех фрагментов оказалась положительной. В ряде случаев петрографами зафиксированы вкрапления железистых бобовин. Также в глине петрографы отмечают примесь углистого состава.

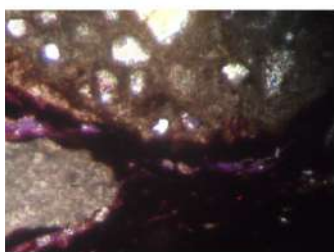
Исходная глина была довольно запесоченной (таблица 1). Содержание песка в шлифе доходит до 60%. Песок представлен в основном кварцем (от 5 до 30%) (фото 1, 7).

1

2

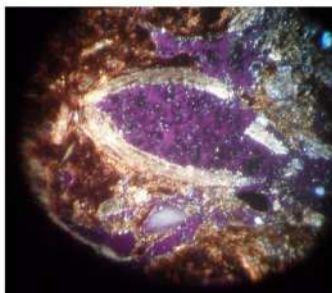
3

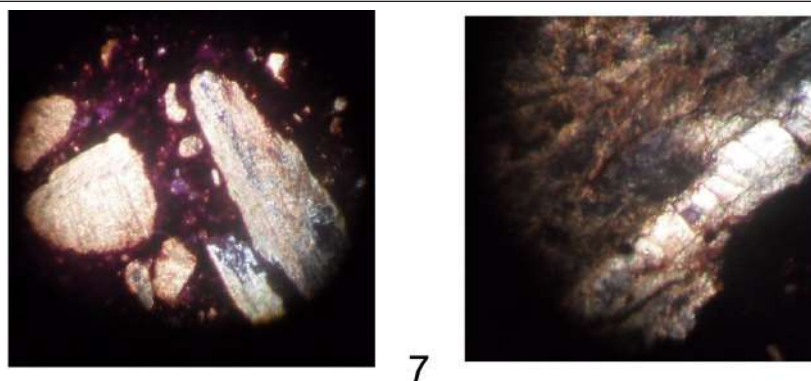
4

5

6

7

Рис.1. Поселение Токсанбай. Петрографические шлифы.

1 – фрагмент органики (реликты мианок); 2 – угловато-окатанные слюдисто-кремнисто-карбонатные (известковые) обломки (дресва); 3 – зерно шамота и обломок известняка с биоморфной органикой (дресва); 4,5 – обломки органогенного известняка (многослойных стенок раковин брахиопод и фораминифер) (дресва); 6 – поперечное сечение раковины остракоды; 7 – кварц; 8 – обломок стенки раковины фораминиферы.

Кроме этого в составе песка отмечается полевые шпаты – 1-2 % (фото 2, 5), обломки песчаников, кремненных сланцев и эпидот. Песок большей частью представлен очень мелким «пылевидным» (до 1 мм). Равномерное распределение песка по площади шлифа, размерность и процент содержания его в глине дает возможность определить песок естественной примесью. Запесоченность и ожелезненность являются основными характеристиками гидрослюд.

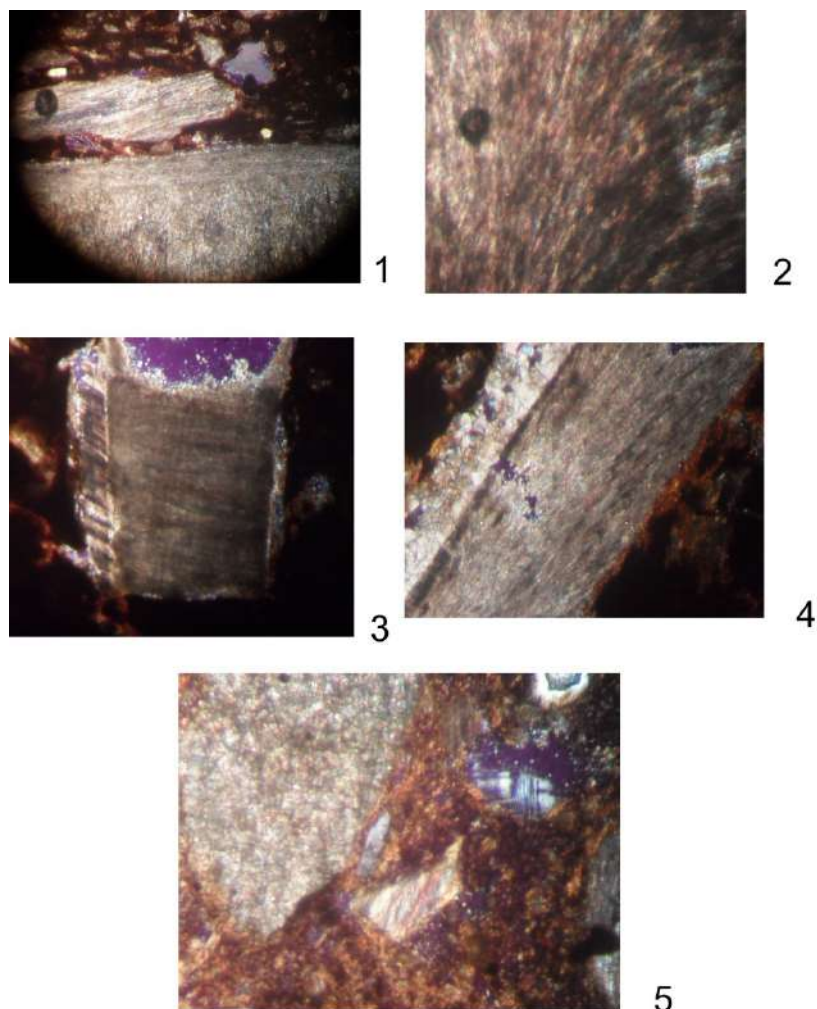

Рис. 2. Поселение Токсанбай. Петрографические шлифы.

1 – обломок раковины брахиоподы; 2 – раковина брахиопода; 3,4 – обломки карбонатного состава двухслойных раковин брахиопод и стенки раковины фораминифер (дресва); 5 – полевой шпат.

Формовочные массы. Текстура шлифа петрографами читается как однородная, участками сгустковатая гнездовидно-вкрапленная, неоднородная что, по всей видимости, означает добавление в исходную глину искусственных компонентов. Зафиксировано три рецепта формовочной массы: глина+дресва (органогенный известняк+органика (навоз) (6 фр.), глина+шамот+дресва+органика (навоз) (3 фр.), глина+дресва (органогенный известняк) (7 фр.)

Из неорганических наполнителей в формовочных массах была выявлена дресва (таблица 1; фото 1-3) и в трех случаях шамот (таблица 1, фото 3). Дресва в формовочной массе образцов представлена органогенным, окремненным известняком биоморфного состояния. Органика фиксируется

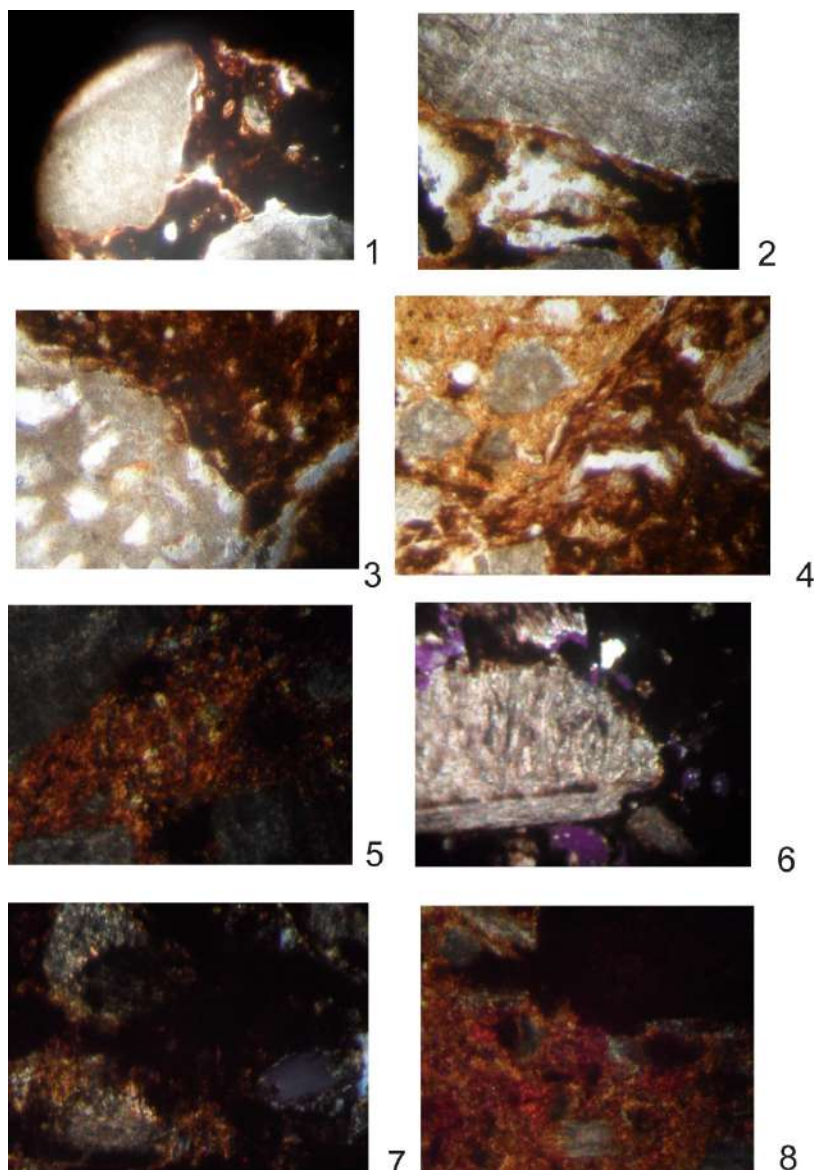

Рис. 3. Поселение Токсанбай. Петрографические шлифы.

1 – обломки органогенного известняка и реликты микроорганизмов в нем в биоморфном состоянии (дресва); 2 – обломки органогенного известняка и реликты микроорганизмов в нем в биоморфном состоянии (обломки члеников и криноидей (морских лилий)) (дресва); 3 – обломок песчаника глинисто-кварцевого-карбонатного состава; 4,5 – обломки шамота; 6,7 – реликтовый фрагмент створки брахиоподы в обломке известняка (дресва); 8 – мелкие обломки реликтов органики в цементе (брахиоподы, мшанки, криноидеи (морские лилии)).

петрографами, как окремненные пустоты, остроугольной, неправильной, со сглаженными углами формы, образования. Состав органики определен, как карбонатно-кремнистый или карбонатно-фосфатный и представлен обломками известняка, который состоит из известковых органических (биогенных) остатков, сложенных из реликтов раковин фораминифер или фузулин (нижн. пермь, артинский ярус), обломков морских беспозвоночных (мшанки, криноидеи (морские лилии), спикун-

лы губок, брахиоподы, членники)(фото 1-3).Так же петрографами отмечается окремнениеорганики т.е. замещение аморфным кремнеземом. Кроме этого, состав органики определялся по микрореакциям (Гребенщиков, Деревянко, 2001, с., 19; Мильникова, 1999, с. 31). При взаимодействии органического известняка с соляной кислотой наблюдается образование пены с выделением газов, что позволило определить карбонатный состав органики. Анализ с применением молибдена аммония $(\text{MoH}_4)_2\text{AmO}_4$ показал присутствие в образцах органики фосфатного типа. Органогенный известняк хорошо фиксируется как петрографами, так и при бинокулярном исследовании и даже просто невооруженным глазом. Размер обломков при этом колеблется от пылевидных включений до 3,5 мм длиной. Форма частиц чаще всего округлая, остроугольная, удлинённая, окатанная. Содержание в шлифах – до 50%.

Шамот представлен обломками, подквадратной и подпрямоугольной, неправильной формы, светлого цвета (фото 3, 4,5). Размер частиц шамота 0,8-4 мм. Содержание его в образце незначительно (до 10%). Шамот сходный по составу с изучаемой керамикой. Добавление крупного шамота в небольшом количестве (до 10 %) связано с усилением термостойкости сосудов. Шамот, так же как и дресва увеличивает огнестойкость изделий (Бобринский, 1978, с.90; Глушков, 1996, с.23).

Из органических наполнителей у части исследуемых образцов были выявлены, при визуальном и бинокулярном осмотре на образцах пустоты округлой, удлинённой и овальной формы от выгоревшей органики. Объем пор занимает до 10 % шлифа. Размер пустот от 0,01 до 8 мм. Выгоревшая органика предположительно определена, как навоз скота. Экскременты животных играли большую роль в уменьшении отрицательного влияния усадки глины на изделие во время сушки и обжига и являлись пластификатором, особенно важно это в отношении запесоченных гидрослюдистых глин (Бобринский, 1978, с.102; Бобринский, 1999, с.87; Цетлин, 1999, с.123; Глушков И.Г., 1996, с. 30).

В заключении заметим, что исследование древней керамики с поселения Токсанбай, находится в начальной стадии, но уже сейчас можно сказать, что токсанбайские гончары использовали местную глину, а самой распространенной примесью является местный органический известняк, находящийся на плато Устюрт в избытке.

№ п/п	№ шлифа	Петрографическая структура	Фракционный состав, %	Текстура цемента	Качественный состав песка%	Состав формовочной массы	Природа цемента	Содержание шамота, %	Размер шамота, мм	Содержание дресвы, %	Размер дресвы, мм	Объем пор, %	Органическая примесь, мм
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14
1	1\ 15\77	Псефито-псаммоалевропелитовая, вкрапленная	менее 0,01 – 40 0,01- 0,1 – 14 0,1-0,25 – 20 0,25-0,5 – 10 0,5-1 – 7 1-1,5 – 2 1,5-2 – 3 2,0-2,5 – 2 2,5-3,0 – 2	Однородная в отдельных участках сегрегационная, сгустковая, гнездовидная, волокнистая	Кварц – 25 Пш – 3	г + д + о (н)	Гидрослюда с примесью органики и гидроокислов железа (реакция на Fe положительная) и железистого криптозернистого материала	-	-	30 (из органического известняка, округло формы)	2-3	до 10	обломки фосфатно-карбонатной органики. Реликты микроорганизмов в биоморфном состоянии в обломках органического известняка
2	2\ 15\153	Псаммоалевропелитовая, вкрапленная	менее 0,01 – до 50 0,01- 0,1 – 12 0,1-0,25 – 13 0,25-0,5 – 10 0,5-1 – до 10 1-1,5 – 5 1,5-2 – зн. 2- 2,5 – зн.	Неравномернoзернистoсгустковаятонкоплойчатая	Кварц – 20 Пш – 1	г + д + о (н)	Гидрослюдито-углистая масса с примесью органики и монтмориллонита и гидроокислов железа (реакция на Fe положительная)	-	-	до 40 (из органического известняка, угловатой формы)	от 0,5 до 2,2,5	до 10	Обломки фосфатно-карбонатной полидетритовой органики (органика замещена карбонатом). Реликты микроорганизмов в обломках известняка (обломки членников, криноидей, брахиоподов)

3	3\15\230	Псаммоалевропелитовая, вкрапленная	менее 0,01 – 60 0,01- 0,1 – 7 0,1-0,25 – 7 0,25-0,5 – 10 0,5-1 – 8 1-1,5 – 1 1,5-2 – 4 2-2,5 – 3	Однородная, в отдельных участках сгустковая, неравномерно зернистая	Кварц – 20 Пш – 2 тит – 2 обломки песчанников – 10, гема	г+д	Гидрослюдито-углистая масса с примесью органики и монтмориллонита и гидроокислов железа (реакция на Fe положительная)	-	-	до 30 (из органического известняка, удлиненной и округлой формы)	от 0,5 до 2,2,5		Обломки фосфатно-карбонатной полидетритовой органики (органика замещена карбонатом). Реликты микроорганизмов в обломках известняка (обломки члеников, криноидей, брахиоподов)
---	----------	------------------------------------	---	---	---	-----	---	---	---	--	-----------------	--	---

4	4\15\284	Псаммоалевропелитовая, вкрапленная	менее 0,01 – 45 0,01- 0,1 – 18 0,1-0,25 – 10 0,25-0,5 – 15 0,5-1 – 7 1-1,5 – 2 1,5-2 – 2	Неравномерно зернистая сгустковая, в отдельных участках тонко-плойчатая	Кварц – 30 Пш – 1 гематит	г+д+ш+о (н)	Гидрослюдито-углистая масса с примесью органики и монтмориллонита и гидроокислов железа (реакция на Fe положительная)	до 5	от 1,5 до 2 (состав шамота тот же, что и керамика)	до 30 (из органического известняка, остроугольной, вытянутой формы)	от 0,5 до 2,2,5	до 8	Обломки фосфатно-карбонатной полидетритовой органики (органика замещена карбонатом). Реликты микроорганизмов в обломках известняка (обломки члеников, криноидей, брахиоподов)
---	----------	------------------------------------	--	---	------------------------------	-------------	---	------	--	---	-----------------	------	---

5	5\15\313	Псаммоалевропелитовая, вкрапленная	менее 0,01 – 50 0,01- 0,1 – 20 0,1-0,25 – 5 0,25-0,5 – 7 0,5-1 – 10 1-1,5 – 3 1,5-2 – 2 2-2,5 – 2	Однородная в основной массе, но встречается сгустковая, гнездовидная и волокнистая на отдельных участках	Кварц – 20 Пш – 1 гематит – 2 лепидокрокит	г+д+ш+о (н)	Гидрослюдито-углистая масса с примесью органики и монтмориллонита и гидроокислов железа (реакция на Fe положительная)	5-10	до 4 мм (состав шамота аналогичен, только более светлого цвета)	до 35 (из органического известняка, неправильной остроугольной формы)	от 0,5 до 2,2,5	до 8-10	фосфатно-карбонатной полидетритовой органики (органика замещена карбонатом). Реликты микроорганизмов в обломках известняка (обломки члеников, криноидей, брахиоподов, мшанок)
---	----------	------------------------------------	--	--	--	-------------	---	------	---	---	-----------------	---------	---

6	6\15\512	Псаммоалевропелитовая, вкрапленная	менее 0,01 – 40 0,01- 0,1 – 15 0,1-0,25 – 15 0,25-0,5 – 10 0,5-1 – 7 1-1,5 – 4 1,5-2 – 5 2-2,5 – 2 2,5-3 – 2	Однородная в основной массе, но встречается сгустковая, гнездовидная и волокнистая на отдельных участках	Кварц – 20 Пш – 3 эпидот – 1 гематит 1	г+д	Гидрослюдито-углистая масса с примесью органики и монтмориллонита и гидроокислов железа (реакция на Fe положительная)	-	-	35 (из органического известняка угловато-окатанной формы)	до 3		фосфатно-карбонатной полидетритовой органики (органика замещена карбонатом). Реликты микроорганизмов в обломках известняка (обломки члеников, лилий-криноидей, брахиоподов, мшанок)
---	----------	------------------------------------	--	--	---	-----	---	---	---	---	------	--	---

7	7\15\1759	Псаммоалевропелитовая вкрапленная	менее 0,01 – 50 0,01- 0,1 – 18 0,1-0,25 – 5 0,25-0,5 – 10 0,5-1 – 10 1-2 – 5 2,2,5-2	Однородная в основной массе, но встречается сгустковая, гнездовая и волокнистая на отдельных участках	Кварц – 25 Пш – 1 гематит 1 лепидокроит – 1 окремненные сланцы – 5	г+д+о(н)	Гидрослюдито-углистая масса с примесью органики и монтморилонита и гидроокислов железа (реакция на Fe положительная)	-	-	35 (из органического известняка угловато-окатанной формы)	до 0,5-3	до 8-10	фосфатно-карбонатной полидетритовой органики (органика замещена карбонатом). Реликты микроорганизмов в обломках известняка (обломки члеников, лилийкриноидей, брахиоподов, мшанок)
8	8\13\504	Псаммоалевропелитовая вкрапленная	менее 0,01 – 47 0,01- 0,1 – 17 0,1-0,25 – 10 0,25-0,5 – 12 0,5-1 – 6 1-2 – 5 2,2,5-2	Однородная в основной массе, но встречается сгустковая, гнездовая и волокнистая на отдельных участках	Кварц – 25 Пш – 1 гематит 1 окремненные сланцы – 5	г+д+о(н)	Гидрослюдито-углистая масса с примесью органики и монтморилонита и гидроокислов железа (реакция на Fe положительная)	-	-	30 (из органического известняка угловато-окатанной формы)	до 0,8-1	до 8-10	фосфатно-карбонатной полидетритовой органики (органика замещена карбонатом). Реликты микроорганизмов в обломках известняка (обломки члеников, лилийкриноидей, брахиоподов, мшанок)
9	9\15\535	Псаммоалевропелитовая вкрапленная	менее 0,01 – 50 0,01- 0,1 – 19 0,1-0,25 – 6 0,25-0,5 – 8 0,5-1 – 10 1-2 – 2 2,2,5-3	Однородная в основной массе, но встречается сгустковая, гнездовая и волокнистая на отдельных участках	Кварц – 20 Пш – 2 гематит – 1	г+д+о(н)	Гидрослюда с примесью органики и монтморилонита и гидроокислов железа (реакция на Fe положительная) с небольшой примесью углистого вещества	-	-	30 (из органического известняка угловато-окатанной формы)	до 0,8-3	до 8	фосфатно-карбонатной полидетритовой органики (органика замещена карбонатом). Реликты микроорганизмов в обломках известняка (обломки члеников, лилийкриноидей, брахиоподов, мшанок)
10	10\14\133	Псаммоалевропелитовая вкрапленная	менее 0,01 – 45 0,01- 0,1 – 20 0,1-0,25 – 8 0,25-0,5 – 14 0,5-1 – 8 1-2 – 2 2,2,5-2	неравномерно-зернистая, с густо-окатанной, в отдельных участках волнистая, гнездовая	Кварц – 25 Пш – 2 гематит 2 обломки песчанников и сланцев – 5	г+д+ш+о(н)	Гидрослюдито-углистая масса с примесью органики и монтморилонита и гидроокислов железа (реакция на Fe положительная)	5	0,8 – 3	20 (из органического известняка угловато-окатанной формы)	до 0,5-3	до 8-10	фосфатно-карбонатной полидетритовой органики (органика замещена карбонатом). Реликты микроорганизмов в обломках известняка (обломки члеников, лилийкриноидей, брахиоподов, мшанок)

11	11\15234	Псаммоалевропелитовая вкрапленная	менее 0,01 – 25 0,01- 0,1 – 25 0,1-0,25 – 25 0,25-0,5 – 20 0,5-1 – 5 1-2 – зн. 2,2,5-зн.	Однородная тонкозернистая	Кварц – 5 Пш – 1	г+д+о (н)	Гидрослодисто-углисто-глинистого состава (реакция на Fe положительная)	-	-	45 (из органогенного известняка угловато-окатанной формы)	1,5x1 1,25x1 1x1	до 8-10	фосфатно-карбонатной полидетритовой органики (органика замещена карбонатом). Реликты микроорганизмов в обломках известняка (обломки членников, лилий-криноидей, брахиоподов, мшанок)
12	12\123899	Псаммоалевропелитовая вкрапленная	менее 0,01 – 25 0,01- 0,1 – 20 0,1-0,25 – 20 0,25-0,5 – 20 0,5-1 – 10 1-2 – 3 2,2,5-1	Однородная тонкозернистая, участками неоднородная	Кварц – 10 Пш – 1	г+д	Гидрослодисто-углисто-глинистого состава (реакция на Fe положительная)	-	-	50 (из органогенного известняка угловато-окатанной формы)	2,5x1,5 2,5x1,5 3x1,5	-	фосфатно-карбонатной полидетритовой органики (органика замещена карбонатом). Реликты микроорганизмов в обломках известняка (обломки членников, лилий-криноидей, брахиоподов, мшанок)
13	13\124004	Псаммоалевропелитовая вкрапленная	менее 0,01 – 20 0,01- 0,1 – 20 0,1-0,25 – 20 0,25-0,5 – 20 0,5-1 – 15 1-2 – 3 2,2,5-2	Однородная тонкозернистая, участками неоднородная	Кварц – 5 Пш – 1	г+д	Гидрослодисто-углисто-глинистого состава (реакция на Fe положительная)	-	-	55 (из органогенного известняка угловато-окатанной формы)	2x2 1,25x1,5 1x1	-	фосфатно-карбонатной полидетритовой органики (органика замещена карбонатом). Реликты микроорганизмов в обломках известняка (обломки членников, лилий-криноидей, брахиоподов, мшанок)
14	14\12439	Псаммоалевропелитовая вкрапленная	менее 0,01 – 30 0,01- 0,1 – 30 0,1-0,25 – 20 0,25-0,5 – 17 0,5-1 – 2 1-2 – 3 2,2,5-2	Однородная тонкозернистая, участками неоднородная	Кварц – 15 Пш – 1	г+д	Гидрослодисто-углисто-глинистого состава (реакция на Fe положительная)	-	-	40 (из органогенного известняка угловато-окатанной формы)	3x2 2x1	-	фосфатно-карбонатной полидетритовой органики (органика замещена карбонатом). Реликты микроорганизмов в обломках известняка (обломки членников, лилий-криноидей, брахиоподов, мшанок)

15	15\12\2531	Псаммоалевропелитовая вкрапленная	менее 0,01 – 20 0,01- 0,1 – 23 0,1-0,25 – 25 0,25-0,5 – 15 0,5-1 –15 1-2 – 1 2,2,5-1	Однородная тонкозернистая, участками неоднородная	Кварц – 10 Пш – 1	г+д	Гидролюди-стоглинистого (каолинит) состава (реакция на Fe положительная)	-	-	40 (из органического известняка угловато-окатанной формы)	2x2 3,5x2	-	фосфатно-карбонатной полидетритовой органики (органика замещена карбонатом). Реликты микроорганизмов в обломках известняка (обломки членников, лилий-криноидей, брахиоподов, мшанок)
16	16\13\288	Псаммоалевропелитовая вкрапленная	менее 0,01 – 20 0,01- 0,1 – 20 0,1-0,25 – 20 0,25-0,5 – 15 0,5-1 –15 1-2 – 10 2,2,5-1	Однородная тонкозернистая, участками неоднородная	Кварц – 10 Пш – 1	г+д	Гидролюди-стоглинистого (каолинит) состава (реакция на Fe положительная)	-	-	45 (из органического известняка угловато-окатанной формы)	2x2 3,5x2	-	фосфатно-карбонатной полидетритовой органики (органика замещена карбонатом). Реликты микроорганизмов в обломках известняка (обломки членников, лилий-криноидей, брахиоподов, мшанок)

Таб.1. Петрографическое описание образцов с поселения Токсанбай (* Кв – кварц, пш – полевые шпаты, о (н) – органика (навоз), д – дресва, ш – шамот)

1. Бобринский А.А. Гончарство Восточной Европы. – М.: Наука, 1978. – 271 с.
2. Бобринский А.А. Гончарная технология как объект // Актуальные проблемы изучения древнего гончарства (коллективная монография). – Самара, 1999. – С. 75-106.
3. Гребенцов А.В., Деревянко Е.И. Гончарство древних племен Приамурья // Новосибирск, 2001. – с. 19.
4. Глушков И.Г. Керамика как археологический источник. – Новосибирск: ИАЭТ СО РАН, 1996. – 327 с.
5. Мыльникова Л.Н. Гончарство неолитических племен Нижнего Амура. – Новосибирск: ИАиЭ СО РАН, 1999. – С. 21 – 31.
6. Цетлин Ю.Б. Основные направления и подходы к изучению органических примесей в древней керамики. // Актуальные проблемы изучения древнего гончарства (коллективная монография). – Самара, 1999. – С. 110-140.
7. Шевнина И.В., Лошакова Т.Н. Керамика из жилищ с поселения Токсанбай // VII Исторические чтения памяти михаила Петровича Грязнова. – Омск, 2008. – С. 270-278.

ТАРИХТЫ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ИСТОРИИ TEACHING HISTORY

УДК 378 (574)
МРНТИ 04.91.09

Н.З. Такижбаева¹,

М.Х. Асырбеков²,

*¹к.и.н., доцент, Алматы Менеджмент Университет (AlmaU),
г. Алматы, Казахстан*

*²учитель истории I-й категории, КГУ ОШ№70
г. Алматы, Казахстан*

Н.З. Такижбаева¹,

М.Х. Асырбеков²,

*¹т.ғ.қ., доцент, Алматы Менеджмент Университеті (AlmaU),
Алматы қ., Қазақстан*

*²I-санатты тарих пәнінің мұғалімі, ММО ОМ №70,
Алматы қ., Қазақстан*

N.Z. Takizhbayeva¹,

M.X. Assyrbekov²,

*¹Candidate of Science, Associate Professor, Almaty Management University(AlmaU),
Almaty, Kazakhstan*

*² history teacher of the 1st category, MGA PS № 70
Almaty, Kazakhstan*

ПРОГРАММА «ЦИФРОВОЙ КАЗАХСТАН» И СМЕШАННОЕ ОБУЧЕНИЕ: ВЗАИМОСВЯЗЬ И ВЗАИМОЗАВИСИМОСТЬ

Аннотация

Цифровая эпоха, являющаяся обновленной версией информационных технологий, с неизбежностью делает актуальным вопрос совершенствования образовательной системы. Наступление технологической революции требует таких же изменений образовательных технологий, в число которых входит технология смешанного обучения (blended learning).

Современная система образования должна не только давать нормальное, хорошее, базовое образование, но и готовить креативных, созидательных обучающихся, которые должны думать об инновациях, быть более конструктивными. Модели, виды и преимущества смешанного обучения должны быть заранее изучены и внедрены во все звенья системы образования Республики Казахстан. Это позволит нашей стране справиться с вызовами наступившей цифровой эпохи, выполнить программу «Цифровой Казахстан», и успешно войти в число 30 конкурентоспособных стран мира.

Ключевые слова: информатизация образования, информационно-коммуникационные технологии, высшее образование, смешанное обучение, модели смешанного обучения, информационно-образовательная среда, информационная компетенция.

«DIGITAL KAZAKHSTAN» БАҒДАРЛАМАСЫ ЖӘНЕ АРНАЛҒАН ОҚЫТУ: ӨЗАРА БАЙЛАНЫС ЖӘНЕ ӨЗАРА ҚАТЫНАСТАР

Аңдатпа

Аралас оқыту үлгісі (blended learning), заманауи білім беру жүйесіндегі оның мәні және артықшылықтары қарастырылды. Аталған мақалада білім парадигмаларына теориялық талдаулар жасай отырып, олардың тарихи кезеңде бірін-бірі алмастырушы парадигмалар ретінде жаңа идеялар мен принциптердің, шығармашылық қатынастар мен мәдениеттің дамуын терең ұғынуды талап ететінін мәселелерге тоқталады. Осы біз білім

берудің жаңа парадигмасы – жаңа өркениеттік бағдар тұрғысында, мемлекеттік стандарттарға сай, жан-жақты дамыған жеке тұлғаны қалыптастыруға бағытталған, интеллектуалдық білім орталығы ретіндегі инновациялық мектепте ғылыми-әдіснамалық негізделген білім берудің концептуалдық моделі деген анықтамны негізге аламыз.

Өзекті сөздер: білімді ақпараттандыру, ақпараттық-коммуникациялық технологиялар, жоғары білім, аралас оқыту, аралас оқыту үлгісі, ақпараттық білім беруші орта, ақпараттық компетенция.

PROGRAM «DIGITAL KAZAKHSTAN» AND MIXED TRAINING: INTERDEPENDENCE AND INTERDEPENDENCE

Abstract

The digital age, which is an updated version of information technology, inevitably makes the question of improving the educational system urgent. The onset of technological revolution requires the same changes in educational technologies, including mixed-training technology.

The modern education system should not only give a normal, good, basic education, but also prepare creative, creative students who must think about innovations and be more constructive. The models, types and advantages of blended learning should be studied in advance and implemented in all parts of the educational system of the Republic of Kazakhstan. This will allow our country to cope with the challenges of the digital age, to implement the program “Digital Kazakhstan”, and successfully enter the list of 30 competitive countries in the world.

Keywords: education informatization, information communication technologies, higher education, blended learning, blended learning models, information learning environment, information competence.

В сентябре 2017 г. в ходе республиканского совещания по вопросам цифровизации с участием Президента РК Н. Назарбаева, была презентована Программа «Цифровой Казахстан». Глава государства подчеркнул, что стержнем Третьей модернизации, о которой он объявил в начале 2017 г. в своем Послании народу Казахстана, является цифровизация. При этом Президент отметил важность подготовки высококвалифицированных кадров, что связано с необходимостью пересмотра политики в сфере образования: «Всем казахстанцам – от школьников до пенсионеров – снова надо сесть за книги и изучать новые технологии. Принцип образования на всю жизнь становится потребностью, нормой» [1].

В этих условиях перед системой образования стоит острая задача освоить и своевременно внедрить современные технологии обучения для непрерывного образования. Здесь на первый план выходит технология смешанного обучения (Blended Learning) как инструмент цифровизации, или диджитализации. Очень важно вооружить современника цифровыми навыками, тем более что востребованность в таких навыках всё более возрастает, захватывая все больший круг профессий.

Смешанное обучение (Blended Learning) – это образовательная концепция, в рамках которой учащийся, в частности, школьник или студент, получает знания онлайн, т.е. самостоятельно, и очно с преподавателем. Такой подход дает возможность контролировать время, место, темп и путь изучения материала. При этом следует обратить внимание на то, что обучение признаётся смешанным, если в нем от 30 до 79% учебного времени проводится он-лайн. Среди его особенностей можно выделить следующие аспекты: индивидуализация обучения, экономия времени на уроке, вариативность образовательных траекторий, асинхронность обучения, новые возможности для взаимодействия, укорачивание цепочки между учеником и содержанием образования [2].

Составными элементами смешанного обучения являются обучение в классе, дистанционное обучение и обучение через Интернет. Именно возможности информационно-коммуникационных технологий способствовали активному развитию смешанного обучения, которое оказалось более эффективным, чем обучение, полностью происходящее в режиме онлайн. Это доказано научными исследованиями. В частности, специалистами Стэнфордского университета, которые по заказу федерального департамента по образованию США провели анализ более тысячи эмпирических исследований, в которых сравнивалось традиционное, онлайн и смешанное обучение [3].

Применение в педагогической практике принципов смешанного обучения позволяет преподавателю/учителю достичь следующих целей:

– расширить образовательные возможности учащихся за счёт увеличения доступности и гибкости образования, учёта их индивидуальных образовательных потребностей, а также темпа и ритма освоения учебного материала;

- стимулировать формирование активной позиции обучающегося: повышение его мотивации, самостоятельности, социальной активности, в том числе в освоении учебного материала, рефлексии и самоанализа и, как следствие, повышение эффективности образовательного процесса в целом;
- трансформировать стиль педагога: перейти от трансляции знаний к интерактивному взаимодействию с учениками, способствующему конструированию обучающимся собственных знаний;
- индивидуализировать и персонализировать образовательный процесс, когда учащийся самостоятельно определяет свои учебные цели, способы их достижения, учитывая свои образовательные потребности, интересы и способности, а учитель выполняет роль помощника и наставника.

Что касается моделей смешанного обучения, на сегодня пока нет единой общепринятой их классификации. Но если брать как бы на максимуме, то здесь можно выделить два вида: 1) на уровне классно-урочной системы, внутри школы/вуза; и 2) на уровне личности обучающегося, который может использовать для себя не только обязательное, но и дополнительное образование.

Внутри классно-урочной системы возможно использование таких моделей ротации, как автономная группа, перевернутый класс, смена рабочих зон – 1. зона работы онлайн (индивидуальная работа по инструкции учителя/преподавателя); 2. зона работы в группах (групповая работа по инструкции учителя).

На индивидуальном уровне применяются модели персонализации образования: новый профиль, межшкольная группа, индивидуальный учебный план (ИУП) [4].

Специалисты применяют и такую классификацию, когда учитываются разными акцентами, потребностями и объемами затрат. Это такие 6 моделей:

- Face-to-Face Driver («Драйвер – очное образование»),
- Rotation Model («Ротационная модель»),
- Flex Model («Гибкая модель»),
- Online Lab («Онлайн лаборатория»),
- Self-Blend Model («Модель “Смешай сам”»), когда студент решает, какие из Brick and Mortar курсов ему необходимо дополнить удаленными онлайн занятиями;
- Online Driver Model («Драйвер – онлайн обучение»).

Как и всякое новое, смешанное обучение имеет свои преимущества и недостатки. К преимуществам обычно относят то, что обучающийся самостоятельно планирует процесс обучения, организацию своей деятельности с ориентацией на конечный результат; сам принимает те или иные решения, определяет круг работ в информативном пространстве, проводит поисковую деятельность и отбирает информацию, представляет результаты деятельности с использованием информационных технологий.

Такие же преимущества есть и у учителя/преподавателя. В частности, один преподаватель теперь может обучать много людей одновременно. Кроме того, методы отслеживания самостоятельной работы студента в современных системах смешанного обучения позволяют преподавателям принимать вопросы только у тех, кто добросовестно работал самостоятельно. Ведь нередко бывает так, что с вопросами обращаются студенты, которые не пытались решить их самостоятельно. Сюда же можно отнести и проверку контрольных заданий (в смешанном обучении проверка может быть автоматически выполнена системами тестирования) [5].

Несмотря на немалые плюсы, у смешанного обучения есть и недостатки, с которыми сталкиваются все звенья системы образования, заинтересованные во внедрении и использовании современных технологий.

Это неравномерная ИТ-грамотность, зависимость от техники, широкополосного Интернета, устойчивости онлайн режима и безлимитных тарифов, недостаточный уровень владения технологиями и т.д.

Сейчас Казахстан находится на 50-м месте в мире по цифровому развитию, при этом базовая цифровая грамотность населения Казахстана составляет 77%. И чтобы к 2021 году она выросла до 80%, как предусмотрено программой «Цифровой Казахстан», необходимо уже сегодня всем, в том числе и частному сектору, принять активное участие в техподдержке всех звеньев системы образования. Только так, совместными усилиями можно сформировать креативное общество. Как сказал глава Сбербанка Герман Греф: «Надо научиться коллаборировать друг другом, и тогда гигантское количество ненужностей улетит само собой» [6].

Такое объединение позволит Казахстану достичь общих целей – присоединиться к передовым странам мира, где цифровая эпоха уже наступила, а значит выполнить задачу вхождения Казахстана

в число 30 конкурентоспособных стран мира. По мнению Нурсултана Назарбаева, казахстанцы легко адаптируемы, и надо создавать условия, чтобы компании инвестировали в образование и подготовку своих нынешних и будущих сотрудников. А система образования страны, в свою очередь, будет стремиться к тому, чтобы цифровая эпоха у нас наступила как можно скорее, чтобы добиться преимущества в условиях глобальной конкуренции.

Иначе мы «будем глотать пыль впереди идущих»[1].

1. Цифровизация как путь к успеху // Казахстанская правда. – 2017. – 14 сент.

2. <https://sites.google.com/a/school777.ru/blendedlearning/>

3. <https://www.ispring.ru/elearning-insights/что-такое-smeshannoe-obuchenie/>

4. <https://mob-edu.ru/blog/articles/smehannoe-obuchenie-6-modelej-dlya-primeneniya-v-sovremennoj-shkole/>

5. <https://www.ispring.ru/elearning-insights/что-такое-smeshannoe-obuchenie/>

6. <https://www.bfm.ru/news/364385>

**ЖЕКЕ ТҰЛҒАЛАР
ПЕРСОНАЛИИ
PERSONALITY**

ӘОЖ 94(574):9-05
МРНТИ: .03.20

Н.А. Абдурахманов¹
т.ғ.к., доцент м.а., ОҚМФА¹
Р.М. Купбаева²
аға оқытушы, АӘИУ²

Н.А. Абдурахманов¹
¹к.и.н., и.о. доцента ЮКГФА
Р.М. Купбаева²
ст. преподаватель РСИУ²

N.A. Abdurakhmanov¹
¹c.h.s., assistant professor at SKSPA
R.M. Kupbaeva²
²RSIU

НӘЗІР ТӨРЕҚҰЛОВ- ҰЛТ РУХЫНЫҢ ЖОҚШЫСЫ

Аңдатпа

Кеңестік Қазақстан тарихындағы ұлтымыздың тәуменді тұлғаларын қайта тірілту, олардың өнегелі өмір жолы мен қайраткерлік болмысын барынша шынайы ашып көрсетуге ұмытылып, бай шығармашылық мұрасын туған халқымен қауыштыру – уақыт талабы.

Себебі отарлық бұғаудан босанып, төл тарихының «ақтаңдақ» беттерін танымаққа ұмтылған, төрт құбыласын түгендеуді жөн көрген еліміздің кешегі зобалаң кезеңде жоғалтқаны аз емес. Әсіресе ұлттық тәуелсіздік жолында, сын сағатта аянып қалмаған Алаш арыстарының жанкешті еңбегін әсте ұмытуға болмас.

Сондықтан да біз осынау шағын мақаламызда Н.Төреқұловтың өнегелі өмірінің қоғамдық-саяси қызметіне тоқталмай, негізінен журналистік қызметі жайлы тарихи сараптамаларды келтірмекпіз.

Түйін сөздер: Нәзір Төреқұлов, ұлттық мүдде, зиялы қауым, Алаш арыстары, журналист, ағарту ісі, «Дәруіш», «Намақоб» журналдары, Қазақстандағы араб тіліндегі мерзімді басылымдар.

НАЗИР ТОРЕКУЛОВ – ПОКРОВИТЕЛЬ НАЦИОНАЛЬНОГО ДУХА

Аннотация

История любого народа неразрывно связана с историческими личностями, которые оставили яркий след в судьбе своей страны. Значительность любой исторической личности измеряется, прежде всего, ее мудростью, умением смотреть далеко вперед и степенью причастности к судьбе собственного народа и Отечества. Исследования и освещение выдающихся личностей казахского народа – требование времени.

Советская политика прошлых лет не давала возможностей нашему народу познать свою историю и великих личностей, которые боролись за национальную независимость. Особенно нельзя забыть самоотверженный труд алашозцев в борьбе за национальную независимость.

Поэтому, в данной статье дается историческая характеристика не об общественно-политической работе выдающегося казахского деятеля Назира торекулова, а о малопубликуемой и малоосвещаемой журналистской деятельности.

Ключевые слова: Назир Торекулов, национальный интерес, интеллигентное общество, журналист, просвещение, журналы «Дервиш», «Намақоб», печатные издания в Казахстане на арабском языке.

NAZIR TOREKULOV – THE PATRON OF THE NATIONAL SPIRIT

Abstract

The history of any people is inextricably linked with historical figures, which left a bright trace in the fate of their country. The significance of any historical personality is measured, first of all, by its wisdom, the ability to look

far ahead and the degree of involvement in the fate of its own people and the Fatherland. Studies and coverage of outstanding personalities of the kazakh people is a demand of the time.

Soviet policy of the past did not give our people the opportunity to learn their history and great personalities who fought for national independence. Especially it is impossible to forget the self-denying work representatives of the Alash party in the struggle for national independence.

Therefore, this article gives a historical description not of the public and political work of the outstanding kazakh activist Nazir Torekulov, but of the little-published and little-lit journalistic activity.

Key words: Nazir Torekulov, national interest, intelligent society, journalist, education, “Dervish”, “Namakob” magazines, printed publications in Kazakhstan in arabic.

Қалай дегенде де марксизм – ленинизм идеясымен шырмау арқылы қоғамдық сананы өзгертіп, тарих ғылымын түпкілікті тұралатқан кешегі тоталитарлық КСРО – да шын мәнінде социалистік қоғам орнаған жоқ. Сондықтан да біз қаншама жылдар бойы осы ғылым аясында жазылған керексіз том-том кітаптардың тасасында қалып қойған тұлғаларымызды, олардың еңбектерін кейінгі ұрпаққа дін – аман аманаттауымыз керек. Тәуелсіздіктің ширек ғасырында бұл салада барынша жұмыс жүргіздік десек те, Кеңес өкіметі кезіндегі большевиктік диктаттың, кеңестік «қызыл террордың» әсерінен нақақтан – нақақ жаппай жазалауға ұшыраған қоғам қайраткерлерінің бар қырын ашып болдық, індетте зерттедік деп сірә да айта алмаспыз. Көптеген тарихшы ғалымдарымыз мұрағат деректеріне сүйене отырып, әлі де ақталмаған Алаш арыстарының баршылық екендігін айтуда. Олай болса бұл кезеңдегі «ақтандақтардың» толық ашылып бітпегені еш дау тудырмаса керек-ті.

Сол 1950 жылдары «Қазақ тарихы көп жағдайда барынша шектеліп, тар шеңберде, біржақты, жеткіліксіз және тарихи оқиғалардың халық өмір сүрген дәуірлердегі географиялық орта мен мәдени-шаруашылық үрдістермен қабыспай, дерек-дәйексіз, атүсті қаралып келе жатқаны алаңдатарлық құбылыс... Қазақ халқының ерте дәуірдегі тарихын зерттеуге құмбыл тарихшылардың көбі әлдеқашан белгілі жайларды қаузап, әрі кеткенде өзгелердің пікірін қайталап, оларын жаңалық ретінде желеулетуі жақсылық емес...»[1],– деп қазақ тарихына жанашырлық танытқан алғашқы кәсіпқой тарихшыларымыздың бірі Біләл Аспандияров та сталиндік саяси қуғын-сүргіннен шет қалған жоқ. «Қазақ тарихын» айтудың өзі ұлтшылдықтың белгісі саналды.

Олай болса ұлтшылдығы үшін ұрпақ жадынан аластатылған ардақтыларымыздың ерен еңбегін кейінгі ұрпаққа насихаттау кезек күттірмейтін міндеттердің бірі деп білеміз.

Ал сол өткен ғасырдың басында қазақ ұлтын еңселі ел етуге ұмтылып баққан, қаламгерлігі мен қайраткерлігін де осы ортақ мүдде үшін жұмсаған А. Байтұрсынов, Ә. Бөкейханов, М. Дулатов, Ж. Аймауытов, М. Шоқай, С. Садуақасов, Т. Рысқұлов секілді тау тұлғаларымыздың бел ортасында Н. Төрекұлов та болды. Ұлт тарихы мен руханияты үшін құнды дүниелер қалдырған Төрәғұлдың Нәзірі туралы жазылған сүбелі еңбектер, тың зерттеулер де аз емес.

1980 жылдардың аяғында бұл тақырыпты қазақ журналистикасының ұстазы, әдебиеттанушы – ғалым, филология ғылымдарының докторы Т. Қожақеев тереңірек зерттесе, оның қазақтан шыққан тұңғыш кәсіби дипломат, елші болғандығын Т.Мансұров «Нәзір Төрәқұлов – Сауд Арабиясы корольдігіндегі КСРО–ның өкілетті өкілі», «Елші Нәзір Төрәқұловтың Арабия дастаны», «Елші Нәзір Төрәқұлов. Дипломат, Саясаткер, Азамат» т.б. еңбектерінде тарқата талдап берді.

Бұдан шығатын түйін: Н.Төрәқұловтың өнегелі өмірінің, қоғамдық-саяси қызметінің осы кезеңі біршама зерделенген. Сондықтан да біз осынау шағын мақаламызда қайраткердің бұл қырына тоқталмай, негізінен журналистік қызметі жайлы тарихи сараптамаларды келтірмекпіз.

1892 жылы Түркістан маңайындағы Қандоз елді мекенінде дүниеге келген Нәзір алғаш сауатын Қоқандағы медреседе ашса, 1903-1905 жылдары сондағы орыс-түзем мектебінде білім алады. 1905-1913 жылдар аралығында Қоқандағы коммерциялық училищеде, 1913-1916 жылдары Мәскеудегі коммерциялық институттың экономика факультетінде оқиды.

Сол тұста, 1918 жылы 4 шілдеде Түркістан Республикасының халық комитеті бюджеттік қаржы комиссиясының төрағасына Ташкенттен жолданған №78 өтініш хатында Н.Төрәқұлов былай деп жазыпты: «1914 жылы 8 кластық Қоқандағы коммерциялық училищені бітірісіммен, нақ сол жылы Мәскеудегі сауда-коммерциялық институтының экономика бөліміне қабылдандым. Соғыс өрті тұтануына, т.б себептерге байланысты оқудан қол үзіп қалдым. Қазіргі уақытта материалдық жағдайым көтермегендіктен, Мәскеуге барып оқуымды жалғастыруға мүмкіндік таба алмай жүрмін.

Осыған байланысты Сізден Халық Комиссарлар Кеңесінен арнайы несие бөлдіруіңізді, тым болмағанда Сырдария стипендиялар қорынан 75 мыңдай сом қарастыруға көмек қолын созуыңызды сұраймын. Осының өзі менің оқуымды толықтай тәмамдауыма жететін еді.» [2] Байыппен оқысаңыз,

барлай қарасаңыз, жас Нәзірдің осынау жылдардан оқу-білімге құштарлығын, ынта-ықыласының жоғарылығын көреміз. Осындай таудай талап арқалаған Нәзір уақыт өте келе коммунистік партияның ірі өкілдерімен тізе қосып еңбек еткен үлкен қоғам қайраткеріне, халықтың көзін ашуға ұмтылған кәсіби көсемсөзшіге, жастарды отаншылдық рухта тәрбиелеуші әдебиетшіге, дара дипломатқа айналды.

Қысқа ғұмыр кешсе де халық үшін қыруар іс тындырған Төреғұлдың Нәзірі 1916 жылы маусым жарлығы тұсындағы дүрбелеңде оқуын тастап, Батыс майданға бет түзеп, Минскіде «Еркін дала» атты жасырын ұйым құрады. Кейіннен төңкеріс тұсында елге біржола оралған ол «Қазақ мұңы» газетінің іргесін қалап, 1918 жылдың наурызында осы басылымның бас редакторы қызметін атқарады. Міне, осы кезеңнен Н. Төреқұловтың журналистік қызметі басталады деуге толық негіз бар. Осы жылы әкесі басмашылар қолынан мерт болып, Қоқан жұмысшы, солдат және мұсылман депутаттары Атқару комитетінде хатшы болып істеген Нәзір журналистиканы, ғылымды, қайраткерлікті қатар ұштастыра отырып, «Халық сөзі» газетіне де басшылық етеді. Сонымен бірге ол 1919 жылы санаулы ғана нөмірі жарық көрген «Инкилоб» («Революция») журналын да ұйымдастырады.

Мұрағат деректеріне қарағанда «Новый Восток» журналы сонау 1922 жылы «Иқилоб» жайында ақпарат беріп, Төреқұлов журналының саяси-экономикалық, әдеби, педагогикалық, ұлттық мәселелер бойынша, т.б бөлімдері құрылып, оның 3-нөмірінде С. Асфендияровтың «Түркістандағы жер мәселесі», Н.Төреқұловтың «Түркістанның қазіргі саяси ахуалы» мақалалары айрықша назар аударатындығын жеткізіпті.

Түркістан компартиясы Орталық Комитетінің органы саналатын бұл журналға «Дәруіш», «Намақоб» атты бүркеншік аттармен мақалалар жазған Нәзір қоғамдық-саяси, әлеуметтік, ұлттық мәселелерге келгенде үнсіз қалмай, әрдайым уытты тілімен өз позициясын айқын аңғартып отырды. «Инкилобтың» жауапты редакторы ретінде журналдың 1922 жылы 25 қаңтардағы алғашқы санындағы кіріспе мақаласында бұл мерзімді басылымның атына заты сай Еуропа мен Азиядағы революциялық толқуларды баяндап, Шығыстың өзіне тән мәселелерін жалпы революция тәртібімен түсіндіруді, саралауды мақсат тұтып отырғанын айтса[3], «Атлант мұхитынан ұлы Тынық мұхитына дейін», «Бір сөз хақында», «Түстің жаңа жорамалдары», «Емле мәселесінде кім қандай пікірде?», «Түркістанның қазіргі саяси ахуалы», «Замана зәйілі» еңбектерінде қоғамдағы түрлі түйткілді мәселелерді көтеріп, саяси салмағы ауыр дүниелермен қаламгерлердің назарын өзіне аударған болатын. Сонымен бірге ол қазақ тілін баспасөз тіліне айналдыруға, оның қоғам өмірінің барлық саласында кеңінен қолданылуына бар күш-жігері мен білімін сарп етіп, соңғы демі біткенше халқына қалтқысыз қызмет етті. Қалай десек те ел құрметіне бөленген Төреқұловтай тұлғаның «дуалы аузынан» шыққан сөз қашанда жерде қалған жоқ. Оның бай мұрасымен етене таныс адамның бұл пікірімізге еш алып-қосары болмайтындығына да сеніміміз кәміл.

Жоғарыда атап көрсеткен 1916 жылғы майдан жұмысына қазақ жастарын күштеп тарту кезінде де, осындай ашық зорлықтан тұтанған бытыраңқы бас көтерулерді аяусыз жазалау шағында да қазақ зиялылары қарап қалмай, панасыз халыққа нақты көмек көрсетуге тырысып бақты. Айталық белгілі ғалым, тарихшы М.Қойгелдиев өзінің «Ұлттық саяси элита» атты сүбелі еңбегінде: «... Қазақ жігіттері осы саладағы қызметін соңына дейін атқарып, майданнан қайтқан өзбек, қырғыз жігіттері отырған эшалондарды бастап, отандарына дейін жеткізіп салды» (М. Шоқай, Н. Төреқұлов, М. Төлебаев, т.б.) [4],– дейді. Демек жасынан – ақ қазақ, өзбек, тәжік тілдерін өз тілім деп білген, түрік, шағатай, парсы, араб, орыс, француз, неміс тілдерін де еркін меңгерген Нәзірдің бойында түркішілдік, ұлтжандылық сол кезеңде қалыптаса бастаған сияқты. Олай дейтініміз, саналы ғұмырында кеңес үкіметіне қызмет етсе де Н. Төреқұлов өзі секілді ұлт серкелері Т. Рысқұлов, С. Қожанов, С. Асфендияровтар секілді Алашордашыларға кешірім жасаған соң Алаш зиялыларын Ташкентке шақыртып, түрлі қызметтер ұсынды. Нәтижесінде бұл өлкедегі жер-су реформасының жемісті жүзеге асуында алаштық идея зор рөл ойнап, бұл кезең шынында да қазақ зиялыларының тұтас шоғырын бір ұлттық мүдде жолында тоғыстырған, шығармашылық элитаның дәуірлеген кезеңі болды деп нық сеніммен айта аламыз.

Жалпы Нәзір Алаш қайраткерлерін жатырқамаған. Керісінше Кеңес үкіметі орнамай тұрып-ақ олармен рухани байланыс орнатқан, сыйласып өткен. Бір ғана мысал келтірейік, белгілі ғалым Х. Тұрсын «Алаш һәм Түркістан» атты монографиясында: «... Әлихан – Нәзір қатынасына ерекше назар аударуға болады. Олардың Минск қаласында түйіскен тағдыры ұлттық мүддеге құрылған саяси қызметтеріндегі ынтымақтастыққа ұласты. Кеңестік биліктің жоғары лауазымдарында болған Н. Төреқұловтың ресми баяндамалары, мақалаларында өзінің саяси, рухани ұстазы Ә. Бөкейхановты айыптаған бірде-бір сөз кездеспейді, қайта Москвада Шығыс халықтарының Орталық баспасын

басқарып тұрған кезінде өз ұстазын материалдық тұрғыда қолдап, саяси қамқорлыққа алған. Ол екеуінің ынтымақтастығын «Әлихан Бөкейханов қазір Мәскеуде, Төрекұловтың жанында баспада қызмет істейді» деп Т. Рысқұлов та атап өтеді.»[5], – деп жазады. Осының өзі-ақ оның ұлт мұратына адалдығын айғақтайды.

Ал Нәзір қайраткерлігінің бізге беймәлім тағы бір қыры Кеңес кезіндегі латын әліпбиіне өту мәселесі кезінде ашылды. Елбасымыз Н.Назарбаев та өзінің 2017 жылғы «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты бағдарламалық мақаласында төл тілімізді біртіндеп латын әліпбиіне көшіру жұмыстарын бастауымыз керектігін айтқан болатын.

Расында қазақ әліпбиінің тамыр-тарихы тым тереңде жатыр. «Мәңгілік Ел» болуды мұрат тұтқан дана бабаларымыз сонау VI-VII ғасырларда ғылымда «Орхон-Енисей жазбалары» деген атпен әйгілі болған руна жазуын, жұмыр жер тарихындағы ең көне әліпбиді өмірге әкелсе, X ғасырдан XX ғасырға дейін, яғни 900 жылдың бедерінде халқымыз араб әліпбиін қолданды. 1929 жылға дейін қолданыста болған араб графикасына негізделіп жасалған қазақ әліпбиін Алаш арысы, тіл білімінің реформаторы Ахмет Байтұрсынұлы құрастырып, тарихымызда «төте жазу» деген атпен қалған бұл әліпбидің ғұмыры шынында да ұзақ болды.

Ал латын әліпбиіне келер болсақ, 1929 жылғы 7 тамызда КСРО Орталық Атқару Комитеті мен КСРО Халық Комиссарлары Кеңесінің Президиумы латындандырылған жаңа әліпби – «Біртұтас түркі алфавитін» енгізу туралы қаулы қабылдады.

Латын әліпбиінің негізінде жасалған бұл жазу үлгісі 1929 жылдан 1940 жылға дейін қолданыста болып, осы жылдың 13 қарашасында «Қазақ жазуын латындандырылған әліпбиден орыс графикасы негізіндегі жаңа әліпбиге көшіру туралы» заң да қолданысқа енді.

Ал сан жылдар бойы араб жазуында болған кеңестік қазақ қоғамының бастапқыда латын әліпбиінің қоғамдық өмірімізге дендеп енуіне біршама қарсылық танытқаны рас. Араб жазуын қолдаған А.Байтұрсынұлы бастаған ұлт зиялылары араб жазуының оқуға, жазуға, сауат ашуға, өнер құралдарын орнатуға қолайлылығын, оның қазақ тілінің дыбыстық жүйесін дәл бере алатындығын алға тартса, 1927 жылы әуелі Ташкентте өткізіліп, кейіннен Қызылордада өз жалғасын тапқан осы түйткілді мәселеге арналған конференцияда латын әліпбиіне өту мәселесі көпшіліктен қолдау тапты. Шындығында кеңестік кезеңде осы латыншаға өтуді жақтағандардың араб әрпінің көбінің бір түсті болумен бірге, бір әріптің төрт түрі барлығын, жазудың оннан солға қарай, цифрлардың солдан оңға қарай жазылатындығын, бұл өз кезегінде баспахана жұмысында едәуір қиындық тудыратынын, араб әрпінің нота жазуға жарамайтындығын айтқан уәжі орынды еді. Нәтижесінде бірте-бірте Алаш қайраткерлері де өз ұстанымдарынан қайтып, латыншаны қолдамаса да Х.Досмұхамедұлы осы әліпбидің жобасын жасап берді.

Ал латын әліпбиіне көшудің алғашқы жобасы сол тұстағы белді мерзімді басылымдар санатына кіретін «Еңбекші қазақ», «Лениншіл жас» секілді бірқатар газеттерде жарық көріп, латыншаға өтудің жаңа жобасының бірін Н.Төрекұлов 28 әріп бойынша даярлап шықты. Нәтижесінде 1929 жылы Қызылордада қызу талқылауға түскен конференцияда Т.Шонанұлы, Е.Омаров, Қ.Кемеңгеров, Қ.Жұбанов, Е.Поливанов т.б. мұрындық болуымен латын әліпбиі жобасы біршама жетілдіріліп, еліміз латын әліпбиіне көшкен болатын. Шынтуайтында сол кезеңдегі бұл әліпбидің ерекшелігі де оның өте қарапайымдылығы мен оқуға қолайлылығында, кірме әріптерінің, жол асты, жол үсті белгілерінің жоқтығын айтпағанда, бір дыбыс-бір әріп қағидасының қатаң сақталуында еді. Осылайша Кеңестік Қазақстанды жаңа белестерге жетелеген бұл латын әліпбиі ел жұршылығының көңілінен шығып, 1933 жылы Қ.Жұбанов оған бірқатар толықтыруларын енгізсе, бұл әліпби С.Аманжолов, С.Жиенбаев тарапынан да біршама жетілдірілді. Тіпті пролетариат «көсемі» Лениннің өзі 1919 жылы жазған бір еңбегінде бір кездерде орыс қарпін де латындандырудың күні туатынын үмітпен жазған еді.

Жалпы латын тіліне өту Елбасының бұдан бірқанша жылдар бұрын айтқан түркі тілдес елдерді рухани біріктіру идеясын жүзеге асыруға мүмкіндік береді. Дегенмен еліміз латыншаға өткен түркі елдерінің қателігінен сабақ алып, мейілінше мінсіз әліпбиді дүниеге әкелуі тиіс. Мәселен 1928 жылы латыншаға өткен Түркияда бар-жоғы 29 әріп бар. Содан бүгінгі түрік латын әліпбиінде 5 әріптің кемдігі кәдімгідей-ақ байқалып отыр. Біз мұндай керісінше түркі әлемін бір-бірінен алыстататын олқылықтардан абай болуымыз керек. Елбасымыздың бұл мәселені қайта-қайта қаперімізге салып, 2006 жылы латыншаға өтуге дайындық жасау туралы шешім қабылданғаннан кейін еліміздегі латын әліпбиіне қатысты 100-ге жуық жоба жасалып, қоғамдық талқылауға салынды. Демек, біз 1940 жылы қазақ-кирилл алфавитін жасаған кезде анықталғандай, латын әріптерінің біразының

орынды түрде қолданысқа енгенімен, бірнеше әріпте, әсіресе орыс тілінің емлесінің әсерінде қате қолданыстар орын алғанын ескеруіміз керек. Латын әліпбиіне түркі тілдес елдер арасында кеш өтіп жатқан елдердің бірі болғандықтан, біз латыншаға өткен Әзірбайжан, Түркия, Өзбекстан секілді мемлекеттердің мол тәжірибесін мұқият зерттеп, артықшылықтары мен кемшіліктерін барынша елеп-екшеп, салыстыра-салғастыра отырып, түркі мемлекеттері ішіндегі ең мықты латын әліпбиін жасап шығуымыз қажет.

Жалпы латын әліпбиі қабылданып, 1937-1938 жылдардағы саяси қуғын-сүргіннен соң 1940 жылы әліпбиіміз тағы ауысып, «халықтардың тілегі бойынша» деген сылтаумен орыс графикасына негізделген әліпбиге басы бүтін өттік. Осылайша бодандық қамытын да мықтап кидік.

Әліпбидің тек сауат ашу ғана емес, ілім-білім атаулының қайнар көзі, ғылым шыңына жетелейтін сара жол екендігін жан-жүрегімен түйсінген А. Байтұрсынұлының: «Қазақша оқу дегенде мен осы күнгі мұсылманша оқып жүрген жолменен оқуды айтпаймын, қазақтың тілімен оқуды айтамын ... Араб әліппесі қазақтың арасына дінмен бірге тараған, сіңген, осы дінмен бірге байласқан әліппені алып тастап, басқа әліппені алдырту қиын жұмыс ...[6]», – деп жұқалап жеткізуінің өзін құлдық сана құрсауындағы қазақ қоғамы қабылдамағанымен, орыс ойшылдары аса жоғары бағалаған. Біздіңше орыс зерттеушілерінің төте жазудағы қазақ әліпбиіне 1924, 1931-ші жылдары «Байтурсуновская графика», «Байтурсуновский алфавит» деп ат қойып, айдар тағып, оның ірі жетістік екендігін мойындауы бұл әліпбидің қазақ қоғамында өз өміршеңдігін тапқандығын айғақтай түседі.

Ал Нәзір Төреқұловқа келер болсақ ол өзінің 1924 жылы баспа бетін көрген «Жаңа әліпби неге керек?» деген ғылыми зерттеу еңбегінде: « ... Бұл жаңа әліпбиді Әзірбайжан түріктері, жақұт түріктері де қолдана бастады. Стамбул түріктері арасында да осыны қолданамыз деген сөздер болып жатыр.

Әдет әдет емес – жөн әдет.

Ал енді жаңа жазуды үйрен!»[7], – деп латыншаға өтудің артықшылықтарын ақтарыла айтумен бірге, қоғамда кәдімгідей дискуссия тудырған «Латын әліпбиі болғанда ескі кітаптарымыз не болады?, «Харіпті өзгертіп латыншаға өту ерте», «Жаңа әліпбиді алғанда бөтен түрік әдебиеттерінен айырыламыз», «Біз кедей елміз : бізге жаңадан хәріп жасатып, жаңадан жұртты оқыту өте ауыр», «Латын әліпбиін шығарған елдің өзі дүниеде жоқ. Әліпбиінің не керегі бар?», «Бізге алыс латыншаны алғаннан орыс әліпбиін алсақ болмай ма?» деген секілді сан сауалдар мен пікір-көзқарастарға байыпты жауап беріп, латыншаға өтудің өзектілігін барынша ұғындыруға тырысып бағыпты. Былайша айтқанда сонау 1922 жылдың соңынан 1928 жылға дейін Мәскеуде КСРО Орталық баспасөз бөлімін басқарған Нәзірдің сонда жүріп жазған «Жаңа әліппе», «Ұлт мәселесі және мектеп», «Жат сөздер» кітаптарының ішінде дәл осы Орта Азия халықтарының әрпін латыншаға ауыстыру жөніндегі еңбектерінің аса құнды екендігі дау тудыра қоймас.

Әсіресе жаңа түркі әліппесін жүзеге асыру жөніндегі Бүкілодақтық Орталық Комитеттің пленумында жасаған баяндамасында ол: « ... Меніңше, үгіт-насихат жүргізуде, латыншаға көшудің идеясын таратуда, халыққа бұл бастаманың мәнін ұғындыруда біздер, әсіресе, өзіміз үшін аса маңызды республикалар мен облыстарда жұмысты тым аз атқардық.

... Қазақ республикасының оқу-ағарту комиссариаты қаулыны орындауға, мәселені тиісінше дайындауға мән бермей келеді. Соңғы жылы, бір жарым ай бұрын қазақ және орыс баспасөзінде латыншаға көшу мен оның қарсыластары арасында тартыс болғанда Қазақ республикасы оқу-ағарту комиссариатының өкілі бұл мәселеге кірісуге уақыт таппай отырғанын,оны зерттеп, үйренуге дайындықсыз келгенін мойындады» [8], – деп бұл өзекті мәселені барынша елеп-екшеп, талдап-таңылап көреді.

Н. Төреқұлов 1920-1922 жылдары «Иштракюн» газетінің редакторы болса, Мәскеуде жүрген шағында «Темірқазық» журналын шығарды. Дара дарын, қарымды қаламгер, шебер публицист Нәзір «Иштракюнда» («Коммунист») «Дәруіш», «Намақоб» («Тұзды су») бүркеншік аттарын кезінен қолданып, «Біздің қабілетсіздігіміз», «Балық басынан шіриді» секілді көптеген сын мақалаларын жазса, ол «Қызыл байрақ», «Түркістан» газеттерінің де іргесін қалап, оның аяғынан тік тұруына, шын мәнінде «халықтың көзі, құлағы һәм тілі болуына» көп еңбек сіңірді, осы саланың тамырына қан жүгіртуге септесетін кадрларды жазбай тануда, оларды дұрыс таңдауда да көрегенділік таныта білді.

Н. Төреқұлов өзі ұйымдастырған, 1922-1924 жылдары елге етене таныс болған «Инқилоб» («Төңкеріс») журналының да республикамыздағы маңызды мәселелерді дер шағында көтеруіне мүдделілік танытып, өз маңайына журналдың сапалы шығуына сүбелі үлес қоса білген Садриддин Аини, С. Қожанов, А.Рақымбаев, С. Асфандияров сияқты қоғам қайраткерлерін топтастыра алды.

Сонымен қатар Нәзір Мәскеуде Орталық баспаны басқарған тұста да халқымыздың тарихын, тілін зерттеп-зерделеуде көптеген игі істердің жеделдете қолға алынуына тікелей ұйытқы болды, тіпті, 1922 жылы наурызда Кремльде Лениннің қабылдауында болып, жергілікті халықтардың өз тілі мемлекеттік тіл болуы керектігін алға тартып, ел талабын жасқанбай жеткізді.

Өзінің басты кәсібі журналистикада да жасындай жарқылдаған Нәзір өз көсемсөздерінде де ең алдымен ұлттық мәселелерді талдап-таразылады, әлеумет қамын көздеді, ұлттық еркіндік пен азаттық жолын қалам қуаты арқылы дәріптеді.

Ұлтты ұлт ететін негізгі ұстын-тіректер – дін, діл, тіл десек, бұл маңызды тақырыптар да Нәзір қаламынан тыс қалған жоқ. Мәселен, ол дін мәселесіне қырын қараған атеистік кезеңнің өзінде нағыз ұлт тұлғалары ғана бара алатын қадамдарға барып, барлық мекемелердегі демалыс күнін жексенбіден жұмаға көшірсе, Құрбан айт мейрамын да демалыс күні деп жариялап, өз елінің ұлттық рухын оятуда аянбай еңбек етті, халықты ұлттық тамырынан, рухани өзегінен ажыратуға көшкендердің жымысқы саясатына қал-хадерінше қарсы тұрды. Айталық «Ислам және коммунизм» мақаласында қайраткер: «... Ислам негіздерін баяндамақ һәм қорғамақ үшін дін мен ғылымның татулығы керек. Ислам негіздерін баяндамақ һәм қорғамақ мәселелеріне келсек, исламды қызғыштай қору, яки дарынды болмақ тек дін иелеріне ғана тән емес, бәлкім һәр бір білімдар, не ақылды жанның қолынан неге келмесе, бұл үшін медіресе түгесу сірә да шарт емес»[9], – деп батыл байлам жасай отырып, адамзат баласын азаттыққа бастаған коммунизмнің діни бостандықты, соның ішінде езілген Шығыс дінін әркез құрметтеуі керектігін де қаперге салады. Сондай-ақ «Иштракюнда» басылған «Қазақ мәселесі», «Ұлттар өмірі» жинағындағы «Түркістан автономды республикасы» т.б. мақалаларында ұлтын ұлықтаған қайраткер зұлмат пен зобалаңға мойымайтын өр мінезімен дараланады, халқының ілгері басып, азаттық таңын аман көретін күн туатындығына сеніммен қарайды, болашақтан үміт үзбейді.

Әсіресе ол өзінің қоғамдық-саяси күресі барысында да, қат-қабат қаламгерлік қызметінде де жастарға білім беру мәселесіне баса мән берді. «Ұлт мәселесі және мектеп» атты көлемді еңбегінде ол отаршыл мемлекеттердің өзге халықтардың ұлттық мәдениетін өшіру әрекеттерінің түптің түбінде сол ұлттың басыбүтін күйреп, тарих сахнасынан ығысып шығуына алып келетінін батыл тұжырымдар арқылы нанымды дәлелдеп береді. Ал «Темірқазықтағы» мақалаларында әдеби сыннан да шет қалмай, С.Сейфуллиннің «Асау тұлпар» және «Бақыт жолында» кітаптарына сыни көзқарасын білдіреді. Бұл еңбектер оның білімдар әдебиет сыншысы болғандығын айғақтай түседі. Осы «Темірқазықта» тер төккен жылдарында Төреқұлов қазақ ақындарын әлемге таныту үдерісіне де айтарлықтай үлес қосты, шетел қаламгерлерінің шоқтығы биік шығармаларының да қазақшаға тәржімалануына ден қойды. «Қазақтың бас ақыны» -- Абай өлеңдерінің Ташкентте басылып шығуына тікелей басшылық етті. Сондай-ақ Ташкентте 1922 жылдың көкегі мен тамызы аралығында сол кезеңдегі белді басылым – «Ақ жолдың» шығарушы редакторы міндетін абыроймен атқарған Нәзір ғылым, саясат, әдебиет, мәдениет т.б. тақырыптарда талмай қалам тербеді. Оның көптің бірі емес екенінен құлағдар Түрккомиссия: «... Түркістан Компартиясының Уақытша Орталық комитетіне кірген коммунистер тізімі бар. 4 қазақ, 2 өзбек, 2 татар, 1 түркімен, 6 еуропалық – барлығы 15 адам. Жаңа Орталық Комитеттің мүшелері ішінде жергілікті халықтан шыққан аса көрнекті табиғи дарындар (самородки) бар, мәселен, Төреқұлов интеллигент, бұрынғы студент, кедей қазақ семьясынан шыққан, марксшіл тұрғыдан ойлайтын адам» [10], – деп Мәскеуге оң ақпар береді. Нәтижесінде көп ұзамай Нәзір Түркістан Компартиясы Орталық Комитетінің бірінші секретары болып сайланып, 1921 жылдың қаңтарында Әулиеатада қазақ, қырғыз кедейлерінің съезінде ауылды кеңестендіру, жер-су реформасын жүргізу, саяси-көпшілік жұмыстарын нығайту жөнінде баяндама жасайды. Осы тақырыптарды толығырақ қарастырған мақалаларын, сондай-ақ «Қосшы» одағының міндеттері туралы тезистерін мерзімді басылым беттерінде жариялап отырады.

Демек, «Нәзіртанудың» маңызды бөлімі саналатын оның көсемсөздерін жан-жақты зерттеу – келешектің ісі. Ал Төреғұлдың Нәзіріндей ұлтымыздың біртуар перзентінің жоқшысы – еліміздің зиялы қауымы, саналы жастары болуы тиіс деп білеміз. Өйткені тоталитарлық жүйенің құрбаны болған қарымды да қажырлы қайраткерді, мұндай қайталанбас тұлғаны ұмыт қалдыруға әсте болмайды. Есімі мен қызметін жадында қайта жаңғыртуға бет алған жасампаз жұрты барда Нәзір жұлдызының Тәуелсіз қазақ көгінде мәңгі жарқырай беретіндігіне де бек сенеміз.

1. Аспандияров Б. Топонимикалық атаулардың кейбір этимологиясы // Жас қазақ, 20 қазан, 2016 ж.

2. Новый восток // М, 1922, 471-473 бб.

3. Төрекұлов Н. Кіріспе орнына. Инқилоб // №1, 25 қаңтар, 1922 ж
4. Қойгелдиев М. Ұлттық саяси элита. Алматы. – 2004, 195 б.
5. Тұрсын Х.Алаш Һәм Түркістан // (монография). – А, 2013,334 б
6. Имаханбетова Р. Ахмет Байтұрсынұлының шығармашылық ғұмырбаяны// Монография. – Астана, 2010, 174-176 бб.
7. Төрекұлов Н. Бұл әліпбиді неге алу керек // Шығармалар жинағы, 3-т. Алматы, 2017, 23б.
8. Сонда.118-119 бб
9. Төрекұлов Н. Ислам және коммунизм // «Қызыл байрақ», №121-122, 16 желтоқсан 1921ж.
10. Қойшыбаев Б. Нәзір Төрекұлов – публицист және қоғам қайраткері // Нәзірдің жұлдызы. Ғылыми–публицистикалық мақалалар жинағы. – Түркістан 1999 ж, 45б

УДК 94(574)
МРНТИ 03.20

Вахдет Таракчы¹

²*Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің докторанты (PhD). Түркістан қ., Қазақстан
Х.М. Тұрсұн²*

²*Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің профессоры, т.ғ.д. Түркістан қ., Қазақстан*

Vahid Tarakchi¹

¹*Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University turns Turkestan into the educational center of Turkic world*

H.M. Turunun²

²*Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University turns Turkestan into the educational center of Turkic world*

МУСТАФА ШОҚАЙДЫҢ ЭМИГРАЦИЯҒА КЕТУІНІҢ ТАРИХЫ

Аңдатпа

Түркістан ұлт-азаттық қозғалысын әлемдік ұлт-азаттық қозғалысымен байланыстырған Мұстафа Шоқайдың қайраткерлік қызметінің негізге бөлігі эмиграциялық жағдайда өткен болатын. Әлем таныған қайраткердің эмиграцияға кетуі жөнінде ғылыми әдебиетте бір-біріне қарама-қайшы тұжырымдар кездеседі. Олар негізінен Шоқайдың эмиграцияға кетуі кездейсоқ, саяси баспана іздеуден туған немесе ол эмиграцияға кету мақсатты түрде жасалған әрекет деген екі бағыттан құралады.

Соңғы жылдары ғылыми айналымға М.Шоқайдың толық шығармалар жинағының дайындалып, айналымға ұсынылуы және тәуелсіздік жылдары қалыптасқан методологиялық ұстанымдарда басшылыққа алған зерттеулерді негізге алып, Шоқайдың эмиграцияға кетуінің тарихын ғылыми қалпына келтіруге мүмкіндік алдық. Мақалада М.Шоқайдың эмиграцияға кету процесі талданып, жаңа көзқараспен тұжырымдалады.

Кілтті сөздер: Саяси эмиграция, Мұстафа Шоқайдың кеңестік билікке шақырылуы, Сұлтанбек Қожанов, эмиграциядағы «түркілік орта».

ИСТОРИЯ ЭМИГРАЦИИ МУСТАФЫ ШОКАЯ

Аннотация

Большая часть деятельности Мустафы Шокая, связавшего Туркестанское национально-освободительное движение с мировым национально-освободительным движением, прошла в условиях эмиграции. В научной литературе встречаются противоречивые выводы об эмиграции мирового деятеля. Они в основном делятся на два направления: первое, отъезд Шокая в эмиграцию – это неожиданный поиск политического убежища, второе, эмиграция Шокая – запланированное действие.

Основываясь на недавней подготовке и публикации полного сборника произведений М.Шокая и исследованиях, придерживающихся методологических позиций, сформированных в годы независимости, имеется

возможность научно восстановить историю эмиграции Шокая. В статье проанализирована история эмиграции М.Шокая и сделаны новые заключения и выводы.

Ключевые слова: политическая эмиграция, привлечение М.Шокая к Советской власти, Султанбек Кожанов, «Тюркская среда» в эмиграции.

HISTORY OF EMIGRATION OF MUSTAFA SHOKAY

Abstract

The most part of Mustafa Shokay activity who has connected the Turkestan national liberation movement with the world national liberation movement has passed in emigration conditions. In scientific literature we can meet contradictory conclusions about emigration of the world figure. They generally are divided into two directions: the first, Shokay's departure to emigration is an unexpected search of political asylum, the second, Shokay's emigration – the planned action.

Based on recent preparation and the publication of the M. Shokay's works full collection and researches adhering to the methodological positions created in independence days there is an opportunity to scientifically restore Shokay's emigration history. In article the M. Shokay's emigration history is analysed and new conclusions are drawn.

Keywords: emigres, attraction of M. Shokay to the Soviet power, Sultanbek Kozhanov, "The Turkic environment" in emigration.

Мұстафа Шоқайдың эмиграцияға кетуі жөнінде ғылыми басылымдарда әртүрлі пікірлердің болуы мәселеге айқындық беруді қажет етеді. Сондықтан да шоқайтану ғылыми бағытында осы желіге айқындық берілуі қажет.

1918 ж. ақпанында Түркістан Мұхтарияты қуып таратылғаннан бастап 1921 ж. 25 ақпанға дейін Түркістанда, қазақ облыстарында, Орынбор, Самара қалаларында, кейінгі кезде Азербайжан, Грузия жерлерінде белсенді саяси және шығармашылық қызметпен айналысты. Бұл кезеңде ол Түркістаннан тыс жерлерде болса да бұрынғы патшалық Ресейден, сол кездегі Кеңес Одағының кеңістігінде жүргендіктен бұл кезеңді эмиграциялық жағдай қатарына қоспаймыз.

Шоқайдың эмиграциялық қызметі әйелі Мария Яковлевнамен бірге ресми түрде 1921 ж. 25 ақпанында Батумиден Түркияға Италияның кемесімен жолға шығуымен басталады. Оның өмірінің соңына дейін созылған эмиграциялық эпопеясының бастауы мен одан әрі өрбуінің тарихына жасалған деректік талдау бұл қадамның өте күрделі жағдайларға байланысты іске асқанына көз жеткізеді. Сондықтан М.Шоқайдың эмиграциялық өміріне қатысты талдауды бірнеше бағытқа топтастырып қарастырамыз: 1. М.Шоқайдың эмиграцияға кетуге қабылдаған шешімдерінің негізі қандай? 2. Оның эмиграциядан қайтып елге оралу мәселесі қалай қарастырылды? 3. Тұрақты тұруға және қызмет істеуге Франция мемлекетін таңдау себептері қандай? деген сауалдардың жауабы мәселеге айқындық береді деп ойлаймыз.

Бірінші мәселе бойынша айтарымыз: кеңестік тарихнамада М.Шоқайдың эмиграцияға кетуге жасаған қадамы оны «барар жер, басар тауы қалмағаннан кейінгі шешім дегенге саяды» [1, Б 214-215]. Автор бұл тұжырымды оның шығармашылық мұрасын жеткілікті пайымдамаудан не болмаса, қайсыбір мақсатпен бұрмалаудан туған тұжырым деп бағалайды.

Негізінде, Шоқай шетелге жеке басының амандығын ойлап, бас сауғалап бармаған. Орыс демократиясы Кеңес Одағында толығымен жеңілген соң және Түркістанның ұлттық қозғалысы үшін күресте Батыс елдерінің тарапынан қолдау алуды көздеп барған болатын.

Осы жерде айта кетер мәселе, Д.Қыдырәлі «сол уақытта М.Шоқай бұрынғы Ресей империясының шеңберінен шығып, эмиграцияға кету туралы үзілді-кесілді пікірде болмаған. Мұндай шешімге ол большевиктердің Тбилисиді басып алуынан, яғни 1921 жылдың ақпанынан кейін келгенге ұқсайды» [2] деген пікір айтады. Дегенде, Мұстафаның Уфа Мемлекеттік Кеңесіне барған кезінде оның әйелімен бірге Америка Құрама Штаттарына өтуге визалары дайын болғандығын, осындағы жиынның шешімімен оның АҚШ-қа баруға тиісті делегацияның құрамына енгізілуі де [3] оның эмиграцияға кетуі стихиялық емес, жоспарлы түрде ойластырылғандығын танытады. Әйтсе де, Шоқайдың Колчак тұтқынына түсіп, одан босаған соң досы В.Чайкинмен Орынборда генерал А.И.Дутовқа қарсы ұйымдастырылған әрекеттердің барысында АҚШ-қа кете алмайды да, Кавказ жеріне өтіп кетеді. Закавказьеде жүріп ол АҚШ-қа емес, Европа елдерінің біріне кетуге шешім қабылдайды.

Демек, Шоқай Түркістан мен қазақ жерінде тәуелсіздік жолында саяси күрес жүргізудің мүмкін еместігіне көз жеткізген соң ғана эмиграцияға кетуге түпкілікті бел байлаған екен.

Екінші мәселеге қатысты мынадай деректерді қарастырамыз: М.Шоқайдың елге қайтуы жөнінде Кеңестік билікпен арадағы келісімдер екі адам арқылы жүргізілген. Біреуі ескі дос В.А.Чайкин болса, екіншісі өзінің шәкірті С.Қожанов болатын. В.Чайкин Түркістандағы большевиктердің эмисарлық органы – БК(б)П ОК мен БОАК-тың Түрккомиссиясының басшысы Ш.Элиаваның тапсырмасымен 1921 ж. тамызында арнайы хат жазып, Шоқайдың елге оралуы туралы келіссөздерді бастайды. Осы жерде атап өтер бір мәселе, В.Чайкиннің Шоқайға деген адал достығы кеңестік биліктің жоғары эшелонындағы РКФСР Сыртқы істер халкомы Г.В.Чичеринмен, БОАК хатшысы А.С.Енукидземен, Сыртқы істер халкомының орынбасары Л.М.Караханмен жүргізілген келіссөздерінде көрініп тұрады. Онда Чайкин Шоқайдың қауіпсіздігі, шетелге қайтадан өтіп кету мүмкіндігі мәселелері қарастырады. Қорытындысында аталған мәселелерге қанағаттанарлық жауап ала алмаған соң «бұл шақыртулар... Сізді тор ішінде ұстау» [1, Б.218] деген қорытындыға келеді.

Шоқайды елге ресми түрде шақырған С.Қожанов 1921-1923 жылдары Түркістан АКСР Ішкі істер, Ағарту халық комиссары болып қызмет істеген болатын. Шоқай Кавказда жүргенде одан «Қоқан үкіметі» мүшелеріне Кеңес өкіметінің кешірім жасағаны, сондықтан елге оралуға болатындығы туралы Шоқайға Ташкенттен жеделхат салады. Бұл ұсыныс, әлбетте Түрккомиссия мүшелерінің келісімі бойынша қабылданған шешім болуы керек. Дегенмен, С.Қожанов осы мәселеге байланысты келіссөздерді одан әрі қаншалықты жалғастырғандығы жөнінде ешқандай дерек қолға түскен жоқ. Шоқай да ұлт қайраткерлерінің қызметіне кесірім тиеді деген оймен өз шығармаларында бұл байланыс жөнінде көп таратпайды. Ал С.Қожановтың кеңестік биліктің уәделеріне сенбеуінен де мәселені жылы жауып қоя салуы мүмкін. С.Қожановтың Шоқаймен байланысы олардың Ташкентте «Кеңес» астыртын ұйым құруы, кеіннен Түркістан Мұхтариятының баспасөз органына айналған «Бірлік туы» газетін шығаруы арқылы байланыста болғандығы белгілі. Биік лауазымдағы саяси ізбасарының оған осындай ұсынысты ізгі ниеттермен жасағандығына сенуге болады. Ол екеуінің байланысы Шоқайдың эмиграцияда жүрген кезінде де сақталған. Қожанов 1937 жылдың 31 шілдесінде тергеушіге берген жауабында бұндай байланысының болғандығын растайды. Тіпті «Мен Шоқаевпен байланысымды соңғы кезге дейін үзгенім жоқ» [4, Б.281] деп куәлік береді. Сталиннің Қазақ Өлкелік партия комитетіне жазған әйгілі «Ақ жол» газеті туралы хатынан соң Қожановқа деген саяси көңіл-күйдің салқын тартуы тергеушінің назарынан тыс қалмауы да осында куәлік жасауға негіз болған болуы керек. Дегенде, Шоқайға кемалистік Түркияда Кеңес өкіметінің ресми өкіл болуы да ұсынылғандығын [5, С.4] ескерер болсақ, кеңестік билік М.Шоқайды елге қайтарудың барлық амалдарын қарастырғандығын аңғарамыз. Бұл жердегі мәселе Шоқайды елге шақыру туралы ұсыныс оған биік мансап беруде емес, оны ұлттық күрестен бейтараптандыруға байланысты екендігі аңғарылады.

Осындай келіссөздерге қарамастан Шоқайдың елге оралмай, эмиграциялық өмірді артық санауы барынша дұрыс шешім болды деп ойлаймыз. Эмиграция жағдайында ол өз өмірін саяси қуғын-сүргіннен сақтап қалды және саяси күресін жалғастыруға мүмкіндік алды.

Үшінші мәселе, Шоқайдың тұрақтап тұруға Франция мемлекетін таңдауына байланысты. Шоқай Кавказ жерінен кеткеннен соң бірден Түркияның Стамбул қаласына барады. Сонда болған аз уақыт аралығында ол Түркістан мен Кавказ елдерінен келген ұлт-азаттық қозғалысының жетекшілері Осман Қожа, Мұстафа Векили, Юсуф Акчуралармен араласады. Осыған байланысты мына дерек назар аудартады: орыс эмигранттарының бірі Б.Россов 1921 ж сәуірде Парижде жарық көретін «Последние новости» газетінде Константинопольден Түркістан Құрылтай жиналысын шақырту жөніндегі комитеттің төрағасы және Бүкілресейлік Құрылтай жиналысының мүшесі М.Шоқай Парижге келгелі жатыр деп хабарлайды [1, Б.221]. Осы дерекке қарағанда Шоқайдың Парижге баруы ондағы эмиграциялық топтың арасында талқыланып, әбден ойластырылған мәселе деп білеміз.

Париж М.Шоқайға саяси қызметін жалғастыруға барлық жағынан да қолайлы болып шығады. Ресейлік эмиграцияның, оны «ақ эмиграция» деп те атайды, орталығына айналған Париж қаласына сол кезде Ресейдегі саяси қозғалыстардың жетекшілері көптеп жиналған болатын. Олар осы қалада кеңестік билікке қарсы саяси күрестерін жалғастыруға саяси мүмкіндік алған еді.

Парижде А.Ф. Керенский, П.Н. Милуков бастаған орыс эмигранттарымен бірге Садри Максуди бастаған түрік тілді саяси қайраткерлер топтасқан болатын. Осындай кеңеске қарсы көңіл-күйдегі қуатты интеллектуалды ортаны Шоқай өзінің ұлт-азаттық идеяларын насихаттау мақсатында пайдалануды көздегені ақиқат. Париждегі ресейлік эмиграцияның қоғамдық ұйымдары мен қозғалыстары көптеген баспасөз құралдарын ашып, оны Кеңес өкіметіне қарсы саяси күрестің мінбесіне айналдырылғандықтан да Шоқай үшін бұл мүмкіндікті пайдалану барынша тиімді болатын.

Шоқай 1923-1941 жылдары 3 рет қоныс аударып, Париж қаласының төңірегінде тұрды [1, Б.225]. Қызметтік іссапарларымен Англия, Германия, Польша елдерінде біршама уақыт болғанымен оның негізгі мекені Париж болып қалады. Париждегі ресейлік эмиграция көп ұлттық болғандықтан да оны этникалық тұрғыда жіктеп «Түркілік орта» деген ұғымды қолдануымызға болады. Саяси күреске әр кезеңде келген, бірақ тағдырлас, ниеттес осы «түркілік орта» құрамындағы есімдер шоғырында Гаяз Исхаки, Мұстафа Векили, Осман Тоқымбетов, Закир Қадыри, Бари Баттал, Омар Терегулов, Агдем Нигмати, Абдрахман Шофяев (Шафи Алмас), Әлімжан Идриси, Сабыр Расул, Февзи Тоғай, Ахмет Султан Тагиров және тағы басқаларды атайды К.Есмағамбетов [1, Б.222].

Түркия, Германия, Франция және басқа да елдерден келіп орналасқан осы түркі эмигранттары Батыс демократиясынан әскери көмек болмаса да моральдық қолдау күтеді [1, Б.226]

Осы жерде М. Шоқайға батыс саясатшыларынан бұрын ғалымдардың алғаш назар аударғанын атап айтуға болады. А-З.Валиди, Ә.Топчибашы, Г.Исхаки сияқты Шоқайды да батыс ғалымдары түркі халықтарының тарихы мен мәдениетінің білгірі ретінде қабылдаған екен. Шоқай өмірінің толық өмірбаянын түзген К.Есмағамбетовтің айтуына қарағанда олардың үйлерінде Француз ғалымдары П.Пельо, Э.Блошье, Г.Ферранд, ағылшын профессорлары Эдвард Браун, Денисон Росс, Германиядан профессор Герхард Фон Мендемен, Аппермарн Фон Габондер болған.

Шоқай Парижде осы ғалымдармен байланысады. Солардың арасында Францияның Сыртқы істер министрлігінде қызмет істейтін ескі танысы, Орта Азияны көп зерттеген тарихшы, археолог, этнограф Жозеф Кастаньемен тығыз араласқан. Осы қайраткер Франция сыртқы істер министрлігіне Шоқай туралы мінездеме дайындап, ұсынады. Өз кезегінде түрлі қызметтерге жол ашатын бұл құжатта Шоқайдың «қалтқысыз дәлдігі, Европаға Түркістанның ұлттық ұйымының тапсырмасымен» [1, Б.226] келгендігі көрсетілген.

Бұл деректер Шоқайдың эмиграцияда танымал болуы ғылыми ортаның қолдауы арқылы іске асқандығын айғақтайды. Шоқай шығармашылығында әртүрлі тақырыптарды қамтыған ғылыми еңбектердің мол болуы оның саяси көсемсөзбен бірге өз болмысына тән ғылыми шығармашылықтан да қол үзбегендігін танытады.

Ол өзіне тән аналитикалық ойлау жүйесімен Батыс елдерінің арасында қалыптасқан бірнеше жағдайға көз жеткізген. Атап айтқанда Европада Кеңес өкіметіне қарсы бағытталған ешқандай жоспардың болмауы; екіншіден социалистік революцияның капиталистік қоғамға елеулі ықпал жасамағандығы; соңғысы Ресейдегі бодан халықтардың тұрмыс тіршілігі мен азаттық күресі туралы толық түсініктің болмауы [1, Б.227]. Міне, осы тұжырым Шоқайдың кейінгі кездегі шығармашылық әрекетінің бағыт-бағдарын айқындауға тікелей ықпал етті.

Осы мәселеге қатысты ой қорытар болсақ, Шоқайдың эмиграциядағы биік саяси мақсатты көздеген қызметі мына бағыттар бойынша өрбіді:

Кеңес өкіметіне қарсы бағытталған саяси күрестің тұжырымдамасын, ортақ жоспарын жасау;

Ресейдегі социалистік революцияның жалпыадамзаттық құндылықтармен, демократия қағидаларымен сәйкеспейтін бүкіл болмысын әшкерелеу;

Ресей (патшалық, кейінгі кездегі кеңестік) бодандығындағы түркі халықтарының тұрмыс-тіршілігі туралы Европа халқын хабардар ету және олардың отарлық, тоталитарлық езгіге қарсы тәуелсіздік жолындағы күресі туралы ақиқатқа көз жеткізу. Шоқай осы бағыттарда қарқынды еңбек етті және өз мақсатын орындай алды.

Осындай ғылыми деректер мен дәлелдерді талдай келе Шоқайдың эмиграцияға кетуі стихиялы түрде болмағандығына, ол саяси қозғалысты шетелде жалғастыруды көздеген ұлт қайраткерлерінің мақсатты әрекетінің жемісі екендігіне көз жеткіземіз.

1. Шоқай М. Шығармаларының толық жинағы. 12 том. 1 том. – Алматы: Дайк-Прес, 2012. -544 б.

2. Қыдырәлі Д. Мұстафа көтерілген шың. // Жалын. 2004. №8. 78-85 бб.

3. Святоцкий Н.К. К истории Всероссийского учредительного Собрания. // Очерк событий на Востоке России в сентябре – декабре 1918 г.- М; 1921

4. Қожанұлы С. Шығармалары / Сұлтанбек Қожанұлы (Құрастырып, кіріспесі мен соңғы сөзін жазған проф. А.Шәріп). – Алматы: «Арыс» баспасы, 2009. – 325 б.

5. Исхаков С.М. Мұстафа Чукаев. Революция в Туркестане // Вопросы истории. 2001. №3.

Касымова Дидар Бейсенгалиевна¹,

¹кандидат исторических наук, ассистент-профессор университета КИМЭП,
didar@kimep.kz

Kasymova Didar Beisengaliyevna¹,

¹Candidate of Historical Sciences, Assistant Professor of the University of KIMEP

Касымова Дидар Бейсенгалиевна¹

¹Тарих ғылымдарының кандидаты, ассистент – профессор

КАК СТАТЬ ФАТИМОЙ ГАБИТОВОЙ: ПРОЙТИ ЧЕРЕЗ СТАЛИНСКОЕ ВРЕМЯ (1920-Е ГОДЫ). ПО МАТЕРИАЛАМ МЕМУАРОВ Ф.ГАБИТОВОЙ

Аннотация

В статье раскрывается женское восприятие периода становления сталинизма через осмысление нарративов Фатимы Габитовой о 1920х годах. Роль и значение личности Фатимы Габитовой в истории казахской культуры стали предметом историко-культурного осмысления после 1991 г. Жизненный путь Фатимы Габитовой, который можно отследить по её дневникам и литературному наследию, – это развенчание советского мифа о том, что новая женщина была “сконструирована режимом”, женщины перестраивали себя, подстраиваясь под режим, в зависимости от того, какой стороной он к ним поворачивался.

Ключевые слова: Фатима Габитова, сталинизм, женщина

КАЛАЙ Ф.ГАБИТОВНА БОЛУ КЕРЕК: Ф. ГАБИТОВНАНЫҢ МЕМУАР МАТЕРИАЛДАРЫ БОЙЫНША. СТАЛИНИЗМДІК КЕЗЕҢДІ ӨТКЕРУ (1920 жж.)

Аңдатпа

Мақалада сталинизмнің қалыптасуы кезеңіндегі әйел мәселесі қабылдауы 1920-1930 жылдардағы Фатима Габитованың ой-түсінігі арқылы талданады. Фатима Габитованың жеке тұлғасы қазақ мәдениеті мен тарихын 1991 жылдан кейін қайта қаралды. Фатима Габитованың өмірлік жолы, оның күнделігі мен әдеби мұрасы, кеңестік аңызды жоққа шығарады. Кеңестік жүйедегі «жаңа әйел» бейнесі, қайта сомдалған, икемделген түсінік ешқандай шындыққа жанаспады.

Түйін сөздер: сталинизм, Фатима Габитова, әдеби мұрасы, жаңа әйел

HOW TO BECOME FATIMA GABITOVYOY: GO THROUGH STALIN TIME (1920th YEARS). ON MATERIALS OF MEMORIES F.GABITOVYOY

Abstract

The article deals with gender perception of Stalinism evolution (1920-s) through assessment of Fatima Gabitova narratives. The role and significance of F.Gabitova in the Kazakh culture and history has shifted to the focus of researchers only after 1991. Life of Fatima Gabitova that can be traced through her diaries, and literary heritage is demythologization of the soviet statement that women were constructed by the regime, on the contrary, women constructed themselves due to the state policy whirlpools.

Key words: Fatima Gabitova, Stalinism, Woman

Фатима Габитова открыто говорила, что жизнь в сталинское время не стоила всех жертв, которые она принесла – потеряла сына, дети бех отцов, репрессированные мужья, напрасно потраченные жизненные ресурсы, невозможность создать условия для развития своей семьи, короткое женское счастье, собственная нереализованность, молчание, невыплаканные слезы, которые жгли её память) – все это во имя чего? **Цель статьи** – приблизиться к пониманию сталинизма через судьбу одной из наиболее ярких представительниц сталинской эпохи, которая оставила после себя не только дела и модели поведения, но и мысли, изложенные в дневниковых записях, литературном и публицистическом наследию, линиях жизненного поведения и творчестве её детей – потомков Биляла Сулеева, Ильяса Жансугурова и Мухтара Ауэзова. **Объект анализа** – нарратив о себе и времени (1920-1930е гг.) женщины сталинского периода Ф.Габитовой. Роль и значение личности Фатимы

Габитовой в истории казахской культуры стали предметом историко-культурного осмысления после 1991 г. Фатима Габитова (1903-1968) – педагог, публицист, исследователь казахской культуры, была женой двух выдающихся деятелей культуры советского Казахстана – Биляла Сулеева и Ильяса Жансугурова, подругой писателя Мухтара Ауэзова. Она прожила сложную жизнь и видела революцию, гражданскую войну, установление и утверждение власти Советов, принимала участие в социалистических преобразованиях, пережила страшные годы репрессий и военное лихолетье, дождалась пост-сталинской оттепели и начало эпохи Брежнева. Событий её жизни хватило бы на несколько романов, но она оставила потомкам более ценное – живые, наполненные переживаниями воспоминания и детей. Фатима Габитова приоткрывает читателю завесу над тайной отношений между выдающимися представителями казахской культуры, чье творчество оказало огромное влияние на формирование не просто человеческих судеб, но и народа в целом. Она показала какими они были в отношениях с любимыми женщинами – честными, открытыми, благородными, ответственными. Как раскрывается сама Фатима Габитова на фоне трагических страниц истории казахского народа, когда миллионы людей находились между молотом и наковальней, и в жернова мельницы режима попали и родные Фатимы? Как она себя видит в роли Матери, жены, подруги, женщины? Жизненный путь Фатимы Габитовой, который можно отследить по её дневникам и литературному наследию, – это развенчание советского мифа о том, что «новая женщина была сконструирована режимом», напротив, женщины переделывали себя, подстраиваясь под режим, в зависимости от того, какой стороной он к ним поворачивался. Женщина-символ ушедшей эпохи преподает нам уроки неженского мужества, знакомит с техникой работы над своей судьбой, тому как надо радоваться счастливым моментам в своей жизни и нести свою ношу. «Человек, который роется в своем прошлом, одновременно и актер, исполняющий свою роль перед обществом. Копаются ли он в земле, в архиве или популярной культуре – это практически работа горя. Но эта работа не заканчивается, когда останки прошлого выкопаны и показаны. Только когда они преданы публичности, как на сцене театра, эти раскопки завершают работу горя» [1].

Источниками для написания работы о Фатиме Габитовой послужили публикации её дневников на казахском [2] и русском [3] языках в постсоветский период. Документальное наследие Ф.Габитовой представляет собой дневниковые записи, письма, воспоминания, стихи, эссе, выступления и наблюдения о жизни и Времени. Оригиналы воспоминаний – на казахском языке, но записи Ф.Габитовой велись арабской графикой и латиницей, и, впоследствии, на кириллице. Материалы в силу своей однородности (дневники, мемуары) дополнительно верифицированы с привлечением официальных документов, и сравнительного анализа тех или иных упоминаемых фактов через другие источники. Путь к читателю воспоминаний Ф.Габитовой был сложным по ряду причин. Выдержки из дневников Ф.Габитовой были опубликованы в издательстве “Жазушы” [3] после 8 лет безуспешных попыток её дочери Ильфы Жансугуровой-Жандосовой пробить стену “официального неприятия” Ф.Габитовой (она объясняет это официальной позицией советского режима и состоянием сознания общества) [4]. Письма и дневники не рассчитаны на внешнего читателя. Адресат чаще всего один- тот, к кому они обращаются и Время, которое расставляет знаки препинания, уравнивает стороны в горе, любви и ненависти. Записи Габитовой представляют собой уникальный материал для историка периода сталинизма и повседневности. Описание череды событий, явлений, встреч со значимыми и случайными людьми есть отражение в сознании внимательного наблюдателя эпохи раннего сталинизма, нам важны и такие мелочи – как выглядели люди в то время, чем питались, как проходили через выпавшие на их долю испытания, создавали свой быт, праздновали, принимали гостей, за что любили и предавали. Дневниковые записи не прошли редакторскую обработку в угоду режиму, идеологии, публике, заказчику. Текст сохранен в авторском стиле Ф.Габитовой, когда она находилась под влиянием событий, наплыва чувств, эмоционального состояния, и ответственности перед будущими поколениями за память/знание о прошлом. В 1930е гг. и 1940е гг. ей приходилось быть осторожной, т.к. попадись письма и дневники в руки *сведущих людей* из органов, то ей и всем, кого она упоминает в своих записях, грозила бы большая опасность. В последующие годы после официальной реабилитации И.Жансугурова, Фатима вела свои записи, поскольку была убеждена, что дети должны знать, что произошло и кто повинен в бедах, которые обрушились на семью. Особенность записей Габитовой в том, что свое личное она видит на фоне общенациональных событий, но не растворяется в социальном, оставляя за собой право быть собой и высказывать своё мнение о мире. В жестокое время гонений, записи стали для Фатимы отдушиной, где даже Эзоповым зашифрованным текстом она стремилась излить мысли, потому что ей нужно было сказать себе: “Я живая, я чувствую боль, я еще

дышу, потому что я нужна детям, мне нужно сохранить себя для мести”. Импульсы, которые двигали Фатимой как вспышки памяти стали своего рода маяком, который освещал ей (и нам, читателям) траекторию судьбы, она выстраивает свое время в истории сталинизма. Фатима Габитова была едва ли не единственной из жен репрессированных в Казахстане, которая чудом избежала ГУЛАГа, но дважды её выслали за пределы Алма-Аты, и выжила в голодные 1940е гг. У Фатимы Габитовой были и интеллектуальные ресурсы – талант писателя, публициста, поэта, исследователя, сила воли и характер, жажда восстановить справедливость, чтобы стать обличающим обвинителем сталинизма и тех, кто управлял машиной репрессий. Прошедшие сталинский ГУЛАГ жены репрессированных казахских политиков и интеллектуалов не оставили письменных свидетельств своих страданий в период сталинизма.

Уникальность письменного наследия Фатимы Габитовой состоит еще и в том, что она раскрыла процесс становления себя как думающего субъекта на фоне сталинского времени, которое не позволяло людям думать, рассуждать и критиковать происходящее. От современников требовалось только верить, но в будущее, и отказываться от прошлого. Настоящее было просто мостом через бурлящее море людских трагедий. Она приняла советскую власть, потому это был выбор её **мужчин** и вместе с ними (и после их смерти, она была с ними) она прошла через все испытания вхождения во властную элиту, возвышения, отторжения, гонений, остракизма, и принятия его таким каков он есть по своей природе.

В дневниковых записях и публичных выступлениях после реабилитации Фатима Габитова не просто реконструирует механизмы и технику выживания, использованные для того, чтобы не растрачивать понапрасну силы, а направить их на другое- сохранить наследие своих мужей- детей, их работы, память и себя для будущей борьбы. Но дети (по словам её дочери И.Жансугуровой- Жандосовой [4]) только догадывались, о чем писала их мать в своих дневниках. Только после смерти в 1968 г. Фатимы Габитовой, они стали первыми читателями (кроме ушедших из жизни адресатов её писем) её дневников и тогда они поняли, какой личностью была их мать [4].

И хотя официально И.Жансугуров был реабилитирован в 1957 г. (“Судьба повернулась к нам другой стороной”, говорит И.Жансугурова-Жандосова [4]), Фатиме Габитовой пришлось долго утверждать имя Ильяса в казахской советской литературе в период десталинизации, т.к. были живы те, кому он был не угоден еще в 1930е гг. И общество тогда не было готово понять и принять трагедию страны через жертвы сталинского режима. И.Жансугурова-Жандосова говорит, что до реабилитации о судьбе репрессированных Сулеева Б. и Жансугурове И. в семье не было принято говорить. Дети практически ничего не знали о своих отцах, кроме того, что, они были детьми *врагов народа* и их место в обществе было жестко регламентировано через сегрегированное право проживания в определенной местности, перспективы получения образования, узкие каналы социальной мобильности и даже брачные союзы, т.к. *знание* своего происхождения по установленным лекалам было опасно. Переход от *спасительного незнания* к личностному идентификационному знанию и общественному признанию проходил долго и болезненно. По воспоминаниям И.Жансугуровой-Жандосовой, в курсе преподавания казахской литературы в советской школе их учили (до 1960х. гг.), что у казахов было всего два поэта – до революции Абай и после революции- Джамбул [4].

Фатима Габитова происходит из зажиточной татарской семьи, которая проживала в ауле Капал (ныне Алматинская область). Её отец трагически погиб (как утверждает официальная биография Ф.Габитовой, он был отравлен родственниками её матери), и на руках у вдовы остались три дочери, которых надо было содержать, обучить и подготовить к замужеству. Несмотря на материальные трудности, благодаря усилиям её матери, Фатима получила классическое исламское образование в русской школе для девочек и татарском медресе в «Хусания» в Оренбурге и домашнее – у матери и немцев-квартирантов. Она вышла замуж в 16 лет за Биляла Сулеева. В браке с ним она родила троих детей, и развелась в 1932 г. В тот же год вышла замуж за Ильяса Жансугурова, который был арестован по обвинению в антисоветской деятельности в 1937 г. (как японский шпион) и расстрелян в 1938 г. По стечению обстоятельств, Фатима была арестована как жена врага народа, но её сослали в Семипалатинск. В 1942 г. вынуждена была выбрать как место своей новой ссылки село Мерке. Её дети были с ней, чудом предотвратила распад семьи. Старший сын Жанибек (сын Б.Сулеева) погиб на фронте в 1943 г. В годы войны она сошлась с Мухтаром Ауэзовым, от которого родила сына Мурата. Мухтар Ауэзов любил и глубоко уважал Фатиму Габитову и поддерживал её семью до конца своей жизни.

В Фатиму Габитову от природы был заложен огромный творческий потенциал писателя, поэта и философа, который она не смогла реализовать в полной мере, будучи занята исполнением семейных

обязанностей- жена, мать, соратница своих мужей, профессиональная деятельность. Её дневники и воспоминания это дань своему таланту, где она, хотя и с запаздальным обращением к своему читателю, раскрывается как личность. Несмотря на тяготы времени, жила полной жизнью- любила, негодовала, ненавидела, жаждала отомщения своим врагам, отстаивала свое право быть женой и женщиной. Каждый отрывок из воспоминаний Ф.Габитовой это своего рода новелла, вплетенная в полотно исторических событий. Для неё письма и дневники стали, скорее всего, единственным средством выразить свое Я. В хронологическом плане цели ведения дневников и записей разного рода у Габитовой определялись этапами её личностного становления. Вести дневник было принято в советском обществе с 1920х гг., это дисциплинировало. Но вести дневники с начала 1930х гг. было очень опасно. Как замужняя женщина и мать, Фатима выкраивала время для того, чтобы перед собой отчитаться, насколько она выросла в духовном плане, чему она научилась и какие события запечатлелись как знаковые. Каким-то неведомым чутьем она улавливала суть событий, находила причинно-следственные связи и определяла природу поступков людей. Политический выбор Биляла Сулеева – принятие и сотрудничество с советской властью определил навсегда вектор жизненной стратегии Ф.Габитовой, она была на стороне новой власти, верила, что изменения приведут к улучшению жизни простых людей, откроют светлые перспективы для казахов. Советская власть раскрепостила женщину и в плане выбора мужчины – брак не по договоренности, выбор партнера по душе, несмотря на статусные критерии и запреты. Оба брака Габитовой были заключены по взаимному чувству, если в первый раз замуж за Б.Сулеева она выходила в некоторой степени под давлением обстоятельств (неспокойное время, нет отцовской поддержки), но она ценила и уважала своего мужа, то второй брак с И.Жансугуровым был основан на любви.

В первые годы после замужества, живя с талантливым, не знающим покоя, харизматичным и заражающим своей энергетикой Б.Сулеевым, она стремилась не отстать от него и непрерывно училась. Он ставил для Фатимы определенную интеллектуальную и профессиональную планку, которую она должна была преодолеть. Она принимала вызов и успешно проходила этапы интеллектуального развития. Профессиональная биография Ф.Габитовой содержит годы работы педагогом в советских образовательных учреждениях (школы, училища, техникумы), исследователем казахской культуры и литературы, публициста и переводчика. Влияние Биляла Сулеева на личностное становление Фатимы огромно, что она признает сама. Он был в гуще революционных событий после 1917 г. и стал активным участником социалистических преобразований после установления власти большевиков. Ф.Габитова много пишет о том, как помогала мужу в создании сети просветительских и образовательных учреждений в республике. Она включилась в процесс советского социалистического преобразования вместе с Б.Сулеевым и по праву может считаться и основоположником казахской советской этнопедагогике [5]. Фатима стала его соратницей, и помогала ему в его неустанных поисках методов обучения, сбора этнографического и исторического материала. Дневниковые записи были средством самодисциплины: «Билял! Если ты стал писателем там, то и я здесь не сижу сложа руки. Поступила в университет: переговорила сегодня с Халелом (Досмухамедовым) и записалась слушателем на отделение, готовящее специалистов по казахскому языку» (Письмо Б.Сулееву от 14 декабря 1928 г.) [3, 86-87]. На фото тех лет Фатима выглядит действительно преображенной женщиной Востока – в европейской одежде, с модной прической, со спокойным взглядом на открытом лице.

Однако в то время, несмотря на поддержку своих родных, которые помогали ей справиться с домашней работой и воспитанием детей, Фатима ощущает смутное беспокойство из-за собственной нереализованности. Описание женских будней – «безрадостная и серая пелена забот», зависимость от одобрения мужа – «жить по чьей-то воле, но всякий раз, увы, впадать в немилость. Как безотрад-на участь поднадзорной!» [3, 250-251].

Как женщина, Фатима пока не видит подлинной свободы в «серых буднях», и несмотря на молодой возраст (ей нет еще и тридцати), ощущает себя уставшей от жизни, и это во время своего первого замужества с Б.Сулеевым. По записям Фатимы, письмам и фотодокументам конца 1920х и начала 1930х гг. видно, что она стремится соответствовать веяниям времени – одевается по последней моде, заботится о гардеробе своих детей и мужа, посещает светские и публичные мероприятия – концерты, театр. У Габитовой нет утилитарного подхода к вещам – они имеют значение в контексте, как отличительный маркер, придающий значение тому или иному событию, но через эту вещь показана суть явления, и личностные особенности человека. Фатима легко расстается с вещами – продает или раздаривает их, если того требуют обстоятельства. Она не сожалеет об утраченных предметах быта, они имеют значение только потому что напоминают о важных событиях в её жизни. Однако одежда

свидетельствует не столько о вкусе или материальном достатке, сколько о повышении социального статуса. В сложные моменты жизни, Фатима как и все женщины, снимала стресс, прогуливаясь по магазинам и базарчикам, но в поисках одежды для своих детей или мужа.

Но как записи Ф.Габитовой в кровавые 1930е гг. совпадают с поступью *века-волкодава*? Когда сгущаются тучи над Сулеевым и идут аресты его сподвижников, а вскоре он и сам попадает в жернова структур безопасности, Габитова использует иносказания – кодирует информацию об этих событиях, скорее всего, стремясь не навредить мужу (хотя к тому времени их отношения не выдержали испытания долгими разлуками) и уберечь детей. По записям и письмам того периода их семейной жизни мы видим, что она действительно была в неведении относительно *другой стороны* его активности, т.к. долгое время он находился в постоянных разъездах. Вполне возможно, что он разделял многие взгляды алашординцев и казахских коммунистов начала 1920х гг. на перспективы развития Казахстана в рамках советского государства, но тем не менее включился в процесс строительства образовательных и просветительских учреждений в республике. Особенно заинтересованно он работал на nive образования и научных изысканий. Когда они были в вынужденной разлуке (Билял Сулеев работал в Семипалатинске, Актюбинске, Москве), он писал своей жене о необходимости повышать образовательный уровень, т.к., с одной стороны, диплом университета, знание русского и иностранных языков позволят ей претендовать на высокооплачиваемую работу. А, с другой стороны, она сможет реализовать свой недюжинный интеллектуальный и творческий потенциал. Но Фатима была все же в тени своего первого мужа, авторитарной личности. Он установил особую иерархию отношений, в рамках которой она была женой, матерью, и хозяйкой дома – они принимали много гостей ввиду его высокого административного положения в иерархии Казахстана 1920х гг. Записи этого периода полны описания приемов гостей, впечатлений от встреч с ними, хлопот и забот по благоустройству дома и оказания положенных почестей мужчинам в соответствии с их рангом в служебной или социокультурной иерархии общества. Дом Сулеева славился вкусным дастарханом, красивой и умной хозяйкой, интересными разговорами и веселыми перебранками – айтысами – между гостями. Она обладала притягательной красотой, которая завораживала мужчин:

«Когда б распорядилась так судьба

И всемогущий дал мне сотню глаз –

Все сто смотрели бы всегда на вас! – прочитал запись в тетрадке Фатимы Мухтар Ауэзов.

«Кто это написал?– спросил он. – Пусть, поэтическое мастерство и не так сильно, но какое мощное чувство! Ну скажи, кто?» Это были строки Ахмета Байтурсунова, посвященные Фатиме, написанные в 1926 г.[3, 195].

Её личностные качества вызывали восхищение: Из письма М.Ауэзова Ф.Габитовой от 1942 г.: «Помни одно. С первых дней нашего знакомства (с 1927 года) Фатиму я воспринимал только как Фатиму. И именно Фатиму расценивал как обладательницу лишь достойных качеств. Кто рядом со мной? Разве нет вокруг никого? Но никому и никогда я не говорил о тебе: это, мол жена такого-то. Если какую-то женщины и можно узнать через её супруга, то ты в этом не нуждаешься. Ты сама достойна и полноправной дружбы и почитания. Мое личное мнение, моя оценка не изменились – они прежние. Ты кажешься мне человеком, который дарует другим подлинное, весомое счастье еще до того, как они проявят по отношению к тебе свои добродетельные качества. Правда, не думай из-за этого, что я вообще не способен на критику и не нахожу в тебе изъянов. Мне известны и твои мелкие недостатки...» [3, 201].

Фатима выделялась среди жен других чиновников такого ранга своей притягательной красотой, уникальным поэтическим дарованием, музыкальными способностями, умением ценить таланты других и, самое главное, даром слушать и слышать, но в семье она не могла влиять на решения мужа, только напоминала ему об обязанностях отца и кормильца. В письмах к Фатиме, Сулеев обращается к ней не только как к жене и матери своих детей, но и видит в ней соратника, которая понимает всю серьезность возложенной на него государством миссии. «В связи с передачей Оренбурга в подчинение Средне-Волжскому краю, а Ташкента со всеми прилегающими территориями – Узбекистану, перед Казахстаном возникла задача перевести принадлежащие ему институты в этих городах на собственную территорию. В то время Билял был одним из самых активных сотрудников Комиссариата по просвещению, к тому же обладал опытом организации высших учебных заведений, поэтому именно ему поручили разместить в Уральске учительский институт из Оренбурга, а педагогический институт, находившийся в Ташкенте, переместить в Семипалатинск», пишет Фатима [3, 112]. Он не может бросить все свои дела и находиться рядом со своей семьей. Фатима осведомлена о чист-

ках в компартии Казахстана после прихода к руководству республикой Ф.Голощекина. Переписка Габитовой с Сулеевым показывает, как она внимательно относилась к этапам его карьерного роста и стремилась соответствовать его требованиям – поступила в университет, постоянно читала и отслеживала процессы внутривластной борьбы в Казахстане, которые могли изменить судьбу её мужа. Она была на его стороне, хотя не совсем ясно себе представляла, по каким линиям проходил раздел между казахскими коммунистами. Наряду с другими знаковыми политическими фигурами того времени Б.Сулеев был арестован в 1928, его обвинили в националистической деятельности, истоки которой коренились в его поддержке идей Байтурсунова А. и С.Садвокасова начала 1920х гг. В записях Ф.Габитовой есть упоминания о встречах с С.Садвокасовым и тесных дружеских отношениях с А. Байтурсуновым и его семьей. Б.Сулеева дважды арестовывали по обвинениям в националистической деятельности и она понимала, что инкриминировать могут все что угодно, хотя он информировал её о причинах ареста, сути обвинений и готовил к возможным трудностям. Фатима прошла суровую школу жены арестованного, подследственного, осужденного и смертника: слухи, подозрения, завеса отчуждения отгородившихся знакомых, страх за будущее детей. Из письма Б.Сулеева Ф.Габитовой от 19 ноября 1931 г. (после годичного молчания из-за ареста): “Через пару дней после прибытия (в Алма-Ату, после 27 сентября, 1930 г.) подвергся аресту. Меня допрашивали относительно тайной организации, якобы созданной в 1922 году, на основании клеветнического доноса, будто я был её членом. Сказал, что не состоял ни в какой организации. И повторял те же слова на всех допросах, проводившихся зимой и летом. Это естественно, ведь я не могу взять на себя ответственность за то, чего на самом деле не было. В октябре расследование нашего дела завершили и отправили на рассмотрение коллегии в Москву. Мне предъявили статью 58, п. 11. Питаю надежду, что коллегия, изучив дело и порядок его ведения, меня освободит. В конце октября нас перевели в большую тюрьму. Живем неплохо. Кормят сытно, одежда пока цела. Жду, что мне повезет и через некоторое время выпустят на свободу.” [3, 76-77]. До 1937 г. у Сулеева и Габитовой (как и у многих арестованных и осужденных за антисоветскую деятельность) еще была надежда на торжество справедливости, они верили в советскую законность: разберутся, выпустят. И выпускали некоторых, но не надолго. Осторожно в письме И.Жансугурову Фатима пишет об аресте своего мужа: «Билял, как вы знаете, сейчас находится вместе с Науханбаем («наухан» в переводе с казахского означает «кампания»). Этим вымышленным именем Фатима, видимо, намекает на арест мужа осенью 1930 г. – прим. М.Жанузаковой. с. 161). И далее: «Билял собирался в середине зимы в Алма-Ату, но не позволила свалившаяся на него «кампания». Его имя уничтожено». [3, 161].

Письма Сулеева Фатиме во время его первого ареста – это школа не просто правовой грамотности и попытка указать, что внутривластная борьба перешла на новый уровень, и пощады не будет, если у власти в Казахстане стоят люди, перед которыми поставлена задача – любыми способами уничтожить старых функционеров и сформировать костяк компартии из числа тех, кто не участвовал в партийных дискуссиях начала 1920х гг. Фатима осведомлена о сложных взаимоотношениях в казахстанских партийных кругах, механизмах доносов и организации “кампаний” против объявленных ренегатами людей [6]. Она понимает, что все это инициировано из центра, противостояние между политическими группами и расстановка сил в Казахстане во время руководства Голощекина Ф. диктуются Москвой, поэтому верит, как и Сулеев, что, возможно, там (в Москве) разберутся (так бывало и раньше). Письма Биляла Фатиме это еще и уроки выдержки, терпения. Сулеев указывает Фатиме, для чего нужно беречь свои силы – заботиться о детях, учить их, экономить свои ресурсы, искать средства на пропитание семьи самой, быть незаметной и в целях безопасности переезжать туда, где их не знают. Но основной урок, который получила Фатима от ареста Б.Сулеева – опасаться доносов и клеветы. Хотя Билял Сулеев не указывает в своих письмах, кто писал доносы, однако описывает схему доносительства и формулирует суть обвинений, выдвинутых против него: идеи алашординцев, был сподвижником Жаханши Досмухамедова [3, 77]. Процесс против Б.Сулеева был не единичным: “подобной клевете подвергся не я один, поэтому, чтобы ни случилось, вам следует быть сильными и не унывать” [3, 79]. Фатима читала газеты, полные разоблачений отступников от генеральной линии партии, и понимала, что рано или поздно дамоклов меч режима обрушится и на её мужа.

Вот как описывала природу гонений на Б.Сулеева его жена Фатима: «...недавно была у Хажима (Басимова, друга Биляла), он сказал, что какие-то делегаты на партконференции будто бы тебя очерняли тебя, мол, Билял – байский прихвостень и взяточник. Несколько дней назад, когда шла конференция, Алибек тоже рассказывал о подобных слухах. Однако я их словам не поверила. «Не могут

так охавать человека, который за всю свою жизнь даже нитки у людей не взял и никогда не подерживал баев», – сказала я им. Они оказались правы. Похоже, и Сабыра теперь хотят изолировать, и его назвать взяточником и байским прихвостнем- говорят, это привычное дело для Абдрахмановых» [3, 87].

И в другом месте записей звучит: «Слышала, что Алшибаев, подняв детскую тему, молол о тебе всякую чушь на партконференции. Что делать, выбился бедняга наверх, вот и старается проявить собственную значимость в деятельности общества. Нужно продолжать хорошо выполнять свою работу по партийной линии и не обращать внимания на речи таких вот собачьих прихвостней, которые ни о чем, кроме собственной выгоды, не пекутся» [3, 92]. Она понимала, что новый призыв в партию и объявленные командой Ф.Голощекина чистки в рядах партии приведут к обострению отношений между казахскими партийными функционерами. И суть противостояния, как видно из записей Ф.Габитовой, была не только в том, кто *более коммунист и понимает задачи партии и правительств*, а в стремлении выдвинутцев захватить командные посты в руководстве республикой, что позволит им подняться благодаря партийным структурам по социальной лестнице к материальному благополучию, хотя они не обладали ни опытом партийной работы и не имели достаточного образования для понимания и выполнения важнейших административно-хозяйственных задач. Но именно такие личности и определяли линию партии в Казахстане с конца 1920х гг. в рамках второй колониальной революции, которую осуществлял Ф.Голощекин.

Письма Фатимы Сулееву, по мере охлаждения отношений между ними из-за его частых отъездов показывают, что она не просто беспокоилась за материальное благополучие семьи если он не сможет поддерживать семью материально, но и за то, что дети будут расти без отца. Сужение материальных возможностей семьи Фатима показывает на фоне трагедии казахского народа начала 1930х гг. – голод. Фатима описывает на примере отчаявшейся женщины, что стало с народом, во что его превратила политика властей, хотя открыто назвать настоящих виновников трагедии не может.

Тема голода несколько раз звучит в дневнике Ф.Габитовой: «...Вот мать- почтенная и уважаемая мать. Она готова выставить на торги собственных дочерей, которых вскормила грудным молоком и берегла пуще глаз.

– Как растает снег и потеплеет, дочки меня прокормят- мужиков-то хватает, – охотно делится со мной голодная чумахая женщина, жадно обгладывая кость, выуженную из помоев столовой.- Одежды вот теплой нет, а то бы прямо сейчас их в город привезла...

Я растерялась, не понимая до конца смысла её слов, и с надеждой спросила:

– Хотите устроить детей на работу в городе?

– Нет, милая, они ведь девушки! Обе уже взрослые стали. Вот я и думаю: может, пойдут по мужикам до прокормят меня? Пусть только потеплеет и земля подсохнет- распрощаюсь с голодовкою, заживу как человек...

Не в силах продолжать этот страшный разговор, я кинулась прочь.

Бедная, несчастная мать!!! Чтобы выжить, ей даже нечего продать, кроме тел двух своих дочерей...

О жуткий голод, сколько народу ты погубил и втоптал в грязь!..» [3, 6]

Костлявая рука голода протянулась и к близким Габитовой: «20 апреля 1933 г. пришли поздороваться Нафиса с Изтлеу (Нафиса Джилкибаева – двоюродная сестра Ф.Габитовой, Изтлеу Жапаков её супруг). Оба тощие.» [3, 7].

Фатима была свидетелем страшного *урожая голода*, слышала разговоры о ситуации в стране, но что было в её силах? Аресты шли по всей стране, и это тоже происходило на глазах у Фатимы. Материальное положение семьи Габитовой было еще стабильным, хотя ей приходилось на всем экономить, но удавалось в это время поддерживать видимость нормального образа жизни, принимать гостей и даже отмечать праздники – 1 мая. [3, 8-9].

Фатима понимает, что Сулееву после ареста и обвинений в антисоветской деятельности (даже после оправдания вышестоящими инстанциями в Москве) невозможно надеяться на восстановление доброго имени и продолжение карьеры в Казахстане. В 1937 г. Сулеев был арестован во второй раз в Карапалпастане, и расстрелян по статье 58, в 1938 году.

Фатима переживала сложные отношения с мужем на фоне личной трагедии- смерть любимой десятилетней дочери Фариды. Долгое время её расположения добивался Ильяс Жансугуров. В трудное время после смерти дочери, ареста мужа, и решения разорвать отношения с Сулеевым, Фатима принимает предложение Ильяса. Она решила ответить ему взаимностью, но поставила условие -он дол-

жен стать по своему статусу не ниже положения Б.Сулеева: «Ты выдающийся поэт с недостижимым талантом, из прекрасных слов ты способен построить необыкновенный, дивный, драгоценный дворец, который своей красотой поразит всех. Я уже давно знаю об этом твоём достоинстве. И впредь желаю читать не грустные, тоскливые письма, а твои пламенные стихи, рисующие прекрасный облик твоего народа. До тех, пока ты не проявишь себя на литературном фронте небывалыми достижениями, которые всколыхнут весь народ, я не буду писать тебе писем, и ты не пиши мне! Дерзай, иди на фронт! Борись со своим сердцем! Если станешь победителем, тогда и поговорим...» [3, 119]. Это дискурс не просто уверенной в себе женщины. Она не желает связывать свою судьбу с человеком, который по своим способностям и статусу не ровня Сулееву.

«...После этого письма в нашей переписке на долгое время наступил перерыв- пока не оправдали и не выпустили моего мужа, пока не стали выходить в свет его (Ильяс) большие прекрасные поэмы, воспевающие родной край, его славное прошлое и современную жизнь...» [3, 120]. В поэтической форме Фатима описывает свое состояние после замужества с Ильясом:

*«В глаза людских мы выглядим глупцами,
На все лады толпа склоняет нас!
Не безрассудно ль все решать сердцами?
К чему молвы такой нам судный час?
Дом разорен мой, как гнездо уларов.
И счастья никогда нам не видать.
Безумцами считают нас недаром:
Так безоглядно жить, любить, страдать...» (9 марта 1933 г.)
[3, 252].*

Это стихотворение представляет собой пример репрезентации типично женского с точки зрения феминизма, но нетипично женского с позиции доминирующих в казахском социуме гендерных ожиданий от женщины (не высказывать публично потаенные желания и выставлять на публику свои чувства). Она как бы протестует против патриархатных стандартов относительно поведения женщины, разведенной, но обретшей новое счастье в любви с другим мужчиной. Текст, казалось бы, ни о чем, просто о том, что для неё важно любить. Он типично женский, потому что она не пишет о действиях власти и обладании – только чувственность. Но за ней скрыто и иное- признание вины, о которой она хотела бы забыть, но все вокруг и её сознание не позволяют. Жить по любви – быть виноватой? В браке с Сулеевым она подсознательно боролась за большую свободу. Он, возможно, подавлял её своим авторитетом. Дискурс Габитовой более похож на утверждение своего права любить и быть любимой, самодостаточности в выборе желаний и формы их осуществления, что подвергает эрозии поле мужского доминирования – она выбирает с кем ей быть.

В казахской культуре женская судьба есть естественные этапные переходы из одного состояния в другое, но они определяются природой женщины, её культурным багажом и социальным капиталом семьи. В 1920е годы Фатима Габитова столкнулась с системой государственного насилия, предвидела его нарастание, но выбрала свою судьбу как жена и мать.

1. Эткин А. Работа горя и утехи меланхолии. //Неприкосновенный запас, 2013, № 3 (89)// <http://www.nlobooks.ru/node/3730>

2. Габитова Фатима. Өртеңде өнген гүл. Өлеңдер, проза, естеліктер. Күнделіктер, хаттар, пікірлер, ойлар. – Алматы: Атамұра, 1998.

3. Фатима. Дневники, воспоминания, стихи, статьи, интервью. Сост. М.Жанузакова.- Алматы: Жибек жолы, 2010.

4. Интервью с Ильфой Жандосовой-Жансугуровой, 24 августа 2015 г.

5. Муканова Г. Этнограф Фатима Габитова. Мысль, 2014. – № 2. – С. 61-63.

6. Ауельбеков С. Страшное оружие- казахский донос. //Электронный ресурс. Режим доступа: <http://old.satonitor.com/archives/10585>

**ЖАС ҒАЛЫМДАР ЗЕРТТЕУЛЕРІ
ИССЛЕДОВАНИЯ МОЛОДЫХ УЧЕНЫХ
RESEARCH OF YOUNG SCIENTISTS**

ӘОЖ 94(5-191.2+560)«1991/2016»:327

Шахидулла Д.М.¹

*¹әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-нің магистранты
w_datbek94@mail.ru*

Шахидулла Д.М.¹

¹Магистрант КАЗНУ имени Аль – Фараби

Shahidulla DM¹

¹Master of al – Farabi KAZNU

**ҚАЗАҚСТАН МЕН ТҮРКИЯ АРАСЫНДА БІЛІМ САЛАСЫНДАҒЫ
БАЙЛАНЫСТАРДЫҢ ОРНАУЫ**

Аңдатпа

Қазақстан Республикасы егемендік алған соң Түркия Республикасымен саясат, экономика, мәдениет салаларымен бірге білім саласында да байланыстар орнатты. Мақала, тәуелсіздік жылдарында Қазақстан мен Түркия арасында білім саласы бойынша алғаш рет орнатылған өзара байланыстарды зерттеуге арналды. Өткен ғасырдың 90-жылдары екі мемлекет арасында орнатылған мәдени ынтымақтастықтың негізінде орнаған білім саласында байланыстардың алғашқы орнауын, оның себептерін, барысын зерделеу және сол бойынша атқарылған жұмыстарды көрсету ғылыми жұмыстың басты міндеті болып табылады. Екі мемлекет арасында білім саласындағы байланыстардың орнауының алдымен тарихи-мәдени және екіншіден саяси астары зор болды. Осының негізінде, ұсынылып отырған ғылыми мақалада, Қазақстан мен Түркия арасында білім саласындағы байланыстарының орнауындағы екі елдің саяси және мәдени жоспарлары мен мүдделері талдауға түседі.

Кілт сөздер: Қазақстан, Түркия, Мәдениет, Білім саласы, Орта білім, Жоғары білім, Қазақ-түрік лицейі, Университет.

**УСТАНОВЛЕНИЕ ОТНОШЕНИЙ В СФЕРЕ ОБРАЗОВАНИЯ МЕЖДУ
КАЗАХСТАНОМ И ТУРЦИЕЙ**

Аннотация

В годы независимости между Казахстаном и Турцией была установлена взаимоотношение в сфере образования и науки. Статья посвящена исследованию историю взаимоотношений в сфере образования между Казахстаном и Турцией в годы независимости. Основными задачами научной работы является изучение истории установления и развития отношения в сфере образования, которое была установлена на основе культурных взаимоотношениях двух стран в 90-х годах прошлого века. В установлении двухсторонних отношений в сфере образования между двумя странами было большое историческое, культурное и политические значимости. Связи с этим, рассматриваемой научной статье анализируется культурно-политические планы, интересы и цели сторон по отношению в сфере образования.

Ключевые слова: Казахстан, Турция, Культура, Образование, Среднее образование, Высшее образование, Казахско-турецкий лицей, Университет

**ESTABLISHING A RELATIONSHIP IN THE FIELD OF EDUCATION
BETWEEN KAZAKHSTAN AND TURKEY**

Abstract

In the years of independence between Kazakhstan and Turkey had established the relationship in the sphere of education and science. The article is devoted to the history of relations in the field of education between Kazakhstan and Turkey in the years of independence. The main objectives of the research work is the study of the history of establishment and development of relationship in the sphere of education, which was established on the basis of cultural relations between the two countries in the 90-ies of the last century. In establishing bilateral relations in

education between the two countries was of great historical, cultural and political significance. Therefore, considering the scientific article examines the cultural-political agenda, interests and objectives of the parties in relation to the field of education.

Key words: Kazakhstan, Turkey, Culture, Education, Secondary education, Higher education, Kazakh-Turkish Lyceum, University

Мемлекетіміздің тәуелсіздігі елімізде отарлық және кеңестік кезеңдерде бұрмалауға ұшыраған қазақ халқының тарихи санасын қалпына келтіріп, жаңғыртып, өз мемлекеттігін қайта тіктеу мақсатында тарих пен мәдениетті тереңнен танып-білу мүмкіндігін сыйлады. Тәуелсіздік алған уақыттан бастап тарихымызды түгендеп, салт-дәстүрлерімізбен қайта қауышқан шақта Қазақстан Республикасы тарихи тамыры бір туысқан мемлекеттермен мәдениет, білім және ғылым салаларындағы байланыстарды жаңғыртуға назар аударды. Қазақ халқы өзімен түбірі бір болған түрік халқымен мәдениет пен оның ішінде білім саласында байланыстар орнатуға қызығушылық білдірді. Қазақстан Республикасының Президенті Нұрсұлтан Назарбаев түркі халықтарының мәдениеттерінің түбірі бір, ықпалдас екенін алға тарта отырып, саяси-экономикалық байланыстармен қатар білім, ғылым, әдебиет пен өнер салаларында тығыз байланыс орнатуға өз тарапынан үлкен қолдау білдірді [1].

Қазақстан мен Түркия республикаларының арасындағы білім саласындағы байланыстарды орнату туралы шаралар тіпті Кеңес Одағы тарамыстан тұрып-ақ басталған болатын. Оның басты мысалы 1990 жылдың желтоқсан айында Қазақ КСР-нің мәдени істер жөніндегі мемлекеттік комитеті мен Түркия Республикасының мәдениет министрлігінің арасында қарым-қатынас туралы келісімге және де Қазақ КСР-і мен Түркия Республикасының Үкіметтері арасындағы ресми хаттамаға қол қойылды. Тарихта алғаш рет қабылданып отырған бұл құжаттарда жастарға білім беру саласында көрсетілетін көмек, жоғары оқу орындары арасындағы қарым-қатынас орнату, ЖОО-лар мен ғылыми орталықтар арасында бірлескен ғылыми жобалар ұйымдастыру мен оларды жүзеге асыру, студенттермен әр түрлі салаларда тәжірибе алмасу, халықаралық ғылыми-теориялық конференциялар мен семинарлар ұйымдастыру және өткізу туралы шешімдер қабылдады. Бұл құжаттардың мазмұны Қазақстан мен Түркия арасындағы білім саласындағы байланыстардың орнайтынын көрсетіп берді. Бұл келісім мемлекеттер арасында тәуелсіздік жылдарында ұзаққа созылған білім саласындағы байланыстардың бастамасы болды.

1992 жылы мамыр айында Қазақстан Республикасы мен Түркия арасында мәдениет, ғылым, білім және спорт салалары бойынша келісімге қол қойылды. Онда 1992 жылдың 19 мамыр күні Анкара қаласында Қазақстан Республикасының Білім министрі Ш.Шаяхметов пен Түркия Республикасының Ұлттық білім министрі К.Топтан білім саласындағы байланыстарды орнату мен дамыту туралы келісімге қол қойылды және білім саласында орнатылатын ынтымақтастықтың хаттамасы қабылданды.

Бұл келісімнен соң, Қазақстанда түрік оқу орындары мен білім-ғылым ошақтары ашылуына кең жол ашылды. Оның ішінде жоғары оқу орындары мен орта және арнаулы оқу орындары ашылуға мүмкіндік туындады. Түркиялық білімгерлер Қазақстанның орта мектептері мен ЖОО-да оқи алатын болды. Атап отырғанымыздай, 1992 жылы 19 мамырда Қазақстан Республикасы Білім министрлігі мен Түркия Ұлттық Білім беру министрлігі тарапынан қабылданған бұл келісімшарт хаттама негізінде бекітілді. Бұл хаттамада екі жақтың білім беру жүйесі [2] мен бағдарламаларын үйрету мен оқыту, тараптар арасында өзара мамандар мен студент алмасу және дайындалған оқу құралдарын алмасу, түрлі деңгейдегі стипендиялар тағайындау, білім саласында халықаралық жарыстар мен түрлі байқаулар ұйымдастыру, Қазақстанда түрік тілін үйрететін орталықтар мен университеттер ашу сынды мәселелер болды. Келісімнің нақты нәтижелері Түркияның оқу орындарында қазақ жастарын оқыту және Қазақстанда бірлескен университеттер мен түрік тілінде оқытатын лицейлер ашу болып табылады [3].

Сонымен қатар, хаттамада екі жақ студенттермен алмасу, ғылыми қызметкерлерді түркиялық университеттер мен ғылыми орталықтардан тағылымдамадан өткізу және Түркия тарапы Қазақстанда түрік тілін оқыту орталықтарын ашуды жоспарлады. Ол бойынша, Түркия жағы Қазақстанда төрт оқу орнын ашуға, әдебиеттер алмасуға, т.б. нақты шаралар мерзімі саны анықталып көрсетілген. Ең маңыздысы қабылданған бұл хаттама 1997 жылдың отыз бірінші желтоқсанына дейін күшінде болатын болып бекітілді. Осы келісімшарт құжаты мен Білім туралы хаттамасы Қазақстан мен Түркия арасында білім саласындағы ең негізгі құжаттардың бірі болып, ол аталған салада екі мемлекеттің қазіргі күнге дейін жалғасын тауып отырған байланыстарының ең ірі бастамасы болды. Бұл уақытта,

яғни тәуелсіздіктің алғашқы жылдарында Қазақстан экономикасы дағдарысты бастан кешіріп жатқандықтан білім саласын дамыту мен кадрлар даярлауды ұйымдастыру республика үшін қиын еді. Сыртқы саясат пен экономикада үлкен қолдау білдіріп жатқан бауырлас Түркия Республикасы Қазақстанда білім саласын көтеруге, оған қаржы құюға дайын екендігін жеткізді. Ол бойынша Қазақстанда орта, арнаулы және жоғары оқу орындарын ашу жұмыстары жүргізілетін болды.

Осының негізінде, жоғарыда аталған келісімдер бойынша көп ұзамай-ақ 1992-1993 оқу жылдары Қазақстанда алғаш рет дарынды балаларға арналған қазақ-түрік лицейлері ашылды. Қазақ-түрік лицейлерінің ашылуына Қазақстан Республикасының Президенті Нұрсұлтан Назарбаев пен Түркия Республикасының Президенті Түрғұт Өзал тікелей қолдау білдірді. Уақыт өте мұндай лицейлердің саны артып, олар кейіннен 1997 жылы «Қазақстандағы қазақ-түрік білім мекемелерінің білім беру қызметі туралы» келісімнің нәтижесінде Алматыда Түркия тарапынан құрылған «КАТЕУ» халықаралық қоғамдық қорының қарамағына өтті. Бұл қор қазіргі уақытқа дейін қызмет етіп, оның қарамағына Қазақстандағы 28 қазақ-түрік лицейлері мен колледждері және Сүлеймен Демирель жеке меншік университеті кіреді. Әр түрлі деңгейдегі бұл оқу орындары қазіргі уақытқа дейін қызмет етуде. Олар аталған қор мен Қазақстан Республикасының білім стандарттарына сәйкес жұмыс істейді [4].

Қазақстанда дарынды балаларға арналған қазақ-түрік лицейлерін ашу мен ондағы жұмыс тәртібі, оқу бағдарламалары мен мамандардың жоғары санаттылығы тек үкімет тарапынан ғана емес, қоғам тарапынан да қызу қолдау тапты. Сондықтан, қазақ-түрік лицейлері Қазақстанның барлық аймақтарынан құрылатын болды және оған түрік кәсіпкерлері де қолдау білдіретін болды. Қазақстанда құрылған мұндай лицейлердің біразы түрік тарапының бұйрығымен жеке кәсіпкерлер мен фирмаларының тікелей қолдауымен ашылды [5].

Қазақ-түрік лицейлерінің оқу жұмыстарындағы басты мақсаты қазақстандық білім заңдарының аясында жұмыс істей отырып, әлемдік стандарттар бойынша сапалы және жоғарғы деңгейде білім беру. Сондай-ақ, заманауи құрал-жабдықтарды жоғары педагогикалық әдістер пайдалану, білім беру қызметтерінің ең жоғарғы үлгілерін қолдана отырып, сапалы білім беру және ең маңыздысы қазақ-түрік халықтарының бауырластығы мен достастығын нығайту. Қазақстанда тұңғыш ашылған қазақ-түрік лицейлерінде математика химия және биология пәндері ағылшын тілінде, қазақ тілі мен әдебиеті, Қазақстан тарихы мен географиясы, бейнелеу өнері, дене шынықтыру пәндері қазақша, жалпы тарих, жалпы география, компьютер, социология, психология, логика пәндері түрік тілінде оқытылатын болды.

Қазақ-түрік лицейлерінің бәрі түгел-дерлік заманауи жаңа компьютерлік аппараттармен, аудио видео құрылғылармен толықтай жабдықталды. Қазақстанда шығарылатын типтік бағдарламаларға сәйкес жасалған жаңа оқу-құралдарымен, оқыту бағдарламаларымен, кітаптармен толықтай қамтамасыз етілді. Ең бастысы, лицейлердің барлығы толықтай жатақханамен қамтылды. Бұл жағдай, қазақ-түрік лицейлеріне қабылданатын оқушылардың санын жыл санап артуына алып келді. Жыл сайын қабылданатын оқушылардың саны артуының салдарынан лицейлердің аймақтарда саны арта бастады. Көріп отырғанымыздай, қазақ-түрік лицейлері алғаш құрылғанынан бастап-ақ әлемдік және отандық білім стандарттарына сай білім беретіндіктен, білімнің әр саласына мамандандырылды. Мысалы, Тараз қаласында салынған қазақ-түрік лицейі экономикалық бағытта, Талдықорған қаласында құрылған лицей техникалық, ал Шымкент пен Алматы қалаларында құрылған лицейлер қоғамдық-гуманитарлық бағыттарға негізделіп ашылды [6].

Қазақ-түрік лицейлері ашылғанына көп болмай-ақ өзінің нәтижелерін бере бастады. Лицейлерге 7-8 сыныптан бастап қабылданған оқушылар үш-төрт жылдан соң оны тамамдап, еліміздің және әлемнің іргелі оқу орындарына түсе бастады. Бұл қазақ-түрік лицейлерінің берген алғашқы оң нәтижелері еді. Қазақ-түрік лицейлерін бітірген түлектер ЖОО бітірген соң жақсы қызметтерге орналаса бастады. Мұның барлығы мемлекеттер арасында білім саласы бойынша байланыстардың орнауының алғашқы жетістіктері болды.

Мемлекеттер арасында білім саласындағы байланыстардың орнауына өзінің үлкен септігін тигізген келесі бірі құжат – ол 1997 жылы 4 наурызда Анкара қаласында қабылданған Қазақстан Республикасының Білім және Ғылым министрлігі мен Түркия Республикасының Ұлттық Білім Министрлігі арасындағы білім саласындағы ынтымақтастық туралы келісімшарт пен осы келісімшартты жүзеге асыратын хаттаманың қабылдануы болды. бұл келісімшарт екі мемлекет арасындағы білім саласындағы байланыстардың түбегейлі орнап, ендігі кезекте оның дамуына жаңа серпін берді.

Өз кезегінде, Қазақстан тарапы Түркиямен білім саласын дамытуға алғашқы уақыттардан бастап айтарлықтай ыңғайсыздық танытқан жоқ. Керісінше, саясат пен экономиканың түрлі салалары бойынша байланыстар орнатып, өзіне үлкен пайдаға кенеліп отырған Қазақстан жағы Түркия тарапынан білім саласында жасалған ұсыныстарға бей-жай қарамады. Ең бастысы, жергілікті жерде жүргізілетін Қазақстан Республикасының білім стандарттары мен бағдарламалары бойынша жүргізілу талабы қойылды. Қазақстан тарапынан қойылатын барлық талаптар Түркия жағынан қабылданып, ол бірте-бірте, кедергісіз жүзеге асырылып отырды.

Осының салдарынан Қазақстан Республикасының тәуелсіздік жылдарында Түркия Республикасымен білім саласындағы байланыстарының орнауында жоғары білім саласы да маңызды орын иеленді. Түркия билігі Орта Азиядағы түркі республикалары тәуелсіздікке қол жеткізген бойда олармен барлық салаларда байланыстар орнатуға асықты. Соның ішінде Қазақстанмен аса кең көлемді байланыстар орнап, оның ішінде жоғары білім беру саласы да шет қалмады. Білім саласы, оның ішінде жоғары білім бағыты бойынша түркі республикаларымен байланыстар орнатудағы Түркияның басты мақсаты түрікшілдік пен жалпы түрік бірлігін заманауи үлгіде нығайту болды. Жоғары білім саласында берілетін білім мен жүргізілетін өзіндік идеология қазіргі заманда түркі халықтарын біріктіретін өзіндік саясат болды. Орта білімге қарағанда жоғары білім бағыты арқылы байланыстарды күшейту жаһандану мен интеграция саласындағы түркі халықтарын жақындастыру мен біріктірудің үлкен құралдарының бірі болды.

Осылайша, жоғары білім саласын тарихи тамырластық пен байланыстардың жандандырудың заманауи үлгісі деп тапқан тараптар арасында жоғары оқу орындарын ашу туралы ұсыныстар да пайда болып, ол бірлескен ЖОО-ның құрылуына алып келді. Осындай ЖОО-ның бірі Түркістан қаласында ашылған Халықаралық Қазақ-Түрік университеті болды. Қазақстан Республикасының Президенті Н. Назарбаевтың 1991 жылғы 6 маусымдағы № 329 жарлығымен Түркістан қаласында ашылып, Түркі дүниесінің ғұлама ғалымы әрі ойшылы Қожа Ахмет Яссауидің есімі берілген Түркістан Мемлекеттік Университеті 1992 жылы 31 қазанда Қазақстан Республикасы мен Түркия Республикасы Үкіметтерінің арасында қол қойылған екі жақты келісімнің негізінде Қ.А. Яссауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті болып қайта құрылды. Университет Қазақстандағы ең алғаш ашылған мемлекеттік деңгейдегі халықаралық жоғары оқу орны және түркі тілдес мемлекеттер арасында халықаралық мәртебеге ие болған алғашқы аса ірі білім және ғылым ордасы болды [7]. Қ.А.Яссауи атындағы Халықаралық Қазақ-Түрік университеті – Қазақстан Республикасы мен Түркияның білім саласындағы байланыстарының басты нәтижелерінің бірі болды.

Университеттің құрылу туралы келісімшарты 1992 жылы 31 қазанда Анкара қаласында Түркістан қаласындағы Қазақ түрік университетін құру туралы келісімге бойынша жасалды. Келісімшарт бойынша түрік тарапы университеттің ашылуына қажетті болған материалдық-техникалық базаны дайындауға толықтай көмектесетін болды. Қол қойылған келісімде 1993 жылдан бастап Университет жұмыс істейтіндігі, жаңа оқу ғимараттарының құрылысын жүргізуге, техникалық жағынан жабдықтауға Түркияның толық көмек көрсететіні мәлімделді. Университеттің тұңғыш ректоры болып профессор Мұрат Жұрынов сайланды. Осыдан соң, 1993 жылы 30 маусымда Алматы қаласында осы университеттің құрылуында мемлекетаралық және халықаралық ынтымақтастық жөнінде келісімшарт жасалды [8].

Көріп отырғанымыздай, Түркия Республикасы жоғары білім саласына қатысты оқу-ағарту жұмыстарында Қазақстанға жан-жақты көмек берудегі нақты істердің бірі осы университетке халықаралық статус беріп, екі елдің арасын жалғастыратын болашақ мамандарды дайындауға үлес қосуы және осы саладағы мемлекетаралық байланыстарды нығайтуымен сипатталады. Халықаралық қазақ-түрік университетінде педагогикалық сабақтар қазақ, түрік, ағылшын және орыс тілдерінде жүргізілді. Төрт тілде жүйелі түрде білім беру жүйесі өте аз уақыт ішінде университеттің халықаралық беделі мен деңгейін жоғарылатты. Ол халықаралық рейтингтер бойынша отандық және шетелдік бірнеше ЖОО басып озып өзіндік ғылыми-педагогикалық мектебін қалыптастырды. 1996 жылы Президент Нұрсұлтан Назарбаев халықаралық ынтымақтастықтың даму ісіне өз үлесін қосқаны үшін Түркияның мәдениет министрі, қазақ-түрік достық қоғамының төрағасы, А.Яссауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің Өкілетті Кеңесінің төрағасы қызметінде болған Намық Кемал Зейбекке “Бейбітшілік және рухани келісім” халықаралық сыйлығын тапсырды.

Уақыт өте екі мемлекеттің жан-жақты қолдауының арқасында университеттің отандық білім-ғылым саласында атқарған және атқарылатын жұмыстарының көлемі артты. Ең бастысы, университетте білім алушылар қатары көбейді. Сондықтан, А. Яссауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік

университетінің Алматы, Шымкент, Тараз, Кентау қалаларында филиалдары ашылды. Бұл жағдай, университеттің аз уақыт ішінде өскенін көрсетті. Студенттердің қатары 25 мыңнан 30-мыңға дейін жетті. Жыл сайын Түркия мен басқа да түркі тілдес мемлекеттерден шақырылатын талапкерлердің қатары артып отырды. Оның есесіне Түркиядан және өзге де шет мемлекеттерден келетін оқытушы-профессорлардың қатары өсті. Университет білімі халықаралық сипат алды. Осылайша, аз уақыт ішінде А.Яссауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің дамуы Қазақстан мен Түркияның білім саласындағы байланыстардың орнауы мен оның дамуына септігін тигізген маңызды көрсеткіштерінің бірі болды [9].

Қазақстан мен Түркияның жоғары білім бойынша байланыстарының орнауында Сүлеймен Демирель атындағы университеттің де ерекше орынға ие бола алады. 1996 жылы Алматыда Президент Н.Назарбаевтың түркиялық әріптесі, жақын досы, Түркияның президенті Сүлеймен Демирель атында жаңа университет ашылды. Әуелде, Фатих атындағы қазақ түрік университеті деп ашылған бұл оқу орны Қазақстан Республикасының Президенті Н.Назарбаевтың ұсынысымен С.Демирель атындағы университет болып қайта өзгертілді. Университеттің басты бағыттары қазақ-түрік лицейлерін бітірген шәкірттер мен университетте оқығысы келетін жергілікті азаматтарға отандық және дүние жүзілік стандартқа сәйкес жоғары білім беру. Университетке түскендер алдымен дайындық курсынан өтеді, одан соң 4 жыл оқиды.

Сүлеймен Демирель атындағы университетте Түркиядан және басқа дашетелдерден сондай-ақ, жергілікті жерден келген талапкерлер оқуға қабылданып, олар университеттің Инженерлік, Филология, Экономика мен Жетекші ғылымдар факультеттерінде білім алды. Инженерлік факультетте компьютерлік оқу білімі беріледі, филология факультеттерінде түрік тілі мен әдебиеті және ағылшын тілі мен әдебиеті оқытылады, ал экономика факультеттерінде халықаралық қатынастар және өнеркәсіптік мамандықтар бөлімі бар. Оқу қазақ, түрік, ағылшын тілдерінде жүргізіледі [10].

Екі мемлекеттің білім саласындағы өзара байланыстарының ең алғашқы игі кадамдарының бірі – Алматыдағы Әлем Тілдері университеті арасында қол қойылған келісімшартқа сәйкес «ТОМЕР (TOMER) – Түрік тілін оқыту орталығы» тарапынан ашылған дайындық курстары маңызды екенін айта кеткен жөн. Бұл курстарға жергілікті жастар тарапынан айрықша қызығушылықтың пайда болуы оның жанынан түрік тілі әдебиеті бөлімінің ашылуына ықпал етті. Соған байланысты мұнда Түркиядан келген оқытушылар дәріс бере бастады. Бұл бөлімде Түркия Республикасының Қазақстандағы елшілігінің білім беру бөлімі тарапынан да тікелей көмек көрсетілді. Сонымен қатар, әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университетінің Шығыстану факультетінде түрік тілі және әдебиеті бөлімі ашылды. Жергілікті студенттердің Түркиядан оқуларына жағдай жасалды.

Мұның барлығы екі елдің Білім министрліктерінің келісілген шарттарына және олардың хаттамасы бойынша жүзеге асырылды. Тәуелсіздіктің алғашқы жылдары Түркиядан да ЖОО-да Қазақстан Республикасының азаматтарына білім алуға жағдай жасалды. Мысалы 1992 жылдан бастап Түркияға Қазақстаннан екі мыңнан астам астам адам оқуға жіберілді. Оның ішінде мыңнан астам студент, 300-ге жуық аспиранттар мен докторанттар және қалғаны оқушылар болды. Анкарада 1994 жылы Гази университетінде қазақ тілі мен әдебиеті бөлімі ашылды [11].

Жылдар өткен сайын екі мемлекет арасында мәдениеттің сан түрлі тармағы бойынша байланыстар тереңге бойлап жатты. 1997 жылда атқарылған негізгі істердің білім мен ғылым саласына ойысты. 1997 жылы 3-7 қарашада Анкарада Ататүрік мәдени орталығы түрік мәдениетінің төртінші халықаралық конгресін ұйымдастырды, оның жұмысына Қазақстан тарапынан ғалымдар Б. Қаракұлов, Ә. Нысанбаев, Ш. Ыбыраев, К. Қадашева қатысты. Сондай-ақ, осы жылы наурыз айында Анкарада Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі мен Түркия Республикасының Ұлттық білім министрлігі арасындағы білім саласындағы ынтымақтастық туралы келісімшарт қабылданды. Ол бойынша білім және ғылым саласының заманауи талаптарға негізделген тақырыптар қозғалып, бірқатар шешімдер қабылданды.

Қорыта айтқанда, тәуелсіздік алған уақытта Қазақстан мен Түркия Республикалары арасында орнаған білім саласындағы байланыстар өзінің зор жемісін беріп, ол өз жалғасын тапты. Түркия тарапы Қазақстанның білім саласына да үлкен қаржылай қолдау көрсетіп, ол екі мемлекетті өзге салалармен бірге одан сайын жақындата түсті. Қазақстан тарапы болса, бұдан ешбір именбей, керісінше екі ел арасындағы білім саласы бойынша байланыстардың одан ары қарай дамуына ұдайы қолдау білдіріп отырды. Тәуелсіздік жылдарында орнатылған білім саласындағы осындай тығыз байланыстар екінші мыңжылдықта да өзінің даму жолын жалғастырды. Соның негізінде қазіргі уақытта Қазақстан мен Түркия арасындағы білім саласындағы байланыстар тарихы өз алдына жеке бір са-

ланы құрайды. Тәуелсіздік жылдарында барлық салалардағы секілді білім саласындағы байланыстар да көбіне тек билік тарапынан шешілетін болса қазіргі кезде көбінесе салааралық мамандар мен басшылардың өзара әрекеттесулері мен келісімдерінен кейін-ақ жүзеге асырыла беретін болды. Әрине бұған тәуелсіздік жылдарында тығыз орнатылған байланыстар өзінің септігін тигізіп отыр.

1. Назарбаев Н.Ә. *Тарих тағылымдары және қазіргі заман.* – Алматы: Қазақстан. 1997. – 127 б.
2. Саудабаев К.Б. *Казахстанско-турецкие отношения: Становление, современное состояние и перспективы развития.* / Диссертация на соискание ученой степени доктора политических наук. – Алматы. 1999. – 339 с
3. Әліпбаев А. *Орталық Азия елдері мен Түркия арасындағы қарым-қатынастар: мәселелері мен болашағы // ҚазҰУ Хабаршысы. Халықаралық қатынастар және халықаралық құқық сериясы – № 4. – 2009. – Б. 153-156*
4. Әлісұлтан Құлнбай, Бауырлас елдер бір-бірін осылай құрметтейді // *Егемен Қазақстан.* 15.06.2012
5. Бурыбаева А.А. *Қазіргі кезеңдегі Қазақстан-Түркия қатынастары: 1991-2001 жылдар.* Алматы, 2002.
6. Иембекова М.О. *XX ғасырдың 90-жылдарындағы Қазақстан-Түрік қатынастары. Тарих ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация.* – Алматы. 1998. – 133 б.
7. Фейзуллах Будак. *Қазақстан-Түркия ынтымақтастығы // А. Ясауи университетінің хабаршысы, – 2002. №1. – Б. 123*
8. *Договор о сотрудничестве по созданию казахско турецкого университета им. Х.А.Яссауи// Казахстан Турция... С.329-331.*
9. Фейзуллах Будак *«Қазақстан: өткені, бүгіні мен ертеңі»* Анкара, 2000 ж.
10. *Затан-Қазақстан-1995-19-маусым.*
11. *Затан-Қазақстан-1992-20 қараша.*

ӘӨЖ 913.1

МРНТИ 13.81.33

Оспанова Б.Р.¹

¹Ф.ғ.к. Абай атындағы ҚазҰПУ

Оспанова Б.Р.¹

¹кандидат филологических наук. КазНПУ им. Абая

Osanova B.R.¹

¹Candidate of Philology. KazNPU them. Abay

ЛАТЫН ӘЛІПБИІНЕ КӨШУ АРҚЫЛЫ ҚАЗІРГІ ЗАМАНАУИ ТЕХНОЛОГИЯНЫ ИГЕРУДІҢ ТИІМДІ ЖОЛЫ

Аңдатпа

Мақалада латыншаға ауыстырылған жаңа жазу арқылы қазіргі заманауи технологияны игерудің тиімді жолы, тілдік саясат ұстанымы зерделенді. Бұл Қазіргі таңда қазақ жазуын кирилицадан латын әліпбиіне ауыстыру қайта қолға алынып жатыр. Осыған орай, 28 әріптен тұратын төл әліпби құрастыру керек немесе өзгетілдік дыбыстардың әріптерін де қамтитын әліпби дайындау керек деген мәселе пайда болды. Латын қаріптері біздің технологиялар тіліне жетік болуымызға мүмкіндік береді. Сондай-ақ бұндай реформа шетел тілдерін, соның ішінде қазіргі үштұғырлы тілдің бір болып есептелетін ағылшын тілін еркін меңгеруге жағдай жасайды.

Латын әліпбиіне оралу – қазақ тілінің халықаралық дәрежеге шығуына жол ашады. Қазақ тіліне компьютерлік жаңа технологиялар арқылы халықаралық ақпарат кеңістігіне кірігуге тиімді жолдар ашылады. Қазақ халқының алға жылжуына, жаңа заман талабына сай өсіп-өркендеуіне, болашақта еліміздің жан-жақты дамуына үлкен үлес қосатындығы мақалада қарастырылған. Сонымен қатар латын әліпбиіне көшу арқылы әлемдік ақпаратқа қол жеткізетіндігіміз дәлелденген. Қазіргі әліпбидің кемшіліктері мен дыбыстық ерекшелігіне талдау жасалған. Мақалада біз латын әліпбиіне көше отырып, өркениетті елдердің қатарына қосылып, тіліміздің дыбыстық жүйесін анықтап, қазақ сөздерінің жазылуы мен дыбысталу кезінде сөздер қолданысындағы артық кірме сөздерден арыламыз. Талдау нәтижелері бойынша латын әліпбиіне көшу біз үшін, болашақ еліміз үшін әлдеқайда маңыздырақ екендігі қарастырылды.

Тірек сөздер: жазу, латынша, емле, жаңа жазу, компьютер, интернет тілі, терминология мәселесі, базалық латын әліпбиі, тілдік таңбалардың, қосымша қаріптер.

ЭФФЕКТИВНЫЙ ПУТЬ ДЛЯ ПЕРЕХОДА НА ЛАТИНИЦУ ИСПОЛЬЗУЯ СОВРЕМЕННЫЕ ТЕХНОЛОГИИ

Аннотация

В данной статье изучается эффективный способ овладения современными технологиями и языковой политикой. В статье исследуется что в настоящее время ведется перевод казахских писем с кириллицы на латынь. Переход на латиницу открывает путь к новому, международному уровню казахского языка. В статье исследуется что переход на латиницу, мы вступаем в ряды цивилизованных стран и идентифицируем звуковую систему нашего языка. В статье приводятся материалы, что согласно выбору переход к латинскому алфавиту гораздо важнее для будущего поколения и для будущего нашей страны.

Ключевые слова: письмо, латынь, орфография, новая запись, компьютер, интернет-язык, проблема терминологии, базовый латинский алфавит, лингвистические символы, дополнительные шрифты.

EFFICIENT WAY FOR TRANSITION TO LATININUS USING MODERN TECHNOLOGIES

Abstract

In this article, we study an effective way to master the perfect technologies and language policy. The article investigates that at present Kazakh letters are translated from Cyrillic to Latin. The transition to the Latin alphabet opens the way to a new, international level of the Kazakh language. The article explores that moving to the Latin alphabet, we enter the ranks of civilized countries and identify the sound system of our language. The article contains materials that according to the choice the transition to the Latin alphabet is much more important for the future generation and for the future of our country.

Keywords: letter, Latin, spelling, new record, computer, Internet language, the problem of terminology, basic Latin alphabet, linguistic symbols, additional fonts.

Қазіргі қазақ қоғамының өзекті мәселелерінің бірі – қазақ жазуын латын графикасына көшіруге арналған. Латын графикасы қазіргі заманда дүниежүзілік коммуникацияда басымдыққа ие. Қазіргі технология да осы жазуға негізделген. Бұл – мәселенің бір қыры ғана болып саналса, бұның ұлттық мүдде тұрғысынан да аса маңыздылығы бар. Біздің еліміз территориялық, саяси-экономикалық т.б. жақтан дербес ел болып, тәуелсіздік алғанымен, рухани тәуелсіздікке әлі де болсын толықтай қол жеткізе қойған жоқ. Бұндай мәселенің бірі біздің қоғамымыздағы –қазіргі жазуымыздың кирилл жазуына негізделуі болып отыр.

Әліпбиді ауыстыру мәселесі 2006 жылы ҚР Президенті Н.Ә. Назарбаевтың Қазақстан халқы Ассемблеясының XII сессиясында сөйлеген сөзінен кейін қайтадан көтеріліп, еліміз бойынша түрлі мамандар тарапынан кең талқыланды.

Кирилл жазуына негізделген қазіргі әліпбиімізде қазақ тілі дыбыстық жүйесіне сәйкес келмейтін бірқатар дыбыс-әріптер бар. Олар қазіргі қазақ тілі әліпбиін жаһандандудың орасан зор жетістігі болып саналатын компьютердің пернетақтасына (клавиатурасына) тиімді етіп орналастыруға да кедергі тигізуде. Қазақ жазуын латыншаға ауыстырудың басты қажеттіліктері болып саналады. Демек, латыншаланған қазақ әліпбиіне көшу арқылы біз қазақ тілінің бітім-болмысына жат, бөгде тілдік дыбыс-әріптерден арылып, оның бастапқы қалпын, яғни тума табиғи қалпын орнына келтіріп, ұлттық негізімізді табамыз. Бөтен тілдік дыбыс-әріптерден арылған әліпби барынша ықшамдалып, компьютер пернетақтасының әріптерге ғана арналған ұяшықтарына орналастырылып, онымен жұмыс істеу әлдеқайда жеңіл бола түседі. Елбасының 2012 жылғы Халыққа жолдауында Үкіметке қазақ әліпбиінің 2025 жылы латын әліпбиіне көшуге дайындық жүргізуді бастауға тапсырма бере келе, мынандай келелі пікір айтқаны белгілі: «Ол қазақ тілінің дамуына қызмет етіп қана қоймай, оны заманауи ақпараттық тілге айналдырады. Балаларымыздың болашағы үшін осындай шешім қабылдауға тиіспіз және бұл әлеммен бірлесе түсуімізге, олардың ағылшын тілі мен интернет тілін жетік игеруіне, ең бастысы – қазақ тілін жаңғыртуға жағдай туғызады» деді. Ал, 2017 жылы «Латыншаға көшудің терең логикасы бар. Бұл қазіргі заманғы технологиялық ортаның, коммуникацияның, сондай-ақ ХХІ ғасырдағы ғылыми және білім беру процесінің ерекшеліктеріне байланысты. Мектеп қабырғасында балаларымыз ағылшын тілін оқып, латын әріптерін онсыз да үйреніп жатыр. Сондықтан, жас буын үшін ешқандай қиындық, кедергілер болмақ емес. 2017 жылдың аяғына дейін ғалымдардың көмегімен, барша қоғам өкілдерімен ақылдаса отырып, қазақ әліпбиінің жаңа графикадағы бірыңғай стандартты нұсқасын қабылдау керек. 2018 жылдан бастап жаңа әліпбиді үйрететін мамандарды және орта мектептерге арналған оқулықтарды дайындауға

кірісуіміз қажет» деген келелі пікір келтірген. Елбасының идеясы тарихқа деген көзқарасты түзету мен ұлттық бірегейлікті сақтап, сана-сезімнің көкжиегін кеңейтуді мақсат етеді. Елбасының «Бізге тарих туралы өздерінің субъективті пайымдарын тықпалауға ешкімнің қақысы жоқ» деуі – табанды пікір.

Ал адамзат тарихына үңілсек, әлемдегі озық өркениеттер ұлттық сипаттан бастау алғандығын білеміз. Үшінші деп біз әлемге еліміздің жаңаша бет-бейнесін танытуымыз қажет. Мұнда ең алдымен сапа керек. Біз өткен дәуірден қалған таптаурын қағидаларды өзгертіп, орындалмайтын «елес идеологиялардан» бойды аулақ ұстап, жаңа прагматикалық сипаттағы деңгейге қол жеткізуіміз қажет. Соның бірі – латын әліпбиіне көшу. Бұл орайда, қазақ әліпбиінің жаңа графикадағы бірыңғай стандартты нұсқасын қабылдайтын боламыз. Білім беру жүйесінде дүниежүзінде баламасы жоқ бағдарлама іске асырылатын болады. Осы пікірлерден ой түйе келе, мына мәселені аңғаруға болады: қазір көптеген елдерде талқыланып жүрген ғаламдану дәуірінде ғаламдық ақпараттық кеңістіктің бір ғана ортақ әліпбиі болғанын қалап, ақпараттық ресурстарды базалық латын әліпбиінде жасау мәселесін шешуге тікелей байланысты. Себебі, дүниежүзінде шығарылып жатқан барлық компьютерлер мен телефондар ағылшын тілі қолданатын базалық латын әліпбиін қамтиды. Егер одан басқа тілдің ең болмаса бір ғана әріпі базалық латын әріпінен бөлек болса, онда осы тілдің әліпбиін осы аппараттарда жұмыс істету үшін қосымша қаріптер, драйверлер қажет. Сонымен қатар, егер кез келген ұлттық әліпбидегі әріптердің орналасу реті ағылшын әліпбиіндегіден өзгеше болса, онда әрбір жаңа шыққан ақпараттық технология үшін осы ұлттық әліпбиге арнап ақпаратты сұрыптау және іздеу программаларын жасап отыру керек. Ал оларды жасау бірталай қаражатты талап ететіні белгілі.

Қалай дегенмен қазақ тілі әліпбиінің ертелі-кеш пе латыншаға көшетіні – басы ашық мәселеге айналды. Латыншаға көшуді көпшілік қолдап отыр. Алайда қазақ тілі дыбыстық жүйесінде қанша дыбыс бар екені және олардың саралануы, дауысты-дауыссыз болып жіктелуі баяғыда жасалып қойылса да [1; 2; 3; 4], латынша жаңа әліпбиге көшкенде қандай сипатта болатыны әлі күнге даулы болып келеді.

Біреулер қазіргі кирилше әліпбидегі барлық әріптерді латыншалай салуды көздесе, енді біреулер қазақ тілінің А.Байтұрсынұлы түгендеп беріп кеткен 28 төл дыбысын ғана латыншалау керек деп есептейді. Ал енді біреулер кезінде, негізінен, орыс тілі арқылы дендеп енген «в», «ф», «х» дыбыстарын да қазақтың болашақ латыншы әліпбиіне қосу керек, өйткені бұл дыбыстармен жазылып-айтылатын сөздер баршылық, оларды қазіргі қазақ айта да, жаза да алады. Олар қазақ тілі дыбыстары болып кеткен деген сияқты өз уәждерін алға тартып, әріптер санын 31-ге, тіпті 33-ке жеткізіп жүр [5, 309-315].

Біз, негізінен алғанда, осы үш бағытты ұстанып, ағылшын тілі әріптері бойынша қазақ әліпбиін құрастырушылардың [5; 6; 7; 8; 9; 10; 11; 12] нұсқаларын зерттеп-зерделеу барысында олардың көпшілігі көп жағдайда бірін-бірі қайталайтынына және 1929 жылғы латынша әліпбиден кем түсіп жатқанына көз жеткіздік. Олар – біздіңше, мыналар: 31 және одан да көп дыбыстарға әріп арнағандар қазақ тілінің 1929 жылғы латынша әліпбиінде жоқ дыбыстарды да таңбалаймыз деп әуре болған; Дүниежүзі тілдірінің басым көпшілігіне ортақ болып келетін дыбыстарды латынша таңбалауда, негізінен, бірізділік сақталғанмен, қазақ (түркі) тілінің төл дыбыстарын таңбалау кезінде ағылшын тілінің белгілі бір дыбыстарының таңбасы болып тұрған әріптерді алған. Тіл дыбыстары да шартты таңбаларға жататыны ескерілмей, қазақ тілінің өзіндік дыбыстарын ағылшын тілі дыбыстарын таңбалайтын әріптермен түрлі диакритикалық символдардың көмегімен сәл өзгертіп беру басшылыққа алынған. Бұл қателік, біздің ойымызша, қазақ тілінің 1929 жылғы латынша әліпбиін құрастыру кезінен басталған. Бірқатар жобаларда қазақ тілінің кейбір төл дыбыстары жуан-жіңішке болып жұптасып келетіндігіне байланысты бір ғана таңба беріліп, олардың бір-біріне айырмашылығын арнайы белгілер арқылы таңбалау ұсынылған. Бұндай әліпбидің аса ықшамдылығы жағынан өзіндік артықшылығы болғанымен, әліпби үйретуде болатын кемшін тұсы да бар екенін аңғардық. Оған ретіне қарай кейінірек арнайы тоқталамыз. Әліпби құрастырушылардың баршасы – қазақ тілі дыбыстарын қалай да ағылшын тілі әліпбиінің 28 әрпі негізінде құрастыру керек дегенді қатаң басшылыққа алып, ағылшын тіліндегі бір дыбыстың таңбасы болып тұрған бір әрібіне қазақ тілінің басқа бір дыбысын теліген. Қазақ тілінің төл дыбыстарын диакритикалық символдардың көмегімен немесе қос әріппен таңбалау – жазу кезінде көптеген қиындықтар тудыратыны мүлдем ескерілмеген. Ең бастысы, ағылшын және тағы басқа да көптеген тілдерде жоқ, бірақ қазақ (түркі) тіл(дер)інде бар, олардың сол төл дыбыстарын өзінше таңбалау қажет екендігі қаперге алынбаған. Атап өтетін жайт – қазақ тілінің 1929 жылғы латынша әліпбиінде [11] және Қытай қазақтарының

1965-1982 жылдар аралығында қолданған латынша әліпбиінде [13] бұл мәселе, негізінен, ішінара ескерілген. Мысалы, «ə», «ө», «ғ», «ң», «ы» дыбыстарына арнай әріптер берілген.

Біз 90-жылдарының басынан бастап бүгінге дейін дайындалған латыншаға негізделген небір әліпби нұсқаларымен танысып, саралап, зерделеп шықтық. Солардың ішіндегі қазақ тілінің табиғи дыбыстық жүйесіне сәйкес келетіндері де, келмейтіндер де баршылық. Барлығына ортақ кемшілік біз жоғарыда атап өткендер деуге болады.

Барлық жобалық әліпбилер ағылшын тілі әліпбиіндегі a, b, c, d, e, g, i, j, k, l, m, n, o, p, q, r, s, t, u, y, z әріптерін қазақ тілінің а, б, с, д, е, г, и, ж, к, л, м, н, о, п, р, с, т, у, з дыбыстарына балама етіп алса да, қазақ тілінің төл дыбыстары ә, ғ, қ, ң, ө, ұ, ү, ы, і дыбыстарын ағылшын әліпбиінен артық қалған f, h, v, w, x әріптерімен немесе бір дыбысты таңбалау үшін қолданылған бір әріпке қосымша белгілер қою арқылы таңбалауға тырысқан. Демек, барлығына қиындық келтірген қазақ тілінің төл дыбыстары болған.

Базалық латын әліпбиі 28 әріптен тұрады және ол ағылшын тілінде қолданылады: ол – роман, герман және басқа тілдердің жазбаларының негізі. Кейбір тілдерде дыбыстардың саны латын әріптерінің санынан көп, сондықтан базалық латын әліпбиі осы тілдерге бейімделеді.

Базалық латын әліпбиін кейбір тілдердің фонетикалық жүйелеріне бейімдеу үдерісінде таңбалауға сәйкес латын әріптері жоқ дыбыстар үшін таңбалау мәселесі шықты. Бейімдеудің мынадай әдістері бар: Әліпбиге жаңа әріптер қосу, мысалы, ѱ, ѿ, ѿ; Диакритикаларды қосу, мысалы, á, ä, ġ; Теріс диакритиканы қолдану, мысалы, ï – нүктесіз i; Бір дыбысты таңбалау үшін бірнеше әріп қолдану, мысалы, [ш] дыбысы ағылшын тілінде sh тіркесімен, ал неміс тілінде sch тіркесімен таңбаланады; Бір дыбысты таңбалау үшін бірнеше әріп және диакритикалық белгі қолдану, мысалы, бретон тілінде [x] дыбысын с'h тіркесімен белгілейді; Әліпбидегі жеке әріптердің мәндерін өзгерту, мысалы, x әріпі португал тілінде [ш] дыбысын белгілейді, ал поляк тілінде [ы] дыбысын белгілейді екен.

Осыларды ескеріп, қазақ әліпбиін латын графикасына көшірудің мынадай қағидаларын ұсынамыз керек: Әліпби тек қана қазақ тілінің дыбыстық жүйесіне негізделіп жасалуы керек, яғни қазақ тілінің заңдылығына қайшы кірме дыбыстарды алып тастауды талап етеді. Әліпбиде қазақ тілі дыбыстарын стандартты пернетақтада қамтылған латын әріптерімен ғана таңбалау қажет. Ол дегеніңіз компьютерлер мен смартфондарда т.б құралдарда қосымша қаржы талап ететін шрифтер мен драйверлерді орнатпай-ақ қазақ тілінде ақпаратты ендіруге болады. Әліпбиде қазақ дыбыстарының кейбіреулерін таңбалау үшін латын әріптерінің мәнін өзгерту керек. Бұл латын әріптерін қазақша дыбыстауды талап етеді және осы мәнде, олар қазақ әліпбиінің әріптері болып есептеледі. Латын әріпі жетпеген дыбысты таңбалауда әріптер тіркесі алыну керек. Бұл кейбір дыбысты таңбалау үшін дыбысталуы осы дыбысқа жақын әріпке қазақ мәтінінде тіркесі өте аз әріпті тіркеу ережесін жасауды талап етеді. Әліпбиде әріптердің орналасу реті ағылшын әліпбиіндегі ретке сәйкес болуы керек. Бұл ақпараттық ресурстарды қазақ тілінде жасау немесе қолдану кезінде қосымша сұрыптау және іздеу программаларын жасамай-ақ, барлық жүйелік программалық камтамада бар сұрыптау және іздеу программаларын ешқандай шығынсыз және кедергісіз пайдалануға мүмкіндік береді.

Жоғарыдағы қағидаларға сәйкес қазақ тілінің дыбыстарын базалық латын әріптерімен белгіледі қарастырайық. Бізде базалық латын әліпбиінің 28 әріпі бар және қазақ тілінің 31 дыбысы (28 төл дыбыс, 3 кірме дыбыс) бар. Сондықтан біз қазақ сөздерінің жазуын ұзартпайтын әліпбиді анықтауымыз керек: Жалғыз әріппен ғана белгіленетін дыбыстарды анықтау. Екі әріптің тіркестерімен (диграфтармен) таңбалатын дыбыстарды анықтау. Диграфтардың сыңарларын анықтау. Қазақ тілінің диграфтарға байланысты жаңа орфографиялық ережелерін анықтау.

Ұсынылған зерттеулер нәтижелері ұсынылатын әліпбиде қазақ тілінің қай дыбысын қандай әріппен және қай дыбысты қандай әріпке қай таңбаны тіркеу арқылы тиімді (*сөздің жазуын ұзартпайтындай*) етіп таңбалауды анықтауға қажет болды. Сондай-ақ, олар қазақ тілінің жазуын жаңа әліпбиге көшірмес бұрын қолданыстағы әліпбиден алып тасталынатын *ě, и, ѿ, ч, щ, ь, ѿ, э, ю, я* әріптерінсіз қазақ тілінің жаңа орфографиялық сөздігін жасауға көмектеседі. Жаңа қазақ әліпбиін құрастыру кезінде жоғарыда көрсетілгендей, қазақ дыбыстарының саны 31, ал базалық латын-ағылшын әріптерінің саны 28 болды. Алдымен дыбысталуы ағылшын тілінің дыбыстарына ұқсас қазақ дыбыстарын қарастырамыз. Оларға 4 дауысты *a, o, e, y* және 13 дауыссыз *b, v, z, d, z, l, m, n, n, p, c, t, f* жатады. Осы дыбыстарды латынның Aa, Oo, Ee, Uu және Bb, Vv, Gg, Dd, Zz, Ll, Mm, Nn, Pp, Rr, Ss, Tt, Ff әріптерімен сәйкес таңбалау ешқандай сұрақ тудырмайды. Қазақтың кейбір дыбыстарын таңбалау үшін мынадай келісімдер жасаймыз: Кездесу жиіліктері өте жоғары және жалғау мен жұрнақтарда қатысатын үндес *ы, і* дауыстылары латын әліпбиіндегі *Yu, Ii* әріптерімен

сәйкес таңбаланды. Себебі, ‘Алматы, Атырау’ дегенді ‘Almati, Atiraw’ демей ‘Almaty, Atyraw’ деп жазған дұрыс көрінеді. Дауыссыз *й* дыбысының халықаралық фонетикалық әліпбидегі таңбасы [j] болғандықтан, оның таңбасы ретінде латынның j әріпін алдық. Кездесу жиіліктері жоғары үндес *к, қ* дауыссыздары латын әліпбиіндегі *Kk, Qq* әріптерімен сәйкес таңбаланды. Себебі, «Қазақ» дегенді «Kazak» демей «Qazaq» деп жазған дұрыс болады. Қазақтың еріндік үнді дауыссыз у [w] дыбысын таңбалау үшін, оған сәйкес ағылшын тілінің дыбысын таңбалайтын w [w] әріпін алдық. Кездесу жиіліктері төмен және жалғау мен жұрнақтарда кездеспей, негізінен түбір сөздердің алғашқы буынында қолданылатын жіңішке дауысты *ә, ө, ү* дыбыстарын екі әріптің тіркестерімен (диграфтармен) таңбаласақ, сөздердің жазуы тым ұзын болмайды. Реформаны жүзеге асырғанда қазақ тілінің жана орфографиялық, орфоэпиялық, морфологиялық, синтаксистік ережелерін тілдің ішкі заңдылықтарын ескеріп жаңарту, оларды компьютермен өңдейтін технологияларды жасау және білім берудің барлық деңгейіне арналған оқулықтар дайындау қажет. Қазақ тілінің әліпбиін анықтағаннан кейін қазақ тілі фонетикасының, қазақ тілінде салалық терминдердің стандартын жасау керек, қазақ тілінің ережелері мен сөздіктері жүйелеу, қазақ тілі жазуын компьютерлік өңдеу мәселелерін шешу керек. Қазақ тілі мәтіндерін бір стандартты кодтан екінші стандартты кодқа екі жақты аударатын конвертер жасау. Қазақ тілі мәтіндерін бір графикадан екінші графикаға екі жақты аударатын конвертер жасау. Қазақ тілінің араб, кирилл, латын әріптеріндегі мәтіндерінің тематикалық электрондық қорын құру керек.

Қазіргі қазақ жазуын латын графикасына көшірудің негізгі концептісі, теориялық мәселелері анықталады, зерттеудің теориялық мәселелерін анықтау арқылы қазіргі жазуымызды латын графикасына көшірудің ұлттық рухани қажеттіліктен туындап жатқанын танып-білудің негізі қаланады, заман алмасуына қарай еліміздің рухани тәуелсіздікке қол жеткізуінің бірден-бір көзі және әлемдік қауымдастыққа ұлттық кескін-келбетімізбен еркін кіріп, қазіргі заманауи технологияны игерудің барынша тиімді жолы латын графикасына негізделген жаңа әліпбиге көшу екені анықталады, қазіргі қазақ тілі дыбыстық жүйесінің лингвист-мамандарының дайындауымен ҚР Үкіметі бекіткен әліпбидің негізінде жоба авторлары тарапынан латын графикасына көшудің бастапқы мерзімінің кезеңдік бағдарламасы мен оқу-әдістемелік құралдары әзірленеді» делініп көрсетілген. Біздің ойымызша, бұл – болашақ жаңа әліпбиді енгізудің қажеттілігін қазақстандық қоғамға пайымдатуда және оны қолданысқа енгізудің алғашқы кезінде өте керекті дүние болса керек. Осындай жағымды пікір айта отырып, ғылыми жоба авторларының тақырыбының соңғы нәтижесі бүгінгі қазақ қоғамының жаңғырып, қайта түлеуіне айтарлықтай үлес қосатын еңбек болатынына сенім білдіреміз. Қазіргі таңда латын әліпбиі үлкен беделге ие болып, қолданыс аясы да мүмкіндігі де зор екендігін танытып отыр. Латын әріптері графизация (әріп таңбалау) заңдылықтарына, яғни, «көру-қабылдау-тану» талаптарына да сай. Мысалы, «Қазақ үні» («Жас қазақ үні») газетінің www.qazaquni.kz интернет нұсқасы 2009 жылдан бері басылымдар ішінде ең алғашқылардың бірі болып латын нұсқасын қатар пайдаланып келеді. Сонда қанша жылдан бергі газет нұсқасы, сайттың өзге де мақалалары «латын» деген нүктені басып қалсаңыз, бір секунд ішінде аударылып шыға келеді. Бұған сенбегендер осы мақаланы оқып бола салысымен, немесе оған шыдамаса, бірден дәл қазір біздің сайтқа кіріп тексеруге болады... Әрине, әзірше латынның түрік нұсқасы пайдаланылуда. Европа қазақтары да оқуда. Технологияның бұндай жаңа жетістігін кез-келген мықты, соңғы технологиямен жарақтандырылған баспаханадан телефон арқылы сұрап, онда да сенбесе, барып көруге де болады.

Латын әліпбиін меңгеру қиынға түспейтіні анық, себебі бүгінде ұялы байланыстағы хабарламалардың көпшілігі осы графикамен жазылуда.

Қазіргі таңда латын әліпбиіне негізделген жазу түрі әлемде кең қолданысқа ие болып отыр. Әлем халықтарының 40 % латын графикасына негізделген әліпби жүйесін пайдаланады. Латын негізді жазу түрінің кең қанат жаюына осы әліпбиді тұтынушы елдердің әлемдік өркениет пен мәдениеттегі, ғылым мен техника, медицина т.б. салалардағы жетістіктері мен өнімдері де әсер етті. Жалпы әлемдік елдермен бәсекеге түсуде елімізге керек басты қарудың бірі – латын әліпбиіне негізделген қазақ жазуы болса керек. Әлемдегі басқа ұлттармен бәсекеге түсуде қазақ ұлтына қажетті нәрсе жалпы зияткерлік мен әлемдік деңгейдегі білім. Ал бұларға бастар қадам жақын уақытта латын әліпбиіне көшу деп есептеймін. Ақпараттық технология термині ақпарат және технология деген екі ұғыммен байланысты. Технология (грек тілінен аударғанда) өнер, шеберлік, біліктілік деген мағынаны білдіреді. Технология дегеніміз – белгілі бір нәрсені өңдеу үшін орындалатын әрекеттер тізбегі. Елбасы Нұрсұлтан Назарбаев «Қазақстан – 2050» Стратегиясы қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» атты Қазақстан Халқына Жолдауында латын қарпіне көшу мәселесіне тоқтала

келіп: «Біз 2025 жылдан бастап әліпбиімізді латын қарпіне, латын әліпбиіне көшіруге кірісуіміз керек. Бұл – ұлт болып шешуге тиіс принципті мәселе. Бір кезде тарих бедерінде біз мұндай қадамды жасағанбыз. Балаларымыздың болашағы үшін осындай шешім қабылдауға тиіспіз және бұл әлеммен бірлесе түсуімізге, балаларымыздың ағылшын тілі мен интернет тілін жетік игеруге, ең бастысы – қазақ тілін жаңғыртуға жағдай туғызады», – деп атап көрсетті [14]. Елбасымыз республикалық «Егемен Қазақстан» газетінде «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты мақаласында «қазақ тілін біртіндеп латын әліпбиіне көшіру жұмыстарын бастауымыз керек. Біз бұл мәселеге неғұрлым дәйектілік қажеттігін терең түсініп, байыппен қарап келеміз және оған кірісуге Тәуелсіздік алғаннан бері мұқият дайындалдық. Қазақ тілінің әліпбиі тым тереңнен тамыр тар-татынын білесіздер», – деді [15]. Ойымызды қорыта келе латын әліпбиіне көшу біз үшін заманауи технологияны игеруге мол мүмкіндік береді. Мұндағы басты-басты мәселе ретінде мына мәселелерді атауға болады: бірінші, кез келген компьютерден қазақ жазуын қалыпты жаза да, оқи да алуға; екінші, бағдаржол тілінде қазақшаға арналған бағдарламалық бөлшектерді және түсініктемелерді анық, қалыпты көруге; үшінші, дүниежүзінің кез келген жерінде өндірілген ғылым-техникалық жабдықтарды қазақ тілі үшін жасалған бағдарламаларсыз пайдалануға; төртінші, shareable resource code, short cut секілді интернет пен компьютер жүйесінде ұдайы кезігетін дайын бағдарламалар мен тездік тәсілдерді еш өзгеріссіз, еш кедергісіз қабылдауға тиімді.

1 Байтұрсынов А. Тіл тағылымы. – Алматы: Ана тілі, 1992. 238 б.

2 Мырзабектен С. Қазақ тілінің айтылым сөздігі. – Алматы: «Сөздік-Словарь», 2001. 352 б.

3 Жүнісбек Ә. Қазақ фонетикасы. – Алматы: «Арыс», 2009. 296 б.

4 Қалиұлы Б. Тіл білімінің жаңа бағыттары: концепт, параматика, дискурс, мәтін, – Алматы: Мемлекеттік тілді дамыту институты, 2012. – 246 б.

5 Латын графикасы негізіндегі қазақ әліпбиі: тарихы, тағылымы және болашағы. – Алматы: «Арыс» баспасы, 2007.

6 Қазақ-ағылшын әліпби жобалары. Abai.kz ақпараттық порталы old.abai.kz/node/14633.

7 Жүнісбек Ә. Қазақ жазуы: Төл дыбыс – төл әліпби. – Астана, 2013.

8 Шәріпбай А. Қазақ жазуын латын әліпбиіне ауыстыру негіздері // [Tobolinfo сайты](http://Tobolinfo.com).

9 Күдерінова Қ.Б. Қазақ жазуының тарихы мен теориясы. Оқу құралы. – Алматы: «Елтаным баспасы», 2013. 242 б.

10 Фазылжанова А. Латын әліпбиіне көшу Түркия, Әзірбайжан, Өзбекстан елдерінде қалай жүргізілді? \\
Ана тілі, 2013, № 43. 2-3 б.б.

11 Әміржанова Н. Қазақстандағы латын жазуының тарихи тағылымы. – Алматы: Мемлекеттік тілді дамыту институты, 2012. – 300 б.

12 Алтай М.Б., Бөлеген Г.С., Төрехан Б.Н. Латын негізіндегі қазақ әліпбиі. Жобалар. Алматы: 1998, – 136 б.

13 Ғабитханұлы Қ. Қазақ жазуының қазіргі жағдайы және болашағы \\
Қазақ тілі мен әдебиеті туралы зерттеулер. – Пекин: Орталық Ұлттар университеті, 2015ж. – 120 б.

14. Назарбаев Н.Ә. «Қазақстан – 2050» Стратегиясы – қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты. Жолдауы. – Астана, 2012 ж.

15. Назарбаев Н.Ә. «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» Мақала. Егеменді Қазақстан. – Астана, 2017 ж. 12 сәуір. №70